

FUNDACIÓ NOGUERA

Estudis

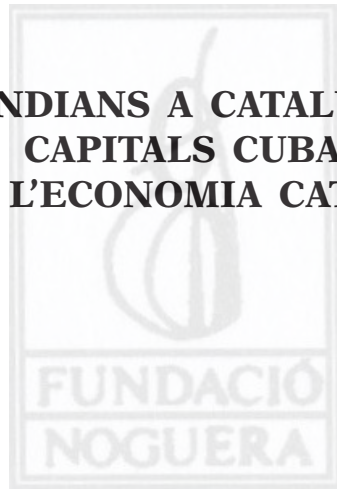
MARTÍN RODRIGO Y ALHARILLA

INDIANS A CATALUNYA:
CAPITALS CUBANS
EN L'ECONOMIA
CATALANA

BARCELONA, 2007

**INDIANS A CATALUNYA
CAPITALS CUBANS
EN L'ECONOMIA CATALANA**

FUNDACIÓ NOGUERA

FUNDACIÓ NOGUERA

ESTUDIS, 36

INDIANS A CATALUNYA:
CAPITALS CUBANS
EN L'ECONOMIA
CATALANA

MARTÍN RODRIGO Y ALHARILLA

TRADUCCIÓ DE JOSEP TARRAGONA I CASTELLS

BARCELONA, 2007

© Martín Rodrigo y Alharilla
© de la traducció: Josep Tarragona i Castells
Edita: Pagès Editors
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
ed.pages.editors@cambrescat.es
www.pageseditors.com
Primera edició: juny de 2007
ISBN: 978-84-9779-529-6
Dipòsit legal: L-751-2007
Enquadernació: Fontanet
Impressió: Arts Gràfiques Bobalà, S. L.

*A David, que s'ha fet gran
al costat d'aquesta recerca.*

SUMARI

Introducció	9
1. CUBA, TERRA DE PROMISSIÓ	17
Emigració, família i comerç a les Antilles espanyoles	23
2. FILLS DE MERCURI I NÉTS DE NEPTÚ	41
Amb un peu a Cuba i l'altre a Catalunya: la família Samà de Vilanova i la Geltrú	46
Jaume Torrents i Serramalera	77
La família Biada	84
Els Baradat i les seves famílies	89
Josep Munné i Nugareda	102
Els petits comerciants: els germans Soler i Casañes	113
3. HISENDATS I ESCLAVISTES	129
Sucre i creixement a Sagua la Grande i Cienfuegos	131
Capitals i capitalistes de Sagua la Grande a Barcelona: el cas de Tomàs Ribalta	146
Una pròspera família d'indians: els Goytisolo	167
Joaquim Fàbregas i els germans Carbó i Martinell	195
De Puerto Rico a Barcelona.	206
4. INDÚSTRIA, FINANCES I URBANISME: CAPITALS INDIANS EN L'ECONOMIA CATALANA	219
Finançant la indústria catalana	220
Indians i finances: la casa de banca Vidal Quadras	242
Capitals indians en la transformació urbana de Barcelona	261
Conclusions.	287
Sigles	289
Bibliografia	291

INTRODUCCIÓ

Cuba està de moda. A Espanya en general, i a Catalunya en particular, l'interès per la realitat cubana ha estat i continua essent un fet palpable. Alimentada en gran mesura per la simpatia o antipatia respecte al procés revolucionari iniciat el 1959 i, més properament, per l'incessant flux migratori de cubans a terres hispanes, així com per la consolidació de l'illa com a destinació turística de primer ordre per als espanyols, la preocupació per tot allò que fa referència a Cuba ha pres diversos camins (el cinema, la literatura, la música...). Una expressió d'aquest interès s'ha donat en forma d'estudis sobre els vincles històrics entre ambdós territoris: Cuba per un costat, i per l'altre, Espanya i, en allò que ens interessa, específicament Catalunya. Seguint les passes del treball pioner de Carles Martí, publicat a Barcelona el 1918 amb el suggeridor títol de *Los catalanes en América (Cuba)*, els darrers quinze anys s'han publicat diverses monografies amb un denominador comú: la voluntat d'indagar sobre les relacions entre Catalunya i Cuba en clau històrica.

Aquest procés, sustentat en part per les commemoracions de 1992 i 1998, ha tingut com a resultat llibres d'abast general com el de Joaquim Roy, titulat *Catalunya a Cuba*, o el de José Joaquín Moreno Masó, editat el 1993 amb el títol *La petjada dels catalans a Cuba*; el de Birgit Sonesson, publicat dos anys després amb el títol *Catalanes en las Antillas, un estudio de casos*, i el d'Oriol Junqueras, editat significativament el 1998 amb el títol *Els catalans i Cuba*. En aquest context, Isabel Segura publicava el 1999 *7 pasejades per l'Havana. La presència catalana i l'evolució de la ciutat en els últims dos anys*, mentre que Juan E. Fríguls Ferrer havia publicat anys enrere a la capital cubana un opuscle titulat *Catalanes en Cuba*. La mateixa preocupació ha possibilitat l'edició de diverses monografies centrades en les relacions

de diferents localitats del litoral català amb les Antilles: des del treball d'Albert Virella sobre Vilanova i la Geltrú fins al llibre de Lluís Costa sobre Begur, passant per la nota de Salvador Rovira sobre Altafulla, els articles de Joan Domènech sobre Lloret i de Xavier Miret sobre Sant Pere de Ribes, les monografies de César Yáñez sobre Sant Feliu de Guíxols i Calella, la de David Jou sobre Sitges, o els treballs de Raimon Soler sobre la industrialització de Vilanova i la Geltrú, cada cop hi ha més aportacions que, anant d'un marc general a un altre més concret, tenen la virtut de remarcar la intensitat i la complexitat d'unes relacions que van impregnar gran part de la geografia, la societat i l'economia catalanes del darrer terç del segle XVIII, el segle XIX i les primeres dècades del segle XX.¹

L'interès per les relacions entre Catalunya i Cuba en el passat no tan sols ha produït monografies històriques (que poden ser de caràcter local o general), sinó que es troba en l'origen de pel·lícules, novel·les i, encara més significativament, reportatges periodístics i programes de televisió també recents. El 1993 el català Antoni Verdaguer dirigia la pel·lícula *Havanera* (amb el rerefons de la participació catalana en el tràfic d'esclaus). El 1999 es tornava a publicar la biografia novel·lada del negrer malagueny Pedro Blanco, reeditada precisament a Barcelona, la ciutat a on vingué a morir aquest curiós personatge. Tampoc no és casualitat que el periodista Gerardo González de Vega, al seu llibre *Mar brava. Historias de corsarios, piratas y negreros españoles* hagi volgut recollir la història d'aquest negrer; que s'hagin recuperat notícies sobre històries de viatgers catalans com les que s'inclouen al llibre *Viatgers catalans al Carib, Cuba*, i que Baltasar Porcel situï a la Gran Antilla un dels escenaris d'*El cor de les tenebres*. D'altra banda, el 1997 Margarida Aritzeta publicà *L'herència de Cuba*, una novel·la que dibuixa la vida d'un indià que intenta fer les Amèriques a Cuba. Xavier Gimeno, pel

1. A. VILELLA I BLODA, *L'aventura ultramarina de la gent de Vilanova i la nissaga dels Samà*, Museu de Vilafranca, Vilafranca, 1990; L. COSTA I FERNÁNDEZ, *L'illa dels somnis. L'emigració de Begur a Cuba al segle XIX*, Ajuntament de Begur, Begur, 1999; S. ROVIRA I GÓMEZ, "Els indians d'Altafulla, 1760-1833", a M. T. PÉREZ PICAZO *et al.*, *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Afers, Barcelona 1996, pp. 463-466; J. DOMÈNECH, "Els indians de Lloret de Mar", *L'Avenç* n. 169, 1993, pp. 26-29; X. MIRET, *Els americanos de Ribes*, Ajuntament de Sant Pere de Ribes, Sant Pere de Ribes, 1986; C. YÁÑEZ, *Sortir de casa per anar a casa. Comerç, navegació i estratègies familiars en l'emigració de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica en el segle XIX*, Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Sant Feliu de Guíxols, 1992; C. YÁÑEZ, *Emigración ultramarina y familia catalana en el siglo XIX. Los Moreu Rabassa de Calella*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró, 1995; D. JOU I ANDREU, *Els sitgetans a Amèrica i diccionari d'americanos. Aportació a l'estudi de la migració catalana a Amèrica, 1778-1936*, Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges, 1994; R. SOLER, "Comerciants i fabricants. Una reflexió sobre l'origen comercial del capital industrial: el cas de Vilanova i la Geltrú", *Recerques* n. 36, 1998, pp. 109-136.

seu costat, ha dibuixat igualment l'itinerari vital d'un *americano* en la seva novel·la *Pa de llop*, mentre que l'escriptora de Ciutat de Mallorca Carme Riera publicava l'any 2000 la novel·la *Cap al cel obert*, ambientada en la Cuba de mitjan segle XIX i protagonitzada per una família mallorquina enriquida gràcies a l'explotació del treball esclau, per la qual rebé el premi Crítica Serra d'Or el 2001, així com el Premi Nacional de Literatura. Recentment, a la primavera de 2004, Empar Fernández i Pablo Bonell Goytisolo han publicat *Cienfuegos, 17 de agosto*, una novel·la basada en personatges reals i ambientada a la vila cubana de Cienfuegos durant la guerra dels Deu Anys.

El 1989 sortia a la llum un quadern de la *Revista de Girona* titulat *Els indians*. Des d'aleshores han estat nombrosos els reportatges publicats en diaris, suplementos dominicals o revistes no especialitzades amb el rerefons de l'impacte dels indians (o *americanos*) enriquits a les Antilles en la societat catalana després del seu posterior retorn. L'any de gràcia de 1998 *El Punt* insistia en el tema tot editant *El besavi va anar a Cuba*. La *Vanguardia*, per la seva banda, titulava el reportatge de portada del seu *Magazine* de 28 de juny del mateix any *La aventura americana (historia de los indianos, emigrantes de fortuna que dejaron leyendas negras y grandes progresos en España)*.² *El Periódico*, al seu torn, dedicà el reportatge central del seu suplement *Más domingo* de 9 de juliol de 2000 als *Indianos catalanes*, amb el significatiu subtítol de *La huella de los esclavistas de América sigue viva cien años después*. A l'estiu de 2003 era la revista *Descobrir Catalunya* la que dedicava el reportatge de portada del seu número 67 a *La costa dels indians i al llegat dels catalans de Cuba*. Abans, a l'octubre de 2000, la revista *Públic* havia editat el reportatge *Indianos, los parientes catalanes del sueño americano*. I encara anteriorment, a la primavera de 1998, Televisió de Catalunya havia realitzat un documental titulat *Cuba, siempre fidelísima*, emès en dos programes dominicals d'una hora cadascun en la franja de màxima audiència, en què repassava els vincles entre Catalunya i la Gran Antilla al segle XIX a través de les biografies de vuit personatges diferents.

Aquestes són algunes mostres (no pas les úniques, però sí les més significatives) de la renascuda preocupació per la presència catalana a Cuba, que ha interessat i inspirat cineastes, novel·listes, periodistes i, és clar, historiadors. En aquest context, la pregunta de rigor que cal plantejar és: té algun sentit, a hores d'ara, realitzar un nou estudi al

2. Curiosament, el suplement del diari *Avui* de 23 d'abril de 1998 titulat *1898: el desastre i l'avenç* no dedicà ni una simple nota a l'emigració de retorn dels catalans enriquits a les Antilles.

respecte? Per a intentar respondre a aquesta qüestió cal tenir en compte que l'interès per l'influx en la societat catalana dels emigrants retornats (els cèlebres *americanos* o indians) ha centrat solament la curiositat de les aproximacions periodístiques, però no pas de les investigacions històriques. Ben al contrari, els treballs més acadèmics s'han ocupat del paper dels catalans a l'illa obviant l'altra cara de la moneda: l'impacte en la societat, la política o l'economia catalanes dels que van tornar enriquits al Principat. Les afirmacions de Susana Sánchez en el sentit que "el tema dels indians no ha desvetllat una excessiva curiositat fins ara [...] [per la qual cosa] no disposem de treballs que aportin prou informació o que tinguin un enfocament modern del material consultat", tot i realitzades el 1988, continuen essent malauradament vigents.³ De fet, la història dels indians a la Catalunya del segle XIX encara s'ha de fer. Aquesta realitat contrasta amb l'abundància d'estudis que han documentat el remarcable rol dels indians a diferents regions de la geografia espanyola, especialment pel que fa al nord-oest peninsular. Així, hi ha treballs que han estudiat l'influx sociopolític dels emigrants gallecs en retornar; el seu impacte en l'arquitectura, especialment a Astúries però també amb alguna anàlisi de casos a Galícia; la seva influència en la indústria gallega contemporània; els resultats de la dimensió filantròpica dels *americanos* a Astúries, o les seves pautes inversores com a grup en l'adquisició de finques rústiques del camp sevillà, o bé s'han dedicat a recollir, en forma de minibiografies, les trajectòries vitals dels indians més destacats a comarques senceres de la cornisa cantàbrica.⁴

3. S. SÁNCHEZ, "Els indians de Catalunya. Un balanç bibliogràfic", a diversos autors, *Jornades d'estudis catalano-americanos*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1990, pp. 209-220.

4. X. M. NÚÑEZ SEIXAS, *Emigrantes, caciques e indianos. O influxo sociopolítico da emigración transoceánica en Galicia (1900-1936)*, Edicions Xerais de Galicia, Vigo, 1998; X. M. NÚÑEZ SEIXAS, "Retornados e inadaptados: el *americano* galego, entre mito y realidad (1880-1930)", *Revista de Indias* vol. LVIII, n. 214, 1998, pp. 555-593; C. ÁLVAREZ QUINTANA, *Indianos y arquitectura en Asturias (1870-1930)*, Oviedo, 1991; A. FRANCO TABOADA, "Urbanismo indiano en Galicia", *Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario* n. 1, 1989, pp. 103-114; X. CARMONA BADIA, "Los indianos y la cuestión industrial en la Galicia del XIX", a *Indianos. Monografías de los Cuadernos del Norte* n. 2, 1982, pp. 45-49; X. CARMONA BADIA, "A influencia da emigración a América na formación da industria galega contemporánea", a diversos autors, *Galicia-América. Cinco séculos de historia*, Santiago de Compostela, 1992, pp. 249-252; J. URÍA GONZÁLEZ, "Los indianos y la instrucción pública en Asturias", a *Indianos. Monografías de los Cuadernos del Norte* n. 2, 1982, pp. 102-119; M. C. MORALES SARO, "Las fundaciones de los indianos en Asturias" a N. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (comp.), *Españoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930*, Alianza, Madrid; A. FLORENCIO PUNTAS, "Patrimonios indianos en Sevilla en el siglo XIX: entre la tradición y la innovación", a H. CASADO ALONSO, R. ROBLEDO HERNÁNDEZ, (comps.), *Fortuna y negocios. La formación y gestión de grandes patrimonios (ss. XVI-XX)*,

A Catalunya, al contrari, solament els treballs sobre algunes localitats del litoral s'han ocupat d'analitzar l'influx dels indians després del retorn als seus llocs d'origen. Hi ha pocs estudis que vagin més enllà de l'àmbit local, com el catàleg de l'exposició sobre l'impacte dels *americanos* en l'arquitectura i l'urbanisme del Garraf, el Penedès i el Baix Gaià.⁵ Nomes recentment Àngels Solà ha proposat una primera síntesi de l'impacte econòmic dels indians catalans després del seu retorn.⁶ En aquesta línia caldria incloure el llibre editat recentment *Cases d'indians*, dedicat, tal com suggereix el seu títol, al llegat arquitectònic dels indians catalans.⁷

En el llarg camí que encara hem de recórrer per estudiar l'influx dels *americanos* a Catalunya, aquest llibre tan sols aspira a representar un pas més. El seu objectiu principal consisteix a documentar l'impacte econòmic que tingué l'emigració de retorn de catalans enriquits a Cuba i, per extensió, també a Puerto Rico, al llarg del segle XIX. Així, el meu punt de partida neix de la voluntat de ponderar la importància que pogué tenir el capital acumulat a les Antilles per explicar la industrialització catalana i, en general, les transformacions ocorregudes en l'economia del Principat durant el segle XIX. En conseqüència, la meua (pre)ocupació fonamental no serà tant l'estudi de la trajectòria de tots els catalans a Cuba (o Puerto Rico) com, especialment, la d'aquells que optaren per tornar a Catalunya amb el capital acumulat a les Antilles, fossin catalans d'origen o no. En la necessària doble mirada d'aquest treball sobre les Antilles i sobre Catalunya, la primera està condicionada per la segona. No puc oferir, tanmateix, una monografia definitiva al respecte, però sí una aproximació general que, a partir de la meua pròpia investigació i tenint en compte la literatura existent, posi de manifest la importància que tingué l'acumulació de capital en el context colonial antillà per a l'economia catalana del segle XIX.

El treball està dividit en quatre capítols. Mentre que el primer té com a objectiu analitzar la presència catalana a les Antilles, en els

Universidad de Valladolid, Valladolid, 2002 (en premsa); M. PEREDA DE LA REGUERA, *Indianos en Cantabria*, Diputación provincial de Santander, Santander, 1968; E. NORIEGA, "Los indianos del oriente", a *Indianos. Monografías de los Cuadernos del Norte* n. 2, 1982, pp. 120-129; J. I. GRACIA NORIEGA, *Indianos del oriente de Asturias*, Publicaciones del Principado de Asturias, Oviedo, 1987.

5. Diversos autors, *Americanos, indianos. Arquitectura i urbanisme al Garraf, Penedès i Tarragonès (Baix Gaià), segles XVIII-XIX*, Biblioteca Museu Balaguer, Vilanova i la Geltrú, 1990.

6. A. Solà Parera, "Os 'americanos cataláns' e o seu impacto económico en Cataluña ó longo de século XIX", *Estudios Migratorios*, 2001, n. 11-12, pp. 141-168.

7. M. RODRIGO Y ALHARILLA, *Cases d'indians*, Fundació Caixa Manresa i Angle Editorial, Manresa, 2004.

tres restants em centro en els efectes que pogué tenir per a Catalunya l'emigració de retorn. Començo per proposar una anàlisi sobre algunes causes que poden ajudar a explicar l'èxit i, sobretot, la pervivència dels comerciants catalans a Cuba (i, per extensió, també a Puerto Rico). Aquesta anàlisi sobre la construcció social del mercat antillà continua al segon capítol amb l'estudi de diferents famílies de comerciants catalans dedicats a totes les branques de l'activitat mercantil a Cuba, des d'uns encants fins a poderoses companyies financeres o d'exportació, alguns components de les quals tornaren a Catalunya per continuar dedicant-se a l'activitat comercial. A partir igualment de diversos estudis de casos, el tercer capítol està dedicat a la descripció i l'anàlisi no pas de comerciants indians, sinó d'uns quants hisendats enriquits directament a Cuba i a Puerto Rico gràcies al cultiu del sucre que s'instal·laren al final de les seves vides a Catalunya. Els diversos estudis de casos abordats al tercer capítol em serviran, així mateix, per a aprofundir en l'anàlisi dels camins dels diners, és a dir, de les vies, mecanismes i eines que utilitzaven els indians catalans per transferir els seus capitals de les Antilles a la Península. El quart i darrer capítol, per la seva banda, es dedica a la descripció i l'anàlisi de la presència dels indians enriquits a Cuba i Puerto Rico en tres sectors diferents de l'economia catalana: la indústria, les finances i la promoció immobiliària.

La recerca que ha permès construir aquesta monografia va començar ara fa uns quants anys, concretament la tardor del 1995. Convidat per l'Institut de Historia de Cuba i finançat per la Universitat Autònoma de Barcelona vaig gaudir llavors d'una estada investigadora a l'illa que em va permetre treballar als arxius provincials de Matanzas i de Santiago de Cuba, així com a l'Archivo Nacional de Cuba. Després he tornat unes altres vegades a Cuba. El novembre de 2002, per exemple, vaig estar-m'hi una setmana a Villa Clara mentre que dos anys després consultava la documentació de l'arxiu provincial de Cienfuegos. En aquestes estades de recerca a l'illa he gaudit del suport i l'amistat de diferents persones com ara els historiadors Orlando García i Ovidio Díaz Martínez, a Cienfuegos i Villa Clara, respectivament. A l'Havana l'ajut de Leida Fernández Prieto, Imilcy Balboa, Reinaldo Funes, Mercedes García, Yolanda Díaz, Oscar Zanetti, Carmen Barcia i Carmen Almodovar, entre d'altres, van fer més agradables i fructíferes les meves estades.

Els deutes contrets, segurament impagables, a aquesta banda de l'Atlàntic no han estat menys importants. Diferents investigadors m'han facilitat diversa informació de molta utilitat per arrodonir alguns epígrafs del llibre, com ara Lluís Castañeda, Raimon Soler, Francesc Valls i Anna Carreras. De particular interès han estat les notícies que

m'han proporcionat José Llerandi i Juan Manuel Ugartechea, amants com jo mateix de Lekeitio i descendents directes d'Agustín Goytisoletza Lezarzaburu. L'amabilitat de Maria Rosa Alberola, que em va obrir la porta de la seva casa, a Alacant, em va permetre documentar la presència a Barcelona d'Agustín Irizar Declouet. D'altra banda, el col·lega Lluís Riudor m'ha vingut facilitant diferents llibres de correspondència provinents d'indians sitgetans enriquits a Santiago de Cuba i que romanen per ara a diferents residències particulars. Val a dir que la recerca feta tant a Barcelona i a altres arxius del Garraf com a Madrid ha estat finançada pels diferents projectes de recerca (dels quals he format part) encapçalats per l'historiador i amic Josep Maria Delgado i, particularment, pel projecte actual finançat pel Ministeri d'Educació [2004-2006, BHA 2003-02855] "Colonizadores y colonizados: un estudio comparativo de las interrelaciones entre Europa y las sociedades no europeas". Espero haver sabut aprofitar les converses amb els seus integrants i particularment amb Josep Maria Fradera, Eloy Martín Corrales, Albert Garcia i M. Dolores Elizalde.

No queda dubte, tanmateix, que el finançament fonamental que m'ha permès concloure aquesta recerca ha vingut de la mà de la Fundació Noguera, la beca de la qual em va permetre treballar a l'Arxiu de Protocols del Col·legi Oficial de Notaris de Catalunya durant el temps necessari per buscar i trobar la major part de la informació que sustenta els meus arguments. Vull remarcar especialment la tasca del personal de l'arxiu notarial de Barcelona, Laureà Pagarolas, Montse Gómez, Lluïsa Cases i Jordi Tor, malgrat el poc temps que aquest arxiu resta obert al públic. El resultat final de tot aquest esforç, espero que ben aprofitat, és aquest llibre.

1. CUBA, TERRA DE PROMISSIÓ

El pensar trabajar en Europa para adquirir un capital es un gran disparate, particularmente para aquellos que están criados en América.

Gregori FERRER I SOLER

Malgrat la suposada exclusió catalana de la *empresa de Indias*, el fet cert és que van ser nombrosos els comerciants catalans que participaren en la cursa d'Amèrica a partir del darrer quart del segle XVII i, especialment, durant el segle XVIII. Tal com ha demostrat de manera fefaent Carlos Martínez Shaw, en el període de 1715 a 1735 es consolidà l'eix mercantil Barcelona-Cadis fins al punt que, pocs anys després, els comerciants catalans van substituir directament els intermediaris gaditans per uns altres homes de negocis del Principat. Utilitzant les seves mateixes paraules, Cadis aviat acabà consolidant-se com el “trampolín a América de la exportación catalana”. En efecte, cap al “1740 los catalanes no sólo cubren la ruta de Cádiz con sus barcos y disponen de una considerable red de colaboradores propios en Andalucía, sino que se preparan a fletar en dirección a América sus primeras naves, cargadas con sus propios productos, controlando así todas las etapas del comercio indiano”. El gran treball de Pierre Vilar sobre *Catalunya dins l'Espanya moderna* coincideix amb aquesta visió en assenyalar que “l'obertura del comerç americà, no tan sols a través del [port] gadità sinó per l'intercanvi directe, és un fet que [...] [prové] clarament d'un desenvolupament espontani desfermat a partir dels anys 1745-1750”.¹ Atesa aquesta situació (i després de l'experiència de la Real Compañía Barcelonesa), la tímida liberalització mercantil endegada durant el regnat de Carles III (és a dir, la progressiva obertura del port de Barcelona al comerç directe amb Amèrica a partir de 1765) no va servir sinó per a multiplicar els intercanvis amb el nou continent. A més, les diverses

1. C. MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la carrera de Indias, 1680-1756*, Crítica, Barcelona, 1981, p. 96; P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. IV: *La formació del capital comercial*, Edicions 62, Barcelona, 1987, p. 543.

monografies d'àmbit local coincideixen a situar a partir de la dècada de 1770 l'embranchida de les relacions econòmiques i comercials dels diferents ports catalans (que van sumar-se aleshores al de Barcelona) amb Amèrica.²

La creixent intensitat dels intercanvis comercials de Catalunya amb els diversos ports americans va comportar l'establiment de nombrosos agents al Nou Món. Així, en la projecció catalana cap a Amèrica que estem descrivint emigració i comerç eren dues variables de la mateixa equació. Tal com afirmen Josep Maria Delgado i Josep Maria Fradera, "amb la reforma del *comerç lliure* el nombre de catalans que podien participar en la cursa d'Índies augmentà de forma considerable". Llavors s'organitzaren autèntiques xarxes mercantils, l'existència de les quals (en tant que xarxes informals per a la transmissió d'informació) és una de les claus per a entendre la relativa celeritat amb què es desenvolupà el comerç català amb Amèrica als segles XVIII i XIX.³ Instal·lats als diversos ports americans, aquests agents actuaven com a persones de confiança de les diferents firmes comercials catalanes i s'encarregaven de rebre els vaixells i les mercaderies trameses des de la Península, de tornar a carregar les naus amb productes colonials i de transmetre, al mateix temps, informacions precises sobre la situació dels diferents mercats. Unes informacions fiables que podien ajudar els seus socis peninsulars a prendre, a cada moment, les decisions més convenients, a la vegada que minvaven la incertesa dels seus negocis.

En aquest context van ser molts els catalans que emprengueren amb èxit l'aventura americana. Tal com ha documentat Josep Maria Delgado, en les dècades del comerç lliure (entre 1778 i 1820) el nombre de catalans instal·lats a Amèrica augmentà de forma notable; especialment a la zona del Carib, on es concentrà el 43% dels catalans emigrats a ultramar.⁴ En aquesta conjuntura fou quan s'establiren àmplies

2. J. LLOVET, *La Matricula de Mar i la província marítima de Mataró al segle XVIII*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró, 1980; J. CARBONELL I GENER, *Les Índies, horitzó nou. Sitges i la carrera d'Amèrica*, Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges, 1984; A. M. VILA I GALÍ, *La marina mercant de Lloret de Mar, segles XVIII i XIX*, Ajuntament de Lloret de Mar, Lloret de Mar, 1992; A. VIRELLA, *L'aventura ultramarina...*

3. J. M. DELGADO RIBAS, J. M. FRADERA BARCELÓ, "La diàspora atlàntica: de Cadis a les Antilles, 1750-1860", a M. T. PÉREZ PICAZO *et al.*, *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Afers, Barcelona, 1996, pp. 31-34.

4. J. M. DELGADO RIBAS, "La emigración española a América latina durante la época del comercio libre (1765-1820). El ejemplo catalán", *Boletín Americanista* n. 32, 1982, pp. 115-137; J. M. DELGADO RIBAS, "Els comerciants catalans en la cursa de les Índies durant el segle XVIII, a diversos autors, *Terceres jornades d'estudis catalano-americans*, Comissió Amèrica i Catalunya, Barcelona, 1990, pp. 75-87.

colònies catalanes a ports com Veracruz, Maracaibo, Montevideo o l'Havana mateix.⁵ D'altra banda, els treballs de Josep Maria Fradera han demostrat que la desintegració de l'imperi espanyol entre 1810 i 1825 no va suposar pas la pèrdua de la projecció ultramarina de la societat i l'economia catalanes, sinó tan sols un canvi de paràmetres. Segons aquest autor, a partir d'aleshores es dibuixà un nou model basat en la concentració geogràfica en l'àmbit de les Antilles (Cuba especialment) i en la configuració de nous circuits comercials adaptats a les necessitats de la indústria emergent.⁶ Les guerres d'independència a l'Amèrica continental no significaren tampoc el final de l'emigració catalana a Cuba i Puerto Rico: mentre que a Cuba hi van anar, almenys, 2.475 catalans entre 1800 i 1830, segons Estela Cifré foren més de 3.300 els catalans que emigraren a Puerto Rico al llarg del segle XIX (una xifra que estudis posteriors consideraren massa curta).⁷

A més, comerciants catalans establerts a Mèxic o Tierra Firme (per citar l'exemple més conegut) es desplaçaren a Cuba i Puerto Rico després de les derrotes dels exèrcits reialistes a l'Amèrica continental. Àngels Solà afirma que, amb motiu de l'expulsió dels espanyols decretada a Mèxic el 1827 i el 1829, "*gran número de personas y capitales provenientes de México se refugiaron en Cuba*".⁸ També van arribar a Cuba i Puerto Rico nombrosos comerciants de Veneçuela com Miquel Biada, els germans Vidal Quadras o Josep Milà de la Roca i Soler. Aquest darrer declarava el 1845 que "*al igual que otros muchos catalanes pasó a América en el año de 1804. Casó con Dª Isabel María Alfonso en 1811 en*

5. À. SOLÀ I PARERA, "La independencia mexicana y la salida de capitales de españoles residentes en México (1810-1830)", a M. GONZÁLEZ PORTILLA, J. MALUQUER DE MOTES, B. DE RIQUER, (eds.), *Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos*, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985, pp. 47-65; J. LLOVET, *Alsina, March i Cona (1794-1804)*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró, 1986; B. VÁZQUEZ DE FERRER, N. FERRER, "La empresa familiar en un grupo de poder en Maracaibo, 1778-1853", a diversos autors, *XVII Jornadas de historia económica*, Tucumán, 2000, edició digital; M. B. PARÍS, "La presència catalana al Montevideo colonial", a diversos autors, *Primeres jornades d'estudis catalano-americans*, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobrimet d'Amèrica, Barcelona, 1985, pp. 143-155.

6. J. M. FRADERA BARCELÓ, *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna*, Crítica, Barcelona, 1987.

7. M. T. PÉREZ MURILLO, *Aspectos demográficos y sociales de la isla de Cuba en la primera mitad del siglo XIX*, Universidad de Cádiz, Cadis, 1988; E. CIFRÉ DE LOUBRIEL, *La formación del pueblo puertorriqueño: la contribución de los catalanes, baleáricos y valencianos*, San Juan, 1975; B. SONESSON, "Els catalans a Puerto Rico de 1840 a 1920: migració i comerç", a diversos autors, *Terceres jornades d'estudis catalano-americans*, Comissió Amèrica i Catalunya, Barcelona, 1990, pp. 221-233; B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas. Un estudio de casos*, Archivo de Indianos, Colombes, 1995, pp. 48-50.

8. À. SOLÀ, "La independencia mexicana...", p. 346.

Puerto Cabello [Veneçuela], *donde y en el pueblo de Ponce* [Puerto Rico] *moraron hasta que en 1837 vinieron a España*".⁹ Aquest és també el cas de Manuel Vidal Quadras: nascut a Sitges el 1793, Manuel va establir-se com a comerciant a Maracaibo (Veneçuela) on es casà el 1816 amb la catalana Anna Ramon i Marquès, natural de Torredembarra.¹⁰ Les victòries bolivarianes a Veneçuela l'obligaren a emigrar a Santiago de Cuba, on s'instal·là el 1821. Tornà anys després a Catalunya, tal com va fer Josep Milà de la Roca. De fet, el seu fill petit, Aleix Vidal-Quadras, es casà el 1856 a Barcelona amb Isabel Rabassa i Milà de la Roca, néta de l'esmentat Josep. També va passar de Maracaibo a Cuba —en aquest cas a l'Havana— el comerciant Miquel Biada, al qual es deu, després de la seva tornada definitiva a Catalunya, l'impuls del primer ferrocarril peninsular, el tren de Barcelona a Mataró.

La pèrdua de la major part del vell imperi espanyol atorgà una importància cabdal als lleials dominis de Cuba i Puerto Rico, l'economia dels quals, a més, estava vivint una notable esplendor. Si l'expansió sucrera produí a Cuba un període de creixement excepcional des dels darrers anys del segle XVIII, l'economia de Puerto Rico començà a viure la seva particular etapa expansiva a partir de 1820 amb la cria de bestiar, el cultiu del tabac i, és clar, també el sucre.¹¹ Així, el flux de catalans cap a les Antilles espanyoles s'explica principalment per factors d'atracció sorgits d'unes economies pròsperes i en estat de creixement. A més, en tant que peninsulars, els catalans es beneficiaven de la garantia addicional que suposava el fet que totes dues illes fossin territoris subjectes a l'autoritat política espanyola. Fou en els intersticis d'aquelles economies exportadores on van trobar el seu lloc, amb notable èxit, els catalans.

El 1840, després d'haver-se passat més de 30 anys a Europa, Mercedes de Santa Cruz, comtessa de Merlín, tornà a la seva Havana natal. Amant de les lletres, la comtessa recollí les seves impressions en un llibre que titulà *Viaje a La Habana*, publicat a París poc després. En aquella obra Mercedes de Santa Cruz es queixava amargament que, en aquelles dates, "*no hay pueblo en la Habana: no hay más que amos*

9. AHPB, José Marzola y Prats, 1845, 28-II-1845, fol. 38 i ss.

10. E. COMPANY, "Pintors, nobles i espies. Vida i miracles de la saga dels Vidal-Quadras", *El Temps* n. 338, 10 de desembre de 1990, pp. 14-16.

11. M. MORENO FRAGINALS, *El ingenio. Complejo económico social cubano del azúcar*, 3 vols., Editorial de Ciencias Sociales, l'Havana, 1978; P. TORNERO, *Crecimiento económico y transformaciones sociales. Esclavos, hacendados y comerciantes en la Cuba colonial, 1760-1840*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1996; J. L. DIETZ, *Historia económica de Puerto Rico*, Huracán, San Juan, 1989.

y esclavos. Los primeros se dividen en dos clases: la nobleza propietaria y la clase media comerciante. Ésta se compone en su mayor parte de catalanes que, llegados sin patrimonio a la isla, acaban por hacer grandes fortunas; comienzan a prosperar por su industria y economía, y acaban por apoderarse de los más hermosos patrimonios hereditarios". Tot just quatre anys després el doctor Wudermann remarcava així mateix el notable paper dels catalans en l'esfera mercantil, tot afirmant que "*gran parte del comercio de la Isla está en sus manos, así como una parte considerable de sus riquezas. En el interior parecen monopolizar todas las ramas del comercio [...] y en las ciudades marítimas, muchas casas comerciales, cuyos barcos cubren el mar, también les pertenecen*". El 1857 el viatger francès Arthur Morelet va passar per les illes de Cuba i Pinos, camí de Yucatán. Morelet comprovà, com la comtessa de Merlín i el doctor Wudermann anys enrere, la preeminència comercial dels catalans a la Gran Antilla. Segons ell, el 1857 "el monopoli dels comestibles resideix a l'Havana, a mans dels catalans, raça estalviadora, treballadora i dotada d'un caràcter emprenedor [...]. [Els catalans] formen una associació en desenvolupament, al front dels cafès, dels restaurants, dels forns i les pastisseries, de les botigues de comestibles, etc."¹²

Testimonis literaris com els de la comtessa de Merlín, Wudermann o Morelet es veuen reforçats amb un altre tipus d'evidències. Del total de 1.317 comerciants matriculats el 1833 a la capital cubana, Mercedes García ha assenyalat que 998 (el 75%) eren originaris de la Península mentre que només 108 havien nascut a l'illa. Dels gairebé mil comerciants peninsulars establerts aleshores a l'Havana, 384 (és a dir, el 38,3% d'aquests i el 28,3% del total matriculat) eren catalans. La mateixa autora assenjala que "*dentro del sector de comerciantes españoles, los catalanes comienzan a controlar desde principios del siglo XIX los más importantes renglones exportables de la isla [...]. La fracción de comerciantes catalanes [se consolida como] la más fuerte del sector debido a su superioridad numérica y económica y al control casi absoluto que tuvieron sobre el comercio de importación y exportación*".¹³ Aquesta realitat es mantingué en les dècades posteriors. Repassant, per exemple, els comerciants matriculats a l'Havana entre agost de 1841 i maig de 1843, resulta que els catalans continuaven representant-ne el grup més

12. COMTESSA DE MERLÍN, *Viaje a La Habana*, l'Havana, 1922 (edició original de 1844), p. 73; la cita de Wudermann està recollida a L. MARRERO, *Cuba, economía y sociedad*, Playor, Madrid, 1985, vol. 12, p. 213; A. MORELET, *Voyage dans l'Amerique centrale, l'île de Cuba et le Yucatan*, París, 1857, vol. 1, pp. 68-69.

13. M. GARCÍA, "El sector comercial en las matrículas de 1833", a *Revista de la biblioteca Nacional José Martí*, vol. XXXII, n. 1, 1990, pp. 65-88.

nombrós, tot assolint un 32,52% del total.¹⁴ A Santiago de Cuba, plaça on el pes dels comerciants peninsulars era superior al d'altres ciutats (el 1833 eren el 83% del total), el percentatge dels catalans és aclaparador. Jordi Maluquer de Motes ha comptabilitzat que, en aquella data, 1833, el 85% dels comerciants d'origen espanyol eren catalans. Una xifra que es va mantenir elevada en els lustres següents, si tenim en compte que el 77% dels comerciants peninsulars matriculats entre 1841 i 1849 eren catalans, i que en el període 1850-1865 els catalans representaven un 65% del total de nous comerciants d'origen espanyol.¹⁵

Els catalans no s'instal·laren únicament a l'Havana o Santiago de Cuba. La seva presència fou igualment destacada a la resta de les ciutats cubanes. De fet, l'extensió del cultiu del sucre —equiparable a una clara expansió de frontera— va anar acompanyada de l'establiment de colònies catalanes a localitats de tota l'illa. A Matanzas, per exemple, el pes dels catalans entre l'aristocràcia liberal local s'expressa amb dos noms propis: Tomàs Gener i Bohigas i Jaume Badia i Padrines, nascuts a Calella de Palafrugell i Torredembarra, respectivament. El primer fou diputat a Corts per Cuba durant el Trienni Liberal, i també membre de la Diputació Permanent de les Corts. Fins i tot presidí la sessió que va destronar Ferran VII al juny de 1823. Jaume Badia, per la seva banda, exercí com a destacat dirigent liberal a Matanzas (fins al punt que hagué d'exiliar-se entre 1836 i 1838, coincidint amb el comandament del reaccionari Miguel Tacón com a capità general de Cuba). Badia tornà a Catalunya el 1840. Elegit diputat a Corts els anys 1841, 1851 i 1858, fou fundador del Banc de Barcelona i membre de la seva primera junta de govern.¹⁶ A Cárdenas, Sagua la Grande, Cienfuegos, Trinidad, Manzanillo, Santa Clara, Puerto Príncipe, Manzanillo, Baracoa, etc. també hi hagué colònies mercantils catalanes. D'altra banda, segons Jordi Maluquer, al segle XIX “el 80% de los comerciantes de origen conocido instalados

14. ANC, Miscelánea de Libros, n. 857.

15. J. MALUQUER DE MOTES, “La formación del mercado interior en condiciones coloniales: la inmigración y el comercio catalán en las Antillas españolas durante el siglo XIX”, a *Estudios de Historia Social* n. 44-47, 1988, pp. 89-104.

16. Sobre l'expansió del sucre a Matanzas, vegeu L. W. BERGAD, *Cuban rural society in the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Princeton, 1990. Sobre els catalans del grup liberal de Matanzas vegeu J. F. GONZÁLEZ GARCÍA, *Los catalanes y el grupo liberal de Matanzas*, Ediciones Matanzas, 1994; i també el treball d'A. GARCIA BALAÑA, “Tradició liberal i política colonial a Catalunya. Mig segle de temptatives i limitacions, 1822-1872”, a J. M. FRADERA BARCELÓ *et al.*, *Catalunya i ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles, 1750-1914*, Consorci de les Drassanes de Barcelona, Barcelona pp. 77-106. Sobre la tasca de Badia al Banc de Barcelona vegeu Y. BLASCO MARTEL, *Los orígenes de la banca moderna en Cataluña. El Banc de Barcelona, 1845-1850*, memòria de postgrau, Universitat de Barcelona, 2000.

en *Puerto Rico eran catalanes*". N'hi havia d'establerts a gairebé totes les ciutats porto-riquenyas, però especialment (i per aquest ordre) a San Juan, Ponce, Mayagüez i Aguadilla. En definitiva, no solament el terme *català* era sinònim de comerciant a Cuba i Puerto Rico sinó que, a més, pot afirmar-se tal com Leví Marrero que "*el catalán [era el] comerciante por antonomasia en la Cuba decimonónica*".¹⁷

EMIGRACIÓ, FAMÍLIA I COMERÇ A LES ANTILLES ESPANYOLES

Quines són les raons que expliquen l'aclaparadora presència i la llarga persistència catalana en el comerç antillà? Malgrat els múltiples estudis sobre la presència catalana a Cuba i Puerto Rico no hi ha, fins al moment, una explicació rigorosa i convincent sobre aquest fenomen. Solament la historiografia cubana sembla oferir una teoria elaborada sobre el predomini no tan sols català sinó peninsular en l'esfera mercantil insular. És una teoria basada en termes polítics —no econòmics ni socials— que explica la preeminència dels espanyols en general com una conseqüència de la relació colonial entre Cuba i Espanya. En algun manual d'història de Cuba s'ha arribat a afirmar que "*los cubanos no tenían acceso a los empleos públicos ni se podían dedicar al comercio*".¹⁸ Tanmateix, la idea de l'exclusió dels cubans de l'àmbit mercantil no s'aguanta per enlloc; de fet, tot i que de forma minoritària, també hi hagué criolls que es dedicaren al comerç.¹⁹ Sense pretendre donar una resposta definitiva a la pregunta que encapçala aquest epígraf, crec necessari suggerir algunes idees que poden ajudar a explicar la clau de l'èxit català en el comerç antillà.

L'element polític (és a dir, la relació de domini colonial establerta entre Espanya, d'una banda, i Cuba i Puerto Rico, de l'altra) ha d'ocupar, sens dubte, un lloc destacat en l'anàlisi. Certament, a cap república americana no s'hi aprecia al llarg del segle XIX l'existència de colònies catalanes d'una magnitud comparable a les de les Antilles espanyoles. I tanmateix en el mateix període gairebé no hi hagué pre-

17. J. MALUQUER DE MOTES, "La formación...", p. 99; E. CIFRÉ DE LOUBRIEL, *La formación del pueblo...*; L. MARRERO, *Cuba, economía...*, vol. 12, p. 213.

18. DIRECCIÓN POLÍTICA DE LAS FAR, *Historia de Cuba*, Editorial de Ciencias Sociales, l'Havana, 1981, p. 318.

19. El 8% dels comerciants matriculats el 1833 a l'Havana havien nascut a l'illa (108 en total), xifra que va augmentar fins a l'11% deu anys després (143 comerciants sobre 1.301). Vegeu ANC, *Miscelánea de Libros*, 857, Registro público y general de comercio de la provincia de La Habana (1841-1843). Jordi Maluquer de Motes, en el seu treball esmentat "La formación del mercado interior...", ha comptabilitzat que el 20% dels comerciants matriculats a Puerto Príncipe (1833-1849) i el 35% dels comerciants de Sancti Spiritus (1833) eren cubans.

sència de catalans a l'altre escenari colonial espanyol, l'arxipèlag filipí. Per tant, si volem copsar la complexitat del fenomen de la presència catalana a Cuba i Puerto Rico, a més de l'argument polític cal tenir en compte elements econòmics i, especialment, socials. Aquí apunto la necessitat ineludible d'analitzar la construcció social del mercat teixida per aquells comerciants durant el segle XIX als diversos ports de Cuba i Puerto Rico.

D'antuvi cal remarcar les diferents implicacions del caràcter bàsicament familiar de les empreses mercantils a les Antilles espanyoles. No debades el marc jurídic i societari del comerç a Cuba i Puerto Rico al llarg del segle XIX estigué marcat pel pes de les estructures tradicionals. Vegem l'exemple de la principal plaça mercantil de les Antilles, l'Havana: de les 104 cases de comerç que funcionaven a la capital cubana el 1863, el 31% eren, en realitat, comerciants a títol particular; unes altres set companyies eren societats familiars (de l'estil de Luis Susini e Hijo o Freixas y Hermano), i catorze eren societats col·lectives formades per la unió de dos comerciants (els quals responien per igual als riscos del negoci amb els seus propis patrimonis), mentre que 50 companyies (és a dir, el 48%) havien adoptat la forma de societats col·lectives amb socis comanditaris i només una funcionava com a societat anònima: el Banco del Comercio.²⁰ I si això passava a l'Havana, què no havia de passar a les altres places de l'illa o de Puerto Rico. De fet, aquest tipus d'estructura societària es correspon amb el caràcter eminentment familiar que mantenien aquestes cases de comerç (és a dir, les cèl·lules bàsiques en què es basava tota l'activitat mercantil) encara a mitjan segle XIX i fins i tot a les darreries. La mateixa noció de *casa de comerç* té una doble accepció: com a empresa, i com a família. O sia, com a empresa familiar.

A priori el vincle familiar permetia esperar el comportament més fidel i discret dels socis, la qual cosa resulta un factor fonamental a l'hora d'explicar la predilecció pels parents per fer negoci. Tal com deia Agustín Goytisoló, un ric hisendat de Cienfuegos, a una neboda seva que li demanava feina per al noi amb qui volia casar-se, "*he de hablarte con entera confianza y con ella te digo que lo que me sale de dentro y mi gusto es preferir a los parientes que quiero y que se lo merecen, aunque sea valiendo un poquito menos que los extraños*". Davant de la solidesa de la família, l'amistat no tenia cap valor. En realitat, el concepte *amic* no entrava dins del vocabulari dels comerciants si no era com a pura retòrica per a l'encapçalament de la correspondència. El mateix Agustín Goytisoló s'expressava així el 1878, després d'una

20. *Revista Comercial y Precio Corriente*, l'Havana, 30 d'agost de 1863, p. 1.

dilatada trajectòria com a home de negocis: “... por amigos de esta he sabido la llegada de Don Manuel Calvo a esta isla, no creas que yo confío mucho en ese amigo, aunque creo puede serme útil quizás, pues como comprenderás yo tengo bastante experiencia para desconfiar de casi todo el que se llame amigo. De algo me han de servir los años que tengo y los desengaños que he tenido que experimentar.”²¹ Per a allò que m’interessa remarcar ara, el més significatiu d’aquest substrat familiar és el fet que resultà força funcional en un món acostumat a la discreció. En paraules de Daniel Soler i Casañes, un botiguer català de Santiago de Cuba que felicitava expressament al seu germà Blai poc després de tornar al seu Sitges natal, “me place que tu sistema sea que cualquier asunto de la casa deba quedar reservado solo a los de la casa, que de este modo regularmente es cuando se asegura su buen éxito”.²² De fet, la predilecció per donar feina als familiars s’explica pel fet que la família funcionava com una autèntica *xarxa de confiança*, essent aleshores la confiança una de les variables més valorades (si no la més important) per a l’èxit en els negocis.

En general, els comerciants establerts a les Antilles preferien tenir joves familiars fins i tot per als llocs de dependent, ja fossin els seus fills, nebots, cosins o fills de cosins. Aquest fet explica la curta edat a què acostumaven a migrar els catalans (i, en conjunt, tots els peninsulars) que s’embarcaven cap a les Antilles. Així, per exemple, el català Ramon Pasqual demanava a la seva dona el 1811 que li enviés a l’Havana el fill d’ambdós, Ramonet, “supuesto que ya pronto cumplirá los 11 años, y que según su tío me ha informado, y por las cartas recibidas, le veo bastante adelantado”. Ramon afirmava que “su venida [era] ya de alguna precisión pues el cuñado Sebastián se pretende establecer en otra tienda y pulpería que tiene en trato”. En un altre cas, la marxa d’un treballador que “trata de separarse y ponerse por sí” era el motiu que animava Francisco Antonio Alzuri a cridar el seu cosí Juan, de 25 anys, “una vez que te inclinas al comercio, y que ya tienes algunos principios[...] y más quiero valerme de un pariente que de un extraño, porque al cabo el beneficio que se resulte queda en la familia”. En reclamar el 1819 al seu cosí Manuel que li enviés el seu fill, Esteban Suárez justificava la seva petició per motius de confiança, dient-li que desitjava “tener en mi compañía a tu hijo Romero. El mancebo, que tengo en mi lonja, está de

21. FG, FAGL, caixa 95, exp. 2. Carta d’Agustín Goytisolo a la seva neboda Erbiti de 30 de desembre de 1880; caixa 97, exp. 47. Carta d’Agustín Goytisolo a la seva esposa Estanislaua Digat datada a Cienfuegos l’1 d’abril de 1878.

22. *Libro copiadore de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*. Carta de Daniel al seu germà Blai de 20 d’agost de 1845.

marcha, llegó el tiempo de separarse, y luego que tiremos las cuentas de que estamos tratando se marcha a girar por sí solo; por cuyo motivo necesito un muchacho de confianza para que me ayude a correr con el giro de mi comercio".²³

Aquests i altres testimonis palesen que els qui emigraven eren, habitualment, noiets de poca edat però suficient per a treballar per altri. Un dels indians més rics establerts a Barcelona, el marquès de Comillas, creà el 1869 una fundació a la seva vila natal del mateix nom, a Cantàbria, per afavorir els seus conveïns més desvalguts. Entre els ajuts que atorgava aquella fundació destaca la dedicació de 3.000 rals anuals "*para auxiliar hasta donde alcance esta cantidad a los jóvenes que deseen dedicarse al comercio en ultramar*". L'ajuda consistia en "*el pago del pasaje y ropas*" i anava adreçada als fills del poble que acreditessin "*buena conducta moral y religiosa[...] haber cumplido catorce años y no ser mayores de veinte*".²⁴ En general, aquesta sembla haver estat la franja d'edat en què efectivament emigraren la majoria dels indians que estudiarem aquí. Si a Sant Feliu de Guíxols el 53,9% dels emigrants que van marxar a ultramar entre 1835 i 1862 tenia entre 11 i 20 anys, a Begur el percentatge puja al 61,6% del total. A Sant Pere de Ribes, els qui se'n van anar a les Antilles "ho feren en edats compreses entre els 12 i els 18 anys". Pedro Gómez, per la seva banda, ha demostrat que en el cas asturià —i en el conjunt de la cornisa cantàbrica— l'edat més freqüent entre els emigrants eren els 15 anys, tot oscil·lant la seva edat mitjana, al segle XIX, entre els 14 i els 23 anys segons les localitats.²⁵

Per a aquests joves, adquirir aviat la condició de mosso o de dependent era el primer (i ineludible) pas "*para convertirse en uno más del grupo venturoso*".²⁶ Era lògic, ja que al segle XIX els únics llocs on podien obtenir-se les habilitats i la formació pròpia de tot comerciant

23. M. D. PÉREZ MURILLO, *Cartas de emigrantes escritas desde Cuba*, Aconcagua Libros, Cadis, 1999, pp. 38, 106 i 124.

24. *Reglamento por el que se ha de regir la constitución de una renta de rs. 15.000, hecha por el Excmo. Sr. D. Antonio López y López para el socorro, protección y fomento de las clases pobres de esta villa*, Barcelona, 1870, p. 16.

25. C. YAÑEZ, *Sortir de casa...*, p. 29; L. COSTA, *Lilla dels somnis...*, p.91; X. MIRET, *Els americanos de Ribes*, p. 9; P. GÓMEZ GÓMEZ, "Los asturianos que emigraron a América, 1850-1930, Cuba, primer lugar de destino", a P. GÓMEZ (coord.), *De Asturias a América. Cuba, 1850-1930. La comunidad asturiana de Cuba*, Archivo de Indianos, Colombres, 1996, p. 47.

26. Una nota publicada el 1877 per la *Revista Suburense* i recollida a J. CARBONELL, *Les Índies...*, p. 155 deplora les conseqüències de l'emigració dels joves de Sitges que, convençuts de "*las ideas de adquisición rápida de la riqueza en las Antillas, en América... allá van para convertirse en uno más del grupo venturoso*".

eren l'escriptori o el magatzem. En una data tan tardana com 1903 la revista *Vida Marítima* afirmava que tot just aleshores, amb el canvi de segle, anava “abrióndose paso la idea de que no solamente las prácticas de escritorio [...] puedan formar buenos comerciantes [...] y que para llegar a la dirección de las grandes empresas basta con haber empezado por el desempeño de los puestos más humildes, sino que a más de esto se requiere una sólida educación técnica comercial, adquirida en las aulas”.²⁷ Durant el segle XIX, tal com assenyalava l'anònim redactor d'aquella nota, només des de dins de les mateixes companyies es podia arribar a dominar les habilitats pròpies de tot bon comerciant.

En la mesura que, amb el temps, aquests joves solien assolir primer la condició de treballadors i finalment la de socis, un mercat de treball d'aquest tipus va acabar condicionant les característiques de la mateixa estructura mercantil de Cuba i Puerto Rico. La selecció de bons dependents tenia, per tant, una gran importància. Llavors, quines qualitats havien de reunir aquests dependents? Daniel Soler i Agustí Amell ens en proporcionen algunes claus. El darrer escrivia el 1843 al seu cosí Agustí Milà i Ballester per tal que, des de Sitges, li busqués un nou dependent per a la botiga d'Aguadilla, a Puerto Rico: “Si después que pasemos balance se nos va Rodón faltará una plaza y aun cuando él se quedara, yo no veo uno a propósito en la casa para reemplazar a Alsina en la tienda. A mi me parece que si hallases algún joven a propósito, de carácter dócil, de modales amables y de algunos conocimientos propios para el objeto que se desea, que quisiese venir en clase de dependiente, no sería malo lo trajeses.”²⁸

A vegades la previsió de contractació d'un nou dependent es planificava amb molta antelació. Així, Daniel Soler i Casañes exhortava el 1846 al seu germà Blai a buscar-ne un per a la botiga de Santiago de Cuba, amb la promesa que passaria a cobrir la vacant d'un soci que pensava retirar-se de la companyia al cap de dos anys: “Tan luego recibas la presente procura buscar un joven inteligente para el despacho de la casa y capaz de llevar los libros, que pueda reemplazar a [Salvador] Lletjós, y podrás ofrecerle que concluida la contrata si tiene suficiente inteligencia y se comporta bien entrará a la parte, en inteligencia que en igualdad de circunstancias preferirás el que pueda interesar alguna cantidad de dinero a la casa [...] procura tomar informes de su conducta, pues además de la inteligencia bueno es que sea de carácter dócil y

27. *Vida Marítima* n. 43, 10-III-1903, p. 134.

28. AHS, *Copiadore de cartas de Agustín Amell Milà (1842-1844)*. Carta d'Agustí al seu cosí Agustín Milà Ballester de 12 d'abril de 1843.

amigo de adelantar porque si no hay la ambición que se requiere, para nada sirve."²⁹

Testimonis d'altres comerciants peninsulars no catalans instal·lats a Cuba insisteixen a dibuixar un perfil del dependent ideal molt similar al que descriuen Daniel Soler i Agustí Amell, tot insistint en la necessària docilitat. Així, el riojà Martín Carricarte reclamava el 1815 dos joves nebots i es comprometia a col·locar-los "*en el comercio, único ramo en donde pueden progresar los muchachos, para cuyo efecto conviene que les deis buenos principios en lo físico y moral, en este particularmente, instruyéndolos en los dogmas de la religión, en la humildad [y] en la obediencia a los superiores*". L'asturià Francisco García, per la seva banda, reclamava a un nebot jovenet el qual únicament podria triomfar "*si tiene buena conducta*", mentre que Joaquín del Campo reclamava el seu germà de 14 anys cap a l'Havana assegurant al seu pare que li proporcionaria "*en ésta ocupación, donde si él fuere aplicado y observare buena conducta no le faltará que comer [...] debiendo tener presente que sin una tarea constante y los medios de agradar y complacer, ni aquí ni en otro lado puede un hombre progresar*".³⁰

El costum de col·locar familiars com a meritoris de les companyies catalanes de Cuba i Puerto Rico continuà vigent al llarg del segle XIX (i potser també en les primeres dècades del segle XX). Així, per exemple, tot preparant la seva tornada definitiva a Catalunya, Antoni Ferrer i Robert liquidà a l'abril de 1882 la societat A. Ferrer y Cía de Cuba. Deixava el seu soci Josep Serradell al davant del negoci, que llavors canvià de raó social i passà a anomenar-se J. Serradell y Cía. A proposta de Serradell, Antoni Ferrer admeté de mala gana l'entrada d'un nou soci gerent a la companyia, Sebastià Vidal. Tanmateix, també col·locà un jove nebot, Jaume Cañonera, que tot just tenia 16 anys, com a meritori del magatzem. Tal com deia el mateix Jaume el 1885, "*... no olvido que si por ahora eso anda bien es sin duda debido al buen señor que está al frente [Serradell], que según V. me indica en la suya, [usted quiso] tener*

29. Finalment, al maig de 1847, Daniel va decidir-se per Antoni Robert Adrofeu i va indicar al seu germà el procediment que calia seguir: "*En vista de los informes y propuesta me haces de los dos jóvenes Antonio Robert y Pablo Puig, me decido por Robert para reemplazar a Lletjós, diciéndole que ocupará su puesto ganando la tercera parte del personal que es lo que actualmente gana Lletjós, mediante que interese los dos mil pesos que tiene disponibles y a Pablo le dirás que ganará la media parte, es decir, la resta parte del personal, reservándote la otra media parte para mi. Si Robert acepta la citada proposición me parece sería conveniente que cuatro meses antes de la conclusión de la contrata entrase en casa para que se instruyera bien del puesto que ha de ocupar*". Vegeu *Libro copiator de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*. Cartes de Daniel al seu germà Blai de 5 d'octubre de 1846 i 29 de maig de 1847.

30. M. D. PÉREZ MURILLO, *Cartas de emigrantes...*, pp. 41, 46 i 68.

familia en casa no tan sólo por los compromisos que hay siempre entre parientes, sino por las pocas simpatías que ellos [la família Vidal] han llegado adquirir en los distintos puntos donde han estado”.

Jaume Cañonera era conscient que el suport directe i exprés de la família era condició *sine qua non* per a triomfar, i així ho explicava el 1887: “... me acuerdo a cada momento, por los ejemplos que veo, del refrán que dice: Dios te de fortuna, hijo, que el saber poco te vale, pues es lo suficiente para ver el porvenir negro a todo aquel que como yo se encuentra en país lejano sin que al lado no tenga a ninguno de la familia que pueda protegerle para que con algunos años y mucho trabajo, que es lo de menos, pueda llegar a tener alguna cosa.”

Uns mesos enrere el mateix Jaume havia informat, amb un cert to humorístic, el seu oncle i protector sobre els seus progressos a la casa tres anys després d’haver començat a treballar-hi: “... con mucha alegría le participo que hace como quince días que ya no barro habiendo hecho entrega de las armas a un joven hijo de Sitges, como también he dejado los demás trabajos primerales que tenía impuestos.”³¹ Un dels indians asturians més rics i poderosos, Florencio Rodríguez, recordava el 1882 a l’Havana abans de tornar a la seva terra natal: “... el chico que me recomiendas, si viene, aquí tendrá casa y comida mientras le hallo colocación. Instrúyete que aunque sepa lo que tu me dices, tiene que empezar por barrer, etc. [...] que todos lo hicimos.”³²

No és cap casualitat que el nou meritori que substituï Jaume Cañonera fos també “un joven hijo de Sitges”, pel que sembla “un muchacho pariente de [Càndid] Colomer”, l’agent de J. Serradell y Cía a Guantánamo.³³ Parents *versus* amics, però també paisans *versus* falsos amics. De fet, el veïnatge es consolidà com un valor si bé no tan segur com la família, almenys força apreciable, i no tan sols entre els catalans sinó també dintre d’altres col·lectius d’origen peninsular. Així, l’asturià Benito Macua confessava a la seva mare que estava descontent de dos empleats “desconocidos”, tot afirmant que “... mucho mejor me estaría hacerlo de parientes y paisanos de ésa que no es poca gloria mía

31. *Libro de las cartas recibidas por Antonio Ferrer Robert (Sitges), 1884-1888.* Cartes trameses des de Santiago de Cuba per Jaume Cañonera de 4 de maig de 1885, 3 d’agost de 1887 i 3 de gener de 1888.

32. Citat per J. R. GARCÍA LÓPEZ, *Los comerciantes banqueros en el sistema bancario español. Estudio de casas de banca asturianas del siglo XIX*, Universidad de Oviedo, Oviedo, p. 225.

33. *Libro de las cartas recibidas por Antonio Ferrer Robert (Sitges), 1884-1888.* Cartes trameses des de Santiago de Cuba per Jaume Cañonera de 4 de maig de 1885, 3 d’agost de 1886, 4 de febrer de 1887 i 3 de gener de 1888.

el tratar con gentes de Asturias, sino que de cualquiera provincia de esa tierra aparece ser verdaderos hermanos."³⁴

De quina manera percebien i expressaven els joves dependents l'existència d'un camí que els portava d'aprenents a empleats i, finalment, a socis? Val la pena deixar que en parlin dos d'ells, Josep Ferrer i Jaume Cañonera, els quals coincideixen a assenyalar el sacrifici, l'austeritat i la paciència com les tres principals divises que havien d'observar si volien triomfar en aquella terra de promissió que era Cuba. El primer va marxar el 1886 de la seva vila natal, Sitges, cap a Santiago de Cuba, on va entrar com a meritori de la casa J. Seradell y Cía. Al cap de pocs mesos escrivia al seu oncle Antoni Ferrer, soci comanditari de la companyia i responsable de la seva col·locació, descrivint-li les seves ocupacions en aquests termes: "... se trabaja mucho pero como que a mi lo mismo me da trabajar mucho como poco. Barro por la mañana y tarde, ago todo lo que me mandan, a las oras de comer comer y a las oras de trabajar trabajar." Mesos més tard insistia: "... sabrá también como este país me gusta mucho aunque tenga que estar serrado toda la semana [...] no encuentro a faltar de todo lo que asía aquí [a Sitges] que no lo estaba ni siquiera un minuto." Un sacrifici que havia de veure's recompensat al cap d'uns quants anys d'esforç i privacions: tal com s'ha dit més amunt, un dels cosins de Josep Ferrer, Jaume Cañonera, havia entrat dos anys abans en la mateixa firma J. Serradell y Cía, també per recomanació d'Antoni Ferrer. Agraït com el seu jove parent per la feina, Jaume Cañonera feia constar al seu oncle la seva gratitud "no tanto por los buenos sueldos que se dan sino por lo que con el tiempo puede venir, que es sin duda por lo que todos venimos a este país de Monos [...] pensando siempre que de los trabajos de ahora se debe recoger el fruto más tarde".³⁵

Tant el sacrifici com l'austeritat semblen dues variables de conducta imprescindibles si es volia assolir l'èxit (que, per a aquells comerciants, volia dir acumular a Cuba o Puerto Rico prou capital per poder tornar a Catalunya). En el seu treball sobre Vilanova i la Geltrú, Raimon Soler ha insistit en la importància de l'austeritat (juntament amb la confiança i el celibat) com un dels tres valors indispensables per a culminar amb èxit una carrera empresarial a Cuba.³⁶ Un comportament auster (entès

34. M. D. PÉREZ MURILLO, *Cartas de emigrantes...*, pp. 113-114.

35. *Libro de las cartas recibidas por Antonio Ferrer Robert (Sitges), 1884-1888*. Cartes trameses des de Santiago de Cuba per Josep Ferrer de 18 de gener i 5 d'agost de 1887, i per Jaume Cañonera de 4 de juny i 3 d'octubre de 1885.

36. R. SOLER, *Emigrar per negociar. Lemigració a Amèrica des de la comarca del Garraf: el cas de Gregori Ferrer i Soler, 1791-1853*, El Cep i la Nansa, Vilanova i la Geltrú, 2002, pp. 126-130.

com l'altra cara del desig d'estalviar) que, en general, mantingueren els catalans durant el seu períple vital a les Antilles. Wudermann afirmava que el lema dels comerciants catalans a la Cuba del segle XIX era "*cinco años de privaciones y una fortuna*". Segons aquest metge nord-americà, qualsevol botiguer de l'Havana "*por la noche guarda la vitrina dentro de su propia cabina, que le sirve de tienda, dormitorio y cocina; y allí se le puede ver preparándose su frugal comida sobre un plato calentado con un fogón de carbón*". Aquesta sembla ser una característica comuna dins del conjunt de comerciants catalans establerts per tot Amèrica. Un destacat membre del Consolat de Mèxic definia el 1791 el típic català establert a Veracruz com "*sórdidamente sobrio en la comida y vestido. Él mismo se lava, se hace de comer y todas las demás servidumbres sin necesitar de criados. Su industria y economía es sin igual y llega hasta lo vil y ridículo*".³⁷ Un altre testimoni de la temperància i la frugalitat catalanes ens l'ofereix directament Agustí Amell i Milà, un ric comerciant establert a Aguadilla (Puerto Rico), on regentava una companyia coneguda com la Casa de los Catalanes. Amell resumia a la seva dona el 1843 les seves escasses diversions (d'altra banda, fixeu-vos que tots els seus companys d'Aguadilla semblen ser originaris de Catalunya o les Illes): "*Mi método de vida sigue como siempre y cada día se me hace más insulso. La única distracción que tengo es de 8 a 9 de la noche, en casa nro. vecino Rovira, jugamos el truquiflor entre seis, Rabassa, Nadal, Crussen, Salvador Garrell, Rovira y yo. Después de comer paseo por la azotea del almacén nuevo con Alsina y ntras. conversaciones son siempre las mismas: dentro tanto tiempo saldrán de Cataluña Milà y Pedro, llegarán a poca diferencia aquí por tal época, nosotros saldremos tal otra, etc. y así voy pasando hasta que llegue el momento feliz [de tornar]*".³⁸

Un dels instruments bàsics que expressava les relacions socials teixides pels catalans a les Antilles era la carta de presentació o recomanació. En realitat, una carta d'aquestes era molt més que un simple paper. Tal com ha analitzat Gabriela Dalla Corte per al Ríu de la Plata al període virregnal, la carta de recomanació era una eina que "*en el terreno privado, sirvió para establecer vínculos sociales, para poner en*

37. Les dues cites de Wudermann estan recollides, respectivament, a C. YÁÑEZ, *Saltar con red. La temprana emigración catalana a América, ca. 1830-1870*, Madrid, Alianza, 1996, p. 90, i L. COSTA, *L'illa dels somnis...*, p. 66. La referència sobre Veracruz està recollida a J. LLOVET, *Alsina, March...*, pp. 22-23.

38. AHS, *Copiadore de cartas de Agustín Amell Milà (1842-1844)*, carta d'Agustí Milà a la seva esposa Mercè Amell de 19 de juliol de 1843. Sobre la *Casa de los Catalanes*, vegeu X. AMELL, "La nissaga dels Amell a Sitges", *Bulletí del Grup d'Estudis Sitgetans*, any IV, n. 21, 1981.

contacto a personas desconocidas [y] para conseguir una ocupación a terceros". Les cartes de recomanació solien expressar l'obligació personal del qui recomanava a favor del recomanat; és a dir, el desig exprés i indefugible del dador que es tractés al receptor com a ell mateix. Un determinat tipus de *cartes de confiança*, d'altra banda, tingué fins i tot validesa com a instrument jurídic fins ben entrat el segle XIX.³⁹ L'ús de les cartes de recomanació fou, així mateix, força freqüent entre els catalans establerts a Cuba i Puerto Rico. De fet, la seva àmplia difusió entre els comerciants catalans de les Antilles feia que l'aventura americana fos menys aventura per a uns individus que, per dir-ho en paraules de César Yáñez, al segle XIX *saltaven amb xarxa* de Catalunya a Amèrica.⁴⁰ Així va ocórrer, per exemple, amb Cristòfol Bori i Serdà, el qual va marxar el 1846 de Sitges cap a Santiago de Cuba amb una oferta de treball a la mà, en forma de carta de recomanació, facilitada pel seu paísà Daniel Soler, a més de comptar amb una habitació garantida a casa d'un altre veí de Sitges: "*El dador de la presente será D. Cristóbal Bory a quien e dado carta de recomendación para la casa, para que si solicita colocación y sabes alguna cosa se la proporcionas y des algún consejo y te mires con algún interés particular [...] dicho Bory va ha vivir en casa de Dn José March y Pascual.*"⁴¹

L'influent director del *Diario de Barcelona*, Joan Mañé i Flaquer, mobilitzà el 1880 les seves poderoses amistats a la capital catalana a la recerca de cartes de recomanació per a un dels seus fills, estudiant de medicina, el qual volia instal·lar-se a l'Havana. Llavors, el ric hisendat Agustín Goytisolo proporcionà al jove Xavier Mañé fins a cinc cartes de presentació per a la capital cubana, del tenor següent: "*He ofrecido al dador de la presente, Dn Javier Mañé, hijo del Director del Brusi, estas líneas, y aparte de que tu mismo lo has tratado alguna vez, deseo que lo consideres como un amigo, recomendándolo como proceda en ese país nuevo para él, que va a visitar y quizás a vivir si le prueba y le va bien en su carrera de Medicina, empezada aquí con los mejores auspicios.*"⁴²

El sacerdot barceloní Salvador Mas va voler assegurar al seu fillol un futur a Cuba, i per això acudí a l'indià Ramon Sendra i Dalmases

39. G. DALLA CORTE, "Cuando los empeños personales son la regla judicial: percepciones subjetivas y valoraciones de la justicia colonial rioplatense", *Boletín Americanista* n. 49, 1999, pp. 45-65.

40. C. YAÑEZ, *Saltar con red...*

41. *Libro copiadore de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*. Carta de Daniel Soler al seu germà Blai de 18 de febrer de 1846.

42. FG, FAGL, caixa 95, exp. 2. Cartes de 2 de novembre de 1880 d'Agustín Goytisolo a Leopoldo de Sola, Leopoldo de Irizar, Gassol Avendaño y Cía, Baltasar Otamendi i Agustín F. Goytisolo.

no tan sols demanant-li una carta de recomanació, sinó sol·licitant-li a més recursos monetaris per tal que el seu jove protegit pogués sobreviure les primeres setmanes a l'Havana. Tal com deia l'apoderat de Sendra el 1857, "*D. Ramón Sendra y Dalmases, del comercio de la presente ciudad [Barcelona] facilitó a su ahijado Ramón P. Muñoz cartas de recomendación para varias personas de la Habana y entre ellos para el hermano de dicho D. Ramón, D. Pascual Sendra y Dalmases, haciéndoles el encargo no sólo de que le procurasen al referido Muñoz colocación en alguna de las casas de comercio de aquella isla, sino también facilitase cuanto necesitase en dinero y demás [...] D. Pascual Sendra y Dalmases le entregó la cantidad de 2.700 pesos fuertes*".⁴³

Fins i tot quan una carta de recomanació no assegurava a curt termini una bona col·locació, podia obrir moltes altres portes. Així succeí, per exemple, amb Joan Monjo i Pons, que va marxar de Vilassar de Mar cap a Manzanillo el 1848 recomanat per Carles Sagrera. El fill de Sagrera, tanmateix, no va fer cas del seu pare i va decidir no donar feina a Monjo en la firma familiar. Llavors van entrar en joc els altres catalans radicats a Manzanillo, els quals Monjo havia tractat gràcies als seus contactes amb la família Sagrera i amb Manuel Roger. Així va rebre una oferta de treball del botiguer Ventura Adroher i una altra de Gaspar Comas, professor de l'única escola pública de Manzanillo, el qual li proposà que el substituís al capdavant del centre. D'altra banda, Sebastià Romagosa li va oferir aixopluc a casa seva, així com la societat Rovira Escala y Cía, a on acabà anant. Després de rebutjar les altres ofertes constituí una societat amb el seu cunyat Jaume Segura —arribat a Manzanillo després d'ell— i amb Antoni Puget, amb els quals gestionà primer una *bodega* i acabà comprant l'establiment d'un altre català, Francesc Cabré, que decidí tornar a Catalunya el 1852.⁴⁴

El traspàs de negocis entre catalans sembla haver estat una pràctica bastant habitual a Cuba i Puerto Rico des dels inicis de la presència catalana, i s'aprecia a través de diversos testimonis. Jaume Casas i Carbonell, natural de Sant Pere de Ribes, havia arribat a Cuba al juliol de 1802. Quatre mesos després, al novembre del mateix any, escrivia la seva dona dient-li: "*... me allo 15 leguas tierra adentro de la Havana, en un lugar llamado Las Buynas, que estoy de compañero de mi sobrino Magí Comes, que tenemos una tienda procedente de Joan Roig i Torrada, marido de la Teresa*". El tal Roig devia ser un conegut de

43. AHPB, José Falp, 1857, 2 de setembre de 1857, f. 438-440.

44. A. M. VILA I GALÍ, *Joan Monjo i Pons, un exemple de tenacitat*, Oikos-Tau, Vilassar de Mar, 1995, pp. 75-98.

la família, possiblement paisà.⁴⁵ Les referències de traspassos similars entre catalans són molt abundants. A títol d'exemple, al maig de 1883 Adolf Bori i Maristany, natural de Barcelona i veí de l'Havana, venia la quincalleria El Fuego de Sagua la Grande al també català Claudi Vidal i Miret.⁴⁶

A part del traspass de petits establiments entre catalans, cal insistir aquí en l'existència d'un peculiar mercat de treball entre els empleats de les cases de comerç catalanes a les Antilles. Es produïa, així, una primera selecció determinada per una combinació entre la idoneïtat del candidat i les seves relacions socials. De fet, entre els comerciants catalans instal·lats a les Antilles es consolidaren xarxes que transcendien els vincles familiars per relacionar diferents cases de comerç; cosa que s'aprecia, per exemple, analitzant el cas de J. Serradell y Cía. Pel que sembla, era una regla no escrita en aquella firma de Santiago que cada soci pogués col·locar com a dependents un màxim de dos familiars. Així, com s'ha dit abans, a més de Jaume Cañonera, Antoni Ferrer hi va col·locar un segon nebot, natural també de Sitges, anomenat Josep Ferrer. Tal com l'informava Sebastià Vidal a finals de 1886, *“acaba de llegar el vapor correo con varios pasajeros amigos, y con ellos su sobrino y recomendado José Ferrer [...] Interinamente ha quedado hospedado en esta su casa, y será probable quede colocado en ella como meritorio, mientras vaya poniéndose al corriente de sus deberes”*.⁴⁷

El mateix Sebastià Vidal va col·locar en l'empresa dos germans seus. Tanmateix, el seu desig de col·locar-hi un tercer germà topà amb la negativa dels seus socis. Des de Manchester (on havia anat a comprar gènere per al magatzem de Santiago de Cuba), Josep Serradell escrivia a Antoni Ferrer indignat sobre el comportament dels Vidal: *“Parece que la familia Vidal está algo impuesta de los negocios de la casa pues tengo noticias de que su madre ha dicho por aquí que en Cuba los negocios eran para nosotros tan buenos como desearse pueda. También anda diciendo [que] ya tiene tres [hijos] metidos, quiere decir que después vendrá el cuarto, luego el quinto y más tarde hasta el gato [...]. Únicamente te diré que el 21 [de juny] desde aquí solté la última andanada diciéndole [que] no estaba conforme con la entrada del tercero y por consiguiente tuviese a bien buscarle colocación cuanto antes.”*

45. X. MIRET, *Els americanos...*, p. 4.

46. AHPVC, Protocolos, Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1883, 2a part, f. 815-810, 28 de maig de 1883.

47. *Libro de las cartas recibidas por Antonio Ferrer Robert (Sitges), 1884-1888*. Carta de J. Serradell y Cía de 18 de novembre de 1886.

Dos mesos després, al setembre de 1887, Serradell tornava a informar Ferrer que “*en la última carta que tengo de Cuba, me dice Sebastián [Vidal] que su hermano irá colocado a la casa de Bolívar Guarch y Cía*”. Poc li va costar a la família Vidal trobar una altra feina per al germà petit davant de l’oposició de la resta de socis a col·locar-lo a J. Serradell y Cía. Va entrar a treballar en una societat mercantil de Gibara, amb delegacions a Holguín i Baracoa, regentada per diversos socis catalans. Com a contrapartida, la mateixa casa Serradell y Cía estava oberta a la incorporació d’altres catalans que no necessàriament eren parents dels socis. Així, Josep Serradell escrivia a Antoni Ferrer a propòsit d’un noi de Sitges: “*Daniel Jacas estuvo aquí y nos dijo está colocado en casa de [Andreu] Montaner, parece buen chico. Si alguna vez necesitamos personal y él estuviese sin colocación podríamos dársela.*”⁴⁸

Les xarxes basades en el veïnatge ajuden a explicar el fet que el 56% dels comerciants catalans establerts el 1883 a Santiago de Cuba fossin de la mateixa comarca, el Garraf, i el 41%, de la mateixa localitat, Sitges.⁴⁹ En resum, pot afirmar-se que els vincles familiars en primer lloc, i les relacions de veïnatge en segon terme, esdevingueren els eixos que permeteren a molts catalans traspasar les fortes barreres d’entrada en un món mercantil com el de les Antilles. Un cop instal·lats, la rotació al capdavant dels negocis caracteritzà la presència catalana a les Antilles durant el segle XIX. En conseqüència, entre Catalunya, Cuba i Puerto Rico es desenvoluparen unes típiques cadenes migratòries en què els germans petits substituïen els grans, els gendres, els sogres; els nebots, els oncles, i els fills, els pares al capdavant dels respectius negocis. Aquest fet explica l’aparent paradoxa que, malgrat que fossin molts els catalans que van anar a les Antilles en el període estudiat, si mirem sincrònicament a cada moment la colònia catalana a Cuba i Puerto Rico ens trobem que mai no va ser numèricament important. Si a la Gran Antilla es comptabilitzaven el 1830 al voltant d’un miler de catalans, César Yáñez ha calculat que “*el número de catalanes que probablemente había en Cuba entre 1858 i 1860 era de unos 10.861*”.⁵⁰ En aquestes tres dècades, entre 1830 i 1860, s’aprecia que el nombre de catalans a l’illa es multiplicà per deu. Tot i així, la colònia catalana ben just representava el 1860 el 9,1% de tots els peninsulars assentats

48. *Libro de las cartas recibidas por Antonio Ferrer Robert (Sitges), 1884-1888*. Cartes trameses per Josep Serradell de 4 de febrer de 1885 i de 4 de juliol i 17 de setembre de 1887. Els socis gerents de Bolívar Guarch y Cía eren Gabriel Casanovas, Manuel Guarch i Manuel Freyre; el soci industrial era Eusebi Mercadé, i els socis comanditaris, Agustí Guarch i Ambrosio Bolívar.

49. J. MALUQUER DE MOTES, “La formación del mercado...”, p. 94.

50. C. YAÑEZ, *Saltar con red...*, pp. 83-84.

a la Gran Antilla. I tanmateix sabem, per exemple, que a Begur, al segle XIX, “no hi hagué pràcticament cap família que no tingués algun membre al continent americà”; la qual cosa equival a dir Cuba i Puerto Rico, a on van anar més del 93% dels emigrants d'aquesta localitat. O també que “foren tants [els que marxaren a Cuba] que no hi deu haver cap família amb arrels a Ribes que no tingui avantpassats *americanos* entre els seus ascendents”.⁵¹

Tal com s'ha dit, les relacions socials teixides pels comerciants catalans a les Antilles espanyoles resultaren útils no tan sols per a incorporar-se a l'activitat mercantil, sinó també per mantenir-s'hi. En efecte, si alguna cosa caracteritzava el món del comerç a Cuba i Puerto Rico era el seu caràcter marcadament competitiu. Així ho afirmava Miquel Plana el 1871 des de Cienfuegos: “*Por lo que voy observando el comercio es una guerra sorda y encubierta que se hace entre todos los que se dedican a él, cada uno le [il·legible] al vecino a arrancarle no solo las utilidades que pueda obtener sino que no se repara en medios para conseguirlo ni se titubea en emplear la calumnia, la difamación ni ningún modo de perjudicarse unos a otros. No es guerra de buena ley la que generalmente se hace.*”

O, tal com rematava Agustín Irizar, l'apoderat de Tomás Terry, un dels homes més rics de Cuba: “*¿Quién es tu enemigo? El de tu oficio.*”⁵² Un món certament competitiu on s'aprecia, a més, una marcada tendència a la col·lusió, sovint fregant la il·legalitat. Així, per exemple, ho pogué apreciar Blai Soler i Casañes en acudir a finals de 1845 a la capital cubana buscant gènere per a la seva botiga. Allí es trobà que els comerciants a l'engròs i al detall havien arribat a un acord consistent a no vendre res als compradors que, com ell, no giraven a l'Havana. En paraules del seu sorprès germà, Daniel Soler, “*muy extraño fue que los comerciantes de la Habana saliesen en el compromiso con los tenderos de no vender a los compradores de a fuera, esto es coartar la libertad de que cada uno con su dinero pueda emplearlo donde y como mejor lo parezca, yo también abundo en tus ideas de que ese contrato no será subsistente que de todos modos debe considerarse ilegal.*”⁵³

Anastasi Millet, un comerciant català establert a la capital cubana, referia a la casa Ribas y Cantallops de Barcelona un comportament similar entre els saladors de carn de l'Havana, els quals havien decidit d'enfonsar un competidor. Deia Millet al setembre de 1857: “*Se suscitó*

51. L. COSTA, *Lilla dels somnis*, pp. 21 i 85; X. MIRET, *Els americanos...*, p. 9.

52. FG, FAGL, caixa 97, exp. 2. Carta de Miquel Plana a Agustín Goytisolo de 27 de març de 1871; carta d'Agustín Irizar a Agustín Goytisolo de 13 de maig de 1880.

53. *Libro copiator de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*. Carta de Daniel al seu germà Blai de 16 de febrer de 1846.

un pique entre los compañeros dedicados a este ramo y la casa de Vms. Justo Mazorra y Cía que especulan en este renglón y que en los primeros meses del corriente año dio un golpe, abarcando todas las existencias de aquel tiempo para monopolizar el artículo. Desde entonces declararon la guerra los demás tasageros a Mazorra y como en la actualidad se encuentra este empachado con unas 200.000 arrobas o más de carne y ha parado de comprar, todas las compañías se han propuesto hacer perder dinero a Mazorra y por consiguiente han bajado los precios del mercado y venden aún más barato que lo que pagan los cargamentos.”⁵⁴

Els saladors aconseguiren finalment els seus objectius, ja que Justo Mazorra y Cía acabà fent fallida poc després.⁵⁵ Tanmateix, els acords entre comerciants no només tenien un caràcter col·lusori. També hi hagué una tendència paral·lela cap a la concertació, i sovintejaven els casos d'ajuda mútua. A l'abril de 1858, per exemple, es cremà el magatzem dels majoristes catalans Aldrich Gorgas y Cía a Santiago de Cuba. Immediatament, “*el comercio de esta plaza abrió una suscripción para formarles un capital que devolverán sin interés alguno en cinco años*” i es recollí en poques setmanes més de 18.000 pesos.⁵⁶ Aquests comportaments (especialment entre els majoristes i magatzemistes catalans) pogueren veure's afavorits per la proximitat entre els seus negocis. En aquest sentit pot apreciar-se una concentració de magatzems de comestibles regentats per catalans en una zona molt reduïda de la capital cubana. Així, per exemple, els establiments de Mayoral Rabassa y Cía, i de Rafecas i Carbonell estaven ubicats, respectivament, als números 80 i 81 del carrer Oficios. Al mateix carrer hi havia el magatzem de queviures impulsat pels germans Magí i Joan Jacas i Solà. Per la seva banda, Isabel Segura assenyala que no gaire lluny d'allí, a la confluència dels carrers Obrapía i Mercaderes, era “on es trobaven situats els comerciants catalans més importants [...] aquesta proximitat física [...] té molt a veure amb la cohesió que mostrà el grup català a Cuba”.⁵⁷ En suma, sembla apreciar-se una segregació espacial de la zona mercantil de l'Havana en diversos barris, separats entre si segons els diferents rams de l'activitat econòmica. En certa manera, aquesta realitat pogué ser, al mateix temps, causa i conseqüència d'aquelles complexes i intenses xarxes socials establertes entre els catalans a l'Havana i a d'altres ciutats de Cuba i Puerto Rico.

54. ACA, Real Audiencia, Tribunal de Comercio, exp. 917.

55. *Ibidem*, exp. 1702.

56. E. BACARDÍ MOREAU, *Crónicas de Santiago de Cuba*, Tipografía Arroyo Hermanos, Santiago de Cuba, 1925, vol. III, pp. 257-258.

57. I. SEGURA SORIANO, *7 pasejades per l'Havana. La presència catalana i l'evolució de la ciutat en els últims dos segles*, La Campana, Barcelona, 1999, p. 24.

Relacions de proximitat però també relacions amb la llunyania. Així, per exemple, al gener de 1843 Agustí Amell i Milà acudí a Saint Thomas a comprar gènere per a les seves botigues d'Aguadilla i Pepino, a Puerto Rico. Des d'allí escrigué al seu cosí i cunyat Marià Carbonell i Vilanova, establert a Santiago de Cuba, informant-lo que havia viatjat "... *en compañía del socio Manuel Coll [...] casualmente he hallado al patricio Dn Magín Roig, quien me ha dado noticias tuyas [...]. También han llegado esta tarde con el vapor los patricios Bartolo Mestre y Antonio Vidal, para mí que estoy poco acostumbrado a ver de los nuestros por estos países ha sido sumamente grato dicho encuentro. Esta tarde hemos salido juntos los 5 paysanos, me parecía que hivamos a pasear al Viñet* [en referència a l'ermita de Sitges d'aquest nom] o al camí dels capellans."

La petició del mateix Agustí Amell al seu cunyat de Santiago de Cuba suggerint-li que planifiquessin plegats el viatge de tornada a Catalunya demostra que les relacions teixides entre els catalans transcendien les places on uns i altres s'havien instal·lat. Llavors deia Agustí: "... *yo te hice una visita en 1829, podrías bolvermela viniendo en uno de los vapores Ingleses que en 3 días y horas te pondrían en la capital [San Juan], pasarías unos cuantos días en ntra. Aguadilla y juntos emprenderíamos la marcha p^a Sitges.*"⁵⁸

Més o menys properes, les relacions teixides a les Antilles pels catalans facilitaren una conducta fàcilment qualificable com d'una certa solidaritat ètnica. Així, per exemple, de resultes de la profunda crisi financera registrada el 1857, la casa Fontanils y Llanusa (establerta a l'Havana per Josep Fontanils i Josep Llanusa) estava a punt de fer fallida. Segons informava des de Cuba Isidre Moreu i Rabassa al seu germà Francesc al novembre d'aquell mateix any, "... *hay una casa entre las muchas que parece quería ya presentarse [a quiebra] y tratan los catalanes de unirse a fin de que no se presente, esta es la de Fontanills y Llanusa*".⁵⁹ De fet ho van aconseguir, ja que la casa sobrevisqué fins esgotar el termini fixat pels socis, juny de 1858. Fou finalment la seva successora, Llanusa Hermano y Cía, la que no pogué evitar la suspensió de pagaments quatre anys després, el 1862.⁶⁰ Observadors com Arthur Morelet apreciaren així mateix la tendència dels comerciants catalans a procedir de manera concertada: "Tot just es veu un vaixell a l'horitzó, els catalans ja en tenen coneixement i els seus agents són

58. AHS, *Copiadore de cartas de Agustín Amell Milà*. Cartes d'Agustí al seu cosí i cunyat Marià Carbonell de 22 de gener i 8 de març de 1843.

59. Recollit per C. YAÑEZ, *Emigración ultramarina...*, p. 91.

60. ACA, Real Audiencia, Tribunal de Comercio, exp. 2052; ANC, Protocolos, Gabriel Salinas, 1858, 7 de juny de 1858, f. 523-524.

els primers a pujar a bord. Analitzen el carregament i, si el troben del seu gust, es posen d'acord i fixen un preu. El tracte conclou i el repartiment s'efectua proporcionalment als fons que hi ha posat cada soci. Rebutjar les seves condicions significa exposar-se al risc de perdre la venda, mestres en el seu ofici i *procedint amb un estrany concert*, allunyen o aixafen els seus competidors estrangers. D'aquesta manera els catalans s'aprofiten de la indolència i la lleugeresa dels criolls per explotar el seu domini, per mitjans diversos però legítims.”⁶¹

Aquests mecanismes de solidaritat ètnica constitueixen l'expressió més acabada d'aquella construcció social del mercat bastida pels catalans a les Antilles espanyoles, i expliquen no tan sols la seva afortunada incorporació a l'activitat mercantil sinó, especialment, la seva pervivència. De fet, alguns estudis apunten que es repetiren instruments similars entre els catalans radicats a d'altres contextos geogràfics i històrics. En el seu treball sobre la capital argentina a principis del segle xx, Alejandro Fernández ha assenyalat l'existència d'una marcada *via ètnica* entre la comunitat catalana de Buenos Aires. Així, en la seva anàlisi sobre la capacitat d'una firma exportadora d'oli i fruits secs de Reus, la casa Sabater, per a introduir els seus productes en el mercat argentí, Fernández ha remarcat la importància d'unes relacions socials basades en l'origen comú de la família Sabater i els seus socis *porteños*, tots d'ascendència catalana. Segons Fernández, la vital transmissió de la informació estava mediatitzada per “*mecanismos en los cuales la etnicidad común parece haber jugado un papel no despreciable*”.⁶²

No és cap casualitat que, a Cuba, la primera associació benèfica creada per peninsulars fos la Sociedad Benéfica de Naturales de Cataluña, fundada al maig de 1840 a l'Havana.⁶³ Tot i que se n'ha perdut la documentació del període que abasta fins a 1872, es calcula que el nombre mitjà d'associats en les dècades centrals del segle XIX girava al voltant dels 250, i mai superior a 300. “*Según se manifiesta en la Junta General del 4 de agosto de 1861, La Habana intramural y extramural contaba en aquellos momentos con cerca de 800 catalanes de la clase acomodada, de los cuales sólo una cuarta parte estaba asociado o contribuía económicamente al sostenimiento de la sociedad.*” Els comerciants

61. A. MORELET, *Voyage...*, vol. I p. 69.

62. A. E. FERNÁNDEZ, “Inmigración y redes comerciales. Un estudio de caso sobre los catalanes de Buenos Aires a comienzos de siglo”, *Estudios Migratorios Latinoamericanos* n. 32, 1996, pp. 25-60.

63. C. MARTÍ, *Los catalanes en América (Cuba)*, Minerva, Barcelona, 1918, p. 201; J. ROY, “Catalunya a Cuba: la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya”, a diversos autors, *Primeres jornades d'estudis catalano-americans*, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, Barcelona, 1985, pp. 313-323.

tingueren un paper destacat entre els dirigents de l'associació, començant pels seus fundadors: Antoni Font i Guasch, per exemple, era el soci principal de la firma Font y Ricart, "*comerciantes en víveres y dedicados al negocio de cabotaje, con establecimiento en la calle de Mercaderes 95*", mentre que Onofre Viada i Balanzó "*pertenecía a la razón social Biada y Compañía, comerciantes, consignatarios y banqueros, radicada en las calles de Oficios 79 y Obispo 194*". Entre els presidents de l'entitat cal esmentar destacats comerciants majoristes de la capital cubana com Salvador Samà i Martí (1844-45), Isidre Sicart (1845-46), Antoni Moré i Llanusa (1846-47), Francesc Ventosa i Soler (1847-48), Pancho Martí (1851-52), Josep Llanusa i Rosell (1852-53), Josep Canela i Reventós (1853-54), Francesc Milà i Mestre (1857-58 i 1859-60) i Antoni Gili i Reventós (1864-65).⁶⁴

Alguns autors han suggerit, fins i tot, l'abast polític d'aquest entramat socioeconòmic protagonitzat pels catalans, i especialment de la Sociedad de Beneficencia de l'Havana. Moreno Fraginals, per exemple, ha afirmat indistintament l'existència d'un *partit català* o *grup de pressió català* conformat al primer terç del segle XIX i que, encara a la dècada de 1860, "continuava essent una important força política" i constituïa "l'únic grup ètnic amb un programa definit de política colonial".⁶⁵ La catalana "fins 1848 fou l'única associació de socors mutu a Cuba, i cap altra col·lectivitat peninsular no pogué fundar una institució tan influent fins la dècada de 1870". A més a més, aviat l'associacionisme català s'estengué per tota l'illa. D'aquesta manera, la beneficència catalana "en les dècades següents [a 1840] obrí seccions a tota l'illa". Joan Casanovas coincideix amb Moreno Fraginals en assenyalar que "*los miembros más ricos de la comunidad catalana utilizaban esta sociedad para influir en la capitanía general*".⁶⁶ En definitiva, es tractava de l'expressió institucionalitzada de la puixança i influència de la col·lectivitat catalana a Cuba al segle XIX.

64. E. CHÁVEZ ÁLVAREZ, *La beneficencia catalana de La Habana, la sociedad primada de América*, treball inèdit, sense data.

65. M. MORENO FRAGINALS, "Immigració, lleves i guerres colonials. El cas cubà, 1834-1878", a diversos autors, *Terceres jornades d'estudis catalano-americans*, Comissió Amèrica i Catalunya, Barcelona, 1990, pp. 23-27.

66. J. CASANOVAS CODINA, *¡O pan, o plomo! Los trabajadores urbanos y el colonialismo español en Cuba, 1850-1898, Siglo XXI, Madrid, 2000*, p. 65.

2. FILLS DE MERCURI I NÉTS DE NEPTÚ

... aquella ciutat [Barcelona] amb vocació capdavantera, on els telers anaven sobrepassant a poc a poc les terres de conreu... I sabeu per què? Els preguntava Gabriel, burlata, sempre que tocaven aquest punt, perquè des de la mar, s'arriba a Cuba, d'on prové la riquesa que podrà transformar el futur de la ciutat i de la comarca sencera.

CARME RIERA

La historiografia anglo-saxona ha generat una àmplia i interessant literatura sobre la relació entre l'Imperi britànic i la industrialització de la metròpoli. En aquesta línia, un treball pioner fou el d'Eric J. Williams, el qual afirmava que el tràfic d'esclaus cap a les Índies Occidentals britàniques i el desenvolupament d'aquestes com a economies de plantació fou una condició necessària per a l'ulterior desenvolupament econòmic britànic.¹ Les idees de Williams, tanmateix, no van tenir ressò, ni en el seu moment ni després, entre els estudiosos de l'Imperi espanyol. Com tampoc n'ha tingut el posterior debat, establert en diàleg amb la seva tesi, sobre la major o menor importància de les possessions britàniques al Carib (i, de forma més general, del conjunt de l'Imperi britànic) en la modernització de la Gran Bretanya, una discussió encara viva en mitjans acadèmics anglo-saxons.² Una peça més d'aquest debat va venir a partir de la publicació el 1986 d'una documentada monografia de Lance E. Davis i Robert A. Huttenback, els quals, enfront de la visió que remarcava una relació unívoca entre la modernització econòmica britànica i l'explotació prèvia i paral·lela dels seus dominis colonials, van qüestionar explícitament que la Gran Bretanya hagués obtingut un benefici econòmic net del seu extens impe-

1. E. WILLIAMS, *Capitalismo y esclavitud*, Siglo XX, Buenos Aires, 1973 (edició original de 1944).

2. No és moment de reproduir, ni tampoc de recollir, una discussió tan àmplia com interessant. Per a una actualització crítica de les tesis de Williams a partir de pressupostos marxistes, vegeu R. BLACKBURN, *The overthrow of colonial slavery, 1776-1848*, Verso, Londres-Nova York, 1988; del mateix autor i més recentment, *The making of New World slavery. From the Baroque to the Modern, 1492-1800*, Verso, Londres-Nova York, 1997. Per a una visió alternativa, vegeu D. ELTIS, *Economic growth and the ending of the transatlantic slave trade*, Oxford University Press, Oxford-Nova York, 1987.

ri.³ Dos anys després, el 1988, Patrick O'Brien utilitzà un instrumental cliomètric per validar i insistir en arguments similars. Segons aquest autor, l'Imperi britànic, si més no entre 1860 i 1914, no va ser una màquina de fer diners per a la metròpoli. D'aquesta manera O'Brien posava la segona pedra d'una nova discussió: la que fa referència als costos i beneficis del fet imperial.⁴

Des d'aleshores hi ha hagut diversos treballs que s'han aproximat a la realitat espanyola des d'una òptica semblant. Diferents autors han coincidit a negar que Espanya hagués obtingut, en termes econòmics, un benefici net de la dominació política exercida sobre el seu vast imperi, tot assenyalant que els dominis colonials espanyols a Amèrica foren més aviat una càrrega feixuga per a l'economia peninsular. Leandro Prados de la Escosura, per exemple, ha suggerit que en el seu trànsit d'imperi a nació l'economia espanyola hi va sortir guanyant un cop la metròpoli es va desfer del pesat llast de l'imperi americà en el primer quart del segle XIX, mentre que Bartolomé Yun ha remarcat "l'escassa importància que, en termes macroeconòmics, tingué Amèrica per a l'economia espanyola" abans de 1800.⁵ No tinc la intenció d'insistir aquí en els termes d'aquesta discussió ni tampoc en les limitacions inherents a un enfocament de la realitat colonial derivat dels esquemes interpretatius de Patrick O'Brien (tal com bé ha palesat Josep Maria Fradera),⁶ però sí remarcaré que, mentre que els plantejaments de Davis, Huttenback i O'Brien se situaven al període final del segle XIX i els primers anys del segle XX, aquests i altres autors espanyols han circumscrit la seva anàlisi al període anterior als processos d'emancipació nacional viscuts a les colònies continentals americanes entre 1810 i 1826.

En fer-ho així oblidaven una realitat difícilment negligible: les revolucions d'independència viscudes a Amèrica a principis del segle

3. L. E. DAVIS; R. HUTTENBACK, *Mammon and the pursuit of empire. The economics of british imperialism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

4. P. O'BRIEN, "The costs and benefits of british imperialism, 1846-1914", *Past and Present*, 1989, n. 195, pp. 186-192; M. EDELSTEIN, "Imperialism: cost and benefit", a R. FLOUD, D. McCLOSKEY (eds.), *The economic history of Britain since 1700*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, vol. 2, pp. 197-216.

5. L. PRADOS, *De imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España, 1780-1930*, Alianza, Madrid, 1988; B. YUN, "The american empire and the spanish economy. An institutional and regional perspective", *Revista de Historia Económica*, 1998, any XVI n. 1, pp. 123-156. D'aquest mateix autor, més extensament i recent, encara que per a un altre període, *Marte contra Minerva. El precio del Imperio español, 1450-1600*, Crítica, Barcelona, 2004.

6. J. M. FRADERA, "La experiencia colonial europea del siglo XIX (una aproximación al debate sobre los costes y beneficios del colonialismo europeo)", a P. RUIZ TORRES (ed.), *Europa en su historia*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, València, 1993, pp. 61-80.

XIX no van significar el pas d'un imperi a una nació, sinó la transformació d'una Espanya imperial de primer ordre en un imperi menor, de segona fila, en el concert de les potències colonials.⁷ Òbviament, el gran impacte (a tots els nivells, i també a l'econòmic) patit per l'Espanya imperial es produí a partir de l'emancipació nacional i les revolucions d'independència de les seves colònies de l'Amèrica continental. El fet de reconèixer aquesta realitat, tanmateix, no ha de portar necessàriament a oblidar o, directament, menysprear la circumstància que Espanya va continuar essent una potència colonial (de segon ordre, certament, però colonial al cap i a la fi) al Carib i al Pacífic durant tot el segle XIX.

La commemoració del centenari de 1898 també ha servit per a posar en qüestió molts tòpics. En allò que aquí ens ocupa cal assenyalar que, utilitzant eines analítiques diferents, autors com Jordi Maluquer de Motes, Pedro Fraile i Álvaro Escribano han coincidit a minimitzar o relativitzar la pretesa importància econòmica del suposat *desastre* viscut per l'economia espanyola després de la pèrdua de Cuba, Puerto Rico i les Filipines a finals del segle XIX.⁸ En conseqüència, caldria deduir que l'imperi insular espanyol fou poc rellevant, en termes econòmics, per a l'Espanya peninsular? No necessàriament. De fet, existeix una abundant literatura sobre els múltiples vincles econòmics de Espanya amb els seus dominis colonials insulars al segle XIX, especialment amb els del Carib, on destaquen els estudis sobre els fluxos migratoris i comercials d'Espanya cap a les seves possessions antillanes, i també sobre la importància de Cuba i Puerto Rico com a espais privilegiats per a l'acumulació d'uns capitals que després foren parcialment reinvertits a la Península.⁹ És en aquest camp d'estudi on cal incloure el present treball.

7. J. FONTANA, "La conciencia española ante las dos pérdidas del Imperio", a I. BURDIEL; R. CHURCH, *Viejos y nuevos imperios. España y Gran Bretaña, s. XVII-XX*, Episteme, València, 1998, pp. 51-64.

8. J. MALUQUER DE MOTES, *España en la crisis de 1898. De la Gran Depresión a la modernización económica del siglo XX*, Península, Barcelona, 1999; P. FRAILE; A. ESCRIBANO, "The spanish 1898 disaster: the drift towards national-protectionism", *Revista de Historia Económica*, 1998, any XVI n. 1, pp. 265-290.

9. Per als fluxos migratoris vegeu L. W. BERGAD, "Spanish migration to Cuba in the nineteenth century", *Anales del Caribe*, 1984, n. 4-5, pp. 174-204; J. MALUQUER DE MOTES, *Nación e inmigración: los españoles en Cuba, ss. XIX y XX*, Ediciones Júcar, Oviedo, 1992. Sobre la importància de Cuba com a espai d'acumulació de capital vegeu A. BAHAMONDE; J. CAYUELA, *Hacer las Américas. Las elites coloniales españolas en el siglo XIX*, Alianza, Madrid, 1992; M. FERNÁNDEZ ÁUREA, "El colonialismo como forma de enriquecimiento de diversos sectores sociales en España", *Revista de la Biblioteca Nacional José Martí*, 1984, any XXVI n. 3, pp. 103-104; J. R. GARCÍA LÓPEZ, *Las remesas de los emigrantes españoles en América, siglos XIX y XX*, Ediciones Júcar, Gijón, 1992. A. SOLÀ, "Os 'americanos' cataláns...". Sobre la importància del mercat cubà vegeu J. MALUQUER DE MOTES, "El mercado

A diferència d'altres autors, el meu punt de partida radica a demostrar precisament la connexió entre la modernització econòmica registrada per Catalunya a les dècades centrals del segle XIX i els vincles de l'economia i la societat catalanes amb Amèrica i, essencialment, amb les colònies espanyoles a les Antilles en aquest període. Particularment, l'acumulació de capital a Cuba (i, en menor mesura, a Puerto Rico) i la seva posterior reinversió a Catalunya resulten fonamentals, al meu parer, per a comprendre tant la industrialització del país com el seu major creixement econòmic en relació al conjunt espanyol en el segon i tercer terç del segle XIX. I sens dubte el seu impacte hauria de ser objecte d'atenció en qualsevol anàlisi global de la història econòmica catalana contemporània.

Després que el primer capítol ha servit per a palesar la importància econòmica que els catalans van adquirir al llarg del segle XIX a Cuba i Puerto Rico, dedicaré els capítols següents a l'anàlisi d'alguns d'aquells homes de negocis que, un cop enriquits a les Antilles, optaren per tornar a Catalunya. Uns personatges que, com veurem, tot sovint van acreditar després del seu retorn una activitat empresarial tan o més intensa que la que havien exercitat a Cuba o Puerto Rico. A vegades, en íntima relació amb el seu passat americà. I és que, tal com s'ha apreciat al capítol anterior, bona part dels catalans que triomfaren empresarialment a les Antilles ho van fer com a comerciants. Així, en tornar a Catalunya molts van seguir dedicant-se, de forma preferent, a l'activitat mercantil. D'ells me n'ocuparé en aquest capítol.

A partir de la descripció i l'anàlisi de diferents trajectòries empresarials intentaré ara fer palès que les característiques pròpies del comerç marítim van facilitar el manteniment d'una activitat empresarial iniciada a Cuba i mantinguda a Catalunya després del retorn dels seus protagonistes. En aquests casos resulta especialment difícil distingir allò que és pròpiament transferència de capitals (de Cuba a Catalunya) d'allò que eren rèdits del gir comercial, ja fos gestionat des dels ports cubans o els catalans. En segon lloc intentaré demostrar igualment la rellevància que aquells indians van assolir a l'escenari mercantil de Catalunya i, singularment, de Barcelona en les dècades centrals i finals del segle XIX. En tercer lloc, i com a conseqüència de les dues idees

colonial antillano en el siglo XIX", a J. NADAL; G. TORTELLA (eds.), *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea*, Ariel, Barcelona, 1978, pp. 322-356; E. FERNÁNDEZ DE PINEDO, "La recuperación del comercio español con América a mediados del siglo XIX", a diversos autors, *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, Alianza Editorial-UAM, Madrid, 1994, pp. 51-66; J. A. PIQUERAS ARENAS, "Mercados protegidos y consumo desigual: Cuba y el capitalismo español entre 1878 y 1898", *Revista de Historia Económica*, 1998, any XVI n. 3, pp. 747-777.

anteriors, pretenc remarcar el fet que aquests peculiars empresaris (catalans a Cuba, en una primera etapa, i *americanos* a Catalunya al final de les seves vides) van teixir unes denses xarxes que vincularen intensament les Antilles amb Catalunya i que contribuïren, sens dubte, tant a l'esplendor del comerç marítim català de les dècades centrals del segle XIX com a la modernització econòmica del país en conjunt, i en el mateix període.

L'any 1871 un cèlebre indià, l'industrial Joan Güell, es feia ressò d'aquest fet tot asseverant que Cuba era "*el principal mercado exterior de nuestros productos agrícolas [...] [y] el centro de donde irradia todo nuestro comercio marítimo, sirviendo de base al que tenemos con Montevideo, Buenos Aires, Nueva Orleans y Méjico*". A partir d'aquesta realitat, Güell afirmava en ple conflicte armat a Cuba que "*con toda seguridad [...] la pérdida de la isla arrastraría [...] la de los grandes capitales españoles que radican en la propiedad urbana y rural de la misma*".¹⁰ Malgrat el to excessivament (i volgudament) alarmista, Güell ressaltava una realitat que serà objecte de la meua atenció en les pàgines següents. Una realitat a la qual m'aproximaré, com he dit, a través de l'anàlisi de diversos homes de negocis caracteritzats com a comerciants, primer a Cuba i després a Catalunya.

En primer lloc, i de forma extensa, m'ocuparé de la família Samà, una nissaga de particular interès no només per la rellevància econòmica i política que va arribar a assolir a la capital cubana sinó, sobretot, perquè alguns dels seus integrants van tornar a Catalunya en la seva plenitud vital per tal de seguir mantenint una intensa activitat empresarial. A continuació em fixaré en les trajectòries de Jaume Torrents i Serramalera i Miquel Biada i Buñol, ambdós retornats a Catalunya el 1840. En el cas de Miquel Biada podrem apreciar, així mateix, la continuïtat dels seus negocis a banda i banda de l'Atlàntic gràcies a l'activitat duta a terme a Barcelona pel seu nebot Onofre Viada i Balanzó i, sobretot, dels seus tres fills, Miquel, Joan i Salvador Biada i Prats. M'ocuparé també dels negocis dels germans Baradat i Rius i de la seva extensa família, així com de Josep Munné i Nugareda. Finalment em fixaré en una família que, a diferència dels Torrents, Biada, Baradat o Munné, estava composta no pas per grans sinó per petits comerciants, els Soler i Casañes.

10. J. GÜELL I FERRER, *Rebelión cubana*, Barcelona, 1871.

AMB UN PEU A CUBA I L'ALTRE A CATALUNYA: LA FAMÍLIA SAMÀ DE VILANOVA I LA GELTRÚ

La riquesa, el poder i la influència dels Samà a l'Havana justifiquen la seva elecció com a paradigma d'una família de comerciants catalans dedicats al comerç majorista i, posteriorment, a d'altres sectors de l'economia insular. La seva trajectòria resumeix, com poques altres, el conjunt de trets que defineixen l'activitat mercantil dels catalans dedicats a l'àmbit de la gran empresa a la Cuba del segle XIX. El retrat dels Samà és, en realitat, una projecció en miniatura del món dels catalans a les Antilles espanyoles al qual estem intentant d'aproximar-nos. Ara bé, com ja he dit, l'interès de l'anàlisi de la seva activitat econòmica va molt més enllà: els Samà mantingueren sempre negocis a tots dos costats de l'Atlàntic i, en algun cas (com els germans Joan i Jaume Samà i Martí o el fill d'aquest darrer, Josep Samà i Mota) van optar per tornar definitivament a Catalunya després d'haver-se enriquit a l'Havana.¹¹ D'aquesta manera, el seu estudi permet il·lustrar tant algunes de les pautes que van conformar el comportament empresarial dels indians catalans en la seva etapa d'acumulació de capital a les Antilles com algunes idees sobre les vies que va adoptar la transferència d'aquests capitals cap a la Península.

Tal com ha remarcat Albert Virella, el primer Samà que degué instal·lar-se a l'Havana fou Pau Samà i Parés. Nascut el 1775, Pau Samà es traslladà a la capital cubana, pel que sembla, per controlar la recepció dels carregaments enviats pels seus familiars des del port de Vilanova i la Geltrú; bàsicament, vi i aiguardents del país. Anys després, a principis del segle XIX, Pau Samà cridà els seus joves nebots: Joan Samà i Vilardell, primer, i Joan, Salvador i Jaume Samà i Martí, després. El mateix Virella afirma que aquests dos darrers van abandonar Vilanova el 1811 quan tot just tenien catorze i dinou anys respectivament.¹² A quina mena d'activitats van incorporar-se Joan Samà i Vilardell i els seus cosins Joan, Jaume i Salvador Samà i Martí? Dit d'una altra manera: quins rams de gir cobria aleshores la casa Samà de l'Havana? A part de la recepció dels carregaments tramesos des de Vilanova, tot sembla indicar que en finalitzar la primera dècada del segle XIX Pau Samà i Parés havia anat atorgant una importància creixent al comerç d'esclaus. Josep Maria Fradera ha remarcat que en aquells

11. Vaig avançar algunes de les informacions que apareixen a continuació en un treball que vaig titular de forma semblant al present epígraf: "Con un pie en Catalunya y otro en Cuba: la familia Samà, de Vilanova", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 1998, n. XVI, p. 359-397.

12. A. VIRELLA, *L'aventura...*, pp. 103-112.

anys es produí una massiva incorporació de comerciants catalans al tràfic d'esclaus amb destinació a les plantacions de l'illa, i els Samà foren l'exponent més clar d'aquell fenomen. El seu domini del negoci era tal que, segons Manuel Moreno Fraginals, el 1820 Pau Samà i el seu nebot i soci Joan Samà i Vilardell “*están catalogados entre los 12 primeros negreros*” de l'illa de Cuba.¹³ Als arxius catalans s'hi troben testimonis de la dedicació dels Samà a aquesta activitat a partir, per exemple, de la seva reclamació a l'Estat espanyol d'una indemnització per la captura d'un vaixell de la seva propietat efectuada pels britànics el 1814. Igualment, Virella ha assenyalat que el 1816 el capità del vaixell negrer *Non Plus Ultra* no era altre que Joan Samà i Martí.¹⁴

Pel que sembla, Pau Samà i Parés havia separat clarament la seva activitat com a importador de mercaderies trameses des de Catalunya i altres punts de la seva condició d'armador i navilier (la qual cosa incloïa la dedicació al tràfic d'esclaus). Per a la seva activitat importadora Pau Samà constituí la raó social Samá Sobrinos, que girà a l'Havana fins el 5 d'abril de 1830. En aquesta data la va dissoldre per crear Samá Sobrino y Cía, liquidadora de la firma anterior, de la qual assumí el passiu i l'actiu sense solució de continuïtat. Juntament amb Pau Samà i Parés, els socis de la nova empresa eren el seu nebot Joan Samà i Martí (arribat a Cuba el 1824, tot just havia assolit la majoria d'edat legal en constituir-se Samá Sobrino y Cía) i Josep Planas i Pla. La testamentaria de Pau Samà i Parés, mort a l'Havana el 9 de maig de 1832, ofereix una bona foto fixa de l'activitat de Samá Sobrino y Cía: amb un capital inicial de 12.715 pesos forts, havia produït als seus socis uns beneficis de 32.412 pesos, és a dir, un rendiment del 255% només en dos anys.

13. M. MORENO FRAGINALS, *El ingenio...*, vol. III, p. 268; J. M. FRADERA BARCELÓ, “La participació catalana en el tràfic d'esclaus (1789-1845)”, *Recerques*, 1984, n. 16, pp. 119-139.

14. AHPB, Magín Soler Gelada, protocol 7.394 de 4 de juliol de 1857, f. 227; A. VIRELLA, *L'aventura...*, p. 86.

Quadre 1
Samá Sobrino y Cía (1828-1832) (xifres en pesos)

<i>Socis</i>	<i>Capital</i>	<i>Utilitats</i>	<i>Saldo</i>	<i>Total</i>
Pau Samà i Parés	4.453	10.804	14.479	25.737
Joan Samà i Martí	6.131	10.804	1.503	15.132
Josep Planas i Pla	2.131	10.804	955	11.980
TOTAL	12.715	32.412	16.937	52.849

Font: ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, llig. 278, exp. 4865.

L'inventari de les mercaderies que hi havia al magatzem de Samá Sobrino y Cía, al mateix temps que ens dibuixa l'horitzó mercantil familiar, ens indica també que aquesta firma havana s'havia dedicat bàsicament a la importació de productes alimentaris europeus per tal de cobrir la demanda de la població blanca de l'illa. Així, hi trobem bótes de vi de diversa qualitat (de Cadis, blanc de Bordeus, etc.), botiges d'oli (embarcades a Màlaga), aiguardent, ametlles, avellanes, cervesa, mantega d'Holanda... També hi havia *tasajo del norte*, un preparat alimentari senzill que els Samà venien als hisendats per a l'alimentació dels esclaus. Cal remarcar que un jove Joan Güell, aveïnat aleshores igualment a l'Havana, havia associat el seu negoci amb els Samà. No debades fou Güell qui, juntament amb Joan Samà i Vilardell i el corredor major de la Llotja, va fer l'inventari de l'actiu de la societat Samá Sobrino y Cía després de la defunció de Pau Samà i Parés. En aquest inventari la societat Juan Güell y Cía acreditava un deute al seu favor, pagador per Samá Sobrino y Cía, superior als 400 pesos.¹⁵

Per a la gestió de la seva activitat naviliera Pau Samà i Parés havia creat una altra empresa amb personalitat jurídica diferenciada de Samá Sobrino y Cía sota la raó social Samá y Morado. Fundada a l'Havana el 26 de març de 1828 i amb un capital inicial de 105.631 pesos, Pau Samà hi incorporà els seus nebots Joan Samà i Vilardell i Salvador Samà i Martí. En aquella data feia anys que el germà gran de Salvador, Jaume, havia tornat a la Península. Jaume Samà i Martí es casà a Badajoz amb Teresa Mota Muñoz, amb la qual va tenir dos fills, Josep i Francesca Samà i Mota, nascuts en aquella ciutat extremeña el 1823 i el 1826 respectivament.

15. ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, lligall 278, expedient 4.865.

La firma Samá y Morado s'encarregava de tot allò que tenia a veure amb l'activitat armadora dels Samà, incloent-hi dos carenadors per a vaixells i un magatzem d'efectes navals que els Samà havien aixecat a Casa Blanca, és a dir, a la ribera de la badia havana oposada a la ciutat. En els quatre anys que transcorregueren entre la seva creació i la seva dissolució (deguda igualment a la defunció de Pau Samà i Parés) els beneficis de Samá y Morado assoliren el 86% del capital, això és, 90.760 pesos sobre 105.631.

Quadre 2

Participacions a Samá y Morado (1828-1832) (xifres en pesos)

Joan Samà i Vilardell	47.882
Pau Samà i Parés	23.942
Salvador Samà i Martí	23.942
Juan Morado	9.865
TOTAL	105.631

Font: ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, llig. 278, exp. 4.865.

A banda de la seva participació en aquelles dues societats, Pau Samà i Parés gestionà a títol particular un magatzem especialitzat en la comercialització dels insums que els hisendats necessitaven per al procés de transformació de la canya en sucre, i de la melassa en rom o aiguardent; un procés mecanitzat que es realitzava al *batey*, al mateix *ingenio*. Per tal de calibrar l'activitat d'aquest magatzem tan sols cal esmentar que el valor de les mercaderies per vendre, quan va morir Pau Samà, era de 52.524 pesos, és a dir, tres cops superior a l'import del capital de Samá Sobrino y Cía, valorat en la mateixa data en 18.982 pesos. Si sumem la seva triple condició d'importador, propietari del que aleshores s'anomenava *almacén de ferreteria* i armador navilier, no hi ha dubte que en iniciar-se la dècada de 1830 Pau Samà i Parés havia assolit de convertir-se en un dels comerciants a l'engròs més destacats de l'Havana.

Els immobles on s'ubicaven els magatzems de la seva propietat —altres eren de lloguer— eren valorats a la seva mort en 83.630 pesos. De fet, Pau Samà havia dedicat bona part dels seus beneficis a l'adquisició de béns immobles a la ciutat. En morir era propietari de dinou cases i diversos patis a l'Havana valorats en 70.007 pesos. A això calia sumar el *caserío* de Casa Blanca, pagat de la seva butxaca

i valorat el 1832 en 92.269 pesos. A més a més —com van fer molts altres comerciants— Pau Samà havia passat a interessar-se directament en la producció de sucre tot comprant i engrandint l'*ingenio* de San Francisco de Borja, valorat a la seva mort en 284.233 pesos. D'altra banda, al capital i als beneficis que acreditava a les cases de comerç de Samá Sobrino y Cía i Samá y Morado, més el magatzem de ferreteria, cal sumar-hi béns rústics i urbans el valor dels quals, quan va morir Samà, ascendia a 446.509 pesos, equivalents a 2.232.545 pessetes.¹⁶

L'anàlisi de l'activitat de Pau Samà i Parés ens permet comprovar que els comerciants catalans aveïnats a l'Havana a començaments del segle XIX i dedicats al comerç majorista abastaven una gamma molt diversa de negocis: consignació i importació de mercaderies europees per al consum de la població blanca; proveïment de diferents insums per als *ingenios* (esclaus a través del tràfic, carn salada per a la seva alimentació i maquinària per a la transformació de la canya al *batey*); venda d'efectes navals per als vaixells que salpaven de l'Havana... A més d'aquestes activitats pròpiament mercantils, els Samà —com tants d'altres que s'autodefinien simplement com a comerciants— eren, al mateix temps, prestadors i hisendats. El 1829, per exemple, el capità mercant Cristóbal Sotolongo reconeixia un deute a Samá Sobrino y Cía per un total d'11.085 pesos. Com que no va complir el seu compromís de pagar aquella quantitat al llarg de 1830, els Samà no dubtaren a embargar unes caixes de sucre propietat del sogre del morós per tal de rescabalar-se del deute. Al cap de poc, Sotolongo acudí altre cop a la recerca de numerari a Samá Sobrino y Cía, i així al maig de 1832 devia als Samà uns altres 10.852 pesos, als quals calia sumar un rèdit del 6% anual.¹⁷

En morir el 1832 Pau Samà i Parés solter i sense fills, a partir de llavors van ser els seus tres nebots i socis, Joan Samà i Vilardell i els germans Salvador i Joan Samà i Martí, els qui van encarregar-se dels interessos cubans de la família. Aquell mateix any es va produir un repartiment del negoci: mentre que Joan Samà i Vilardell passà a centrar-se principalment en la producció agrícola, els seus cosins Salvador i Joan Samà i Martí es mantingueren en l'esfera estrictament comercial. Joan Samà i Vilardell, tres anys més gran que Salvador, fou l'administrador de la testamentaria del seu oncle Pau, i en virtut d'això optà per quedar-se amb l'*ingenio* de San Francisco de Borja i el magatzem de ferreteria del difunt.¹⁸ En paraules de Josep Coroleu i

16. *Ibidem*.

17. ANC, Escribanía de Guerra, llig. 117, exp. 1.933.

18. ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, llig. 279, exp. 4.877.

Inglada, cronista de Vilanova i la Geltrú i gairebé coetani de Joan Samà i Vilardell, aquest “*después de haber dedicado su juventud a la navegación de altura, estableció en La Habana una gran ferretería, dedicado al propio tiempo a la agricultura, concibió el proyecto de crear y fomentar cuatro ingenios azucareros con el propósito de darles los nombres de San Francisco de Paula, de Borja, de Asís y de Sales, sorprendiéndole la muerte cuando ya tenía en explotación los dos primeros*”.¹⁹ Joan Samà i Vilardell reproduí la pràctica acreditada pel seu oncle Pau d'invertir els beneficis de l'activitat comercial en la compra d'*ingenios*. Al poc temps de la mort d'aquest adquirí l'*ingenio* Jesús María, una finca valorada el 1838 en 312.783 pesos. El mateix any havia emparaulat, a més, l'avantatjosa permuta de San Francisco de Borja (de 32 *caballerías** d'extensió) per la hisenda La Asunción (de més de 70 *caballerías*, és a dir, 952 hectàrees). A La Asunción no només es conreava canya de sucre, sinó també plàtans i, a més, hi havia 5.000 cafetars. Al moment de la permuta La Asunción es valorava en un total de 459.146 pesos, una quantitat molt superior a la que s'havia adjudicat a San Francisco de Borja sis anys abans.²⁰ L'any 1838 les finques de Joan Samà i Vilardell arribaven a un valor total de 771.929 pesos, és a dir, prop dels quatre milions de pessetes.

Les darreres voluntats de Joan Samà i Vilardell, traspasat a l'Havana el 1838, tingueren com a efecte que un capital acumulat a Cuba i destinat en un primer moment a la compra de finques sucreres acabés anant a parar a Catalunya. En efecte, Joan Samà nomenà la seva mare hereva universal de tots els seus béns i, per si moria abans que ell, nomenà en segon lloc les seves germanes Joana i Antònia, totes amb residència al Principat. Els seus cosins Salvador i Joan Samà i Martí renunciaren a quedar-se amb els dos *ingenios* de Joan Samà i Vilardell, i per això el seu marmessor va haver de subhastar-los per fer complir la darrera voluntat del difunt. Els dos *ingenios* van passar a ser propietat de la Casa de Maternidad de l'Havana.²¹ Des d'aleshores i durant els 25 anys següents els Samà van desinteressar-se totalment per les hisendes sucreres. No fou fins a mitjans de 1857 que Salvador Samà i Martí va tornar a interessar-se per la gestió d'*ingenios* (a través de societats comanditàries), i fins al novembre de 1861 no va comprar a mitges amb el seu nebot polític Fructuoso García Muñoz l'*ingenio* Buenaventura.

19. J. COROLEU INGLADA, *Historia de Villanueva y Geltrú*, El Cep i la Nansa, Vilanova i la Geltrú, 1979, p. 309 (edició original de 1879).

20. ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, llig. 279, exp. 4.877.

21. ANC, Escribanía de Rodríguez Pérez, llig. 301, exp. 3.

* La *caballería* és una mesura agrària pròpia de l'illa de Cuba, equivalent a 1.343 àrees (n. del t.).

Si Joan Samà i Vilardell havia heretat del seu oncle Pau el magatzem de ferreteria i l'*ingenio*, als seus cosins Salvador i Joan Samà i Martí els tocaren els interessos naviliers amb la seva activitat mercantil i consignatària, així com els dos carenadors de Casa Blanca. Segons una escriptura registrada el 22 de desembre de 1832, o sia, tot just mig any després del traspàs de Pau Samà i Parés, els germans Salvador i Joan Samà i Martí havien constituït la firma Samá y Hermano, de la qual ells dos eren els únics socis. Dos anys després, al novembre de 1834, Salvador va voler cedir a Manuel, el més petit dels seus germans (llavors tenia 22 anys) l'administració del carenador anomenat Primero, mentre que es reservava per a ell mateix la gestió de l'anomenat Segundo. En paraules d'Albert Virella, poc després Salvador Samà volgué "reestructurar l'empresa [...] i entengué que [el seu germà] Joan era el representant idoni per a aquesta societat a Vilanova, especialment per a l'exportació de vins del país a Cuba. Joan Samà va sobresortir en aquesta tasca i, a poc a poc, assolí una evident superioritat sobre la resta de les firmes exportadores de Vilanova i la Geltrú".²² Mentre que Joan Samà i Martí tornava a Vilanova després de passar gairebé vint anys a Cuba, l'altre germà, Jaume (que, recordem, s'havia casat a Badajoz i allí havia tingut dos fills) tornava novament a l'Havana per incorporar-se a la societat familiar dels Samà.

Així, el 9 d'abril de 1838, Joan i Salvador Samà i Martí, "*hermanos legítimos, de este vecindario y comercio [de l'Havana] digeron: que deseosos de renovar la sociedad mercantil que tienen establecida incorporando en ella a su hermano D. Jaime Samá que también está presente*", acordaven de reformar la societat Samá y Hermano tot incorporant-hi Jaume com a soci industrial. El capital social de la firma mercantil dels Samà pujava llavors a 100.000 pesos forts, els quals "*pertenecen la mitad, o sea cincuenta mil pesos a Dn Salvador Samá y los otros cincuenta mil restantes de la otra mitad a Dn Juan Samá*", mentre que Jaume únicament hi aportava el seu treball. Els tres germans declaraven que l'objecte de la seva empresa era "*negociar en el giro de los almacenes de víveres y efectos de campechería que tienen establecidos [...] bien entendido que no se limitará sólo a esta clase de negocios, pues emprenderá todos los que se juzguen ventajosos, ya sea sobre esta plaza o ya sea sobre otras de Ultramar*".²³

22. A. VIRELLA, *L'aventura...*, p. 112. Els primers anys de la dècada del 1830 els interessos dels Samà a la capital cubana estigueren exclusivament a mans dels germans Salvador i Joan Samà i Martí. Vegeu ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, llig. 142, exp. 2.542.

23. ANC, Protocolo del Real Consulado y Comercio, 1834-1840, f. 354 i ss.

Tres anys després, al gener de 1842, els Samà redactaren un altre document per sancionar la incorporació del germà petit, Manuel, com a soci gerent de la firma familiar. Al mateix temps Jaume Samà deixava d'aportar únicament el seu treball i participava en el capital, tot assolint la categoria de soci col·lectiu. A banda d'això, com pot veure's al quadre 3, tant Salvador com Joan Samà i Martí (que en aquell temps ja havia tornat definitivament a Vilanova) es mantenien a l'empresa en tant que socis gerent i comanditari, respectivament.²⁴ La separació del jove Manuel de la firma familiar Samá y Hermano (que es produí dos anys i tres mesos després de la seva incorporació) permet una aproximació a la rendibilitat de l'empresa en els primers anys de la dècada de 1840. En efecte, l'1 d'abril de 1844 el més jove dels germans Samà i Martí es retirà de la firma familiar ja que havia decidit tornar a Catalunya per refer la seva delicada salut. En aquesta data va rescabalar-se el seu capital, 10.000 pesos, juntament amb 14.383 pesos més en qualitat de beneficis nets. Si tenim en compte que a Manuel li corresponia solament un 19,3% de les utilitats, resulta que la rendibilitat de Samá y Hermano entre 1842 i 1844 fou del 33,1% a l'any.²⁵ Cal afegir que la capacitat de la companyia per a repartir una taxa tan elevada de beneficis havia estat compatible amb una decidida política de reinversió dels guanys dins de la mateixa empresa. D'aquesta manera el capital de Samá y Hermano va passar de 100.000 pesos el 1842 a 120.000 pesos (un augment del 20%) el 1846. Més encara: en fundar el 1852 Samá y Compañía els socis havien aconseguit de duplicar el capital de l'empresa fins assolir els 200.000 pesos, "*que reconocen valer en efectivo los efectos, enseres, intereses en buques, deudas activas y metálico sonante que extrajeron de la extinguida casa de Samá y Hermano*".²⁶

Amb la creació de Samá y Cía el 1858 Salvador Samà i Martí adquirí el caràcter de soci comanditari i deixà l'administració a càrrec del primogènit del seu germà Jaume, Josep Samà i Mota, el qual s'incorporà aleshores com a gerent de la firma familiar. En aquella data les fonts d'ingressos dels Samà a l'Havana gairebé no havien canviat respecte de les dècades anteriors: comerç a l'engròs i al detall; tràfic d'esclaus; condicionament i aprovisionament de vaixells, i crèdit re-

24. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258.

25. Manuel no arribà a sortir de l'Havana, on va morir el 19 d'abril de 1844. En el seu testament, a banda de consignar els seus beneficis a Samá y Hermano, afegia que li pertanyien uns altres 13.000 pesos "*como saldo líquido que ha resultado al finiquitar todas nuestras cuentas relativas a mi intervención y administración en el carenero*" durant els nou anys anteriors. Vegeu ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, llig. 142, exp. 2.542.

26. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258.

faccionari. La refacció era un contracte mitjançant el qual l'hisendat obtenia crèdit per a finançar la safra. A canvi es comprometia a lliurar abans de la safra el fruit de la collita al creditor, que generalment era un comerciant. Per a aquest la refacció d'*ingenios* era un negoci doblement lucratiu: ensems que es garantia el pagament d'un interès sobre la quantitat prestada, s'assegurava que el sucre faria cap als seus magatzems sense que calgués esperar a la finalització de la collita i sense haver de competir amb altres exportadors. A vegades el comerciant i creditor s'encarregava, a més, de l'envasat del sucre, i fins i tot de la destil·lació de la melassa.

El crèdit refaccionari va anar agafant una importància creixent per a Samá y Hermano en la dècada de 1840. En transformar-se l'empresa en Samá y Compañía el 1851, els socis consignaren expressament que "*para mantener disponible el capital con mayor ventaja de los negocios activos no adquiera la sociedad nuevas refacciones de fincas ni compre bienes raíces*". La mateixa autolimitació aparegué en les escriptures posteriors realitzades per la firma, la qual cosa no ha de ser interpretada pas com un desinterès per la refacció sinó, al contrari, com la constatació de la importància que havia adquirit aleshores aquella activitat.²⁷

A partir de 1850 la diversitat d'iniciatives que duia a terme Salvador Samà van forçar-lo a incorporar persones de confiança en la gestió dels seus interessos. Atès que no es va casar mai, l'habitual rotació en l'administració els negocis familiars va recaure en els seus nebots, i especialment en l'únic fill mascle del seu germà Jaume. Amb 28 anys, Josep Samà i Mota es va fer càrrec de la gerència de Samá y Compañía amb l'ajut d'Antoni Moré i Llanuza, el qual va incorporar-s'hi aleshores com a soci industrial. Durant els cinc anys següents la societat gairebé no va registrar cap canvi ni entre els seus socis, ni en la composició del capital. Només el 1855 Josep Samà i Mota incrementà la seva participació fins als 35.000 pesos en perjudici de la comandita del seu oncle Joan Samà i Martí el qual, a Vilanova, seguia

27. L. MARRERO, *Cuba, economía...*, p. 256, recull un llistat de set firmes refaccionàries de l'Havana el 1853, entre les quals es troba Samá y Cía. Aquesta activitat continuà en els anys posteriors. Vegeu ANC, Escribanía de Valerio, llig. 93, exp. 2.672: "*... que hallándose el primero [Pedro Regalado Pedroso, propietari de l'ingenio San Pablo] en necesidad de numerario para costear la refacción del ingenio [...] vendió a los señores Samá Sotolongo y Cía en 31 de diciembre de 1862 mil cajas de azúcar de las primeras, al precio corriente en la plaza [de la Habana] el día de la entrega.*" Els Samà havien deixat a Regalado 16.000 pesos en primera instància i uns altres 16.000 més endavant. Sumant els interessos, el deute havia pujat a més de 43.000 pesos al desembre de 1865.

Quadre 3
Socis i capital de la casa Samà de l'Havana (1832-1855)

Raó social:	SAMÀ Y HNO. 22-XII-1832		SAMÀ Y HNO. 9-IV-1838		SAMÀ Y HNO. 30-IV-1842		SAMÀ Y HNO. 2-I-1855		SAMÀ Y CÍA. 7-I-1851		SAMÀ Y CÍA. 2-I-1855	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
SALVADOR SAMÀ I MARTÍ	Cl	?	Cl	50.000	Cl	40.000	Cl	50.000	Cm	75.000	Cm	100.000
JOAN SAMÀ I MARTÍ	Cl	?	Cl	50.000	Cm	40.000	Cm	20.000	Cm	75.000	Cm	40.000
JAUME SAMÀ I MARTÍ	—	—	In	—	Cl	10.000	Cl	50.000	Cm	25.000	Cm	25.000
MANUEL SAMÀ I MARTÍ	—	—	—	—	Cl	10.000	—	—	—	—	—	—
JOSEP SAMÀ I MOTA	—	—	—	—	—	—	—	—	Cl	25.000	Cl	35.000
ANTONI MORÉ I LLANUZA	—	—	—	—	—	—	—	—	In	—	In	—
PEDRO SOTOLONGO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
TOTAL CAPITAL		?		100.000		100.000		120.000		200.000		200.000

(1) Caràcter del soci: Cl (col·lectiu)
Cm (comanditari)
In (industrial)

(2) Proporció de capital (en pesos)

Fonts: ANC, Protocolo del Real Consulado y Comercio, 1834-1840, foli 354 i ss.; ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258; llig. 262, n. 7; llig. 272; ANC, Gobierno General, llig. 84, n. 3.444; llig. 93, n. 4.041; llig. 428, n. 20.590.

rebut part dels beneficis de la societat familiar de l'Havana que ell mateix havia ajudat a fundar dècades enrere.²⁸

Descarregat de feina pel seu nebot Josep, Salvador Samà i Martí va poder participar de manera destacada en la creació de diverses societats anònimes a mitjans de la dècada de 1850. El seu nom apareix vinculat a la constitució del Banco Español de La Habana entre 1855 i 1856, ja que n'era un dels set principals accionistes, i també va formar part de la comissió encarregada de redactar els estatuts i el reglament d'aquesta entitat.²⁹ D'altra banda, Salvador Samà tingué un paper destacadíssim en el procés de creació de societats de responsabilitat limitada que es produí a Cuba als primers mesos de 1857. La seva febril activitat no és sinó un reflex de la febre especulativa que recorria l'illa en aquella època. El seu nom anava associat als projectes empresarials més remarcables que s'iniciaren aleshores, començant per la Sociedad General de Crédito Mobiliario y Fomento Cubano —i per dues de les companyies que va impulsar aquest banc, La Gran Azucarera i La General Fundidora— i continuant per la seva participació en la Compañía Territorial Cubana, la Caja Comercial de la Isla de Cuba, La Positiva —integrada posteriorment en La Alianza—, i en les societats Manuel B. Moré y Cía i A. Bossier y Cía. A l'orient de l'illa Salvador Samà participà en la fundació del Banco de Cuba i la Compañía del Ferrocarril y Almacenes de Depósito de Santiago. La seva projecció ferroviària es completà, a més, amb la presidència del Ferrocarril de Marianao i, sobretot, amb la compra de la línia de Matanzas a Coliseo.³⁰

Salvador Samà degué patir, és clar, els efectes de la crisi de 1857, per bé que les referències que tenim ens indiquen que pogué trampejar prou bé el pànic financer fins i tot en els pitjors moments. Davant de la crítica situació desfermada a l'agost de 1857, quan diversos capitalistes havans van haver de donar suport al Banco Español de La Habana per tal d'evitar la seva fallida (que hauria comportat de retruc l'ensorrament

28. ANC, Gobierno General, llig. 428, exp. 20.590.

29. I. ROLDÁN DE MONTAUD, "El Banco Español de La Habana (1856-1881)", *Revista de Historia Económica*, 1995, any XIII, n. 2, pp. 281-310; L. MARRERO, *Cuba, economía...*, p. 270 i ss. De 6.000 accions a 500 pesos cadascuna, Salvador Samà n'adquirí 100 i el seu nebot Josep unes altres 60, amb la qual cosa entre tots dos sumaven la mateixa quantitat que el principal accionista del banc, D. A. Rodríguez.

30. ANC, Gobierno General, llig. 82, exp. 3.049; llig. 430, exp. 20.666; llig. 464, exp. 22.910; Gobierno Superior Civil, llig. 1.015; llig. 1.017, exp. 35.377 i 35.379; llig. 1.583, exp. 81.457 i 81.458; llig. 1.584, exp. 81.466 i 81.468; Tribunal de Comercio, llig. 272; Protocolos Notariales, Gabriel Ramírez O'Brien, 1864, vol. I, f. 84; 1875, vol. I, doc. 137; Archivo General de Protocolos de Matanzas, Luis Zuriarraín, 1859, 1a part, f. 252 i ss. Sobre la participació de Salvador Samà en negocis ferroviaris vegeu O. ZANETTI; A. GARCÍA, *Caminos para el azúcar*, Editorial de Ciencias Sociales, l'Havana, 1987.

de l'economia insular), Salvador Samà hipotecà els seus béns fins a un valor total de 300.000 pesos forts per garantir els compromisos adquirits per l'entitat. No obstant això, a partir d'aquí Salvador es va anar retirant prudentment de les empreses que ell mateix havia contribuït a impulsar. Si a l'agost de 1857 tenia 600 accions de La Positiva, al mateix mes de 1859 ja només en controlava 60.³¹ Igualment, quan van esclatar els problemes entre capitalistes i gerents de La Gran Azucarera a l'estiu de 1861, Salvador Samà ja s'havia retirat completament d'aquesta societat, la qual cosa li estalvià els disgustos de la futura fallida.³² En realitat, més que no pas a crear riquesa, Salvador Samà s'havia dedicat a donar suport a projectes empresarials esperant poder vendre després les seves participacions a d'altres individus. El benefici desitjat radicava, precisament, en la diferència entre allò que Salvador havia aportat inicialment i el preu (o *premio*, segons el llenguatge de l'època) que esperava obtenir de la venda.

Malgrat tot, la conjuntura econòmica no afectà negativament Samà y Cía. Ans al contrari. Al febrer de 1858 es creà una nova escriptura societària que permeté als seus socis incrementar el capital fins als 350.000 pesos, quantitat que declaraven "*extraer de la extinguida casa de Samà y Cía*". És a dir, la incorporació d'uns altres 150.000 pesos a l'haver social de l'empresa no s'explica per l'aportació d'efectiu, sinó per l'increment patrimonial registrat per la firma en els darrers tres anys. El seu únic gerent, Josep Samà i Mota, per exemple, augmentava la seva participació en 80.000 pesos més fins assolir els 115.000.³³ La nova contracta social sancionà així mateix la retirada de Josep Moré i la incorporació de dos nous socis industrials: Josep Telarroja i Pedro Sotolongo. Des d'aquella data i fins a la seva dissolució al desembre de 1876 la companyia dels Samà va girar sota la raó Samà Sotolongo y Cía, nom que expressava l'important paper atorgat al nou soci Pedro Sotolongo. Un paper que havia augmentat el 1859 en assumir Sotolongo bona part de les funcions de Josep Samà i Mota, retornat aquell mateix any (i definitivament) a la Península. De fet, el 1864 Sotolongo va prendre el caràcter de soci col·lectiu juntament amb Salvador Samà, el qual es va veure obligat a aparèixer altre cop com a gerent de la companyia. En aquella data el capital de Samà Sotolongo y Cía havia augmentat fins assolir el mig milió de pesos, és a dir, dos milions i mig de pessetes.

31. ANC, Gobierno General, llig. 1.583, exp. 81.457.

32. ANC, Gobierno General, llig. 84, exp. 3.423.

33. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 272.

Les dades que he pogut recollir de la dècada de 1860 demostren igualment el bon estat de salut de les empreses dels Samà. No debades al novembre de 1861 Salvador Samà comprava a mitges amb el seu nebot polític Fructuoso García Muñoz l'*ingenio* Buenaventura (batejat amb aquest nom en record de la seva mare) per 434.000 pesos.³⁴ Altres empreses comanditades per Salvador Samà obtingueren també en aquella època notables beneficis. Al maig de 1860, per exemple, la seva aportació a la societat Trocha Sarroca y Cía, que "*giraba en el ramo de víveres con un almacén abierto en la calle del Baratillo, 2*" pujava a 20.000 pesos. En dissoldre's la firma tot just quatre anys més tard, Salvador Samà va rescabalar-se aquell capital més uns guanys d'11.379 pesos, és a dir, un benefici anual superior al 17%.³⁵

Un altre exemple d'empresa rendible l'ofereixen els carenadors de Casa Blanca. Almenys des de 1856, Salvador Samà havia incorporat Josep Carreras com a soci industrial encarregat dels carenadors Primero i Segundo, tots dos de la seva propietat. El 1856 Salvador i Josep van renovar la societat Samá y Carreras, de la qual eren els únics socis. La valoració de l'haver social efectuada aleshores sumava un total de 330.000 pesos repartits en diverses partides mobles i immobles. Dels beneficis repartits per aquesta societat, Salvador Samà n'havia de rebre el 70%, mentre que Josep Carreras veia remunerat el seu treball amb el 30% restant. La pròrroga de la societat, que es produí al cap de quatre anys, recull que en aquell període (1861-1864) Carreras havia rebut 218.048 pesos a compte, la qual cosa indica que els beneficis totals no foren en cap cas inferiors al 80% a l'any. Paral·lelament, s'havia produït un fort increment patrimonial de l'haver social de Samá y Carreras. Si les existències de carbó, efectes navals, embarcacions, interessos en vapors, esclaus i contractats, deutes actius i efectiu dels carenadors (és a dir, tot allò que no era estrictament propietat immoble) es valorava el 1861 en 172.000 pesos, sis anys més tard aquesta part de l'haver social es valorava en 525.428 pesos. Per tant, entre 1861 i 1867 Samá y Carreras

34. ANC, Escribanía de Testar, llig. 34, exp. 10. Salvador Samà i el brigadier Fructuoso García Muñoz compraren l'*ingenio* a la societat Salvador Baró y Cía, en liquidació, el 27 de novembre de 1861, data en què van pagar 70.000 pesos, i la resta en terminis de 45.000 pesos anuals "*que han sido puntualmente satisfechos y anticipado el último de 4.000 pesos que vencía el 31-X-1870*" abans del juny de 1870. A més, al juny de 1864 van comprar unes altres sis *caballerías* de l'*ingenio* Arco Iris, propietat de Francisco Feliciano Ibáñez, originari de Terol, per les quals van pagar 43.257 pesos.

35. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 272.

Quadre 4
Socis i capital de Samà Sotolongo y Cía (1858-1876)

	1-II-1858		3-I-1861		2-I-1864		2-I-1868		4-II-1870		30-I-1876	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
SALVADOR SAMÀ I MARTÍ	Cm	140.000	Cl	220.000	Cl	350.000	—	—	—	—	—	—
JAUME SAMÀ I MARTÍ	Cm	25.000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
JOAN SAMÀ I MARTÍ	Cm	70.000	Cm	80.000	Cm	50.000	—	—	—	—	—	—
JOSEP SAMÀ I MOTA	Cl	115.000	—	—	Cm	50.000	—	—	—	—	—	—
PEDRO SOTOLONGO	In	—	In	—	Cl	50.000	Cl	100.000	Cl	100.000	Cm	250.000
JOSEP TELARROJA	In	—	In	—	—	—	—	—	—	—	—	—
JOAQUIM DE FREIXAS	—	—	—	—	In	—	In	—	—	—	—	—
A. LÓPEZ Y CÍA	—	—	—	—	—	—	Cm	50.000	Cm	50.000	Cm	250.000
JULIÁN ZULUETA	—	—	—	—	—	—	Cm	100.000	Cm	100.000	—	—
ANTONI SAMÀ I URGELLÈS	—	—	—	—	—	—	Cl	50.000	Cl	50.000	Cl	100.000
PEDRO I. SOTOLONGO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	In	—
MARIANO CESTERO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	In	—
TOTAL CAPITAL		350.000		300.000		500.000		300.000		300.000		600.000

(1) Caràcter del soci: Cl (col·lectiu)
Cm (comanditari)
In (industrial)

(2) Proporció de capital (en pesos)

Fonts: ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258; llig. 262, n. 7; llig. 272; Gobierno General, llig. 84, n. 3.444; llig. 93, n. 4.041; llig. 428, n. 20.590.

havia obtingut un increment patrimonial del 31% anual.³⁶ Cal remarcar, a més, que entre ambdós carenadors Samà y Carreras gairebé tenia el monopoli de l'aprovisionament de carbó per als vapors que salpaven de l'Havana, així com de les reparacions i carenes de vaixells mercants en aquell port. Una descripció coetània recollida el 1862 per Jacobo de la Pezuela reflecteix la importància d'aquests carenadors: *"El de don Salvador Samà, titulado Primero. Consta de 17.448 varas cuadradas de terreno, con un frente de 199 varas y 3 muelles de madera, una máquina para arbolado y desarbolado buques y suspender pesos mayores [...]. Tiene un obrador de velas para buques, y una herrería. Este establecimiento está destinado a carenas de buques, a almacén de efectos navales, depósito de maderas y de palo de tinte, de carbón de piedra, con local además para poder almacenar sobre 8.000 cajas de azúcar."*

*"El de don Salvador Samà, titulado Segundo. Consta de unas 20.000 varas cuadradas de terreno poco más o menos. Tiene un frente de 189 varas, con un muro de contención hecho de sillares, con 3 muelles de madera y una máquina para arbolado y desarbolado buques y suspender pesos mayores, sobre un terraplén en toda su extensión, de 25 a 30 varas de ancho [...]. Este establecimiento está dedicado a carenas de buques, depósitos de arboladura y maderas, y también de carbón de piedra, y además un local para poder depositar sobre 15.000 cajas de azúcar."*³⁷

Els altres cinc carenadors que funcionaven a l'Havana tenien una extensió i una activitat menors. El del català Francesc Martí i Torrents, per exemple, estava *"destinado exclusivamente al ramo de pesquería"*, mentre que el carenador anomenat Triscronia no era altra cosa que un gran dipòsit de carbó que, a més, van acabar comprant anys més tard els socis de Samà y Carreras. D'altra banda, la mateixa casa Samà Sotolongo y Cía utilitzava de manera freqüent els carenadors, on recalaven els quatre velers de la seva propietat, matriculats a Barcelona i no pas a l'Havana. A més a més, els Samà venien el carbó emmagatzemat a la badia als diferents industrials havans que en necessitaven per a diversos processos de producció.³⁸

36. ANC, Protocolos Notariales, Gabriel Ramírez O'Brien, 1867, 2a part, f. 858 i ss. Aquest càlcul s'obté separant l'actiu de l'empresa de l'estricta propietat immoble (o sia, els carenadors) que, a partir del traspàs de Salvador Samà el 1866, van passar al seu hereu universal, el seu renebot Salvador Samà de Torrents.

37. J. DE LA PEZUELA, *Diccionario geográfico, estadístico, histórico de la isla de Cuba*, Madrid, 1863.

38. ANC, Protocolos Notariales, Gabriel Ramírez O'Brien, 1864, vol. II, 11 de juny de 1864. Joan Peira Castañer confessa un deute amb Samà y Carreras de 6.065 pesos per carbó facilitat per a la seva fàbrica de claus.

Abans de finalitzar aquesta anàlisi panoràmica al voltant de les vies d'enriquiment de la família Samà a la Gran Antilla cal fer esment d'una de les contrapartides del poder econòmic assolit pels seus membres a l'Havana: la seva influència política, especialment notable en el cas de Salvador Samà i Martí. Com se sap, el mandat de Miguel Tacón com a capità general de Cuba entre 1834 i 1837 acabà de configurar i institucionalitzar un nou model de domini colonial basat en: 1) el reforçament de la dependència política de Cuba respecte de la metròpoli; 2) una profunda reformulació del pacte colonial, que implicà una pèrdua de protagonisme de les velles famílies d'hisendats cubans a favor de la importància creixent del sector comercial peninsular; i 3) la privació a Cuba i les altres colònies de representació parlamentària a les Corts espanyoles.³⁹

Amb Miguel Tacón, i a partir d'ell, s'institucionalitza la *camarilla del capitán general*, un reduït grup d'homes de negocis amb els quals la màxima autoritat civil i militar de l'illa acostumava a consultar les decisions principals. Salvador Samà i Martí fou una de les figures més destacades d'aquesta camarilla. Segons l'historiador cubà Ramiro Guerra, l'empresari català ja formava part del grup quan Tacón ocupava la Capitania General de l'illa.⁴⁰ Malgrat que altres autors com Juan Pérez de la Riva han qüestionat la pertinença de Samà a aquell poderós nucli durant el mandat de Tacón, és indubtable que aviat va sobresortir com a defensor de les propostes que a Cuba van anomenar-se *integristes*.⁴¹ A l'octubre de 1836, per exemple, Samà va signar juntament amb Joaquín Gómez (negrer com ell i prior del Tribunal de Comercio de l'Havana), Francisco Hornillos (cònsol de la mateixa institució) i el català Miquel Biada un manifest de suport a Tacón i en contra del governador militar de Santiago de Cuba, el qual pretenia implantar la legalitat constitucional a l'orient cubà després del motí de La Granja.⁴²

La camarilla del capità general va donar peu anys després al Comité Español, les reunions del qual es feien primer a casa de Joaquín Gómez i posteriorment (quan era capità general de Cuba Francisco Serrano, entre 1859 i 1863) a la residència particular de Salvador

39. C. SÁIZ PASTOR, *Liberales y esclavistas. El dominio colonial español en Cuba (1833-1868)*, tesi doctoral, Universitat d'Alacant, Alacant, 1999; J. M. FRADERA, "Quiebra imperial y reorganización del poder colonial en las Antillas españolas y Filipinas", a *Gobernar colonias*, Península, Barcelona, 1999, pp. 95-125.

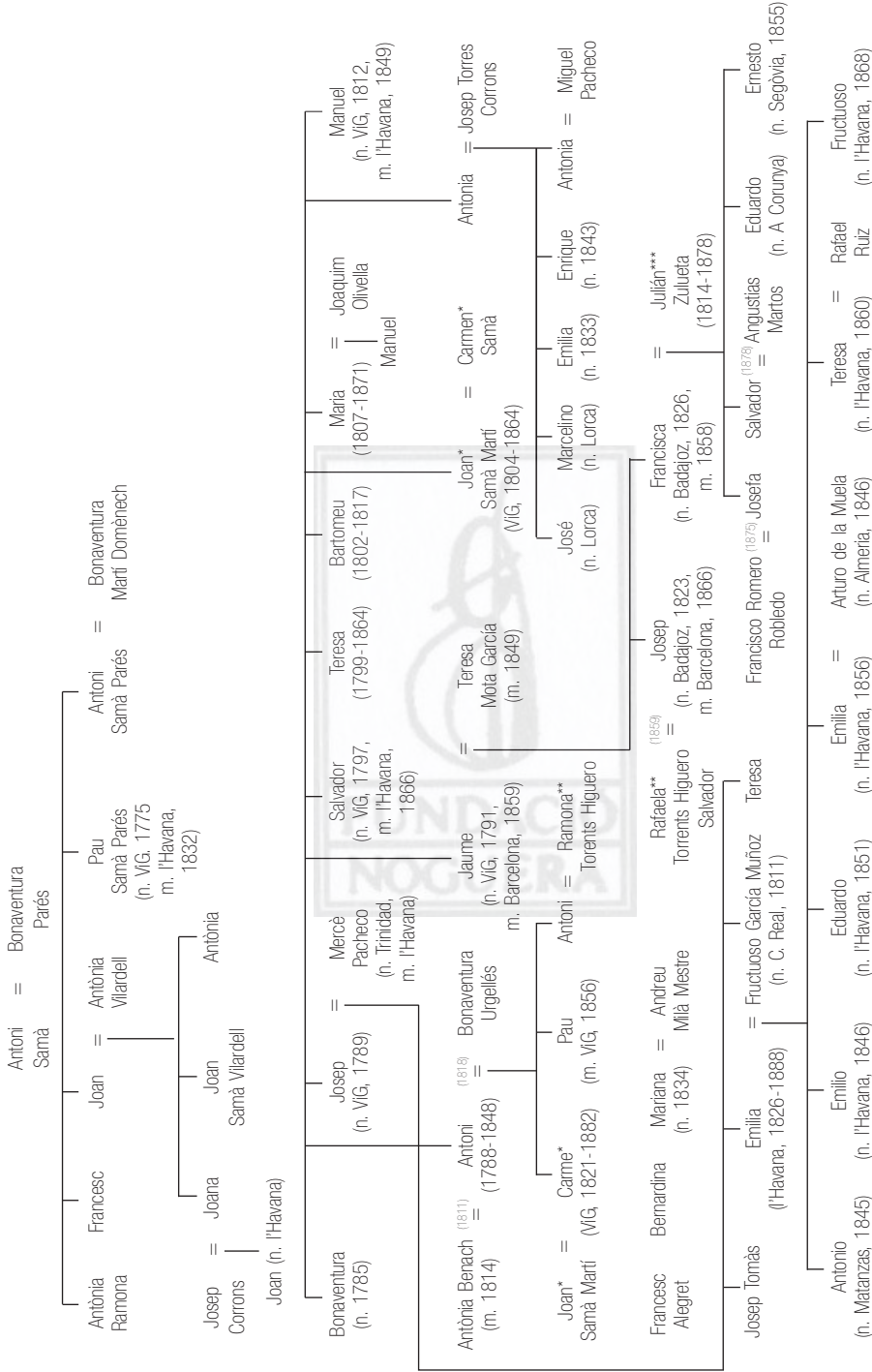
40. R. GUERRA, *Manual de historia de Cuba*, Ediciones R, l'Havana, 1975, p. 340.

41. J. PÉREZ DE LA RIVA, *Correspondencia reservada del general Miguel Tacón*, l'Havana, 1963, p. 39.

42. C. SÁIZ, *Liberales...*, pp. 54-55.

Quadre 5

Arbre genealògic de la família Samà

Samà.⁴³ Era precisament Samà qui havia encapçalat el 1857 el grup reduït que havia comprat l'empresa editora del *Diario de la Marina*, portaveu de les propostes integristes. Els Samà van saber conrear la seva proximitat al poder polític, fet que ajuda a explicar part del seu èxit empresarial. Segons que opina José Cayuela, per exemple, els millors negocis de Salvador Samà i del seu nebot Josep Samà i Mota a l'Havana de la dècada de 1850 vingueren de la mà de les múltiples contractes amb què els beneficià l'Administració insular.⁴⁴ De fet, la projecció social i política de Salvador Samà anà aparellada amb el seu èxit empresarial. Així, entre múltiples càrrecs i títols, cal destacar que fou un dels primers presidents de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, tot exercint com a tal el 1844 i el 1845. També fou vocal de la Junta de Fomento de Cuba, procurador del Tribunal de Comercio de l'Havana (entre altres períodes, just en plena febre especulativa de 1857 i la crisi posterior) i, el 1854, president de la Junta Protectora de Emancipados. El 1860 fou nomenat, primer, regidor de l'Ajuntament de l'Havana (càrrec que va repetir el 1862, el 1864 i el 1866) i, mesos després, primer tinent d'alcalde d'aquesta ciutat. Com a colofó a la seva trajectòria, la reina Isabel II li concedí el 10 de desembre de 1860 el títol de marquès de Marianao.

La vessant pública de Salvador Samà tingué una clara continuació en dos dels seus *alter ego*, el seu soci Pedro Sotolongo i el seu nebot polític Julián Zulueta, integrants igualment del Comité Español, el nucli dels integristes cubans, partidaris de no alterar gens l'*statu quo* colonial.⁴⁵ Francesca Samà i Mota, filla de Jaume Samà i Martí i neboda, per tant, de Salvador Samà, s'havia casat el 1842 a la Catedral de l'Havana amb el jove hisendat d'origen basc Julián Zulueta Amondo, dotze anys més gran que ella, que aleshores només en tenia setze. Nascut el 1814 a Anucita (Àlaba), Zulueta havia emigrat el 1832 a Cuba, on una herència li havia permès de fer-se amb la propietat de l'*ingenio* San Francisco de Paula tres anys després. El 1844, o sia, al cap de dos anys de casar-se, Zulueta inicià l'explotació de la hisenda Banagüises, integrada pels *ingenios* Álava, Vizcaya i Habana, i el 1847 ja havia aconseguit que el primer fos considerat com la principal explotació de canya de tota l'illa. En conjunt, la hisenda Banagüises fou

43. M. DEL C. BARCIA ZEQUEIRA, "Los primeros partidos políticos burgueses de Cuba", *Arbor*, n. 567, 1993, pp. 101-116.

44. J. CAYUELA, *Bahía de Ultramar. España y Cuba en el siglo XIX. El control de las relaciones coloniales*, Siglo XXI, Madrid, 1993, pp. 101-116.

45. Hi ha referències abundants sobre la influència de Pedro Sotolongo a Cuba, especialment en temes fiscals, a I. ROLDÁN DE MONTAUD, *La Hacienda en Cuba durante la guerra de los Diez Años (1868-1880)*, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1990.

l'explotació sucrera més gran i més mecanitzada de Cuba al tercer quart del segle XIX, uns anys en què Zulueta "personificava l'esperit empresarial que empenyia l'economia del sucre cap endavant".⁴⁶

Cal interpretar l'entrada de Julián Zulueta com a regidor de l'Ajuntament de l'Havana el 1866, el mateix any que moria el seu oncle polític, Salvador Samà, com una prova més de la relació de continuïtat entre ambdós personatges. Quatre anys després, el 1870, Zulueta era nomenat primer tinent d'alcalde del consistori de la capital cubana, càrrec que va exercir fins el 31 de gener de 1874, en què va accedir a l'alcaldia. Al cap de pocs mesos l'única filla de Julián Zulueta i Francesca Samà, Josefa, es casà a Madrid amb el polític conservador Francisco Romero Robledo, originari d'Antequera i portaveu de les propostes del sector cubà més immobiliària a les Corts espanyoles. D'aquesta manera se segellava la relació entre Robledo i Zulueta, considerat ja aleshores com el principal representant de l'immobilisme espanyolista a la Gran Antilla. Poc després Julián Zulueta rebia els títols de marquès d'Àlaba i vescomte de Santa Rita, amb la qual cosa emulava igualment la carrera de Salvador Samà, primer marquès de Marinao.

* * *

Bona part dels beneficis generats per l'activitat empresarial dels Samà a Cuba van acabar transferits a Catalunya en un flux que abastà pràcticament tot el segle XIX i que va arribar a la Península a través de quatre vies diferents: 1) mitjançant mecanismes hereditaris (per exemple, després de la mort a l'Havana de Joan Samà i Vilardell, de Manuel Samà i Martí o de Salvador Samà i Martí); 2) mitjançant les comandites a les empreses cubanes dels familiars que vivien a Catalunya (l'exemple més clar l'ofereix Joan Samà i Martí); 3) mitjançant la inversió directa des de l'Havana, i 4) *last but not least*, mitjançant la tornada a Catalunya d'alguns d'aquests personatges (com els germans Joan i Jaume Samà i Martí, o el fill i els néts d'aquest darrer, Josep Samà i Mota i els germans Salvador, Eduardo, Ernesto i Josefa Zulueta Samà). En aquest sentit, a continuació utilitzaré l'anàlisi de la família Samà per il·lustrar, a partir d'un estudi de cas, alguns dels camins recorreguts pels capitals antillans cap a Espanya i avançar algunes idees sobre el paper que tingueren aquells especials homes de negocis que foren els indians en la vida empresarial catalana del segle XIX. I, específicament,

46. L. W. BERGAD, *Cuban rural society in the nineteenth century. The social and economic history of monoculture in Matanzas*, Princeton University Press, Princeton, 1990.

en el comerç marítim. Perquè els Samà, com tants altres indians enriquits a Cuba i Puerto Rico, foren sobretot —tal com he titulat aquest segon capítol— fills de Mercuri i néts de Neptú.

Com he explicat abans, diversos membres de la família Samà trobaren la mort a Cuba. En conseqüència, el repartiment de la fortuna entre els seus hereus fou una de les vies que serví per al transvasament cap a Catalunya dels capitals acumulats a Cuba. Si bé hi hagué qui morí sense testar, com Pau Samà i Parés el 1832, el fet més habitual fou que els Samà fessin constar expressament les seves darreres voluntats. Així, Joan Samà i Vilardell, mort el 1838, nomenava hereva la seva mare, igual com feia amb la seva Manuel Samà i Martí, traspasat el 1844; ambdues dones residents a Vilanova i la Geltrú. Així mateix els testaments de la criolla María de la Merced Pacheco, vídua de Josep Samà i Martí, i de la seva filla Emilia Samà Pacheco, propietària de l'*ingenio* Buenaventura, tingueren com a conseqüència que part dels seus béns revertís en els seus familiars de la Península.⁴⁷

En altres ocasions els tràmits hereditaris es verificaren directament a Catalunya. I és que foren uns quants els Samà que, després d'enriquir-se a Cuba, retornaren al Principat. Així va ocórrer, per exemple, amb els germans Jaume i Joan Samà i Martí, traspasats el 1859 i el 1864, respectivament. Jaume Samà havia tornat a Catalunya a l'abril de 1846 i, abans de deixar l'Havana, havia atorgat poders generals a la capital cubana a favor del seu germà Salvador. Poc després s'instal·lava a Barcelona i es dedicava a invertir el seu capital en diferents iniciatives industrials, especialment en les firmes tèxtils Sogas Batllori y Cía (on fou el principal soci capitalista) i Miquel Puig y Cía d'Esparreguera. D'això ens n'ocuparem més extensament al capítol quart. D'altra banda, Jaume Samà dedicà part del seu patrimoni a la inversió immobiliària. El 1854, per exemple, comprà al també indià Josep Milà i Mestre un solar a la plaça Reial de Barcelona, on edificà la seva residència. Dos anys després adquirí una casa al carrer d'Obradors i el 1857 comprà una finca a Sant Boi, una localitat on actualment hi ha un barri anomenat precisament Marianao (com el districte de l'Havana que donà

47. ANC, Escribanía de Bienes de Difuntos, llig. 279, exp. 4.877; ANC, Escribanía de Testar, llig. 34, exp. 10. L'exemple d'Emília Samà demostra que casar-se amb una dona d'aquesta família era un bon negoci. Mentre que Emília acudí al matrimoni dotada amb 22.000 pesos, el seu marit, el brigadier manxec Fructuoso García Muñoz, no pogué aportar cap esponsalici. Això no obstant, García sí que pogué comprar quinze anys més tard l'*ingenio* Buenaventura (valorat en 434.000 pesos) a mitges amb el marquès de Marinao, oncle de la seva dona. Entre els sis fills del matrimoni García-Samà cal destacar María Teresa, casada a la Península amb el diputat Rafael Ruiz Martínez, que vivia a mig camí entre Madrid, Sevilla i Antequera.

nom al marquesat homònim) i també compta amb un gegant que treuen a passejar per les festes del municipi i que representa un indià enriquit a Amèrica.

Un repàs a la fortuna de Jaume Samà i Martí al moment de la seva mort descobreix les seves estratègies inversores a Catalunya, tot mostrant clarament que la inversió industrial superava àmpliament l'activitat creditícia i naviliera, i era pràcticament equiparable a la inversió immobiliària. Cal remarcar que dotze anys després de la seva tornada a Catalunya Jaume Samà només conservava una participació de 125.000 pessetes a Samá Sotolongo y Cía, i que la resta del seu patrimoni estava radicat a la Península. El seu fill Josep Samà i Mota, com s'ha vist, fins aleshores soci gerent de la firma havana Samá y Cía, viatjà a Barcelona setmanes abans de la mort del seu pare i fou ell qui s'encarregà dels tràmits testamentaris. Curiosament, Josep Samà no pogué localitzar les darreres voluntats del seu progenitor i aquestes només es van poder fer públiques quan el seu cunyat Julián Zulueta vingué a Barcelona. La fortuna de Jaume Samà s'havia de repartir entre Josep i Francesca, però com que aquesta havia mort al maig de 1858, els seus drets havien passat als quatre fills que havia tingut amb Zulueta. Llavors, Josep Samà i Julián Zulueta (aquest, en nom dels seus fills) es posaren d'acord per no dividir el cos hereditari, que passà tot sencer a mans del primer. A canvi, Josep Samà es comprometia a pagar als seus quatre nebots les 485.310 pessetes en què es valorava la meitat que els pertanyia.⁴⁸ Vull insistir en el fet que, atès que els germans Zulueta i Samà acabaren traslladant anys després la seva residència a Madrid, la fortuna acumulada per Jaume Samà i Martí a Cuba i reinvertida a Catalunya no es mogué de la Península.

48. AHPB, Fernando Ferran, 1859, f. 159-180, 2 de setembre de 1859.

Quadre 6
Herència de Jaume Samà i Martí (1859)

(Quantitats en pessetes)

BÉNS IMMOBLES	435.000
Casa a la plaça Reial n. 18	300.000
Casa al carrer d'Obradors n. 11	60.000
Finca Torre Blanca de Samà (Sant Boi)	75.000
PARTICIPACIÓ EN EMPRESES I VALORS MOBILIARIS	378.375
Samà Sotolongo y Cía (l'Havana)	125.000
Fàbrica de Batllori Torres y Cía (Barcelona)	99.000
Fàbrica de Miguel Puig y Cía (Esparreguera)	70.000
55 accions de Ferrocarril del Este (Barcelona)	27.500
Botiga de Constantino Martí y Cía (Barcelona)	20.000
25 inscripcions de la Compañía de Navegación e Industria	12.500
25 accions de La España Industrial	10.250
50 accions del Canal d'Urgell	7.500
15 accions de la Compañía de Navegación e Industria	5.625
10 accions de la Fundición de Bronce y Otros Metales	1.000
CRÈDITS AL SEU FAVOR	102.850
INTERESSOS EN DIVERSES EMBARCACIONS	19.505
ALTRES (herència materna, diners en efectiu, etc.)	10.595
TOTAL	946.325

Font: AHPB, Francisco Bellsollé, 31 de març de 1859.

Havent-se possessionat de la fortuna paterna, Josep Samà i Mota decidí d'aveïnar-se definitivament a Barcelona.⁴⁹ A l'agost de 1859 participà juntament amb Carlos Sierra en la creació de la societat mercantil C. Sierra y Cía, domiciliada a Santander i dedicada bàsicament a la comercialització de farina castellana. El seu capital, 325.000 pessetes

49. A l'abril de 1859, en comprar Josep Samà i Mota una casa a Barcelona, el notari el definia com un "*vecino de La Habana residente en esta ciudad*". Encara a l'agost de 1859, en una altra acta notarial, Josep Samà i Mota apareixia com a "*vecino y comerciante de La Habana*", cf. AHPB, Fernando Ferran, 28 d'abril de 1859 i 3 d'agost de 1859.

(Josep Samà n'havia aportat 112.500) la col·locava en el cinquè lloc entre les companyies càntabres exportadores de farina. Tres mesos més tard, al novembre de 1859, Josep Samà i Mota es casà amb Rafaela Torrents i Higuero, disset anys més jove que ell.⁵⁰ Temps després, entre gener i febrer de 1861, Samà constituí una nova societat mercantil amb domicili a Barcelona, Samá y Cía, de la qual eren socis col·lectius el també indià Francesc Jaurés i ell mateix, mentre que el seu oncle Salvador Samà i Martí era soci comanditari a l'Havana.

Quadre 7 Socis de Samá y Cía de Barcelona (1861)

Nom	Caràcter	Capital (pessetes)	
		3-I-1861	11-III-1861
Josep Samà i Mota	Col·lectiu	750.000	1.000.000
Salvador Samà i Martí	Comanditari	500.000	250.000
Francesc Jaurés i Gualba	Col·lectiu	250.000	1.500.000
	TOTAL	1.500.000	1.500.000

Font: AHPB, Fernando Ferran, 3 de gener de 1861 i 11 de febrer de 1861.

La totalitat del capital fundacional de Samá y Cía de Barcelona s'havia acumulat a Cuba. Exactament el mateix dia que Josep Samà i Francesc Jaurés constituïen a Barcelona la nova societat, a l'Havana es reconstituïa Samá Sotolongo y Cía i el primer es retirava de la firma cubana tot rescabulant-se el seu capital (equivalent a 575.000 pessetes) més els beneficis acumulats. Evidentment, l'aportació del seu oncle Salvador Samà a la nova firma Samá y Cía també provenia de les seves activitats a Cuba. Així mateix el tercer soci de la companyia, Francesc Jaurés i Gualba, podia aportar el seu capital a la firma comercial gràcies a les activitats empresarials desenvolupades a Cuba.

Nascut a Arenys de Mar el 1825, Francesc Jaurés havia viscut a Matanzas fins al maig de 1859 dedicat principalment a l'exportació

50. La participació de Josep Samà en aquesta firma de Santander consta a AHPB, Fernando Ferran, 3 d'agost de 1859. Referències a C. Sierra y Cía a J. MORENO LÁZARO, "Empresas y empresarios castellanos en el negocio de la harina, 1778-1913", comunicació presentada al seminari *Empresas y empresarios en la historia de España*, Universidad Internacional Menéndez y Pelayo, Santander, 1994, p. 13, quadre VI. Els capítols matrimonials a AHPB, Fernando Ferran, 28 de setembre de 1859. Josep Samà tenia aleshores 36 anys i Rafaela Torrents, 19.

de sucre. També contribuí a la creació del Banco de San Carlos de Matanzas i del Teatro Esteban, a la mateixa ciutat. D'altra banda, la seva dona, Josefa Rouvier Elizalde, havia rebut una part substancial de l'herència del seu avi, l'hisendat Santiago Elizalde, propietari de l'*ingenio* Saratoga i de magatzems a Nova York. Durant la seva etapa cubana Francesc Jaurés estigué relacionat amb les empreses dels Samà i especialment amb Pedro Sotolongo, que era el seu apoderat a l'Havana des de 1857.⁵¹ En traslladar la seva residència a Barcelona, Jaurés entrà com a soci col·lectiu de Samà y Cía i com a tal romanqué entre 1861 i 1863. Després de sortir d'aquesta societat s'incorporà a la casa mercantil Canela y Cía, creada a Barcelona el 1865 com a continuació dels negocis de l'indià Josep Canela i Reventós, retornat a Barcelona cinc anys enrere. De fet, els sis socis gerents de Canela y Cía (Josep Canela, Francesc Jaurés, Ramon Quadreny, Rafael Ferrer i Vidal i Josep Telarroja) eren tots indians enriquits a Cuba. En retirar-se Francesc Jaurés de la societat a l'estiu de 1863, Josep Samà i Mota es quedà com a únic soci gerent de Samà y Cía, auxiliat per un empleat de confiança, Josep Comas i Norta. En els primers anys de la dècada de 1860 aquesta firma, els negocis de la qual s'havien orientat segurament cap a les Antilles, havia produït als seus socis uns beneficis nets del 9% a l'any.⁵²

Tal com he assenyalat, després de passar prop de vint anys a Cuba, Joan Samà i Martí havia tornat a la seva vila natal per encarregar-se des d'allí del despatx de vins i altres mercaderies als seus familiars residents a l'Havana. A partir d'aquell moment Joan Samà es beneficiaria doblement del negoci: al mateix temps que recollia directament els beneficis del magatzem a la seva ciutat natal (magatzem que sempre va mantenir sota la seva propietat individual), el seu paper de soci

51. ANC, Archivo General de Protocolos de Matanzas, Notaría de Luis Zurriarraín, 1859, 1a part, f. 342, 4 de maig de 1859. En aquest document Francesc Jaurés confirma que el 24 d'abril de 1857 atorgà poders generals a Pedro Sotolongo, veí de l'Havana. En aquell moment, a punt de tornar a Catalunya, dóna poders igualment a Vicente Larrauri, el director del Banco de San Carlos de Matanzas. En les setmanes anteriors Jaurés havia anat liquidant els seus interessos cubans. Vengué almenys nou esclaus per 15.000 pessetes i els seus propis poderdants Bonós Sentrich i Francesc Aballí, entre d'altres, li retiraren aleshores les seves atribucions "*dejándolo en buena opinión*". La participació de Jaurés en la gènesi del Teatro Esteban de Matanzas el 23 de maig de 1859 es produí de la mà de Vicente Larrauri, la qual cosa ens indica que en aquella data ja havia marxat de la ciutat. Vegeu ANC, Miscelánea de Libros, 851.

52. Al juliol de 1863 Francesc Jaurés se n'anava de Samà y Cía tot retirant les 250.000 pessetes que hi havia invertit més 107.610 pessetes de beneficis obtinguts des de gener de 1861 fins aquella data. Si tenim present que Jaurés percebia el 30,83% del benefici, resulta que Samà y Cía havia obtingut en aquell breu període uns guanys de 349.000 pessetes, és a dir, el 9% anual. Vegeu AHPB, Fernando Ferran, 29 de juliol de 1863.

comanditari de la firma cubana li permetia sumar encara més guanys. Així pogué acumular al llarg de la seva vida una gran fortuna, xifrada el 14 d'abril de 1864 en gairebé quatre milions de pessetes.

Quadre 8 Herència de Joan Samà i Martí (1865)

Quantitats en pessetes

Finques	1.940.880
Mobles i aixovar	11.500
Capital a Samà Sotolongo y Cía (l'Havana)	250.000
Capital a Samà Reventós y Cía (Vilanova i la Geltrú)	67.000
Actiu de la seva firma de comerç (maig de 1865)	1.225.215
Existències del seu magatzem (a 20 de maig de 1865)	281.015
Crèdits de cobrament dubtós	
Capital a la Compañía Territorial Cubana (l'Havana)	105.000
Altres crèdits de cobrament dubtós	92.900
TOTAL ACTIU DE L'HERÈNCIA	3.973.430
PASSIU DE L'HERÈNCIA	
Llegats benèfics	52.500
Altres càrregues (panteó, crèdits passius, plets pendents, etc.)	475.565
CABAL LÍQUID A REPARTIR	3.443.365

Font: AHCVG, Protocols Notarials, Juan Puig Carsi, 28 de juny de 1865.

Al cap de poc del traspàs de Joan Samà i Martí tots els seus familiars directes van atorgar poders a Vilanova i la Geltrú a Josep Samà i Mota i Antoni Samà i Urgellès per a *“la administración de la citada herencia y la liquidación de la casa de comercio dedicada a la compra y venta de vinos y otros artículos que el mencionado D. Juan tenía en esta villa”*. Ambdós cosins crearen el 26 d'abril de 1864 una nova societat sota la raó social Samà y Cía, aquest cop amb domicili a Vilanova i la Geltrú i amb capital aportat íntegrament per Josep Samà i Mota. Com a pagament pels vins i altres existències del magatzem d'aquella localitat Josep Samà aportà llavors 238.690 pessetes i es comprometé a fer efectives les 511.310 pessetes restants (fins completar el capital de 750.000 pessetes) a mesura que les operacions de la firma ho anessin

exigint.⁵³ L'altre soci, Antoni Samà i Urgellès, era fill d'Antoni Samà i Martí (1789-1848), casat el 1818 en segones núpcies amb Bernardina Urgellès. D'aquest matrimoni en nasqueren cinc fills: dos mascles, Pau i Antoni, i tres dones, Mariana (casada amb l'indià Andreu Milà i Mestre), Bernardina (casada amb Francesc Alegret i Roig) i Carme (casada amb el seu oncle Pau, disset anys més gran).

Pau Samà i Urgellès, que havia treballat als negocis havans dels Samà fins als primers anys de la dècada de 1860, tornà després a Vilanova, on morí solter i sense fills al gener de 1865. Per la seva banda, segons Àngel Bahamonde i José Cayuela, Antoni Samà i Urgellès s'havia enriquit a Cuba abans de tornar a Vilanova i assumir la gerència de Samá y Cía.⁵⁴

Uns mesos abans de constituir Samá y Cía a Vilanova i la Geltrú, al gener de 1864, Josep Samà i Mota es reincorporà des de Barcelona com a soci a Samá Sotolongo y Cía de l'Havana, si bé exclusivament en qualitat de comanditari. Paral·lelament assumí de forma conjunta amb el seu cosí Antoni Samà i Urgellès el tradicional negoci d'exportació familiar liquidant de manera ràpida la casa de comerç del seu oncle Joan i aconseguint que bona part de les seves mercaderies passessin a poder de Samá y Cía.⁵⁵ A més, Josep Samà i Mota estava destinat a heretar també el seu oncle Salvador, segons consta en les darres voluntats que aquest atorgà a l'Havana al març de 1866 setmanes abans de morir. Poc després Josep Samà i Mota nomenà el seu cunyat Julián Zulueta —primer marmessor del marquès de Marianao, segons el mateix testament— com a representant legal seu a l'Havana a tots els efectes, fent constar expressament que l'apoderava perquè pogués “*aceptar dentro del término legal las herencias que por testamento o ab intestato le correspondan*”.⁵⁶

53. AHCVG, Protocolos Notariales, Juan Puig Carsi, 26 d'abril de 1864 i 28 de juny de 1865.

54. A. BAHAMONDE; J. CAYUELA, *Hacer las Américas...*, pp. 20-21, 143, 150 i 155.

55. AHCVG, Protocolos Notariales, Juan Puig Carsi, 28 de juny de 1865. Josep Samà i Mota i Antoni Samà i Urgellès liquidaren abans del 20 de maig de 1865 per un valor de 1.226.215 pessetes “*varios créditos, saldos de cuentas corrientes, letras pagadas, beneficios producidos por los buques en que interesaba la casa Samá, venta de las partes que en los mismos tenía la casa y de otros varios créditos, efectos y valores realizados por los liquidadores*”. Al juny de 1865 Samá y Cía es quedà amb “*todos los vinos, espíritus, pipas, cubas, barriles, aros, maderas y demás efectos y existencias que el día de la muerte de Juan Samá y Martí había en los almacenes y talleres de la marina de esta villa*”, pagant per tot allò 281.015 pessetes.

56. ANC, Protocolos Notariales, Gabriel Ramírez O'Brien, 1866, 1a part, f. 336 i ss.: “*Instituto y nombre por mi único y universal heredero a mi sobrino D. José Samá y Mota*”; AHPB, Fernando Ferran, 20 d'abril de 1866.

Tanmateix, l'atzar volgué que Josep Samà i Mota morís un mes abans que el seu oncle Salvador Samà i Martí. L'herència del primer marquès de Marianao, doncs, va passar a mans de l'únic fill de Josep Samà, Salvador Samà de Torrents, que aleshores tenia només cinc anys. Salvador rebé, a més, una copiosa herència del seu pare. Malgrat la seva curta vida mercantil i la seva mort prematura (el seu traspàs es produí quan tot just tenia 43 anys), la suma d'allò que Josep Samà i Mota havia rebut del seu pare més el fruit dels seus propis negocis va donar com a resultat una notable fortuna que acabà superant els quatre milions de pessetes. Ara bé: a diferència del seu pare, Josep Samà i Mota gairebé no invertí gens a Catalunya en empreses industrials, es retirà de Batllori Torres y Cía i vengué la cartera que havia heretat del seu progenitor. En canvi, Josep Samà havia centrat el seu interès en empreses mercantils i de navegació i, cada cop més, en la compra de solars i béns immobles. Fins i tot arribà a declarar expressament en el seu testament definitiu que era la seva *"decidida voluntad [...] que seguido mi fallecimiento se liquiden inmediatamente huyendo de toda morosidad y dilación, no sólo las casas de comercio de todos los puntos en que establecidas las tenga o en ellas interese, sino que también todos los negocios y operaciones de tráfico y mercantiles en que tenga interés o puestos capitales, y realizándose todo a metálico, se invierta éste, a medida que se realice, en la compra o adquisición de fincas urbanas dentro del centro de Barcelona, procurando que estén libres de gravámenes enfiteuticos"*.⁵⁷

Després del traspàs de Jaume Samà i Mota el 1866, al seu cosí Antoni Samà i Urgellès li pertocà d'administrar tot sol el negoci familiar d'exportació de vins i altres mercaderies des de Catalunya; un negoci que continuà girant sota la raó Samá y Cía fins ben entrada la dècada de 1870.⁵⁸ De fet, els assentadors de l'Exèrcit espanyol durant la guerra dels Deu Anys es veien obligats a subministrar a la tropa i els oficials *"vino catalán, tinto, marca Samá, Raldiris u otras marcas acreditadas de igual calidad que las designadas"*, importat per la firma Samá Sotolongo y Cía. Evidentment, la societat Samá y Cía era un d'aquells assentadors i monopolitzava la major part de les subhastes,

57. AHPB, Fernando Ferran, 6 de juliol de 1864.

58. Al novembre de 1866 es redactà una nova contracta societària de Samá y Cía a través de la qual Rafaela Torrents, vídua de Josep Samà, reduí la seva participació a 150.000 pessetes. Al desembre de 1875 es tornà a renovar l'escriptura societària, i aleshores els socis gerents eren els germans Josep i Emili Comas Norta. Vegeu AHPB, Francisco Bellsollell, 10 de novembre de 1866 i 6 de desembre de 1875.

59. La referència al vi *"marca Samá"* apareix, almenys, en la contracta per al subministrament de l'Exèrcit al juny de 1876. Gràcies a aquesta contracta Samá y Cía aconseguí l'abastiment d'una amplíssima zona que incloïa els *hinterland* de Cienfuegos,

en uns anys en què la presència del capità general de l'illa era obligada en determinats esdeveniments familiars dels Samà.⁵⁹

Quadre 9 Herència de Josep Samà i Mota (1866)

Quantitats en pessetes

BÉNS MOBLES

Barcelona

Cases al carrer Baixada de Viladecols, n. 2	450.000.
Casa a la plaça Reial n. 18	270.000
Casa al carrer d'Obradors n. 11	29.645
Casa a la plaça de Santa Catalina n. 19	60.650
Dos solars a l'Eixample	121.825

Sant Boi

Torre Blanca de Samà	75.000
----------------------	--------

Vilanova i la Geltrú

Casa magatzem a la Platja del Mar	77.000
-----------------------------------	--------

Badajoz

Cases, solars i abellars (herència materna)	26.810
---	--------

TOTAL	1.110.930
-------	-----------

PARTICIPACIÓ EN EMPRESES I VALORS IMMOBILIARIS

Samà Sotolongó y Cía (l'Havana)	250.000
Samà y Cía (Barcelona)	1.250.000
Samà y Cía (Vilanova i la Geltrú)	673.000
C. Sierra y Cía (Santander)	112.500
Vapores Correos Trasatlánticos A. López y Cía	176.625
Fàbrica de filats Miquel Puig y Cía	78.625
Renda consolidada al 3%	1.000.000
40 accions del Banco Balear	20.000
15 accions de Navegación e Industria	sense valorar
5 accions de Fundición de Bronces y Otros Metales	sense valorar

TOTAL	3.560.750
-------	-----------

Las Tunas, Casilda, Caibarién, Colón i Sagua la Grande; vegeu *Las contratas para suministros de víveres del Ejército en Cuba en tiempos de los generales Valmaseda y Jovellar comparadas. Refutación de las calumnias contra la Administración de 1875*, Nova York, 1876. En aquest opuscle s'esmenta que al bateig d'un nét de Fructuoso García Muñoz i Emília Samà hi van acudir nombroses autoritats, al capdavant de les quals hi havia Joaquim Jovellar, capità general de Cuba.

INTERESSOS EN VAIXELLS	104.075
SALDOS I CRÈDITS AL SEU FAVOR	216.190

TOTAL ACTIU TESTAMENTARIA DE JOSEP SAMÀ I MOTA 4.991.945

PASSIU DE LA TESTAMENTARIA

Deutes als nebots Zulueta Samà	494.600
Dot de la seva esposa	44.100
Crèdit a favor de Samà y Cía (Vilanova i la Geltrú)	207.250
Llegats establerts al testament	22.000

TOTAL PASSIU TESTAMENTARIA DE JOSEP SAMÀ I MOTA 767.950

CABAL LÍQUID HERÈNCIA DE JOSEP SAMÀ I MOTA 4.223.995

Font: AHPB, Fernando Ferran, manuals de 1866.

L'activitat empresarial d'Antoni Samà i Urgellès no fou obstacle perquè desenvolupés al mateix temps una notable activitat política. Defensor de l'aposta per la monarquia amadeïsta, el mateix rei el recompensà nomenant-lo marquès de Casa Samà el 16 de maig de 1872. I aquest no era l'únic títol de la família. En estar casat amb Ramona Torrents i Higuero, Antoni s'havia convertit en concunyat de Julián Zulueta, marquès d'Àlaba i vescomte de Casa Blanca des del juliol de 1875; en cunyat de Rafaela Torrents i Higuero, marquesa de Vilanova i la Geltrú des de 1889, i també era oncle de Salvador Samà i Torrents, segon marquès de Marianao.

Una prova més que il·lustra el manteniment de les relacions entre *americanos* la trobem al testament de Josep Samà i Mota, en què aquest nomenava entre els seus marmessors l'indià Francesc Jaurés i Jaume Taulina i Garriga, fill del també indià Jaume Taulina i Villalonga. Aquests, juntament amb la seva vídua, Antoni Samà i Urgellès i l'empleat de Samà y Cía Josep Comas i Norta, eren els encarregats de fer complir les seves darreres voluntats. També van aplicar a la compra de sòl i finques a Barcelona els cabals heretats del primer marquès de Marianao. En aquest sentit, si repassem la nòmina dels majors propietaris de finques urbanes a Barcelona l'any 1879 hi trobem el minyó Salvador Samà de Torrents, juntament amb un altre indià com Antonio López o els hereus de dos altres indians com Joan Güell i Josep Xi-

fré.⁶⁰ També podem esmentar la construcció de l'imponent parc Samà a prop de Cambrils, un conjunt arquitectònic ple de reminiscències americanes i caribenyes.

Malgrat que no he pogut localitzar l'inventari *post mortem* de Salvador Samà i Martí (que ens oferiria una imatge exacta del resultat final de la seva trajectòria a Cuba), no hi ha dubte que la seva fortuna devia ser molt gran: només amb els llegats que deixava establerts al seu testament ja repartia 4.325.000 pessetes, que anaven pràcticament totes als seus familiars residents a la Península, a banda de la resta de cabals hereditaris que passarien al petit Salvador.⁶¹ El procés de transvasament de l'herència de Salvador Samà i Martí a Catalunya fou lent i complicat, però en qualsevol cas finalitzà abans del novembre de 1895, data en què el notari cubà actuant en la testamentària —a instàncies de l'apoderat del segon marquès de Marianao— feia constar que “*la cuantía de los bienes de la herencia no exceden hoy a su juicio de 50.000 pesos*”.

El llegat empresarial del primer marquès de Marianao persistí més enllà de la seva mort. Fou Julián Zulueta, com a marmessor seu, qui donà el vistiplau a la constitució a l'agost de 1876 de Sobrinos de Samá Carreras y Cía, encarregada de continuar el negoci de “*carbones y careneros situados en Casa Blanca*”. Josep Comas i Norta, tutor del jove hereu i alt empleat de Samá y Cía de Barcelona, acudí a l'Havana per ser present en la constitució de la nova firma, en què no tan sols reservà la propietat dels carenadors a Salvador Samà de Torrents sinó que, a més, vengué als socis l'actiu moble dels carenadors per 661.891 pesos, amb els quals la testamentària del marquès de Marianao pogué liquidar diversos llegats.⁶² Els tres socis de la nova companyia eren Marcel·lí Torres i Samà, fill de l'industrial català Josep Torres i Corrons, amb 100.000 pesos, i Josep Carreras, amb 50.000 pesos, ambdós en qualitat de gerents, i Pablo Ruiz Gámiz, amb 250.000 pesos, com a comanditari. Aquest darrer era nebot i cunyat de Julián Zulueta, el qual aprofità la seva condició de marmessor testamentari per a in-

60. B. DE RIQUER, “Burguesos, polítics i cacics a la Catalunya de la Restauració”, *L'Avenç* n. 85, 1985, pp. 16-33.

61. Entre els legataris de Salvador Samà i Martí destaquen Antoni Samà i Urgellès, que rebé 1.000.000 de pessetes, i la seva germana Antònia, que en rebé 500.000. La mateixa quantitat s'havia de repartir entre els fills del seu germà Antoni, un altre mig milió entre els fills de la seva germana Antònia i l'industrial cotoner Josep Torres i Corrons, i 500.000 pessetes més entre els hereus del seu germà Jaume, de les quals la meitat van anar a parar al petit Salvador. D'altra banda, la Quinta de Marianao, on residia Salvador, passà a ser propietat de Josefa Zulueta Samà, futura esposa del polític conservador Francisco Romero Robledo.

62. ANC, Protocolos Notariales, Gabriel Ramírez O'Brien, 1867, 2a part, f. 858 i ss.; Tribunal de Comercio, llig. 262.

volucrar-se directament en el llegat empresarial de Salvador Samà i Martí. Anys després, Julián Zulueta Amondo constituí precisament amb Pablo Ruiz Gámiz la societat Zulueta y Sobrino, que s'encarregà del negoci dels carenadors després de la dissolució de Sobrinos de Samà Carreras y Cía.

A l'octubre de 1866 Julián Zulueta es convertí en soci gestor de Samá Sotolongo y Cía.⁶³ Dos anys després, aprofitant la renovació de la contrata social, Zulueta s'hi incorporà com a soci de ple dret, tot aportant una comandita de 100.000 pesos. Al mateix temps també s'hi van incorporar Antoni Samà i Urgellès, com a cap visible dels Samà de Vilanova i la Geltrú, i la naviliera domiciliada a Barcelona A. López y Cía, precedent de la Compañía Trasatlántica, amb una comandita de 50.000 pesos. D'aquesta manera se segellava la relació entre el poderós indià català Antonio López, futur marquès de Comillas, i els socis de Samá Sotolongo y Cía, especialment Pedro Sotolongo i Julián Zulueta.⁶⁴

La guerra dels Deu Anys (1868-1878), una conjuntura especialment favorable als negocis dels Samà, afavorí que els diversos socis de Samá Sotolongo y Cía estrenyessin encara més els seus vincles empresarials. Cal dir que, entre 1868 i 1869, la companyia repartí uns beneficis equivalents al 72% del seu capital; una xifra a la qual cal sumar l'increment patrimonial registrat en les mateixes dates y que permeté que els seus gerents doblesin al gener de 1876 el capital social fins assolir els 600.000 pesos (vegeu el quadre 4).

Quadre 10 Beneficis de Samá Sotolongo y Cía (1868-1869)

Quantitats en pessetes

	<i>CAPITAL</i> <i>(1868)</i>	<i>PERCENTATGE</i> <i>DELS BENEFICIS</i>	<i>BENEFICIS</i> <i>(1868-69)</i>
Pedro Sotolongo	500.000	44,7%	480.390
Julián Zulueta	500.000	16,7%	179.250
Antoni Samà i Urgellès	250.000	15,3%	164.910
A. López y Cía	250.000	8,3%	89.625
Joaquim Freixas	—	15,0%	161.325
TOTAL	1.500.000	100,0%	1.075.500

Font: ANC, Tribunal de Comercio, llig. 262-7.

63. ANC, Protocolos Notariales, Gabriel Ramírez O'Brien, 3a part, f. 1.045.

64. M. RODRIGO, *Los marqueses de Comillas, 1817-1925. Antonio y Claudio López*, LID Editorial Empresarial, Madrid, 2000, pp. 76-80.

Mentre durà la guerra dels Deu Anys la casa Samà Sotolongo y Cía continuà beneficiant-se de nombrosos negocis realitzats amb l'Administració insular. A l'octubre de 1875, per exemple, actuaren com a banquers de l'anomenat *empréstito Valmaseda*, una operació de crèdit contractada pel capità general del mateix cognom per una suma total de 690.500 pesos, equivalents a 3.452.500 pessetes.⁶⁵ La pràctica totalitat d'aquests i altres beneficis generats després del traspàs de Salvador Samà i Martí foren transferits a la Península. Únicament el soci Joaquim Freixas mantingué el seu domicili i la seva activitat a l'Havana.⁶⁶ Pedro Sotolongo es traslladà el 1877 a Catalunya i invertí tota la seva fortuna a la Península. Pràcticament tots els hereus de Julián Zulueta (mort el 1878) residien a Espanya. D'altra banda, els beneficis d'A. López y Cía i Antoni Samà i Urgellès es remetien directament a Catalunya, segurament mitjançant lletres de canvi. El darrer, tot i que tenia caràcter de soci col·lectiu de la firma havana, ni tan sols no era present en la signatura de les escriptures socials, sinó que estava representat el 1868 i el 1870 per Julián Zulueta, i el 1876 per Mamerto Pulido, un altre membre destacat de l'integrisme insular que el 1891 rebé el títol de marquès de Dávalos.

La societat Samà Sotolongo y Cía es dissolgué el 31 de desembre de 1876 i una part del negoci (concretament, la consignació dels vapors correu oficials d'A. López y Cía) quedà a mans de la nova firma M. Calvo y Cía, una empresa el principal gerent de la qual era el també dirigent integrista Manuel Calvo.⁶⁷ La dissolució de la societat es produí indirectament per causa de la fundació a Barcelona del Banco Hispano Colonial. En efecte, Pedro Sotolongo es traslladà a la capital catalana al gener de 1877 per fer-se càrrec de la gerència del nou banc, la qual cosa comportà la fi de la companyia havana. Amb ell, Sotolongo es va endur la família i els capitals, que invertí en gran part en activitats empresarials a Barcelona. D'això me n'ocuparé al quart capítol.

65. E. PARDIÑAS BARREIRO, *Memoria sobre la creación, servicios prestados y ulteriores trabajos de la Excm. Junta de la Deuda Pública de la isla de Cuba por su secretario interino*, l'Havana, 1885.

66. Natural de Vilanova i la Geltrú, Joaquim Freixas deixà Samà Sotolongo y Cía el 1870, any en què exercia com a president de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña, i obrí el seu propi despatx d'advocat especialitzat en dret mercantil. Allí es gestà el 1884 el fracassat projecte de crear un nou banc, la Compañía Cubana de Crédito Territorial, vegeu ANC, Gobierno General, llig. 101, exp. 4.820.

67. ANC, Miscelánea de Expedientes, n. 1.673 AT, "Expediente relativo a la disolución de la sociedad empresaria de Vapores Correos Transatlánticos de Samá Sotolongo y Comp^a, y a la formación de otra de igual clase por los Sres. Don Manuel Calvo, Don José Olano y Don Francisco Torres".

JAUME TORRENTS I SERRAMALERA

L'exemple de la família Samà m'ha permès retratar amb certa minuciositat, a partir d'un estudi de cas, les múltiples vessants de les relacions econòmiques teixides entre Catalunya i Cuba (en aquest exemple concret, especialment entre Barcelona i Vilanova i la Geltrú, d'una banda, i l'Havana, de l'altra) al llarg del segle XIX. Òbviament, els Samà no foren un cas aïllat. Un exemple similar —aquest cop centrat en una sola persona en comptes d'una família— ens el proporciona Jaume Torrents i Serramalera, indià nascut a la Catalunya central i enriquit a la capital cubana que, després de tornar el 1840, es dedicà principalment al comerç marítim gestionant-lo des del seu despatx del carrer Canuda.

Jaume Torrents, el segon fill d'un mestre d'obra, va néixer a Moià el 1806. El 1822 se n'anà a Barcelona, on estudià lletres i comptabilitat, i també aprengué l'ofici de barreter. Tres anys després, el 1825, quan tenia 19 anys, embarcà cap a l'Havana amb la intenció de fer les Amèriques. Ho aconseguí, sens dubte, a partir del seu propi esforç i de la seva iniciativa empresarial ja que, tal com afirmava al seu testament en relació a la fortuna que havia acumulat al llarg de la seva vida, "*dicho capital es adquirido con mi propio trabajo por cuanto no he heredado nada de mis padres ni de nadie*".⁶⁸ Al cap de poc d'arribar a l'Havana, Torrents va muntar una petita fàbrica de barrets al carrer de la Muralla, "*un modesto taller que fue progresando rápidamente. Más de cien oficiales llegó a tener a sus órdenes [...] Militares, paisanos, eclesiásticos y agricultores, todos acudían a la tienda del señor Jaime, y desde el general Tacón hasta el popular Roncalí, podía Torrents jactarse de haber construido los baúles y maletas de todos los jefes políticos supremos que la metrópoli mandaba a aquella riquísima colonia*".⁶⁹ Tanmateix, Torrents no es limità a gestionar una fàbrica de barrets sinó que aviat invertí el seu capital en altres iniciatives empresarials. A finals de 1830, tot just amb 24 anys, s'associà amb Manuel Pastor, Josep Benet i Francesc Arrufat per crear Torrents Pastor y Cía, una empresa dedicada al proveïment de carn de l'Havana a través del Rastro de Cerdos de la ciutat. És sabut que el gadità Manuel Pastor, futur comte de Bagaes, es dedicava en aquells anys al tràfic d'esclaus.⁷⁰ És possible, per tant, que Jaume Torrents compartís interessos amb ell

68. AHPB, Montserrat Corominas, 1854, 2a part, f. 56 i ss., 10 de maig de 1854.

69. A. MASRIERA, *Oliendo a brea. Hombres, naves, hechos y cosas de mar de la Cataluña ochocentista*, Barcelona, Políglota, 1926, p. 94.

70. A. BAHAMONDE; J. CAYUELA, *Hacer las Américas...*

en algunes expedicions negreres. El que sí sabem de segur és que al juliol de 1836 Jaume Torrents adquirí al seu soci Manuel Pastor una casa situada a la plaça (també anomenada *mercat*) de Tacón.

Jaume Torrents s'adonà molt de pressa de les possibilitats d'enriquiment que oferia l'activitat comercial i especialment l'exportació de mercaderies produïdes a Cuba, i a això acabà dedicant la major part dels seus esforços. Segons que descriu Artur Masriera, Torrents aviat “renunció a la fabricación de los artículos de su especialidad y dedicóse a la exportación de cafés, azúcares y curtidos, llegando a reunir una flota de catorce veleros, que cargaba por su cuenta”. Masriera afirma igualment que “su corbeta Julia, su bergantín Diógenes y su fragata La Primera de Cataluña, de mil toneladas, eran sus buques preferidos [y los] hacía navegar con bandera de la matrícula de Barcelona [...]. Para dar mayores vuelos a su casa armadora trasladóse de La Habana a Barcelona, instalando su despacho en el piso principal del gran edificio que en la calle Canuda, esquina a la rambla de Estudios, ocupa hoy el Ateneo Barcelonés”.⁷¹

Al març de 1840 Jaume Torrents comprava tres cases situades al carrer Estrella, extramurs de l'Havana. L'operació, tanmateix, la realitzà en nom seu l'apoderat Marià Arrufat ja que, segurament, Torrents ja havia marxat de la capital cubana per tornar a Catalunya. Amb només 34 anys, Torrents retornava a Barcelona amb una notable fortuna i amb la intenció de desenvolupar una fecunda activitat pública i empresarial des de la capital catalana, tal com va fer en els 15 anys que transcorregueren fins a la seva prematura mort el 1854. Pel que fa a la seva activitat pública cal assenyalar que, al poc temps d'instal·lar-se a Barcelona, al juny de 1841, Torrents promogué i signà un informe en nom de la Junta de Comerç de la ciutat defensant l'esclavitud a Cuba.⁷² Un any i mig després, al novembre de 1842, el seu germà Manuel Torrents era (juntament amb altres indians com Josep Xifré i Joan Güell) un dels 25 membres de la Junta Consultiva de Govern de la Ciutat de Barcelona, un òrgan de poder local d'efímera vida creat durant el procés de rebel·lió contra la regència d'Espartero.⁷³

Respecte a l'activitat empresarial de Jaume Torrents després de tornar a Catalunya cal assenyalar que recorregué diversos rams com la indústria paperera, l'adoberia o els filats i teixits de cotó (dels quals

71. A. MASRIERA, *Oliendo a brea...*, p. 95.

72. J. M. FRADERA, “La participació catalana en el tràfic d'esclaus, 1789-1845”, *Recerques* n. 16, p. 131.

73. J. M. RAMÓN DE SAN PEDRO, *Don José Xifré Casas. Industrial, naviero, comerciante, banquero y benefactor. Historia de un indiano catalán (1777-1856)*, Banco Atlántico, Barcelona, 1956, p. 89.

parlarem al capítol quart), però se centrà bàsicament en el comerç marítim. No debades, com remarcava Artur Masriera, Torrents era el propietari d'una veritable flota mercant composta per vuit velers (però no pas catorze, com deia l'esmentat autor). Destacaven especialment les seves quatre fragates, anomenades *Diógenes*, *Adonis*, *Primera de Catalunya* i *Julia*, al costat dels tres bergantins *Joaquín*, *Emprendedor* i *Amnistía*, i de la pollacra goleta *Eulalia*. No content encara, mesos abans de morir havia encarregat la construcció de dues altres pollacres goleta al Masnou i a Blanes. A més, atent als canvis que s'estaven produint en la navegació d'altura, Jaume Torrents decidí entrar al nou món dels vaixells de vapor. Per això finançà l'empresa de vapors de Pau Maria Tintoré en la seva línia de Liverpool, així com la línia Cadis-Marsella servida pels vapors *Tharsis*, *Pelayo* i *Wifredo*.⁷⁴ El mateix Artur Masriera afirmava que en les setmanes prèvies a la seva mort "*don Jaime Torrents había contratado en Londres la construcción de un vapor de gran tonelaje, que debía substituir a aquella fragata [La Primera de Catalunya] y cuadruplicar el cargamento que aquella traía*".⁷⁵

Lògicament, Jaume Torrents no perdé mai els seus vincles ni la seva relació amb Cuba. Així, mantingué el seu capital a la societat Torrents Pastor y Cía, encarregada de l'administració del mercat porcí de la capital cubana durant 25 anys, entre gener de 1831 i desembre de 1855. Quan Torrents ja residia a Barcelona es retirà de la firma el seu soci Francesc Arrufat, el qual cedí la seva part a Manuel Pastor. Finalment aquest darrer també es retirà del Rastro de Cerdos, possiblement en traslladar la seva residència a Madrid, i quedaren com a únics socis Josep Barnet i Jaume Torrents. Per a aquest i altres afers cubans Torrents es féu representar per persones de confiança com Pablo Antonio de la Fuente o Enric Medir que, a més, eren els responsables de cobrar i trametre-li l'import dels lloguers de les seves finques a l'Havana.⁷⁶

De fet, Jaume Torrents tenia compte corrent obert a cinc cases cubanes: les dels seus apoderats, la del seu antic soci Marià Arrufat, la del totpoderós Julián Zulueta i la de l'oncle polític d'aquest, Salvador Samà i Martí. El saldo net dels comptes de Jaume Torrents a Cuba superava el 1854 les 185.000 pessetes. D'altra banda, els seus corresponsals en algunes places, com Joan Samà i Martí a Vilanova i la Geltrú, Juan Manuel Manzanedo a Madrid o Baltasar Mitjans a

74. AHPB, Montserrat Corominas, 1854, 2a part, f. 134 i ss., 24 de maig de 1854.

75. A. MASRIERA, *Oliendo a brea...*, p. 97.

76. AHPB, Montserrat Corominas, 1853, 3a part, f. 25-26, 6 de setembre de 1853; Magín Soler Gelada, 1856, 2a part, 5 d'agost de 1856.

París, eren també indians espanyols retornats a Europa després d'enriquir-se a l'Havana en la mateixa època que ho havia fet ell.⁷⁷ Torrents nomenà així mateix l'indià Joan Güell com un dels seus marmessors, probablement com a resultat d'una amistat iniciada a l'Havana, ciutat on ambdós van acumular el capital que després invertiren en el desenvolupament industrial de Catalunya.

La major part de l'activitat comercial de Jaume Torrents a la Península se centrà en l'explotació de la ruta Barcelona-l'Havana-Nova Orleans. Els seus agents en aquest darrer port eren Quadras y Cía i Puig y Avendaño, els quals trametien periòdicament el cotó que Torrents servia a nombrosos industrials de Catalunya. Al mateix temps, des de Barcelona, Jaume Torrents trametia tota mena de gèneres amb destinació a l'Havana. Els seus vaixells arribaven també ocasionalment a Buenos Aires, on solien carregar cuir o carn per a l'alimentació dels esclaus dels *ingenios* cubans. De Cuba els seus velers salpaven amb les bodegues plenes de sucre i melassa rumb als ports del sud dels Estats Units, on tornava a iniciar-se el cicle.

Jaume Torrents invertí part de la seva fortuna (obtinguda a l'Havana o generada per la seva activitat mercantil des de Barcelona) en béns immobles. A banda d'un edifici situat al carrer d'Agullers, a la capital catalana, també comprà una finca a Sarrià i dues més al Pirineu, una a Ripoll i l'altra, anomenada Torre Neral, al Pla d'Urgell. A més, com molts altres indians, Torrents dedicà part de la seva fortuna a afavorir diverses obres benèfiques; singularment la restauració de les Escoles Pies de la seva vila natal, Moià. Al marge d'aquestes iniciatives caritatives, i a través de les seves pròpies paraules manuscrites, sabem que el capital de la seva casa de comerç es xifrava, segons el seu últim balanç tancat el 31 de desembre de 1853, en 505.253 duros; és a dir, 2.526.265 pessetes. Una fortuna més que notable per a un jove empresari que tot just tenia 47 anys. *Grosso modo*, aquesta xifra es correspon amb les valoracions monetàries consignades pels seus marmessors testamentaris en l'inventari del patrimoni del difunt, efectuat uns mesos després de l'esmentat balanç, valoracions que donaven un resultat total de 2.406.701 pessetes. Ara bé, cal assenyalar que els marmessors de Jaume Torrents no donaren valor crematístic als béns immobles del cos hereditari ni tampoc hi inclogueren altres epígrafs com el capital del difunt a la firma Torrents Pastor y Cía de l'Havana, o les seves "*inscripciones del cuatro y medio*" de títols de deute francesos

77. Baltasar Mitjans comprà a París títols de deute francesos per ordre dels germans Jaume i Manuel Torrents Serramalera. A aquest darrer la mort el sorprengué precisament a la capital francesa a l'agost de 1858.

llegats directament per Jaume Torrents als seus tres fills menors d'edat. Si ho haguessin fet, el valor total recollit en l'inventari de la fortuna del difunt hauria estat sensiblement superior a aquella xifra. Sabem, per exemple, que les quatre cases de Jaume Torrents a l'Havana foren subhastades després del seu traspàs per 142.500 pessetes, quantitat que he volgut incorporar al quadre 11.

Quadre 11

Inventari *post mortem* de Jaume Torrents i Serramalera (1854)

Quantitats en pessetes

BÉNS IMMOBLES A CATALUNYA

Casa entre els carrers Agullers, Trompetes i Pancers	sense valorar
Casa en construcció a Sarrià	sense valorar
Casa en construcció a Ripoll	sense valorar

BÉNS IMMOBLES A L'HAVANA

Casa al Mercado de Tacón n. 50-51	142.500*
Tres cases al carrer de la Estrella n. 11, 13 i 15	sense valorar
Interessos al Rastro de Cerdos (Torrents Pastor y Cía)	sense valorar
Cinc casetes al Mercado de Cristina	sense valorar
Dues casetes a la plaça de Tacón	sense valorar

18 accions de la fàbrica de paper La Gerundense	90.000
67 accions del Ferrocarril de Barcelona a Mataró	38.500
Capital a la fàbrica de cotó Manen Carrió y Cía (Gràcia)	75.000
Capital a la fàbrica de cotó Manen y Cía (el Pont de Vilumara)	50.000
Finca Torre Neral (el Pla d'Urgell)	80.000
Negoci de pells amb Geroni Déu	271.746

605.246

INTERESSOS EN VAIXELLS

Fragata <i>Diógenes</i>	146.935
Fragata <i>Adonis</i>	89.650
Fragata <i>Primera de Cataluña</i>	55.720
Fragata <i>Julia</i>	52.693

Bergantí <i>Joaquín</i>	47.792
Bergantí <i>Emprendedor</i>	39.000
Pollacra goleta <i>Eulalia</i>	13.631
Bergantí <i>Amnistía</i>	1.000
Dues pollacres goleta en construcció	15.480
Vapors de Liverpool a Barcelona de Pau M. Tintoré	50.045
Vapors de Marsella a Cadis <i>Tharsis, Pelayo i Wifredo</i>	31.828
	<hr/>
	543.774
CRÈDITS AL SEU FAVOR	
En pagarés	253.644
En lletres pendents de cobrament	139.722
Saldos en compte corrent a l'Havana	316.286
Saldos en compte corrent a la resta de places	53.989
Préstecs amb garantia hipotecària	16.000
Crèdits quirògrafs	332.276
Altres crèdits al seu favor	55.717
Contra Ignasi Girona per la venda de Torre Neral	80.000
	<hr/>
	1.247.634
INTERESSOS I AVANÇAMENTS EN EXPEDICIONS	317.117
EXISTÈNCIES DE GÈNERES	24.387
EFFECTIU	49.670
CRÈDITS DE DIFÍCIL COBRAMENT	102.918
	<hr/>
TOTAL ACTIU HERÈNCIA	2.890.746
CRÈDITS EN CONTRA SEU	- 484.045
CABAL LÍQUID DE L'HERÈNCIA	2.549.201

Fonts: AHPB, Montserrat Corominas, 1854, 2a part, f. 108 i ss., 15 de maig de 1854; f. 125 i ss., 20 de maig de 1854; f. 134 i ss., 24 de maig de 1854; Magín Soler Gelada, 1856, 3a part, 10 de desembre de 1856.

* Les quatre cases de l'Havana es vengueren el 1856 per 28.500 pesos, és a dir, 142.500 pessetes, si bé els impostos, les comissions i les despeses de gir van reduir la xifra a 22.371 duros o 111.855 pessetes.

Jaume Torrents i Serramalera va morir el 1854 als 48 anys. En feia catorze que havia tornat a Catalunya després d'haver fet fortuna a l'Havana. Tal com he comentat abans, al cap de poc d'instal·lar-se a Barcelona, el 1841, Torrents signà un document en defensa de l'esclavitud a Cuba impulsat enmig d'"una intensa agitació esclavista promoguda per la Junta de Comerç de Barcelona". En el marc d'aquesta campanya, que ha estat analitzada per Josep Maria Fradera, cal remarcar el discurs que un ric indià tornat poc abans de Cuba i els Estats Units (és a dir, en la mateixa conjuntura que Jaume Torrents) oferí davant d'un auditori reunit a la Llotja de Comerç de la capital catalana el 12 de juny de 1841. M'estic referint a Miquel Biada i Buñol.⁷⁸

LA FAMÍLIA BIADA

Nascut a Mataró el 1789, Miquel Biada era, com Jaume Torrents, fill d'un modest paleta. Després d'estudiar nàutica a l'Escola de Pilots d'Arenys de Mar, on havia ingressat el 1806, se'n va anar a Maracaibo (Veneçuela), on es dedicà a fer d'armador i consignatari entre 1810 i 1821. Segons diu el seu biògraf Jaume Castellví, Miquel Biada lluità en la guerra de la independència veneçolana en el bàndol realista com a capità de goleta i en la milícia dels Voluntarios Distinguidos de Fernando VII.⁷⁹ Després de la guerra Biada marxà de Maracaibo i es traslladà inicialment a Barcelona. Allí signà l'1 de març de 1822 una escriptura de patronia a favor del seu cunyat Gaspar Prats, al qual nomenà capità de la nova goleta *Amable Teresa*, un petit veler propietat de Biada el primer viatge del qual tingué com a destinació l'Havana i Veracruz.⁸⁰ El mateix Miquel Biada acabà marxant a la *Muy Noble y Muy Leal Villa* de l'Havana, on tornà a exercir de comerciant, possiblement des de 1823. Al cap de pocs anys ja havia aconseguit d'establir un sòlid vincle amb Miguel Tacón i era considerat un dels membres de la camarilla articulada al voltant de l'esmentat capità general.⁸¹

Deixant probablement al seu nebot Onofre Viada al capdavant dels seus negocis a Cuba, Miquel Biada i Buñol tornà definitivament a la

78. Vegeu la cita a J. M. FRADERA, "La participació catalana...", p. 130. El discurs de Miquel Biada està reproduït sencer pel mateix autor a "Miquel Biada i l'esclavitud a Cuba", *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró* n. 15, 1982.

79. J. CASTELLVÍ TODA, *Biografía de D. Miguel Biada Buñol, impulsor de 'El Carril de Mataró', primer tren de España*, Mataró, 1947.

80. J. LLOVET, "L'Amable Teresa, la goleta de Miquel Biada", *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró* n. 69, 2001, pp. 9-11.

81. Sobre la participació de Biada (citat com a "Viada") en la camarilla de Tacón vegeu J. PÉREZ DE LA RIVA, *Correspondencia...* i també C. SÁIZ PASTOR, *Liberales y esclavistas...*

seva Mataró natal el 1840, i allí va morir vuit anys després. Impulsor del primer ferrocarril d'Espanya (que unia Mataró amb Barcelona), Biada dedicà així mateix una part de la seva fortuna a la inversió en la indústria tèxtil i a la compra de finques rústiques i urbanes a la capital del Maresme.⁸² Tanmateix, la seva tornada a Catalunya no implicà pas el final de la seva casa de comerç a l'Havana. En un testament atorgat el 1833 a la capital cubana Miquel Biada havia establert que, en cas d'haver assolit la majoria d'edat legal, els seus fills Miquel, Joan i Salvador Biada i Prats (nascuts respectivament el 1816, el 1823 i el 1826) havien de succeir-lo al capdavant de la companyia cubana, tal com acabà passant. Al mateix testament reservava al seu fill gran, Miquel, la direcció de la firma familiar a l'Havana. Allí es constituí al març de 1846 la societat Biada y Cía, de la qual eren socis els germans Biada i Prats i el seu cosí Onofre Viada i Balanzó, que fou fundador de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña a l'Havana. La firma Biada y Cía desenvolupà al mateix temps una triple activitat bancària, consignatària i comercial, i els seus magatzems estaven ubicats als carrers Oficios, 79, i Obispo, 194.⁸³ Pel que sembla, Onofre Viada havia estat al capdavant dels interessos havans de la família Biada entre 1840 i 1846. A la primavera d'aquest darrer any testà a la capital cubana, possiblement poc abans de marxar de l'illa per tornar a Catalunya amb la seva esposa, Catalina Vilaseca i Larraut, i els seus cinc fills nascuts entre 1834 i 1843. Fou aleshores quan constituí juntament amb els seus cosins, els germans Biada i Prats, la firma Biada y Cía de l'Havana, en què Onofre participà com a soci comanditari.

Un cop a Catalunya, Onofre Viada fixà la seva residència a Sant Gervasi, prop de Barcelona. Segons estimacions d'ell mateix, a finals de 1850 la seva fortuna es xifrava en 625.925 pessetes, un patrimoni radicat en un 70% a l'Havana i la resta a Catalunya.

82. E. SUBIÑÀ COLL, "Les inversions immobiliàries de Miquel Biada i Buñol a Mataró", *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria de Mataró* n. 62, 1998, pp. 20-25.

83. AHPB, Ignacio Ferran Sobrequés, 3 de desembre de 1861; ANC, Protocolos Notariales, Juan de Entralgo, 25 de febrer de 1850, 13 de març de 1850 i 11 de juliol de 1850.

Quadre 12
Patrimoni d'Onofre Viada i Balanzó (desembre de 1850)

Quantitats en pessetes

ACTIU	
Capital a Biada y Cía (l'Havana)	357.500
Beneficis de Biada y Cía en l'exercici març 1849-març 1850	83.370
Deutes al seu favor a l'Havana	20.000
Capital a la companyia de Salvador Biada i Prats (Barcelona)	65.000
Beneficis de la companyia de Salvador Biada, exercici de 1850	31.525
150 accions de Camino de Hierro Barcelona-Mataró	90.000
	647.395
SUMA DE L'ACTIU	
PASSIU	
Deutes a Biada y Cía (l'Havana) per compte corrent	20.462
Deutes a Salvador Biada i Prats (Barcelona) per compte corrent	1.008
	21.470
SUMA DEL PASSIU	21.470
PATRIMONI TOTAL D'ONOFRE VIADA I BALANZÓ	625.925

Font: AHPB, Ignacio Ferran Sobrequés, 1851, f. 51-59, 6 de març de 1851.

Els darrers anys de la dècada de 1840 la família Biada desenvolupa la seva activitat mercantil a partir de dues empreses diferents: una era Biada y Cía, regentada pels germans Miquel i Joan Biada i Prats, domiciliada a l'Havana, i l'altra la regentava a Barcelona el germà petit, Salvador, amb el concurs del seu cosí Onofre Viada. Al març de 1850 Miquel Biada i Prats deixà Cuba per instal·lar-se a Barcelona. Tenia 33 anys, i en feia dos que el seu pare havia mort. Llavors el seu germà Joan assumí en solitari la gerència de l'empresa familiar a l'Havana. Després, en morir el seu cosí i soci Onofre Viada al març de 1851, Miquel i Salvador Biada crearen a Barcelona la societat mercantil Biada Hermanos "para dedicarse a toda clase de operaciones de lícito comercio terrestre y marítimo, incluso el giro de banca".⁸⁴ Amb un capital inicial

84. Un dels germans d'Onofre Viada (i cosí, per tant, dels germans Biada i Prats) era Antoni Viada i Balanzó, el qual residia a Mataró a començament de la dècada de 1850. Probablement es tracta del mateix Antoni Viada, natural de Mataró, que havia exercit de comerciant a Santiago de Cuba i a Guantánamo a la dècada de 1830. Vegeu B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, pp. 58-59.

de 250.000 pessetes, els Biada van obrir el seu despatx a la cèntrica plaça barcelonina del Duc de Medinaceli, bàsicament amb l'objectiu de treure rendibilitat al seu coneixement del món mercantil havà i als contactes que hi mantenien.

Mentrestant, Joan Biada i Prats romania a la capital cubana al capdavant dels interessos familiars a l'illa. A la tardor de 1852, tanmateix, es traslladà igualment a Barcelona per incorporar-se com a soci gerent de Biada Hermanos, tot aportant 90.000 pessetes més al capital social. Des d'aleshores els germans Biada es van haver de servir d'intermediaris per tal de liquidar la societat Biada y Cía de l'Havana. Inicialment, la societat Comas y Biada; després, Marià Baptista i Prats, Manuel Martínez i Picó i Tomàs Biada i Vilaseca (aquest, fill gran del difunt Onofre Viada i Balanzó), i finalment, Antoni Gili i Reventós i Pau Rovira. La reinversió d'una part dels beneficis i, sobretot, la incorporació del producte dels béns cubans, permeteren que els Biada augmentessin el capital de la casa de Barcelona fins assolir les 750.000 pessetes el 1859; un capital que provenia en la seva major part de la liquidació dels interessos familiars a Cuba. Tot i així, el 1885 encara hi quedaven a l'Havana "*bienes muebles e inmuebles [...] procedentes de la herencia del padre común D. Miguel Biada y Buñol que forman también parte del capital de Biada Hermanos*".⁸⁵

Els germans Biada i Prats no només devien el capital amb què podien treballar a Barcelona a l'estada del seu pare i la seva pròpia a Cuba, sinó també a la branca principal de la seva activitat mercantil: el comerç de cotó embarcat a Nova Orleans, lloc on fins i tot havia nascut l'esposa del seu cosí Onofre, Catalina Vilaseca i Laurant. Cal dir, però, que els Biada no foren els únics indians que es dedicaren a aquesta activitat. Altres comerciants com Jaume Taulina o Josep Antoni Salom, que havien comerciat igualment amb cotó a l'Havana, van continuar fent-ho en instal·lar-se a Barcelona a la dècada de 1840.⁸⁶ També mereix un esment especial la firma Amell Hermanos, fundada el 1851 per membres d'una família d'indians originaris de Sitges "*para dedicarse a la compra y venta de algodón en rama así en*

85. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1859, 1a part, f. 203-204, 2 d'abril de 1859; 1866, 1a part, 30 de gener de 1866.

86. Hi ha referències a l'activitat de Josep Antoni Salom i Jaume Taulina com a tractants de cotó a ACA, Audiència, Tribunal de Comercio, exp. 5.797 i 1.404, respectivament. També hi ha detalls de la seva activitat importadora de cotó a Barcelona a ACA, Audiència, Tribunal de Comercio, exp. 1.667 i 7.359, respectivament.

esta ciudad [Barcelona] como en el extranjero".⁸⁷ Biada Hermanos i Amell Hermanos es consolidaren aviat com a les dues principals firmes importadores de cotó a la plaça de Barcelona. El 1860, per exemple, entre ambdues companyies acaparaven el 19,42% de les compres de cotó en floca efectuades a la capital catalana.⁸⁸

Biada Hermanos degué patir les dificultats financeres que van acabar desfermant la profunda crisi de maig de 1866. Uns mesos abans, al gener del mateix any, Miquel, Salvador i Joan Biada havien decidit de comú acord "*declarar disuelta la sociedad [...] aceptando como base [...] el inventario-blanco formalizado*" al desembre de 1865. El germà gran, Miquel, restà com a únic liquidador de la societat autoritzat per a realitzar qualsevol tipus de béns, inclosos els immobles i els radicats a Cuba. Dos anys després, al desembre de 1867, Miquel Biada marxava a la Gran Antilla per acabar de liquidar els interessos familiars a l'illa.⁸⁹ A partir d'aleshores cadascun dels tres germans sembla haver pres el seu propi camí com a home de negocis. Els dos petits van tornar a Cuba: Salvador s'instal·là a Matanzas, mentre que Joan se'n va anar a l'Havana.⁹⁰ Per la seva banda, Miquel va continuar desenvolupant una intensa activitat empresarial i política a la Península. Fou soci, entre altres companyies, de la societat minera Unión y Fortuna, amb explotacions a Sierra Almagrera, i també figurà en la nòmina de fundadors del Banco Catalán de Crédito Territorial. En morir al gener de 1882, el conservador *Diario de Barcelona* el definí com a "*persona muy conocida en Barcelona por haber figurado durante muchos años al frente de una de las principales casas de comercio de nuestra plaza. El señor Biada había sido presidente por largo tiempo del ferro-carril de Barcelona a Mataró, diputado a Cortes y teniente de Alcalde en nuestro Ayuntamiento, de cuya corporación era últimamente regidor honorario. Estaba condecorado por S. M. la Reina doña Isabel II con una encomi-*

87. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1858, 2a part, f. 370-371, 1 de desembre de 1858. Sobre la família Amell vegeu B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*; A. AMELL SANS, "La nissaga dels Amell a Sitges", *Butlletí del Grup d'Estudis Sitgetans* n. 21, 1981, sense paginar.

88. L. CASTANEDA; X. TAFUNELL, "El mercado mayorista del algodón en Barcelona a mediados del siglo XIX", a A. CARRERAS *et al.* (eds.), *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1999, pp. 990-1.005.

89. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1866, doc. 20, 30 de gener de 1866; f. 73-74, 6 de febrer de 1866; f. 443-444, 1 d'agost de 1866; 1867, f. 755, 11 de desembre de 1867.

90. AHPB, Fernando Ferran, 1872, 4a part, f. 1.766-1767, 9 d'agost de 1872.

enda de Isabel la Católica y además era caballero de la Real y distinguida Orden de Carlos III".⁹¹

ELS BARADAT I LES SEVES FAMÍLIES

Personatges com els Samà, Jaume Torrents o els germans Biada i Prats assoliren una notable rellevància entre els grans comerciants de Barcelona. De manera similar, també els Baradat van aconseguir una posició rellevant tant des del punt de vista social com empresarial a la Barcelona del segon terç del segle XIX. A continuació ens ocuparem d'ells i de la seva extensa família, tot abordant les trajectòries paral·leles acreditades pels diversos integrants de, si més no, dues generacions d'una extensa xarxa de parentiu. Una xarxa nascuda a finals del segle XVIII en localitats properes a Tarragona, establerta a principis del segle XIX a les Antilles i assentada definitivament entre els anys 1840 i 1850 a Barcelona. Els seus integrants foren Martí Baradat i Rius i els seus fills, Joan Andreu i Martí Baradat i Vera; així com el seu germà, Joan Baradat i Rius, i els nebots i el cunyat d'aquest, Josep Clot i Baradat, Jaume Espina i Bru i Andreu Bru i Puñet, respectivament. També en formà part la tia política d'Andreu Bru, Cecília Coulange de Massó; els seus tres fills, Francesc, Ramon i Andreu Bru i Lassús, i els seus dos gendres, Rafael Masó i Ruiz de Espejo i Antonio López i López. Nascuts en alguns casos a la Península (Altafulla, la Selva del Camp, Toledo o Comillas), i en altres, a les Antilles (Kingston, Santiago de Cuba o Santo Domingo), tots els membres d'aquella atapeïda xarxa van acabar liquidant els seus interessos a Amèrica per venir a viure a Catalunya, on van dur a terme una intensa activitat empresarial en les dècades centrals i finals del segle XIX.

Originaris d'Altafulla, una localitat costanera situada a prop de Tarragona, els germans Martí i Joan Baradat i Rius foren els fundadors d'aquesta nissaga. Des de joves tots dos es dedicaren al comerç marítim, primer amb Amèrica i després des d'Amèrica. Així, els tres fills mascles del primer, Joan, Andreu i Martí, nasqueren a Kingston, la capital de Jamaica en la dècada de 1820. Després de passar un llarg temps en aquella colònia britànica Martí Baradat i Rius no tornà al seu poble natal, sinó que s'instal·là a Barcelona. Abans, però, havia optat per col·locar una part dels seus capitals americans en títols negociables a la borsa de París. En aveïnar-se a la capital catalana els va anar venent per tal d'invertir el seu producte a la Península. D'aquesta manera, per

91. AHPB, Ignacio Ferran, 1864, 1a part, f. 158-159, 12 de març de 1864; M. IZARD, *Manufactureros...*, p. 64; *Diario de Barcelona*, 22 de gener de 1882, p. 935.

exemple, al maig de 1845 atorgava poders perquè Antonio San Hemeterio vengués a París “975 francos renta al 5 por 100 francesa” inscrits dos anys abans al Llibre del Deute Francès.⁹² Així pogué participar en la fundació d'una nova firma asseguradora catalana, la Compañía Ibérica de Seguros. Aquesta societat es creà a Barcelona el 1846 amb un capital desemborsat proper a les 450.000 pessetes. Dedicada a assegurar collites i, sobretot, riscos marítims, la Ibérica tancà amb pèrdues el seu primer exercici social. El 1847, però, els seus beneficis nets superaren les 125.000 pessetes, la qual cosa es traduí en un dividend del 16,67%. En l'assemblea ordinària de l'1 de maig de 1848 Martí Baradat i Rius resultà el segon membre més votat per a integrar la junta de govern de l'entitat. En aquesta junta hi seien altres indians com Joan Massó i Marrugat, enriquit a Trinidad (Cuba), i Gaudenci Masó i Pascual, que havia fet fortuna a Santiago.⁹³ D'altra banda, Baradat aportà el 1852 un capital de 30.000 pessetes a La Algodonera, una empresa dedicada, com indica el seu nom, a la indústria tèxtil.

Paral·lelament, Martí Baradat continuava actuant a Barcelona com a comerciant sota el seu propi nom. Al febrer de 1852 va voler donar entrada al negoci als seus dos fills grans i constituí a la capital catalana la societat Baradat e Hijos, amb despatx obert al carrer Cristina n. 2. Els únics socis eren Martí Baradat pare i els seus fills Joan i Andreu Baradat i Vera. No es va fixar cap quantitat concreta per al capital de la companyia, sinó que es va acordar que seria “*el que considerare suficiente el expresado Dn Martín*”. Per tant, els dos fills no aportaren llavors cap quantitat de diners a la companyia de manera que, d'entrada, tampoc no se'ls va fixar cap mena de retribució. Per això els socis acordaren una prudent política de reinversió dels guanys i pactaren que tots els beneficis de Baradat e Hijos s'utilitzarien exclusivament “*para aumentar el capital*”.⁹⁴

Intentant imitar el seu pare, Andreu Baradat i Vera participà el 1857 en els fracassats intents de creació de dues companyies asseguradores, El Comercio Marítimo i la Compañía Hispana. Aquests projectes els compartí amb altres indians com Gaietà Roig i Carreras, natural de l'Havana, o Pelegrí Masó, enriquit a Santiago de Cuba.⁹⁵ La seva principal activitat, no obstant això, tingué com a marc la firma familiar. Malgrat que inicialment s'havia fixat un termini de dos anys per a la liquidació de Baradat e Hijos, la bona marxa de l'empresa

92. AHPB, Jaime Rigalt Alberch, 1845, f. 169, 5 de maig de 1845.

93. *Diario de Barcelona*, 3 de maig de 1848, p. 2.052; 4 de maig de 1848, p. 2.069.

94. AHPB, Antonio Alsina, 1852, f. 68-69, 18 de febrer de 1852.

95. AHPB, Magín Soler Gelada, 1860, 1a part, f. 515-518, 27 d'abril de 1860.

aconsellà successives pròrrogues que allargaren la vida de la companyia fins al 1860.⁹⁶

A l'abril d'aquest any es produí una nova contracta social i, a partir d'aquella data, l'empresa es convertí en Baradat Hermanos. El pare, el vell Martí Baradat i Rius, deixà les regnes de la companyia a mans dels seus fills tot prenent la condició de soci comanditari. Els dos gerents eren els germans Andreu i Joan Baradat, mentre que el petit, Martí, era el soci industrial. Els Baradat acordaren que el 40% dels beneficis de l'empresa serviria per a retribuir el capital aportat per cadascú, i la resta es dedicaria a retribuir el treball: el 22% per a Andreu, el mateix per a Joan, i a Martí li pertocava el 16%.⁹⁷ El capital fou invertit, en part, en diversos velers mercants. El 1862 hi havia fins a cinc vaixells de la matrícula de Barcelona que constaven com a propietat de la firma Baradat. En funció de la seva contribució fiscal, en aquella data Baradat Hermanos hauria figurat en el número 16 d'un hipotètic rànquing d'armadors domiciliats a la capital catalana.⁹⁸

Malgrat tot, l'empresa dels Baradat començà a patir nombrosos problemes. Potser empès per les dificultats, el germà petit, Martí, deixà la companyia familiar al maig de 1862 per fer camí tot sol. Un camí iniciat a l'ombra de la seva família política, els Rius, propietaris d'"una de les primeres fortunes de Tarragona", acumulada inicialment també a les Antilles. L'avi patern de la seva esposa, Martí Rius i Santadiciñi, havia creat a principis del segle XIX una casa comercial a Mayagüez (Puerto Rico), regentada des de 1833 pel seu fill Martí Rius i Espina.⁹⁹ Després de separar-se de la firma familiar dels Baradat, Martí Baradat fill actuà en diverses ocasions en nom de la societat Rius Hermanos de Tarragona, tot beneficiant-se de la seva privilegiada relació tant amb el seu sogre, Marià Rius i Espina, com amb el seu cunyat, Marià Rius i Montaner, primer comte de Rius.¹⁰⁰

A l'estiu de 1863 les dificultats dels Baradat eren públiques i notòries, i havien esgotat el seu crèdit en algunes places europees. Al setembre d'aquell any un comerciant de Marsella, Gaietà Foucon, acudí als tribunals per "*reclamar el pago de 20.237 duros importe de varias letras que los convenidos [Baradat Hermanos] remitieron al actor para su*

96. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1858, 2a part, f. 186-187, 2 de setembre de 1858; f. 408-409, 23 de desembre de 1858.

97. AHPB, Magín Soler Gelada, 1860, 1a part, f. 515-518, 27 d'abril de 1860.

98. ACA, Hacienda, Volúmenes, Inv. 1, 12.608.

99. S. ROVIRA, "Els indians...", p. 465.

100. AHPB, Escribanía de Marina, Pedro M. de Fortuny, 1866, 1a part, f. 376-377, 20 d'abril de 1866. Amb el temps, Martí Baradat actuà també com a consignatari de vaixells de vapor al port de Barcelona, vegeu ACA, Hacienda, Inv. 1, vol. 16.495.

negociación en la plaza de Marsella, las que remitidas a Londres fueron protestadas por falta de pago".¹⁰¹ Era un senyal que Baradat Hermanos ja anava caient cap a la fallida inevitable. Als primers mesos de 1864 els Baradat es dedicaren a negociar amb els seus nombrosos creditors. El 3 de juny, des de Ginebra, el soci Joan Baradat i Vera apoderava el seu parent Nonito Plandolit perquè trampegés, en nom seu, les dificultats causades potser per la seva pròpia gestió al capdavant de la companyia. Un mes després, concretament el 7 de juliol de 1864, Andreu Baradat i Vera, acompanyat pel mateix Nonito Plandolit, tancava un pacte amb els creditors. Tal com deia l'acord, "*especulaciones mercantiles desgraciadas les han conducido al extremo de convocar a sus [25] acreedores para acordar el modo de pagarles*". El passiu de la fallida es xifrà en 665.848 pessetes. Els germans Baradat i Vera només van poder pagar al comptat el 30% del deute, és a dir, 199.754 pessetes; per bé que en realitat els diners no els aportaven ells, sinó diversos parents: 65.000 pessetes el seu pare, Martí Baradat i Rius; 65.000 pessetes més el sogre del jove Andreu, Joan Font, i les 65.000 restants, Claudi Guille i Rousset, Pere Plandolit i Nonito Plandolit, "*suegro y parientes del indicado D. Juan Baradat*". Els gerents de Baradat Hermanos signaren, a més, nombrosos pagarés a tres anys vista per un valor equivalent al 20% del deute contret, mentre que prometien pagar el 50% restant en el futur però només si les coses els anaven bé.¹⁰²

Uns dies després, el 15 de juliol de 1864, els socis acordaren la dissolució de Baradat Hermanos i nomenaren el jamaicà Andreu Baradat com a únic liquidador. Dues setmanes més tard, el 27 de juliol, aquest darrer creava a Barcelona A. Baradat y Cía, una empresa mercantil dedicada "*muy preferentemente al ramo de comisiones*". El jove Baradat iniciava el nou projecte amb un modest capital de 50.000 pessetes regalades a parts iguals pel seu pare i el seu sogre. Aquests adquirien el caràcter de socis comanditaris tot acceptant que, si bé les pèrdues serien imputades a les seves respectives comandites, els eventuals beneficis anirien a parar per complet al gerent de la companyia, Andreu Baradat i Vera.¹⁰³

L'empresa dels Baradat s'havia dedicat a l'activitat consignatària despatxant des de Barcelona nombrosos velers cap a Amèrica. Per exemple, la pollacra goleta *Juanita*, un vaixell que viatjava regularment de la ciutat comtal a Santiago de Cuba i viceversa, o el bergantí *Co-*

101. ACA, A, TC, llig. 4.352.

102. AHPB, Magín Soler Gelada, 1864, 2a part, f. 1.315-1.322, 7 de juliol de 1864.

103. AHPB, Magín Soler Gelada, 1864, 2a part, f. 1.357-1.358, 15 de juliol de 1864; f. 1.471-1.473, 27 de juliol de 1864.

lón, que arribava sovint a Barcelona carregat de cotó.¹⁰⁴ A l'igual de la companyia dels germans Biada i Prats, l'empresa dels Baradat també s'havia dedicat a la importació d'aquest producte.¹⁰⁵ Així ho confirma un repàs a la procedència dels creditors involucrats en la fallida de Baradat Hermanos, ja que hi trobem majoristes de cotó dels Estats Units com Magí Puig i Puig Hermanos, de Nova Orleans, o la societat Muller y Michels, de Savannah; exportadors brasilers com Costa Pereira Paura y Cía, de Rio de Janeiro, o Juan de Oliveira Santos y Sobrino, de Maranhão; així com diversos reexportadors portuguesos com Duarte Carvalho y Cía, de Lisboa, o Rodrigo Antonio de Azevedo, de Porto. L'empresa catalana que més diners va perdre per causa de l'esmentada fallida fou Vidal Quadras Hermanos, l'origen de la qual se situa a Santiago de Cuba, tal com veurem al quart capítol. Aquesta companyia resultà ser creditora de la firma dels Baradat per un total de 68.497 pessetes.

Santiago de Cuba també havia estat el lloc de residència de Joan Baradat i Rius. Nascut el 1755 a Altafulla, com el seu germà Martí, Joan Baradat passà gran part de la seva joventut fent nombrosos viatges de Catalunya a Amèrica. En cadascun era el responsable d'un determinat carregament de mercaderies. En arribar al punt de destinació s'encarregava de la seva venda, i allí invertia el producte obtingut en la compra d'altres mercaderies que després venia a Catalunya. Se sap que el 1786 Joan Baradat i Rius era a Amèrica i que el 1789 tornà a salpar de Catalunya cap al nou continent en el paquebot *Virgen de la Concepción*. Anys després se n'anà a viure a Santiago de Cuba. Segons Salvador Rovira, "Joan Baradat residí molts anys a Amèrica dedicat als negocis, i sabem que hi era a l'agost de 1826".¹⁰⁶ Tot i que aquest autor no indica concretament on s'instal·là, és segur que ho féu a la capital de la zona oriental de la Gran Antilla.

Joan Baradat i Rius comprà a l'abril de 1825 una casa a Santiago de Cuba ubicada a la cantonada entre els carrers Gallo i Enramadas,¹⁰⁷ casa que combinà les funcions de residència familiar i seu de la seva firma de comerç al mateix temps. Emilio Bacardí afirma que el 1836 s'inscrivé a la matrícula de comerciants de Santiago de Cuba la societat Baradat y Sobrino, tot esmentant probablement una de les raons socials que utilitzà l'empresa de Joan Baradat a la capital oriental de

104. AHPB, Magín Soler Gelada, 1856, 30 de juliol de 1856; ACA, A, TC, llig. 2.192.

105. AHPB, Magín Soler Gelada, 1862, 2a part, f. 347 i ss., 26 d'agost de 1862.

106. S. ROVIRA, "Els indians...", p. 464.

107. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1857, 27 de juny de 1857.

l'illa.¹⁰⁸ Al cap d'uns anys la mateixa companyia adoptà el nom de Clot Espina y Cía, una firma en què Joan Baradat era soci comanditari. I és que, com tants d'altres, després de la seva etapa americana Joan Baradat optà per tornar a Catalunya. Aquí va fixar la seva residència a Barcelona, al número 6 del carrer Cristina, on anava rebent el producte dels seus negocis a les Antilles. Al costat mateix el seu germà Martí instal·là, anys després, el domicili social de la firma Baradat e Hijos. En morir Joan Baradat a la capital catalana al setembre de 1845, la major part del seu capital es trobava encara a la Gran Antilla en forma de pagarés, saldos en compte corrent, deutes i participació en la seva veterana casa de comerç. Un capital superior a les 400.000 pessetes que rebé inicialment la seva vídua, Maria Bru i Puñet, i que després anà a parar als seus nebots.

Quadre 13

Inventari *post mortem* de Joan Baradat i Rius (1845)

Quantitats en pessetes

BÉNS IMMOBLES

Casa al carrer Cristina n. 6 de Barcelona	sense valorar
Casa al carrer Sant Martí o de la Muralla a Altafulla	sense valorar
Finca de la Cabanya a Tamarit (Tarragona)	sense valorar
Casa al c. del Gallo cantonada amb Enramadas a Santiago de C.	sense valorar

CAPITALS EN COMERÇ I CRÈDITS

Capital i beneficis a Clot Espina y Cía de Santiago de Cuba	139.250
Saldo de compte corrent a Clot Espina y Cía	5.805
Pagaré estès per Josep Riera i Romeu (Santiago de Cuba)	56.000
Pagaré estès per José Antonio Godoy (Santiago de Cuba)	11.100
Pagarés estesos per Ignasi Carbonell (Santiago de Cuba)	115.000
Deute reclamat a Ignasi Carbonell (Santiago de Cuba)	37.265
Obligació hipotecària de Maria Vila (Altafulla)	1.330
Lliurances sobre Londres	15.485
Efectiu en metàl·lic	40.000

TOTAL	422.235
--------------	----------------

Font: AHPB, Juan Rigalt Alberch, 1845, f. 430-432, 24 de desembre de 1845.

108. E. BACARDÍ, *Crónicas...*, vol. II, p. 286.

Alguns dels nebots que heretaren la fortuna de Joan Baradat havien nascut a Santiago de Cuba. Casat, com s'ha dit, amb Maria Bru i Puñet, Joan Baradat era, per tant, cunyat d'Andreu Bru i Puñet, un indià nascut al camp de Tarragona i enriquit a Santiago. Avui en dia la seva figura ha quedat eclipsada per la del seu gendre, Antonio López. No obstant això, la trajectòria personal d'Andreu Bru i també la història de la seva família mereixen una certa atenció més enllà de l'èxit empresarial del primer marquès de Comillas.

Andreu Bru era natural de la Selva del Camp i de jove emigrà a la zona oriental de Cuba. Allí es casà amb la vídua Lluïsa Llassús, amb la qual va tenir quatre fills, tots nascuts com la seva mare a Santiago: dues noies, Lluïsa i Caritat, i tres mascles, Andreu, Ramon i Francesc. Comandant fundador del primer cos de bombers d'aquella ciutat creat a l'estiu de 1839, Andreu Bru aconseguí amassar un cert patrimoni a l'illa, on era el propietari de diverses finques rústiques i urbanes.¹⁰⁹ Tenia una casa al carrer Santo Tomás (després plaça de Los Dolores) de Santiago de Cuba i, a més, "*una estancia en el Paso del Purgatorio, una pieza de tierra montuosa en el partido de Maroto [...] un potrero en lo alto del puerto y una extensión de tierra en el partido de Piloto*" a la regió oriental de l'illa.¹¹⁰ D'altra banda, en la dècada de 1840 Bru es dedicà a invertir part de la seva fortuna fent préstecs a diversos particulars, una activitat que realitzà amb una certa intensitat, com en donen fe els protocols redactats en aquest sentit a Santiago.¹¹¹

A la primavera de 1846 Andreu Bru decidí abandonar l'illa per instal·lar-se amb la seva família a Barcelona. A finals de març es va vendre dinou esclaus i atorgà amplis poders a favor dels germans Antonio i Claudio López y López perquè administrassin els seus interessos a l'illa.¹¹² Aquests, originaris de Comillas (Cantàbria), tenien aleshores arrendats els baixos de la casa de Bru, on tenien una petita botiga, i aquesta relació havia donat peu a una incipient amistat. En paraules d'un fill d'Andreu Bru, "*no sólo López conoció a mi padre y estuvo en relaciones con él, sino que le vio diariamente y [...] en los momentos de recreo y expansión*".¹¹³ Poc després els López traspassaren el negoci

109. *Ibidem*, vol I.

110. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1858, 2a part, f. 59 i ss., 4 d'agost de 1858.

111. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, Manual de 1845, f. 63 i ss., 21 de febrer de 1845; f. 158 i ss., 26 d'abril de 1845; f. 232 i ss., 23 de juny de 1845; f. 284 i ss., 6 d'agost de 1845; Manual de 1854, f. 178 i ss., 20 d'abril de 1854.

112. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, Manual de 1846, f. 145 i ss., 27 de març de 1846.

113. F. BRU, *La verdadera vida de Antonio López y López por su cuñado D. Francisco Bru*, Tipografía de Leodegario Obradors, Barcelona, 1885, p. 46.

al colombià Santiago García y Pinillos el qual, tal com veurem més endavant, acabà també residint a Barcelona.¹¹⁴ En aquesta ciutat els Bru van comprar una casa al carrer Llauder (després Dulce) i una torre a Sarrià. Des d'allí van viure el matrimoni de les dues germanes Bru i Lassús amb dos joves la fortuna dels quals tenia igualment les seves arrels a la Gran Antilla.

La germana gran, Caritat, es casà amb Rafael Masó i Ruiz de Espejo, natural com ella de Santiago de Cuba i fill, també com ella, d'un català i una cubana. El seu pare, Rafael Masó i Pascual, era nascut a Sitges d'origen humil i camperol, i de jove havia emigrat a Cuba, on s'havia establert com tants paisans sitgetans a la capital oriental.¹¹⁵ El 1822 cridà des d'allí el seu germà Gaudenci perquè l'ajudés en la seva incipient activitat mercantil.¹¹⁶ I allí creà al cap d'uns anys la firma Rafael Masó y Cía, companyia armadora de les corbetes *Paquete de Sitges* i *Santa Rosalía*, transformada després en Masó Primos y Cía, noms sota els quals treballà des de Santiago de Cuba en les dècades de 1830 i 1840.¹¹⁷ Rafael Masó es casà a la mateixa ciutat amb la criolla Teresa Ruiz de Espejo Castellano, la qual aportà com a dot al matrimoni una casa i un capital de més de 140.000 pessetes.¹¹⁸ La parella tingué a Cuba els seus dos fills, Gaudenci i Rafael Masó i Ruiz de Espejo, nascuts el 1830 i el 1834 respectivament.

Traslladada la família a Barcelona, Rafael Masó i Pascual comprà el 1850 una enorme casa prop de les Rambles, a la plaça del Teatre, valorada anys després en 400.000 pessetes.¹¹⁹ Masó tingué un paper molt actiu en l'impuls de dues indústries tèxtils: la Unión Suburense, a Sitges, des de 1850, i la Aprestadora Española, a Barcelona, des de 1853. D'altra banda, també introduí els seus dos fills en el món del comerç marítim tot constituint a Barcelona la firma Rafael Masó e Hijos, que començà a actuar l'1 de maig de 1852, quan aquells encara no tenien més de 22 anys.¹²⁰ Temps després els fills impulsaren al seu

114. AHPSC, Escribanía Real de Manuel Caminero, Manual de 1857, f. 218 i ss., 23 de juliol de 1857.

115. En morir el 1835 Rafael Masó i Font, pare de Rafael Masó i Pascual, únicament deixà als seus hereus dues cases a Sitges i una petita vinya de dos jornals d'extensió, cf. AHPB, Jaime Rigalt Alberch, 1863, 2a part, f. 555-556, 4 de setembre de 1863.

116. D. Jov, *Els sitgetans...*, p. 292.

117. AHPB, Jaime Rigalt Alberch, 1845, f. 317 i ss., 26 de setembre de 1845.

118. *Ibidem*, 1863, 2a part, f. 461-463, 1 d'agost de 1863; f. 663-664, 29 d'octubre de 1863.

119. *Ibidem*, f. 461-463, 1 d'agost de 1863.

120. AHPB, Escribanía de Marina, Pedro M. de Fortuny, 1857, 1a part, f. 73-74, 26 de gener de 1857. La firma Rafael Masó e Hijos continuà treballant almenys fins l'any 1863, dedicada sobretot al comerç entre Santiago de Cuba i Barcelona amb vaixells consignats a les seves ordres com la corbeta *Nueva Teresa Cubana*, cf. *Diario de Barcelona*, 3 de març de 1863, p. 2.029.

torn la creació de l'empresa Catalana de Vapores Costaneros, propietària entre altres dels vaixells *Negrilo*, *Indio*, *Galiano* i *Gravina*.¹²¹

En aquelles dates Rafael Masó i Ruiz de Espejo ja s'havia casat amb Caritat Bru i Lassús, la filla gran d'Andreu Bru i Puñet, la qual aportà en principi un dot de 20.000 pessetes.¹²² Més gran fou el dot que aportà la seva germana Lluïsa al matrimoni amb el jove càntabre Antonio López, celebrat a Barcelona al novembre de 1848: en total, 50.000 pessetes.¹²³ A més, tot confiant en la capacitat empresarial del seu gendre, Andreu Bru acabà invertint 20.000 pesos (és a dir, 100.000 pessetes) en la companyia Antonio López y Hermano de Santiago de Cuba com a soci comanditari. També li encarregà que ensinistrés en la gestió del negoci un dels seus fills petits, Ramon Bru i Lassús, mentre que el fill gran, Andreu, es convertia en soci industrial de l'empresa dels López.

Els tres germans Bru i Lassús tornaren al cap de poc temps, com també Antonio López, a la Gran Antilla, on es van allotjar tots a casa d'una tia de la seva mare, Cecilia Coulange. Aquesta, d'origen francès, havia nascut a Santo Domingo i s'havia casat a Santiago de Cuba amb el català Magí Massó, del qual havia quedat vídua. La família Massó Coulange vivia, sobretot, de les rendes produïdes per l'*ingenio* Abundancia, una finca treballada per 51 esclaus i valorada al novembre de 1857 en 350.000 pessetes.¹²⁴ A la casa que Cecilia Coulange tenia a Santiago de Cuba van néixer els tres primers fills del matrimoni López Bru: Isabel, Antoni i Maria Lluïsa.¹²⁵ Una de les seves esclaves, la negra Silvina Massó, fou la dida d'aquesta darrera.¹²⁶ Mentrestant el pare de les criatures, Antonio López, rebia el 1852 juntament amb el sitgetà Josep Amell i Bou poders de la firma barcelonina Baradat e Hijos, atorgats de forma mancomunada per Martí Baradat i Rius pare i el seu fill Andreu Baradat i Vera perquè els primers poguessin "*intervenir en la liquidación de la casa Clot Baradat y Cía, en la citada Isla de Cuba*". Es tractava de la veterana companyia fundada a la Gran Antilla per Joan Baradat i Rius, la qual havia actuat un temps sota

121. ACA, A, TC, exp. 684 i 2.186; AHPB, Escribanía de Marina, Pedro M. de Fortuny, 1864, 1a part, f. 207 i ss., 22 de març de 1864.

122. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1863, 2a part, 4 d'agost de 1863.

123. AHPB, Antonio Tomás Alsina, 1 de febrer de 1849.

124. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, Manual de 1857, f. 644 i ss., 9 de novembre de 1857.

125. Isabel López Bru nasqué el 2 de novembre de 1850 i el seu germà Antoni, el 22 de desembre de 1851, cf. Catedral de Santiago de Cuba, Libros de Bautismos de Blancos, llibre 17, f. 243, n. 199; llibre 18, f. 41v, n. 18.

126. AHPSC, Escribanía de Rafael Ramírez, Manual de 1851, 16 d'abril de 1851.

el nom Baradat y Sobrino i després, com Clot Espina y Cía. En un moment o altre en degueren ser socis Jaume Espina i Bru, Josep Clot i Baradat i Andreu Baradat i Vera, el qual signava el 1852 a Barcelona com a “*vecino de Santiago de Cuba*”.¹²⁷ Però no només ell, sinó també els seus cosins Jaume Espina i Josep Clot van acabar tornant a Catalunya. Tots tres s’instal·laren a Barcelona, on dugueren a terme per separat una intensa activitat empresarial. Josep Clot, per exemple, fou el fundador i gerent de Clot Hermanos, una firma comercial que ja treballava a Barcelona l’any 1857 o potser abans, el domicili de la qual estava situat precisament al número 8 del carrer Cristina, al costat de Baradat e Hijos. Clot Hermanos acreditava la propietat de dos vaixells, el bergantí *Comercio*, de 241 tones de port i valorat en 14.500 pessetes al moment de posar-lo en servei al gener de 1866, i la corbeta *Minerva*.¹²⁸

Per la seva banda, Andreu Bru i Puñet havia iniciat una activitat inversora en diverses firmes comanditàries de Barcelona. A l’estiu de 1851 s’associà amb els germans Josep, Pere i Marià Galceran i Mayolas per constituir G. Mayolas y Cía, una empresa que tenia com a finalitat “*el cambio de toda clase de moneda en esta ciudad de Barcelona*”. Andreu Bru hi aportà la meitat del capital social, és a dir, 50.000 pessetes, en forma de comandita, i se li concedia la tercera part dels futurs guanys de la companyia.¹²⁹ Dos anys després, el 1853, decidí associar-se amb Ramon Pons i Ramon Samora “*al objeto de dedicarse principalmente al negocio de caldos*”; en aquest cas, a la venda i exportació d’oli. A Pons Samora y Cía Bru hi aportava la totalitat del capital, 40.000 pessetes, mentre que Samora s’encarregava de l’administració i la comptabilitat de la firma i Pons hi posava els seus coneixements tècnics. Segons un advocat, era una “*compañía mercantil que maneja capitales y goza de buen crédito*” a la plaça de Barcelona.¹³⁰ El 1856 Andreu Bru concorria amb més de 8.000 pessetes a la firma Masó Sardá Segura y Compañía,

127. AHPB, Antonio Alsina, 1852, f. 60-62, 16 de febrer de 1852.

128. AHPB, Escribanía de Marina, Pedro M. de Fortuny, 1866, 1a part, f. 77, 17 de gener de 1866. La referència dels vaixells a ACA, Hacienda, Volúmenes, Inv. 1, 12.608. Vegeu també el *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 10 de desembre de 1867, p. 2. Pel que fa a l’activitat de Clot Hermanos el 1857, cf. *El Consultor. Nueva guía de Barcelona, 1857*, p. 280.

129. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1851, f. 403-406, 1 de juliol de 1851. Tot i que la firma es constituí per un any, és probable que la dedicació d’Andreu Bru al negoci del canvi de moneda fos més perllongada, com ho demostra el fet que a l’abril de 1854 ingressés 1.000 pessetes a la Taula de Canvi de Barcelona, cf. AHPB, Ramon de Miquelerena, 1860, 3 d’octubre de 1860.

130. AHPB, Montserrat Corominas, 1853, 3a part, f. 354-356, 29 de novembre de 1853. El testimoni de l’advocat, a ACA, A, TC, exp. 2.582.

titular de la fàbrica de filats i teixits de cotó La Unión Suburens, de Sitges. En les mateixes dates mantenia, a més, motes per valor de gairebé 20.000 pessetes en quatre velers diferents, els bergantins *Rápido* i *Colón*, la pollacra *Rosario* i el llaüt *Caridad*.

Mentrestant el seu gendre Antonio López duia a terme a la zona oriental de l'illa de Cuba una frenètica activitat empresarial impulsada en bona mida pel capital aportat per la seva família política i incorporat a la seva casa de comerç en forma de dot o de comandita. Una activitat basada, en un primer moment, en l'explotació del vapor *General Armero*, que cobria la línia Guantánamo-Santiago de Cuba, així com en la intermediació en el mercat d'esclaus i, probablement, també en l'associació directa amb negrers. Poc després, entre desembre de 1850 i gener de 1853, la firma Antonio López y Hermano adquiria diverses finques rústiques: quatre cafetars anomenats Dulce Unión, Pilar, Soledad i Carmen, i quatre explotacions sucreres, els *ingenios* San José de las Yaguas, Armonía, San José de Naranjo i Santa Ana. Totes foren operacions avantatjoses que es traduïren, en pocs anys, en uns guanys que arribaren fins i tot a igualar la inversió inicial.¹³¹

El 1853 la família López Bru marxà de Cuba i s'instal·là a Catalunya. A Barcelona va néixer el 18 de maig de 1853 el quart i darrer fill del matrimoni, Claudio López Bru. Anys després, el 1857, Cecilia Coulange de Massó decidí igualment deixar l'illa per establir-se a la capital catalana i vengué per 175.000 pessetes la seva meitat de l'*ingenio* Abundancia. Els compradors foren el seu fill, Magí Massó i Coulange, i el seu gendre, el toledà Benito Rubio Bocanegra.¹³² El 1861 aquest darrer utilitzà precisament la seva part de l'esmentada finca com a garantia per a aconseguir un préstec de 420.000 pessetes que necessitava per a "*satisfacer las obras hechas en la casa que ha edificado en Madrid y el resto para los negocios de especulación a que se ha dedicado*". El prestador no era altre que el seu parent Antonio López, l'home que s'havia enriquit a Santiago de Cuba gràcies al seu avantatjós matrimoni.¹³³

Però López encara obtingué més avantatges en poder disposar de les herències obtingudes per la seva esposa, Lluïsa Bru, després dels successius traspassos del seu pare, Andreu Bru, i la seva tia, Maria Bru (hereva, al seu torn, de Joan Baradat i Rius), esdevinguts a Barcelona al setembre de 1856 i al març de 1857, respectivament. La controvertida

131. M. RODRIGO, *Los marqueses de Comillas...*, pp. 20-24.

132. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1859, 1a part, f. 124 i ss., 14 de març de 1859.

133. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1861, 1a part, 13 de febrer de 1861; 2a part, f. 179 i ss., 3 d'octubre de 1861.

actuació del futur marquès de Comillas com a consultor testamentari de la seva sogra, la vídua d'Andreu Bru, provocà precisament la publicació d'un llibre força interessant escrit per un dels seus cunyats i origen, en bona mesura, de la llegenda negra que s'acabà teixint al voltant del personatge. Pancho Bru acusava López d'haver alterat, en complicitat amb el notari Ramon de Miquelerena, el testament del seu sogre (modificat en el seu lliet de mort el 26 de setembre de 1856), i també d'haver rectificat les darreres voluntats de la seva octogenària tia política, Maria Bru de Baradat, atorgades unes setmanes després, el 14 de novembre del mateix any. En virtut d'aquests canvis López quedà investit com a "*administrador absoluto*" d'ambdues herències i poc després, segons Francesc Bru, "*se embarca sigilosamente para Cuba, desembarca en Santiago de Cuba, se pone de acuerdo con un notario de una índole parecida a Miquelerena y [...] mete en venta todas nuestras fincas, las despacha, cobra el dinero y regresa a España*".¹³⁴ En efecte, tal com denuncia el seu cunyat, Antonio López tancà la venda de la casa dels Bru i Lassús a Santiago de Cuba per 10.000 pesos, així com d'altres tres finques de l'herència d'Andreu Bru i Puñet per 10.500 pesos més, i també de la casa que la difunta Maria Baradat de Bru havia posseït en aquella ciutat per uns altres 10.000 pesos. En suma, realitzà diferents actius immobles de les herències i obtingué més de 150.000 pessetes, capital que transferí de Cuba a la Península per facilitar el repartiment del cos hereditari.¹³⁵

Tanmateix, en tornar López a Espanya a finals de 1857 esclataren les diferències en el si de la família. Els germans Andreu i Francesc Bru i Lassús afirmaven que la voluntat del seu difunt pare era que la vídua fos usufructuària de l'herència, i no pas que se la vengués. Llavors van convèncer la seva mare, Lluïsa Lassús, perquè retirés els poders que mesos abans havia atorgat a Antonio López i els donés al seu fill Francesc, i també que es negués a aprovar les vendes i gestions que Antonio López havia realitzat a Cuba. No obstant això, en un primer moment els altres tres germans, Caritat, Ramon i, és clar, Lluïsa Bru i Lassús, donaren suport a l'actuació de López.¹³⁶ Aviat, però, les diferències van acabar als tribunals i derivaren en sengles plets: un, promogut per la vídua Lluïsa Lassús contra el seu gendre, Antonio López, "*sobre la aprobación de la cuenta vendida por aquél de*

134. F. BRU, *La verdadera...*, p. 126.

135. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1858, 2a part, f. 274 i ss., 9 de desembre de 1858.

136. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1858, 1a part, f. 189-190, 13 d'abril de 1858; f. 191-193, 14 d'abril de 1858; , f. 199 i ss., 19 d'abril de 1858; 2a part, f. 59 i ss., 4 d'agost de 1858; f. 274 i ss., 9 de desembre de 1858; 11 de desembre de 1858.

los fondos que ésta había puesto en su poder y de los actos ejecutados en Santiago de Cuba", i un altre promogut pels germans Caritat, Andreu i Francesc Bru i Lassús "*para que se formasen autos de testamentaria de su común padre*". En el primer dels dos judicis, finalitzat a l'octubre de 1858, la sentència declarà "*aprobadas las cuentas producidas por D. Antonio López*" i disposà a més que "*los caudales depositados y todos los valores se entregasen a D. José Amell, de este comercio, apoderado [des d'agost de 1858] de la propia señora*" Lluïsa Lassús.¹³⁷

La segona sentència arribà un any i mig després, al març de 1860. A partir d'aleshores la família recuperà la possessió dels títols, dels valors i de la resta de béns dipositats a casa de l'indià Josep Amell, així com —formalment, si més no— una certa harmonia. Almenys es van posar tots d'acord per nomenar nous apoderats a Cuba, als quals van encarregar que venguessin les finques de l'herència del difunt Andreu Bru i Puñet.¹³⁸ Mentrestant s'havia avançat igualment en la liquidació de l'altra herència, la de Maria Baradat de Bru, morta al març de 1857. Dos anys després, al març de 1859, López havia lliurat a la seva família política 29.706 duros per aquest concepte. La seva esposa, Lluïsa Bru i Lassús, rebé setmanes després un total de 163.290 pessetes, així com la propietat d'una casa a Santiago de Cuba, com a pagament de la part que li corresponia de la mateixa herència.¹³⁹ Ara bé, per acabar de resoldre tot l'embolic calia tancar la liquidació de la societat Antonio López y Hermano, de Santiago de Cuba, en el capital de la qual la testamentaria d'Andreu Bru hi acreditava un interès de 20.000 pesos. I és que aquesta firma també s'havia vist envoltada en dos judicis.

Els plets havien començat a Santiago de Cuba al desembre de 1852 i van acabar al Tribunal Suprem de Madrid just deu anys després. Només aleshores els diversos socis d'Antonio López y Hermano (tots residents ja a la Península després d'haver-se enriquit a Santiago de Cuba) pogueren vendre els *ingenios* i els cafetars de la seva propietat i ultimar així la liquidació de la companyia cubana. Això darrer ho feren a Barcelona al juny de 1863 tot repartint-se les 500.000 pessetes del capital social de l'empresa, així com uns beneficis nets que superaven les 800.000 pessetes. A la testamentaria d'Andreu Bru, per exemple, li correspongueren uns guanys nets del 70%, equivalents a 70.000 pessetes.¹⁴⁰ Al llarg de 1864 els germans Bru i Lassús pogueren

137. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1858, 2a part, 7 de juliol de 1858; 1859, 1a part, 18 de febrer de 1859; f. 154 i ss., 24 de març de 1859.

138. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1859, 2a part, 5 de desembre de 1859; 1a part, 3 de gener de 1860; 11 d'abril de 1860.

139. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1859, 1a part, f. 154 i ss., 24 de març de 1859; f. 279 i ss., 27 de maig de 1859.

140. M. RODRIGO, *Los marqueses...*, pp. 22-24.

finalitzar la liquidació de l'herència del seu pare, operació a la qual s'hi afegí la liquidació de l'interès que els cinc germans acreditaven encara en l'herència de la seva tia Maria Baradat. En total, entre maig i novembre de 1864 es repartiren més de 500.000 pessetes, dividides en cinc parts iguals.¹⁴¹

Com he dit abans, per a Rafael Masó i Ruiz de Espejo i, sobretot, per a Antonio López y López, el capital del seu sogre Andreu Bru i Puñet —en forma de dot, comandites o cabal hereditari de les seves respectives esposes— representà una gran ajuda en les seves carreres empresarials. També els fills mascles d'Andreu Bru emprengueren diversos negocis a Barcelona, però amb poc èxit. Ramon Bru i Lassús, per exemple, havia intentat a mitjans de 1859 d'incorporar-se com a soci gerent de la firma consignatària D. Ripol y Cía, encarregada precisament de la consignació dels vaixells de la naviliera A. López y Cía a Barcelona. Amb aquest objectiu va treure 50.000 pessetes a compte de l'herència paterna. Finalment, tanmateix, la incorporació a la casa Ripol no arribà a verificar-se i Ramon Bru invertí aquella quantitat adquirint obligacions del Ferrocarril de Barcelona a Granollers y Girona.¹⁴² Els germans Bru i Lassús tampoc no assoliren la rellevància pública del seu cunyat, el primer marquès de Comillas, el qual participà en nombroses associacions i corporacions de Barcelona especialment a la dècada de 1860, quan molts indians s'organitzaren per contribuir a la restauració de la monarquia. Antonio López n'era un dels més destacats, i un altre era Josep Munné i Nugareda.

JOSEP MUNNÉ I NUGAREDA

Des que Manuel Espadas Burgos ho apuntà fa uns anys, és moneda corrent reconèixer el *rerefons cubà* de la Restauració espanyola. En termes similars Jordi Maluquer de Motes havia remarcat, fins i tot abans, l'adscripció de nombrosos indians catalans a la causa alfonsina, expressada inicialment a través de la tasca del poderós Círculo Hispánico Ultramarino de Barcelona. Un procés en què, tal com ha assenyalat Borja de Riquer, l'advocat i polític Manuel Duran i Bas tingué una importància cabdal.¹⁴³ Impulsada per Duran i Bas, la Liga del

141. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1864, 1a part, f. 349-357, 2 de maig de 1864; f. 2a part, f. 923 i ss., 7 de novembre de 1864.

142. AHPB, Ramón de Miquelerena, 1859, 1a part, 9 de maig de 1859; 1861, 1a part, 5 d'abril de 1861.

143. M. ESPADAS, *Alfonso XII y los orígenes de la Restauración*, CSIC, Madrid, 1975; J. MALUQUER, "La burguesia catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política", *Recerques*, n. 3, pp. 83-133; B. DE RIQUER, *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas (correspondència entre 1866 i 1904)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1990.

Orden Social fou, segurament, la principal plataforma dels alfonsins al Principat, i va saber recollir adhesions procedents dels més diversos sectors patricis de Barcelona i del conjunt de Catalunya. Així, per exemple, el manifest que la Liga adreçà al nou rei al gener de 1875 en tornar al "*suelo patrio*" (entrant precisament per la capital catalana) "*para felicitarle por su exaltación al trono*" fou subscrit per nombrosos polítics, homes de negocis i professionals del Principat. Els signants d'aquesta proclama s'agruparen per sectors representatius d'àmbits com el comerç, la indústria, la propietat urbana, l'advocacia i l'aristocràcia. I no és gens casual sinó, al contrari, ben significatiu, que un d'aquests grups fos precisament "*la agrupación de Hacendados de Ultramar*".¹⁴⁴

No dispo de cap més notícia respecte d'aquesta agrupació, la qual cosa em fa pensar que degué tenir una vida bastant efímera. No obstant això, el fet que els *hacendados de ultramar* apareguessin com a grup diferenciat en els suports inicials a Alfons XII ens demostra la rellevància d'aquests indians hisendats en el marc de les elits barcelonines de l'època. D'alguns d'aquests hisendats me n'ocuparé extensament al capítol tercer. Ara només vull remarcar que foren set els hisendats antillans que subscrigueren l'esmentat manifest: Sebastià Plaja, Bru Cuadros, Florentí Martínez, Pere Ball Llobera, Isidre Gassol, Josep Munné i Francesc Gumà. Respecte a aquest darrer cal assenyalar que en el moment de subscriure el manifest monàrquic la seva societat Gumà Hermanos, amb domicili a Matanzas, era la propietària del *ingenio* Santa Sofía, a Jovellanos (Cuba). Dit d'una altra manera, a més de la intensa activitat comercial, financera i ferroviària realitzada per Francesc Gumà primer a Cuba i després a Catalunya, una part del seu patrimoni i del dels seus germans s'havia invertit en la propietat d'un *ingenio*, de manera que també en el seu cas part dels seus ingressos es devien directament a la producció de sucre en sòl cubà.

Tal com s'acaba de dir, un altre dels signants del manifest de la Liga era Josep Munné i Nugareda. Natural de Barcelona, Munné marxà de jove cap a Cuba amb el desig de fer la seva Amèrica particular. S'instal·là a Gibara, una petita vila costanera situada a la zona nord-est de l'illa. Sabem que al març de 1856 la seva fortuna es xifrava en 16.000 pesos (o sia, 80.000 pessetes), ja que aquest fou el cabal que aportà en casar-se a Holguín (Cuba) amb la jove criolla Amelia Leal de Barreda, la qual tot just tenia 19 anys. Un any després, el 1857, naixia a Cuba l'únic fill del matrimoni, batejat Josep com el pare. Al cap de poc, al desembre de 1858 i març de 1859, Josep Munné i Nugareda comprà dues cases a Gibara, una de les quals enderrocà posteriorment

144. B. DE RIQUER, *Epistolari...*, pp. 592-595.

per construir un nou edifici que fes al mateix temps de magatzem i de residència familiar. Des d'allí Munné s'ocupà dels afers més diversos. Per exemple, el 1863 actuà com a representant de la barcelonina Teresa Pascual i Guixeras en el judici de testamentaria obert després de la mort a Cuba del seu marit, el metge militar Francisco Navarro.¹⁴⁵

A començaments de 1868 els Munné i Leal semblen haver pres la decisió de deixar Gibara per residir a Barcelona. El 13 de maig de 1868 Josep Munné pare realitzava la seva primera inversió a Catalunya en comprar un solar de gairebé 1.000 metres quadrats al lloc més cèntric de l'Eixample, és a dir, al passeig de Gràcia cantonada Gran Via. Un any i mig després, al novembre de 1869, tant Munné com la seva esposa, Amelia Leal, testaven a la capital catalana signant com a "*vecinos de esta ciudad*".¹⁴⁶ Això no obstant, Munné continuà viatjant assíduament a Amèrica i al mateix mes de novembre de 1869, "*teniendo que ausentarse temporalmente para pasar a la Isla de Cuba*", acudí al notari per tal d'atorgar poders a favor de Climent Bonsoms i Tintoré, el qual passava a ocupar-se dels seus afers a Barcelona.

Bonsoms era un comerciant que, associat amb Enrique Braendlin Noerbel i Luis Muller Somenschein, havia obert al juliol de 1862 una casa de comerç (sota el nom Braendlin Muller y Bonsoms) dedicada a la importació i l'exportació, el centre logístic de la qual era a Tarragona. La firma acreditava intensos vincles amb Nova York, vehiculats inicialment a través de l'empresa Miguel Lienan y Cía d'aquesta ciutat nord-americana. Després de la mort de Braedlin hi hagué un canvi en la raó social de l'empresa, que el 1868 passà a anomenar-se Bonsoms, Muller y Bacot gràcies a la incorporació d'un nou soci, el jove Francisco Bacot Van Vorst, resident precisament a Nova York. Cal dir que el capital de 125.000 pessetes que Luis Muller havia ingressat suposadament a la societat Bonsoms Muller y Bacot era, en realitat, una aportació de la dona de Climent Bonsoms, Teresa Sicart, en forma de préstec al soci del seu marit. De manera que, fins que retornés aquells diners, els beneficis que corresponien a Muller havien de ser abonats a la seva prestadora.¹⁴⁷

Tot sembla indicar que Climent Bonsoms era, com Munné, un indià enriquit a Cuba. De fet, la seva dona, Teresa Sicart i Soler, sí que ho era. No debades apoderava al maig de 1868 el comerciant cubà

145. AHPB, Ignacio Ferran, 1864, 2a part, f. 769-770, 11 de novembre de 1864; Miguel Martí Sagristá, 1882, 2a part, f. 1.136 i ss., 28 d'abril de 1882.

146. AHPB, Gabriel José Minguell, 1869, 2a part, f. 704-706 i 708-709, 20 de novembre de 1869.

147. AHPB, José Pla Soler, 1868, 1a part, f. 33-39, 4 de gener de 1868; 1873, 2a part, f. 1.088 i ss., 3 de juny de 1873.

José Tomás de Salazar per “reclamar, percibir y cobrar de quien con venga cualesquiera cantidades de dinero” que se li deguessin. Cinc anys després, el 1873, aprofitant un viatge del matrimoni a l'illa, la mateixa Teresa Sicart apoderava precisament Josep Munné perquè demanés “a los herederos del difunto D. Bartolomé Mitjans de dicha ciudad de La Habana, el saldo de la cuenta que la señora otorgante acredita de la herencia” del tal Mitjans.¹⁴⁸ Probablement, Teresa Sicart tenia alguna vinculació familiar amb el ric empresari Isidre Sicart, soci justament de Bartomeu Mitjans i del també català Pius Coll en l'empresa havana Mitjans Sicart y Cía. El capital d'aquesta firma comercial es xifrava el 1849 en dos milions de pessetes, 750.000 de les quals pertanyien a Isidre Sicart.¹⁴⁹

Tal com dèiem, a l'estiu de 1873 el matrimoni Munné Leal se n'anava a la Gran Antilla. Abans de marxar el 17 de juny, però, Josep Munné i Nugareda redactà en forma de codicil un petit afegitó al seu darrer testament: volia fer constar que, en cas de mort, elegia com a curadors del seu fill el seu concunyat Joan Francesc Viñoly i Viader i “Don Manuel González Longoria, vecino de Oviedo”.¹⁵⁰ Aquest darrer era un indià asturià enriquit igualment a Cuba que degué retornar a Oviedo poc abans que Munné ho fes a Barcelona. El 1866 Manuel González Longoria tenia dipositats al Banco de Oviedo títols per valor de 345.000 pessetes.¹⁵¹ Amb el temps, aquest ric asturià amic de Munné participà en la promoció d'empreses tals com la Sociedad Hullera Española, la Azucarera Española, la Sociedad Hidráulica Santillana i el Banco Español de Crédito, entitat que presidí entre 1906 i 1912.

Durant el viatge a Cuba del 1873 el matrimoni Munné Leal inicià segurament els tràmits de la testamentaria de Magdalena de Barreda, la mare d'Amelia Leal, traspasada a Holguín. Llavors la filla de la difunta rebé una substanciosa herència equivalent a “la cantidad de 21.009 pesos iguales a 105.045 pesetas”. Al novembre de 1874 Munné decidí col·locar aquest capital “en casa de Don [José] Tomás de Salazar”, de l'Havana, el qual li prometé un interès del 8% anual. La decisió, però, fou poc encertada perquè al cap de poc aquells cabals “se perdieron por haber quedado fallida la casa de comercio de dicho señor”.¹⁵² Per

148. AHPB, José Pla Soler, 1868, 2a part, f. 1.158-1.159, 23 de maig de 1868; 1873, 2a part, f. 852-853, 9 de maig de 1873.

149. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258. Escripura de Mitjans Sicart y Cía amb data 11 de juny de 1849.

150. AHPB, José Pla Soler, 1873, 2a part, f. 1.186-1.187, 17 de juny de 1873.

151. J. R. GARCÍA, *Las remesas...*, p. 92.

152. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 2a part, f. 1.222-1.223, 16 de juny de 1877; 1883, 3a part, f. 2.205-2.213, 6 d'agost de 1883.

tal d'intentar recuperar-los, Josep Munné hagué d'apoderar Josep Pla i Monge, un dels principals comerciants de la capital cubana.¹⁵³ Quan el mateix Josep Pla acabà tornant a la Península el 1877, Munné apoderà en lloc seu el navilier i comerciant havà Claudio Iglesias Muñiz, el qual perseguí de manera infructuosa el reintegrament del deute.¹⁵⁴ En aquella data Amelia Leal conservava dues cases i un solar a Holguín, finques que vengué a Vicente Moyua per mediació de Joaquim Aldrich i Guañabens, un comerciant de Gibara d'origen català.¹⁵⁵

Els Munné Leal no foren els únics indians enriquits a Gibara que es traslladaren en aquells anys a Barcelona. Un oncle d'Amelia Leal, Antonio Leal de la Rosa, vivia igualment a la ciutat comtal. Així mateix, el comerciant Martín Prieto Fluxà abandonà Gibara per aveïnar-se a la capital catalana. Em consta que, tot i mantenint bona part del seu patrimoni a Cuba, Prieto havia invertit un tros de la seva fortuna a Barcelona. A l'octubre de 1879 els seus cabals a la Gran Antilla pujaven, segons els seus propis càlculs, a 101.945 pessetes repartides de la següent manera: "8.000 duros oro en la sociedad establecida en Gibara, Isla de Cuba, denominada García Padierne y Cía, 7.847 duros que me está adeudando Don Martín Gurri de Gibara y 4.542 duros oro, en un pagaré a cargo de Don Marcelino Torres y Samá que he endosado a los señores Luciano Ruiz y Compañía, domiciliados en La Habana". A més, a Barcelona, Martín Prieto acreditava aleshores la propietat de dues obligacions del Ferrocarril de Barcelona a Granollers y Gerona; 11 de la línia Tarragona-Martorell-Barcelona; 33 de la línia Barcelona-Mataró-Girona, 85 obligacions més del Ferrocarril y Minas de San Juan de las Abadesas, i 60 accions de la Sociedad Catalana General de Crédito.¹⁵⁶

El mateix Josep Munné protagonitzà a Barcelona una intensa vida tant en l'àmbit polític com empresarial. D'entrada construí al solar que havia comprat al passeig de Gràcia un sumptuós edifici pel qual pagà 246.020 pessetes i que rebé acabat al març de 1874.¹⁵⁷ D'altra banda, i després de les successives presidències de Joan Güell i Ferrer, Antonio López y López i Josep Antoni Salom, Josep Munné acabà igualment al capdavant del Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona, on destacà

153. Vegeu algunes referències sobre la petjada dels germans Pla Monge a Cuba a A. BAHAMONDE; J. CAYUELA, *Hacer las Américas...*

154. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 2a part, f. 1.222-1.223, 16 de juny de 1877; 1881, 4a part, f. 2.751-2.752, 10 de novembre de 1881.

155. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 4a part, f. 2.225-2.227.

156. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1879, 4a part, f. 2.641-2.642, 29 d'octubre de 1879.

157. AHPB, José Pla Soler, 1874, 1a part, f. 466-469, 13 de març de 1874.

“por la solicitud con que tomó parte en los trabajos llevados a cabo para que la Isla de Cuba se mantuviera unida a la madre patria”, segons es deia al *Diario de Barcelona*. Precisament per aquest motiu “su majestad el Rey [recompensó] los servicios de... [Munné] concediéndole la gran cruz de la orden de Isabel la Católica”.¹⁵⁸ A més, en fundar-se el Banco Hispano Colonial el 1876, Munné en subscrigué accions per valor de 125.000 pessetes i n'esdevingué membre suplent del primer consell d'administració. En el mateix sentit vull remarcar que Munné se significà molt aviat com a prohom conservador. Així, el 1880 el trobem participant en la Comissió Permanent dels conservadors de Barcelona, al capdavant dels quals hi havia el banquer Manuel Girona. Cal assenyalar que un altre dels integrants d'aquest comitè era el també indià Josep Canela i Raventós.¹⁵⁹ Sota aquesta adscripció Josep Munné exercí en aquells anys com a regidor de l'Ajuntament de Barcelona. Per un altre costat, al febrer de 1882 Munné aportà 25.000 pessetes al Crédito Mutuo Fabril y Mercantil, tot incorporant-se com a soci comanditari d'aquella peculiar entitat financera de la ciutat. En les mateixes dates el seu fill, Josep Munné i Leal, un jove advocat que llavors tenia 24 anys, acabava de casar-se amb Josefina Vidal i Largacha.

Per tal de poder afrontar la nova vida, el nuvi rebé dels seus progenitors una xifra total de 500.000 pessetes (aportades a parts iguals pel seu pare i la seva mare), a més del compromís que hi afegirien 10.000 pessetes anuals mentre viurien. La núvia, per la seva banda, rebé la remarcable suma de 300.000 pessetes, 50.000 de les quals les aportava la seva mare, Josefina Largacha Bueno, i les 250.000 restants les percebia “a cuenta de la parte de herencia” del seu pare difunt “sin perjuicio de la mayor cantidad de los bienes que pueda corresponderla tan luego como se haga la liquidación de la herencia paterna”.¹⁶⁰ L'enllaç Munné Vidal representava, entre altres coses, la unió de dos descendents de dues (o de quatre, segons es miri) famílies d'indians, enriquides a Amèrica i després retornades a Catalunya. En aquest sentit, la mare de

158. *Diario de Barcelona*, 11 d'agost de 1882, p. 9.855.

159. Borja de Riquer ha afirmat que “a Barcelona, oficialment, no hi hagué partit conservador fins al març del 1883, que és quan es fundà un Círculo que no va prendre el mateix nom que el de Madrid, Liberal-Conservador, sinó Conservador-Liberal”, cf. “Acció política i pensament dels conservadors liberals catalans”, *Barcelona Quaderns d'Història*, n. 6, 2002, pp. 201-215. No obstant això, a la premsa conservadora catalana es donava notícia de l'existència al febrer de 1880 d'una “Comisión permanente de los conservadores de Barcelona” en la qual hi eren Munné i Canela, cf. *Diario de Barcelona*, 3 de febrer de 1880, p. 1.433.

160. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1881, 4a part, f. 3.319-3.324, 31 de desembre de 1881.

la núvia, Josefina Largacha Bueno, procedia d'una família amb patrimoni i interessos a Santos (Brasil), mentre que el seu pare, Salvador Vidal i Cibils, s'havia enriquit a Valparaíso (Xile).

César Yáñez escollí precisament la família Cibils, originària de Sant Feliu de Guíxols, per a explicar a partir d'una anàlisi de cas com podia funcionar una poderosa aliança comercial, naviliera i matrimonial entre famílies catalanes emigrades a les principals ciutats iberoamericanes.¹⁶¹ Segons aquest historiador, mentre que les germanes Teresa i Clara Vidal i Cibils emigraren el 1843 a Montevideo, Salvador Vidal i Cibils deixà igualment Sant Feliu de Guíxols per instal·lar-se, en el seu cas, a Valparaíso. Cap al 1853 el patrimoni acumulat per Salvador Vidal a Amèrica “consistia en 20.000 pesos moneda chilena”. Aquesta era tota la seva fortuna en casar-se al juny d'aquell any amb Josefina Largacha Bueno.¹⁶² El casament va tenir lloc al Brasil, país on Salvador —que aleshores tenia 31 anys— tenia diversos cosins com els germans Jaume, Antoni i Rosa Romaguera i Cibils. Per la seva banda, Josefina provenia d'una família d'origen espanyol enriquida, com s'ha dit, al port brasiler de Santos.

Des de Xile Salvador Vidal realitzà diversos viatges a Catalunya i al Brasil. El 1862, per exemple, anava a Santos per vendre els béns de la seva esposa, propietària de “*cuatro esclavos y una cuarta parte de cada una de dos casas sitas en la referida ciudad*”, de la qual venda obtingué sis cuentos, 223.800 reyes, moneda brasilera. De Brasil salpà a continuació cap a Catalunya i se n'anà a la seva vila natal, Sant Feliu de Guíxols, on prengué possessió de la seva herència paterna, és a dir, “*dos casas, un huerto y un censo radicado sobre una pieza de tierra viña*”. Encara dos anys després, el 1864, Salvador Vidal retornà novament a Catalunya, on féu testament davant d'un notari de Barcelona signant com a “*vecino de Valparaíso (Chile), accidentalmente hallado en esta ciudad*”.¹⁶³ Probablement, aquests continus viatges permeteren a la família Vidal Largacha preparar el seu ulterior trasllat a Catalunya, a on retornaren definitivament el 1868.¹⁶⁴ Tres anys després, al juliol de 1871,

161. C. YAÑEZ, “Famílies pioneres”, a *El besavi va anar a Cuba, El Punt*, novembre de 1998, pp. 17-32.

162. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 2a part, f. 1.192-1.197, 12 de juny de 1877.

163. AHPB, José Janer de Álvarez, 1864, f. 53-54, 19 de febrer de 1864.

164. Al gener de 1869 Salvador Vidal i Cibils era present en la junta de creditors del també indià Francesc Roget i Pujol. Dos anys després, el 1871, Salvador dictà un nou testament que eliminava expressament el que havia redactat a Xile nou anys abans, el 1862, cf. AHPB, Magín Soler Gelada, 1869, 1a part, f. 113-117, 28 de gener de 1869; Miguel Martí Sagristá, 1871, 2a part, f. 753-756, 8 de juliol de 1871.

Salvador Vidal comprà diverses finques rústiques a la seva vila natal i gairebé un any més tard, al juny de 1872, adquiria igualment un solar al passeig de Gràcia de Barcelona. Justament aquell any s'incorporava com a membre de la junta de govern del Banc de Barcelona.

A la capital catalana, tanmateix, la seva principal activitat no fou ni la immobiliària ni la financera, sinó que continuà essent bàsicament la comercial a partir de la firma Salvador Vidal y Cía, a través de la qual girà durant la dècada de 1870 fins a la seva mort al maig de 1877. En aquell moment el capital de la companyia es xifrava en 275.113 pessetes.¹⁶⁵ El patrimoni total del difunt pujava a un total de 1.194.221 pessetes. Tal com es pot apreciar al quadre 14, el nostre indià havia col·locat (segurament, ja des de Valparaíso) gran part de la seva fortuna a Londres i, en menor mesura, a París, en les borses de les quals comprà títols de deute públic de diferents països com França, Estats Units, Xile, Perú i fins i tot Japó. Una estratègia inversora que compartia amb altre membres de la família Cibils com, per exemple, el seu cosí Antoni Romaguera i Cibils.

Emigrat a Rio de Janeiro el 1831, Antoni Romaguera s'havia casat amb la carioca Margarita del Alizal de las Carreras, la qual disposava de diverses propietats a Buenos Aires. Després d'enriquir-se a Amèrica, el matrimoni Romaguera Alizal, amb el seu únic fill, Eduard, se n'anà a Barcelona, on acabà morint Antoni Romaguera. En morir aquest deixà, entre altres béns, "*en poder de la razón social C. de Murrieta y Cía, banqueros de Londres, la cantidad de 69.105 Libras Esterlinas valor nominal de 601 títulos del 3 por 100 de la Deuda diferida española, 47.300 Libras Esterlinas, valor nominal de 263 títulos fondos mejicanos del 3 por 100 del año 1864, depositado por dicho D. Antonio Romaguera y 488 Libras Esterlinas 14 chelines, saldo de la cuenta corriente del propio Don Antonio en el día de su fallecimiento*".¹⁶⁶ És a dir, uns dipòsits el valor nominal dels quals sumava més de 300.000 pessetes, a banda del saldo a la vista de 1.301 pessetes. El seu cosí Salvador Vidal i Cibils també tenia en dipòsit en diferents empreses londinenques 366.000 pessetes nominals, en diversos títols de deute públic. A més, però, Salvador Vidal comprà a la borsa de Barcelona accions i obligacions de diverses empreses financeres, ferroviàries i industrials de Catalunya, com es pot veure al quadre 14.

165. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 4a part, f. 2.153-2.156, 16 d'octubre de 1877.

166. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1870, 1a part, f. 267-273, 11 de març de 1870.

Quadre 14
Inventari *post mortem* de Salvador Vidal i Cibils (1877)

Quantitats en pessetes

Béns immobles a Barcelona	90.000
Finques rústiques i urbanes a Sant Feliu de Guíxols i Castell d'Aro	92.375
Mobiliari	2.700

VALORS ESPANYOLS (segons cotització)

439 obligacions del Ferrocarril Tarragona-Barcelona-França	205.232
125 accions del Banc de Barcelona	53.907
125 obligacions del Banco i del Tesoro	51.831
100 obligacions del Ferrocarril Barcelona-Saragossa al 6%	33.250
59 accions de La Fabril Algodonera	30.680
20 accions del Banco Hispano Colonial	29.500
84 bitllets hipotecaris del Tesoro de la Isla de Cuba	24.360
70 accions del Crèdit Mercantil	9.800
14 accions de La España Industrial	7.892
24 títols de la Deuda Exterior Consolidada	1.326

TOTAL VALORS ESPANYOLS	447.778
-------------------------------	----------------

VALORS ESTRANGERS

Bons dels EUA al 5% (en poder de Pinto Leile y Sobrinos, Londres)	210.000
Valors xilens al 6% (en poder de C. F. Hambio e Hijo, Londres)	108.000
Renda francesa al 3% (en poder de Gmo. P. Aguiar, París)	95.200
Valors peruans al 5% (en poder de Gmo. P. Aguiar, París)	91.200
Valors xilens al 9% (en poder de Pinto Leile y Sobrinos, Londres)	48.000
Accions de Río Tinto (en poder de C. F. Hambio e Hijo, Londres)	2.400

Crèdits de cobrament dubtós	6.768
-----------------------------	-------

TOTAL	1.194.221
--------------	------------------

Font: AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 2a part, f. 1.192-1.197, 12 de juny de 1877; 3a part, f. 1.502-1.513, 12 de juliol de 1877.

Per tal de mantenir l'empresa familiar, Josefina Largacha, la vídua de Salvador Vidal, hagué d'associar-se després de la mort del seu marit amb Victoriano Vega García, amb el qual constituí a l'octubre de 1877 la firma Viuda de Salvador Vidal y Cía. Els seus dos fills mascles, els germans Josep Maria i Salvador Vidal i Largacha, encara no havien assolit la majoria d'edat, per la qual cosa s'hi incorporaven aleshores com a simples "*dependientes o auxiliares en el escritorio de la casa o en cualquiera de los ramos a que la misma se dedica*". Això no obstant, poc després de la reconstitució de l'empresa a ambdós germans els correspongué signar a Liverpool "*una escritura de sociedad en la cual se imp[uso] en nombre de la Casa ponderante [Viuda de Salvador Vidal y Cía] un capital fijo comanditario de 20.000 duros o sean 100.000 pesetas con una responsabilidad limitada*".¹⁶⁷ Anys després, concretament al gener de 1881, tots dos germans s'incorporaren plenament a la gerència de la casa de comerç familiar, que llavors recuperà el nom de Salvador Vidal y Cía, amb un capital valorat en 320.000 pessetes.¹⁶⁸ En aquella data feia uns quants mesos que el germà petit, el xilè Salvador Vidal i Largacha, havia entrat com a membre de la junta de govern del Banc de Barcelona, càrrec en què es mantingué durant 40 anys, fins a la desaparició de l'entitat el 1920. De fet, i malgrat la seva joventut, Salvador Vidal fill presidí la junta d'accionistes del banc celebrada el 6 d'agost de 1882, en plena ressaca financera després de l'eufòria viscuda durant la *febre d'or*.¹⁶⁹ Just tres dies després moria al País Basc el sogre de la seva germana Josefina.

En efecte, el 9 d'agost de 1882 Josep Munné i Nugareda morí a Azkoitia (Guipúscoa), a on havia anat per intentar recuperar la salut. El patrimoni de l'indià difunt sumava aleshores un total de 675.646 pessetes, una xifra que es veié notablement disminuïda per la fallida del cubà José Tomás de Salazar, en l'empresa del qual Munné havia dipositat tot el capital aportat per la seva esposa a la societat conjugal, tal com recollien ella mateixa i el seu fill en el preceptiu inventari *post mortem* que apareix al quadre 15.

167. *Ibidem*; AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 4a part, f. 2.251-2.252, 27 d'octubre de 1877.

168. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1881, 1a part, f. 580-583, 5 de març de 1881.

169. F. CABANA, *Història del Banc...*, p. 258; *Diario de Barcelona*, 9 d'agost de 1882, p. 9.747.

Quadre 15
Inventari *post mortem* de Josep Munné i Nugareda (1882)

Quantitats en pessetes

ACTIU DE L'HERÈNCIA	
Béns immobles a Barcelona	576.000
Béns immobles a Gibara (Cuba)	69.876
Mobiliari	4.770
Comandita en el Crédito Mutuo Fabril y Mercantil	25.000
	675.646
 TOTAL ACTIU	
 PASSIU DE L'HERÈNCIA	
Herència materna d'Amèlia Leal:	
En efectiu	32.762
8 bons del Tesoro (en poder de M. González Longoria)	2.400
Títols de la Deuda espanyola exterior al 3% (M. González Longoria)	9.855
1 acció de la Diputació d'Oviedo (M. González Longoria)	500
Títols de la Deuda espanyola exterior al 3%	11.355
54 bitllets hipotecaris del Tesoro de la Isla de Cuba	27.000
8 obligacions del Ferrocarril de Tudela a Bilbao	3.920
Dipòsit de 1.411 lliures esterlines al Banc de Londres	33.014
Efectiu en poder de Manuel Sartorio Leal	16.718
	137.524*
 TOTAL PASSIU	
 CABAL LÍQUID DE L'HERÈNCIA	 538.122
 BAIXES DE L'HERÈNCIA	
Esponsalici dotat a Josep Munné i Leal	250.000

Font: AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1883, 3a part, f. 2.205-2.213, 6 d'agost de 1883.

* *“La casi totalidad de las antecedentes cantidades procedentes de la herencia materna [d'Amèlia Leal de Barreda] se colocaron por el Señor Don José Munné en casa de Don Tomás de Salazar y se perdieron por haber quedado fallida la Casa de Comercio de dicho señor. Del resto de la hijuela materna, nada ha percibido Doña Amelia y, por lo tanto, tampoco su difunto esposo, así como de los bienes que le fueron adjudicados por herencia paterna en su cuenta divisoria.”*

En resum, ni Salvador Vidal i Cibils ni Josep Munné i Nugareda no es van limitar a Barcelona a viure de les rendes acumulades a Amèrica (a Xile, el Brasil o Cuba), sinó que ambdós dugueren a terme a la capital catalana una intensa vida política i empresarial. Tots dos van arribar a seure, així mateix, als consells d'administració dels dos principals bancs de Barcelona. Tampoc actuaren com a simples rendistes els fills de Salvador Vidal. Ans al contrari, a Catalunya els germans Vidal i Largacha desenvoluparen una notable activitat com a homes de negocis. En canvi, el seu cunyat, l'advocat Josep Munné i Leal, sembla haver-se limitat a invertir la fortuna dels seus pares en valors segurs. A banda de les 255 accions que posseïa el 1885 del Banco Hispano Colonial, Josep Munné fill acreditava el 1889 la propietat de 80 títols de la Compañía Trasatlántica.¹⁷⁰ El seu interès pel mar va anar més enllà de l'estrictament empresarial com a accionista de l'esmentada naviliera, ja que es dedicà especialment a introduir i impulsar la navegació esportiva a Catalunya. Així, a finals del segle XIX Josep Munné i Leal era el vicepresident del Real Yacht Club de Barcelona.¹⁷¹

ELS PETITS COMERCIANTS: ELS GERMANS SOLER I CASAÑES

Fins aquí m'he ocupat, en aquest capítol, de les trajectòries de diversos homes de negocis dedicats al comerç majorista i a la gran empresa tant pel que fa a Amèrica com a la Península. Aquesta mena d'empresaris, tanmateix, era una minoria dins del conjunt dels indians que tornaren a Catalunya després de fer les Amèriques. En realitat, la major part dels indians catalans que tingueren èxit en la seva aventura s'havia dedicat al petit comerç. Ara bé, no hi hagué ni una sola activitat econòmica a la Cuba del segle XIX on no hi trobem presència catalana. Hi hagué catalans a les finances, al conreu del sucre, del cafè i del tabac, al tràfic d'esclaus i al gran comerç; però sobretot al comerç minorista. L'activitat dels principals indians —els cognoms i les trajectòries dels quals són prou coneguts i han merescut diverses biografies— com els Biada, els Xifré, els Güell, els López, etc., tots ells dedicats als grans negocis, ha eclipsat l'enorme importància de tota una legió de petits comerciants instal·lats al llarg i a l'ample de Cuba i de Puerto Rico. Però el fet cert és que, en termes agregats, l'influx que tingué sobre l'economia del Principat (especialment a les localitats del litoral) el retorn dels indians dedicats al comerç minorista no hauria de ser negligit.

170. AHPB, Luis Gonzaga Soler Pla, 1885, 3a part, f. 2.129 i ss., 18 de maig de 1885; 2a part, f. 1.440-1.485, 12 de març de 1889.

171. *Diario de Barcelona*, 27 de gener de 1894, p. 1.149.

Hi hagué molts vells botiguers que, després de tornar a Catalunya, mantingueren béns immobles a totes dues Antilles; uns immobles les rendes dels quals els ajudaven tant pel que fa a les seves estratègies d'inversió a la Península com en allò que respecta al manteniment d'un determinat nivell de vida. Al gener de 1864, per exemple, el governador civil de Barcelona trameté un escrit a l'alcaldia de Santiago de Cuba en què sol·licitava notícies sobre les contribucions que pagaven en aquella ciutat quinze veïns de Sitges, els quals només podien participar en les eleccions a Espanya acreditant les seves propietats a Cuba. Cap ni un d'aquests quinze contribuents amb residència a Sitges però amb les seves propietats a la Gran Antilla no figura en l'extens llistat de sitgetans que emigraren a Amèrica recollit per David Jou —on sí que hi apareixen els germans de tres d'ells—, la qual cosa suggereix que les seves trajectòries han estat opaques per a la historiografia posterior. Repartits per la geografia catalana, quants casos no hi deu haver com el d'aquests quinze propietaris que han estat i segueixen essent invisibles per als historiadors?¹⁷²

Estudis monogràfics com el de la família Moreu Rabassa, de Calella, o el de Gregori Ferrer i Soler, de Vilanova i la Geltrú, il·lustren plenament la trajectòria d'indians enriquits a Cuba que —tot i no havent acumulat fortunes tan gruixudes com Josep Xifré o Miquel Biada ni havent entrat al llistat dels principals *americanos* catalans— desenvoluparen una notable activitat inversora després de tornar a Catalunya.¹⁷³ Són autèntics exemples de la importància que degué tenir el fenomen. En aquesta línia proposo tot seguit, i per acabar el segon capítol, la descripció i l'anàlisi de la trajectòria empresarial d'una família d'indians, els germans Soler i Casañes. El seu estudi pot oferir alguna informació sobre l'experiència vital d'aquells catalans dedicats al petit comerç a les Antilles i que, si bé no pogueren fer el salt cap al comerç majorista, atès el seu gran nombre tingueren un impacte notable a Catalunya i especialment, com he dit abans, a les poblacions del litoral.

Josep Soler i Casañes nasqué a Sitges el 1788. En complir els 27 anys el 1815 es traslladà a l'Havana per treballar a la botiga del

172. La informació està recollida a E. BACARDÍ, *Crónicas...*, vol. III, p. 353. Hi apareixen "los Sres. D. Pedro Alvareda, D. Antonio Batlle y Mas, D. José Catasús y Ferrer, D. Buenaventura Cruz y Mazó, D. Buenaventura Gener y Comas, d. Francisco Ill y Font, D. Salvador Llopis y Bernada, D. Salvador Mirabent y Planas, D. Pelegrín Misas y Condi, D. Francisco Musons y Fabré, D. Salvador Puig y Mirabent, D. Miguel Ribas y Sadurní, D. Bartolomé Soler y Mirabent, D. Cayetano Vidal y Saumell y D. Antonio Vidal y Romeu". Vegeu el llistat de veïns de Sitges emigrats al Nou Món a D. Jou, *Els sitgetans a Amèrica...*

173. C. YÁÑEZ, *Família catalana...*; R. SOLER, *Emigrar per negociar...*

català Joan Giralt.¹⁷⁴ Al cap d'un temps Josep obrí el seu propi negoci i reclamà la presència del seu germà Daniel, divuit anys més jove que ell. Així, Daniel Soler i Casañes anà a la botiga de l'Havana per tal d'adquirir les nocions pròpies de l'activitat mercantil. El 1826, als 20 anys, Daniel Soler tornà a la seva vila natal amb el compromís que després retornaria a la capital cubana al costat del seu germà gran. Tanmateix, Daniel allargà la seva estada a Sitges, on es casà amb Manuela Ribera i Doré i s'associà amb el seu sogre.¹⁷⁵ Així ho recordava vint anys després a instàncies d'un altre germà seu, Blai: "... *dícesme reprobando mi comportamiento que a mi salida de la Habana en el año 1826 quedé comprometido al regreso asociarme con el hermano José, que me casé y dejé al hermano para ir con el suegro, esta comparación no debías hacerla porque hay mucha diferencia con lo que medió conmigo y José, a lo tuyo y mío; lo mío hera una cosa incierta y no habían mediado antecedentes para volver a la Habana, y en nada trastornaba la casa del hermano*".¹⁷⁶ Atesa la negativa de Daniel de tornar a la botiga de Josep a l'Havana, fou el seu germà Francesc qui se n'hi anà a l'agost de 1827.

L'estratègia adoptada pel jove Daniel Soler en entrar a treballar a casa del seu sogre era relativament freqüent entre aquells que cercaven de fer fortuna a Amèrica. El seu germà Blai Soler féu el mateix el 1848 entrant com a gerent a l'empresa del seu sogre a Santiago, Buenaventura Mestre y Cía. L'esquema primera estada a Cuba-tornada a la Península-casament-segon viatge a les Antilles es repeteix en nombrosos casos. El mateix Daniel anunciava al seu germà al juliol de 1846 que "*tu tío político Don Bartolomé Mestre dentro [de] dos meses contraerá matrimonio con nuestra prima Dª Rita [Robert de] Mestre, hija de D. Salvador y Dª Eulalia, de edad 17 años y de hermosa presencia, y por el mes de Noviembre de este año se embarcaran para esa donde dicen permanecerá algunos años con ella*".¹⁷⁷ Dos anys després era un jove

174. D. Jou, *Els sitgetans...*, p. 380.

175. AHS, Processos de la Cort del Batlle, 1827, n. 10 i 15. Daniel Soler era a Sitges al novembre de 1827. Per la seva banda, el seu germà Francesc havia marxat cap a l'Havana per treballar a la botiga de l'altre germà, Josep, a l'agost d'aquell mateix any. Vegeu algunes referències sobre la família Soler Casañes a D. Jou, *Els sitgetans...*, p. 342.

176. Agraeixo l'amabilitat del col·lega Lluís Riudor, el qual em facilità una documentació que, tot i fragmentària, m'ha permès de presentar aquesta anàlisi sobre els germans Soler i Casañes. Em refereixo especialment a dos volums, el *Libro de varias apuntaciones, incluidas las de Dn Magín Soler y Casañes y de los Ss. Vidal y Quadras Hermanos* i el *Libro copiadore de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*. D'aquest darrer prové la cita, corresponent a una carta de Daniel al seu germà Blai del 24 de juliol de 1846.

177. *Libro copiadore de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*. Carta de Daniel al seu germà Blai del 28 de març de 1847.

quincallaire de Santander, anomenat Antonio López, el qui viatjava de Santiago de Cuba a Barcelona per casar-se amb la filla del propietari del local on tenia el seu establiment. Era a la tardor de 1848 quan, segons el seu cunyat, "*López logró su objeto; se casó, y su fortuna quedó hecha*".¹⁷⁸ Al cap de poc Antonio López tornava a l'illa, i tot seguit ho feia la seva dona. A Cuba renovà la seva casa de comerç i amplià els seus negocis amb el capital aportat pel seu sogre. Poc s'imaginava que, lustres després, el rei li atorgaria el títol de marquès de Comillas, *grande de España*, i que estiuejaria a casa seva.¹⁷⁹

A Santiago de Cuba també s'hi instal·là Daniel Soler i Casañes, retornat a l'illa després del seu matrimoni. Allí començà a treballar a la botiga que el seu sogre, Manuel Ribera i Dort, havia obert en els primers anys del segle XIX. Consta que el 1813 Manuel Ribera va tornar a la Península per passar una petita temporada a Sitges, des d'on sol·licità permís per retornar novament a Cuba "*a recoger sus caudales*". Anys més tard Ribera tornà a passar uns mesos a la seva vila natal i després retornà altre cop a Santiago al setembre de 1818 "*para tener cuidado de su tienda y de los dineros que allí tiene*". També el seu gendre, Daniel Soler, passava curtes temporades amb la seva família a la seva Sitges natal, com succeí per exemple a la tardor de 1837.¹⁸⁰ Tot just un any després, concretament al desembre de 1838, l'actiu de la societat Manuel Ribera y Cía es valorava en 15.836 pesos forts (és a dir, 79.180 pessetes), dels quals 4.031 corresponien a Daniel Soler i Casañes. Els seus membres renovaren aleshores l'escriptura societària de la companyia en què participaven, a més, Josep Rovira i Alcovert i Josepa Safons i Carbonell. En aquella data els socis acordaren deixar "*la dirección de todos los asuntos de la casa a cargo de Dn Daniel Soler y Casañas*", el qual quedava "*autorizado para jirar en toda clase de negocios mercantiles terrestres y marítimos que considere útiles para la sociedad*".¹⁸¹ Poc temps després Daniel reclamava des de Santiago de Cuba el seu germà Ferran, al qual col·locà a la botiga que la societat tenia a la cantonada dels carrers de Santo Tomás i San Francisco.

A l'abril de 1845, és a dir, gairebé vint anys després de la seva arribada a Cuba, Daniel Soler i Casañes abandonava l'illa amb destinació a Catalunya. Segons que escrigué al juny d'aquell mateix any, "*después de un largo y penoso viaje llegamos felizmente a Barcelona a*

178. F. BRU, *La verdadera vida de Antonio López...*, p. 56.

179. M. RODRIGO, *Los marqueses de Comillas...*

180. D. JOU, *Els sitgetans...*, p. 377, 380 i 385.

181. Vegeu la còpia completa del contracte de la societat Manuel Ribera y Cía a D. JOU, *Els sitgetans...*, pp. 425-426.

los 62 días de navegación". A Santiago de Cuba hi deixava una botiga i uns encants (anomenats respectivament La Filarmonía Vieja i El Verdadero), però el seu germà Magí, que el substituï en la gerència del negoci, optà per eliminar els encants i, en comptes d'aquests, projectà "*poner un nuevo establecimiento auxiliar en Manzanillo*". Al capdavant d'aquesta botiga hi situaren un antic dependent també natural de Sitges anomenat Bartomeu Bori. Els socis capitalistes de la firma, però, s'alarmaren en assabentar-se que Bori s'havia enamorat, cosa que era considerada una catàstrofe. La forma en què van resoldre el problema posa de manifest l'intens control exercit sobre la vida privada de socis i empleats, i palesa igualment que l'amplitud de l'Atlàntic no era cap obstacle perquè les notícies circulessin amb fluïdesa entre Cuba i Catalunya. De fet, era Daniel qui des de Sitges advertia el seu germà Blai sobre la conducta de Bori al juny de 1846: "*... estando mi suegro en Barcelona hace pocos días supo por un sujeto que hace poco tiempo falta de Manzanillo que Bory está enamorado de la hija del Sr. Venecia, y que no solamente emplea para visitar la casa las horas que no hace falta a su obligación, si que también algunas tardes van a pasear muy bien compuesto a visitar a la expresada familia del Sr. Venecia. Ahora te toca a ti averiguar la verdad de lo arriba espresado y aplicar el remedio a un mal que puede resultarnos algún perjuicio*".

Després de rebre una resposta tranquil·litzadora, al setembre Daniel es mostrava d'acord amb la decisió del seu germà: "*... sin saber la verdadera causa por que distes orden a Bory que realizase y regresase a [Santiago de] Cuba estoy más que contento de la disolución de la auxiliar, porque con los amores [que] tenía Bory con la hija del Sr. Venecia no podía poner todo el cuidado que necesita poner el que está encargado de un establecimiento*". I encara unes setmanes més tard, el 5 d'octubre de 1846, Daniel confessava al seu germà que "*nunca habría creído que Bory llegara a casarse en Manzanillo, lo que me admiro es que en esta me dijeron que los amores heran con la hija del Sr. Venecia y ahora tu me dices que está comprometido con una hija de Don Sebastián Romagosa. El que Bory se haya separado de la casa poco me importa pero temo que ocupado con sus amores sería tan poco el cuidado que pondría en la auxiliar que muy poco o ningún beneficio nos habría dejado. [...] Sus padres luego que lo supieron tubieron gran sentimiento.*"¹⁸²

El control de la vida privada dels empleats no fou pas un tret exclusiu dels germans Soler i Casañes. Al contrari, sembla una característica compartida pel conjunt dels comerciants catalans, els quals definien un

182. *Ibidem*, cartes de Daniel al seu germà Blai del 29 de juny, el 24 de setembre i el 5 d'octubre de 1846.

seguït d'estrictes normes de comportament. Així, per exemple, Gregori Ferrer s'adreçava el 1835 des de Vilanova i la Geltrú a Antoni Font i Guasch (resident a l'Havana, fundador anys després de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña a la capital cubana i soci gerent de la companyia que el mateix Ferrer hi havia fundat temps enrere) preocupat exclusivament per la seva conducta: “*Estoy bien persuadido de que tu recordarás la larga combersación que tubimos sobre tu modo de pensar, o sea, vida privada [que] habías seguido, y los ofrecimientos [que] me hicistes de reportarte y separarte de todo estrabío, en lo que tube una satisfacción, pero se ha combertido esta en pesar y disgusto [...] constándome estás siguiendo muy distinto rumbo continuando en tus estravíos [...] en verdad el hombre que lleva una vida estraviada no estará tan al tanto de las operaciones de la casa, estoy en la inteligencia [que] no cabe en ti tal inculpación, sin embargo por todo lo relacionado si tu piensas seguir en tus estravíos (o estás casado, según me ha dicho un sugeto) tendrás que renunciar para seguir en la casa finido el cuatrienio actual.*”¹⁸³

No obstant això, tal com ocorre en totes les situacions ideals, hi hagué molts catalans que evitaren aquelles estrictes normes morals, especialment en allò que respecta al celibat. Així, Carles Segarra, comerciant d'Arenys establert a Manzanillo, fou arrestat pel governador d'aquesta ciutat a l'octubre de 1849 després de la denúncia d'una dona anomenada *la Tuerta*, la qual aconseguí que les autoritats obliguessin la seva antiga parella a contribuir en la manutenció d'una filla il·legítima.¹⁸⁴ També tenim el cas de Manuel Torres i Venècia, comerciant igualment de Manzanillo (al qual es referia Daniel Soler en una de les seves cartes, *vid supra*), que visqué amistançat amb Antonia Suástegui, amb qui tingué quatre fills naturals, i a la qual deixà abandonada a l'illa en marxar cap a Barcelona.¹⁸⁵ D'altra banda, els precés de Francesc Prats no aconseguiren que la seva esposa legítima, Maria Vidal, deixés Vilanova i la Geltrú per anar amb ell a Puerto Príncipe, indignada com estava pel concubinat que mantenia amb una altra dona. A Francesc no li va quedar altre remei que lamentar-se de “*la mucha desconfianza que tienes que no te recibiremos como es debido [...] por causa de la mujer que tengo en casa*”.¹⁸⁶

Tornant a l'anàlisi dels negocis que tenien els germans Soler i Casañes a Santiago de Cuba i a Manzanillo, cal destacar tant una

183. R. SOLER, *Emigrar per negociar...*, p. 129.

184. A. M. VILÀ, *Joan Monjo...*, p. 90.

185. AHPB, Manuel Catalán, 1876, 2a part, f. 1.358-1.360, 24 d'octubre de 1876.

186. Recollit per M. D. PÉREZ MURILLO, *Cartas de emigrantes...*, p. 33.

prudent política d'estocs a les seves botigues com la diversificació de les activitats i la pràctica de reinvertir els beneficis en l'empresa. La reducció dels estocs de les botigues al mínim estrictament necessari era una preocupació habitual en ells. Així, Daniel escrivia el 1845 des de Sitges al seu germà Blai —aleshores al capdavant del negoci familiar a Santiago— entenent que l'obertura d'una segona botiga els permetria reduir els estocs de la primera i diversificar els riscos. Deia que *“respecto al nuevo proyecto de poner un nuevo establecimiento auxiliar en Manzanillo no me parece mal pensado, y las ventajas que podamos tener en el son el salir de ciertos renglones paralizados sacando el principal y gastos de [Santiago de] Cuba y Manzanillo, y en los renglones buenos hacer un regular beneficio, contando también con los embíos de café y azúcar; [...] si en el nuevo establecimiento hay un regular despacho es la ocasión favorable para rebajar las existencias de la casa a 40 ó 42.000 pesos en vez de 53 que había cuando pasamos balance y de este modo podríamos poner la casa desaogada, todo está en no tener renglones demasiado crecidos, por que lo mismo se hace con tener 20 piezas de platilla de una clase que con tener 50”*.¹⁸⁷

A la tardor de 1847, el fet que diversos socis i empleats pleguessin del negoci de Santiago (en concret, Salvador Lletjós, Bartomeu Bori i el seu germà Blai) obligà Daniel Soler a deixar Sitges altre cop per posar-se novament al capdavant dels seus interessos a Cuba. Llavors, a banda d'encarregar-se de la botiga, Daniel es dedicà a representar (fins la seva definitiva tornada a Sitges al desembre de 1851) el capital dels seus germans i germanes a Antonio Soler y Cía, o administrar diversos patrimonis, com el del seu cunyat Ferran Perfecte Robert o el de Joan Espalter i Rull. Aquest darrer era fill del ric comerciant barceloní Francesc Espalter i Tolrà, que havia residit un temps a Sitges tot fugint de la capital catalana durant la guerra del Francès. Al Garraf havia nascut el seu fill Joaquim el 1809. Tot i que no hi ha indicis que suggereixin que Francesc Espalter i Tolrà visqués efectivament a Cuba, nombroses companyies de l'illa li consignaven periòdicament carregaments de cotó, tabac, cafè, sucre, etc. que després ell venia a Barcelona o redistribuïa cap a altres ports de la Mediterrània. Destaca la seva relació, per exemple, amb Carbonell Vía y Gorgas, o amb Josep Riera i Robert, ambdós de Santiago de Cuba, en la dècada de 1830¹⁸⁸ o, en la dècada de 1840, amb Manuel Ribera y Cía, firma a la qual finançà compres de gènere a Catalunya per a la seva posterior venda a Cuba.

187. *Libro copiator de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*, carta de Daniel al seu germà Blai del 20 d'agost de 1845.

188. ACA, Audiencia, Tribunal de Comercio, exp. 904, 1.581, 5.637 i 8.676.

En arribar a 1850 Francesc pràcticament havia limitat la seva activitat a les seves relacions amb diverses firmes cubanes. Tal com deia el corredor de canvi Manuel Esther, “*le consta que D. Francisco Espalter Tolrá es receptor algunas veces de frutos de América [y] sabe que ha hecho algunos giros en negociaciones de letras, las cuales son indispensables para la realización de sus fondos*”. Al seu torn, Antoni Tusquets, síndic del Col·legi de Corredors de Canvi de Barcelona, afirmava que “*como el declarante es el corredor a quien ordinariamente se dirige el precitado D. Francisco Espalter Tolrá para la negociación de sus letras, sabe que de algunos años a esta parte su giro se ha limitado en la realización de los fondos que de tanto en tanto tiempo recibe de la Isla de Cuba en letras sobre el extranjero*”.¹⁸⁹

Almenys dos dels fills de Francesc Espalter, un dels quals era l'esmentat Joan Espalter i Rull, se'n van anar a Cuba amb la intenció d'enriquir-se.¹⁹⁰ Joan marxà de l'illa per tornar a Catalunya al juny de 1846, després de nomenar com a apoderat seu Blai Soler i Casañes. Aquest, al seu torn, delegà les seves atribucions en el seu germà Daniel al març de 1850, en tornar a Sitges. Els germans Soler s'encarregaven de llogar la casa que Joan Espalter tenia al carrer del Gallo, a Santiago, i en trametien puntualment els ingressos resultants a Catalunya.¹⁹¹ Daniel Soler no només es féu responsable del patrimoni urbà de Joan Espalter, sinó també dels interessos del seu ric cunyat, Ferran Perfecte Robert.

189. *Ibidem*, exp. 9.460.

190. Hi ha algunes referències dels membres de la família Espalter emigrats a l'orient i al centre de Cuba a *La causa de Baracoa. Informe a la opinión pública, a las Cortes del Reyno y al Tribunal Supremo de Justicia sobre la causa principal por falsedad del testamento mancomunado de D. Pedro Sollet y Dª Isabel Cartier contra D. Carísimo Espalter, D. Mariano Espino y D. Ladislao Giró*, Santiago de Cuba, 1889.

191. *Libro de varias apuntaciones, incluidas las de Dn Magín Soler y Casañes, y de los Ss. Vidal y Qaudras Hermanos*, AHPSC, Escribanía Real de Manuel Caminero, 25 de març de 1850, f. 45 i ss. Els germans Espalter protagonitzaren un sorollós enfrontament familiar durant la seva estada a Cuba: “*Su señor padre me pregunto si Vd. regresaría esta primavera, y esto me dio lugar ha hacerle un explicación de todo lo que ha pasado V. con sus hermanos, no olvidando decirle que V. estaba decidido [a] presentarse contra su hermano caso que no contestase favorablemente a la propuesta [que] le hizo en la carta que V. les escribió estando yo a esa, a lo cual me contestó que ya le había contestado, y que al propio tiempo había escrito a General invitándole a que procurase arreglarse cuanto antes con V. y que creía que así lo haría pero que nunca aprobará que V. se presente contra su hermano, pues sería un gran sentimiento para toda la familia, y yo por mi parte le suplico que no aga tal, pues bien sabe V. que siempre he sido de este modo de pensar cuando V. me a pedido parecer*”, vegeu *Libro copiadador de cartas de Daniel Soler Casañes (1845-1849)*, carta de Daniel des de Sitges a Joan Espalter i Rull, resident a Santiago de Cuba, del 25 de juny de 1845.

Perfecte era fill d'un dels hisendats més coneguts de Santiago de Cuba, Francesc Robert i Jové. Nascut a Sitges i enriquit a la Gran Antilla, Francesc Robert es convertí en pocs lustres en una de les figures principals de Santiago, on formà part del selecte grup de dotze individus que constituïren la Junta Electoral per a nomenar diputats a Corts per aquesta ciutat el 1836. En un dels solars que Francesc Robert havia comprat a Santiago es construí el teatre Reina Isabel II a partir de 1848.¹⁹² En aquell temps la seva riquesa es fonamentava, sobretot, en la propietat rústica, ja que havia comprat diversos *ingenios* i cafetars. A més, però, dedicava part del seu patrimoni a fer préstecs a d'altres hisendats, alguns dels quals van acabar fent fallida, com José Horruytimer i els germans Enrique i Luciano Casamayor.¹⁹³

En morir a l'octubre de 1845 els fills i les filles de Francesc Robert es repartiren el patrimoni acumulat pel seu pare, encara que de forma poc amistosa. Aleshores era Perfecte des de Barcelona el qui dirigia els seus interessos, com la hisenda Manacal, ajudat per dos dels seus cunyats, Daniel Soler i José Durán Cruz, que s'havien repartit les funcions: mentre que Durán s'encarregava de tot allò relatiu al conreu del sucre, a Daniel li pertocava trametre a la Península els beneficis acumulats.¹⁹⁴ Un altre dels cunyats de Perfecte, del qual tindrem oportunitat de parlar més endavant, era Josep Amell i Bou. Els primers anys de la seva aventura cubana aquest es distingí igualment pel fet de gestionar els patrimonis d'altres catalans com, per exemple, la hisenda de Josep Carreras i Caner, originari de Begur. Així mateix, tant el fillastre com el gendre de Josep Amell administraven diverses finques en nom dels

192. E. BACARDÍ, *Crónicas...*, vol. II, p. 289.

193. B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, p. 64 i ss., afirma que "el 1837 era l'amo almenys de dos cafetars al partit de Paz de los Naranjos, treballada per 200 esclaus", i que abans de vendre'l al seu gendre, Josep Riera, l'*ingenio* Perseverancia havia estat també propietat de Francesc Robert i Jové. Em consta que tenia un altre cafetar, anomenat La Meca; l'*ingenio* Songuito, de 44 *caballerías* d'extensió (ambdós al partit de San Andrés), i la hisenda El Purgatorio (al partit de Juan Angola). Robert vengué el 1839 aquestes darreres finques amb la seva dotació de 274 esclaus per l'equivalent de 967.000 pessetes, vegeu ANC, Audiencia de Santiago de Cuba, llig. 695, n. 15.732, i llig. 832, n. 19.735.

194. *Libro de varias anotaciones, incluidas las de Dn Magín Soler y Casañes y de los Ss. Vidal y Quadras Hermanos*, carta de Daniel Soler al seu cunyat Ferran Perfecte Robert del 10 d'abril de 1849: "Como Duran te hace en sus escritos una explicación exacta del estado de la hacienda y los gastos en ella creo que es por demás que yo te haga una repetición y solo si un extracto de ellos. Quedan cobrados hasta la fecha [...] \$ 9.336,48. De estos \$ 9.336,60 hay ya gastado sobre \$ 7.000 y el restante no te lo embio por que mientras no se venda la cosecha del azúcar de este año puede necesitarse en esta para gastos indispensables que deben hacerse a la hacienda para que el año entrante pueda hacer una buena cosecha."

seus propietaris, els hereus de Pere Ferriol i Carreras.¹⁹⁵ Mentre residí a Cuba, Daniel Soler i Casañes fou el representant dels seus germans Francesc, Magí i Antoni, i de la seva mare Rita Casañes, en la societat Antonio Soler y Cía regentada pels seus cosins Gaspar Rodés i Joan Mestre a la ciutat de Santiago. D'aquesta manera els seus germans i la seva mare podien esperar amb una certa tranquil·litat la recepció a Catalunya de la seva part corresponent dels beneficis com a socis de la firma cubana. Francesc Soler, per exemple, que tenia posats en la societat 4.000 pesos, rebé el 1851 un total de 1.852 pesos com a remuneració de la seva comandita en els dos anys anteriors, la qual cosa equival a uns guanys del 46%.¹⁹⁶

Val la pena parlar també, encara que sigui de manera breu, de la trajectòria de Salvador Lletjós, un dels socis dels germans Soler i Casañes que el 1848 decidí plantar-se pel seu compte. Sabem que el 1845, en tornar Daniel Soler a Catalunya, Lletjós havia entrat com a soci industrial (és a dir, aportant-hi el seu treball però cap capital) a Manuel Ribera y Cía, per la qual cosa en percebia fins a una sisena part dels beneficis totals. A ell li corresponia anar a l'Havana i, més sovint, a Kingston (Jamaica) i a Saint Thomas, i fins i tot a França, a comprar gènere per a les botigues cubanes. En aquest sentit, al gener de 1846 Daniel Soler es preguntava el següent: "... no sé lo que habrá empleado Lletjós en el viaje que es regular habrá efectuado a Kingston, Jamaica, según tú me participas pero sea lo que fuere estoy en que por el mes de octubre nos convendría hacer un viaje a Santomás [sic] ya que no se efectuó el de Francia." En acabar-se les existències de la botiga, Lletjós va haver de viatjar a començaments de 1846 a l'Havana i després a Saint Thomas, on comprà gènere per valor de 14.000 pesos. Un any després, al gener de 1847, fou Blai Soler qui anà a la colònia danesa per proveir el negoci.¹⁹⁷ En aquella data Lletjós ja havia decidit

195. L. COSTA, *L'illa dels somnis...*, pp. 169-171.

196. *Libro de varias apuntes, incluidas las de Dn Magín Soler y Casañes y de los Ss Vidal y Quadras Hermanos*, cartes de Daniel Soler al seu germà Francesc, al seu germà Magí i a la seva mare, Rita Casañes, del 8 d'abril de 1851.

197. *Ibidem*, cartes del 20 d'agost i el 2 d'octubre de 1845, i del 18 d'abril de 1846: "... habiendo empleado \$ 14.000 en Santomás [sic] habrás hecho un buen surtido para el año, que reunido con el que trajísteis de la Habana, habréis tenido buen despacho en la Cuaresma y Pascua." Vegeu també la carta de 4 de març de 1847 a Manuel Ribera y Cía: "Deseo que mi hermano Blas haya regresado con toda facilidad de Santomás [sic] y traído un brillante surtido." Agustí Amell acostumava també a anar a Saint Thomas a comprar gènere: "Hace algunos días que estoy en esta plaza [Saint Thomas] en comp^a del socio Manuel Coll con objeto a comprar algunos artículos para ntros. establecimientos en Aguadilla y Pepino", vegeu AHS, Copiador de cartas de Agustín Amell Milà (1842-1844), carta d'Agustí al seu cunyat Marià Carbonell, resident a Santiago de Cuba, del 22 de gener de 1843. Sobre el paper de Saint Thomas com a centre redistribuidor de merca-

de plegar de Manuel Ribera y Cía. En separar-se de la família Soler Casañes el 1848 va crear la seva pròpia societat, que anomenà Lletjós y Compañía. Amb aquesta raó social obrí una fàbrica de tabac que batejà com La Dulce Piña.¹⁹⁸ Al març de 1854 s'associà amb Josep Feliu i Teixidor, natural de Calella, amb qui creà Feliu y Lletjós. En realitat, Salvador Lletjós passà a gestionar els negocis de Josep Feliu, el qual hi aportava la pràctica totalitat del capital social (40.143 pesos) mentre que el primer tot just hi contribuïa amb 1.500 pesos. Feliu tenia previst de tornar a Catalunya un any després, i per això ambdós van pactar que a partir de 1855 la societat canviaria de nom i es diria Salvador Lletjós y Cía. Amb tot i amb això, Feliu s'obligava a deixar-hi durant tres anys més un capital no inferior a 20.000 pesos amb què el seu soci pogué enfrontar-se al difícil món dels negocis de Santiago de Cuba. Així, per exemple, participà en l'intent d'un gran banc de negocis, el Crédito Fomento y Seguros de Cuba.¹⁹⁹ A més, de Cuba estant Lletjós participà també en la societat Asfalto Natural Ampurdanés.

Gestionant el patrimoni i els diners que altres catalans (Manuel Ribera, Daniel Soler, Josep Feliu, etc.) havien deixat a Santiago de Cuba, Lletjós va poder amassar, a poc a poc, la seva pròpia fortuna. I amb ella se'n tornà també a la seva Barcelona natal el 1865. No fou un cas aïllat, sinó més aviat paradigmàtic i, tal com s'ha vist, els germans Soler i Casañes ofereixen un perfil molt similar al del seu antic soci. Blai Soler, per exemple, tornà a Catalunya a la primavera de 1850.²⁰⁰ El seu germà Daniel féu el mateix uns mesos més tard i s'instal·là definitivament a Sitges el 1851, als 45 anys i després d'haver-ne estat més de 25 a Cuba. Poc després, el 1853, Daniel Soler moria a Catalunya. Tenia aleshores una fortuna que superava les 80.000 pessetes, tal com es recull al quadre 16. Un balanç raonable per a una vida dedicada al petit comerç a les Antilles.

deries per a l'orient cubà i també per a Puerto Rico vegeu B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, pp. 42-50 i 74-83. Segons diu E. BACARDÍ, *Crónicas...*, vol. II, p. 366, fou a mitjan 1844 quan s'inscrivieren com a comerciants "D. Bartolomé Bory, D. Salvador Lletjós, [y] D. Manuel Ribera", és a dir, els socis de Manuel Ribera y Cía.

198. E. BACARDÍ, *Crónicas...*, vol II, p. 376.

199. ANC, Gobierno General, llig. 464, n. 22.910; AHPSC, Escribanía Real de Manuel Caminero, f. 223 i ss., 29 de juliol de 1857; Escribanía de Soler y Regüieiferos, f. 193 i ss., 7 de juliol de 1848.

200. AHPSC, Escribanía Real de Manuel Caminero, 1850, f. 45 i ss., 21 de març de 1850. "... estando próximo a partir para la península" Blai Soler traspasà al seu germà Daniel els poders que li havia atorgat Joan Espalter al juny de 1846.

Quadre 16
Inventari *post mortem* de Daniel Soler i Casañes (1853)

Quantitats en pessetes

Casa a Sitges	7.465
10 accions del Camino de Hierro de Barcelona a Mataró	6.180
20 accions de la Sociedad Valenciana de Fomento	4.710
30 accions del Camino de Hierro del Grao a Valencia y Játiva	1.500
Títols del deute interior espanyol al 3%	5.595
Crèdit a Robert Galofré y Cía	57.950
Efectiu	1.115
TOTAL	
	84.515

Font: AHS, Manual de Manuel Torrents de Papiol, 1853, f. 136-138, 15 d'abril de 1853.

A banda del valor del seu habitatge, el patrimoni de Daniel Soler a la Península al moment de la seva mort tot just pujava a 19.730 pessetes, invertides en la seva major part en valors i títols del deute públic espanyol. Més del 70% del seu capital encara era a Cuba en forma d'un crèdit de gairebé 58.000 pessetes contra la societat Robert Galofré y Cía, la successora del seu propi establiment. Al moment del seu traspàs feia tan sols catorze mesos que havia tornat definitivament a Catalunya, un temps suficient per a repatriar una part del seu patrimoni però insuficient per a poder traslladar tota (o gairebé tota) la seva fortuna des de Santiago de Cuba. Tot i que el patrimoni de Daniel Soler no arriba a les 170.000 pessetes rebudes per Francesc Moreu i Rabassa com a rendes líquides de les seves cases a l'Havana entre 1848 i 1883, ni s'atansa a les més de 550.000 pessetes transferides des de Cuba a Barcelona per Gregori Ferrer (mort, per cert, nou mesos després de Soler), sí que il·lustra el fet que també els qui exerciren el comerç al detall a pobles i ciutats de les Antilles pogueren acumular un capital que després reinvertiren a Catalunya.²⁰¹

El mateix Daniel Soler havia pactat amb la firma Robert Galofré y Cía (successora de Manuel Ribera y Cía), de Santiago de Cuba, que el crèdit al seu favor havia de "*hacerse efectivo [a Barcelona] desde dos*

201. C. YÁÑEZ, *Familia catalana...*; R. SOLER, *Emigrar per negociar...*

enero de 1853 hasta 31 diciembre de 1856". Un crèdit que, a més de les seves 57.950 pessetes, incloïa 20.000 pessetes a favor del seu sogre, Manuel Ribera, i unes altres 9.020 pessetes a favor de "Dª Tecla y Dª Rita Carbonell y Dª María Josefa Safons, los cuales interesaban a nombre del difunto [Daniel Soler] en la sociedad arriba dicha". És a dir, un total de 86.970 pessetes.²⁰² Almenys quatre germans de Daniel (Josep, Francesc, Blai i Magí Soler i Casañes) van protagonitzar un períple vital similar: acumularen igualment el seu capital a Cuba (a l'Havana o a Santiago) dedicant-se al comerç al detall i després traslladaren els seus patrimonis a Catalunya. A més a més, els germans Soler i Casañes compartiren alguns negocis al Principat. Per exemple, tots foren accionistes de la companyia del ferrocarril Barcelona-Mataró i, per tant, impulsors de la primera línia ferroviària de la Península.²⁰³ El valor dels seus patrimonis no degué restar a la saga del que acumulà el seu germà Daniel. En suma, les xifres de què parlem il·lustren la bona rendibilitat obtinguda en els negocis cubans per petits comerciants com Ribera, Lletjós o els Soler i Casañes. O també com els germans Romeu i Casañes, un altre exemple de família catalana enriquida a l'Havana i a Santiago de Cuba gràcies a la seva dedicació al comerç al detall.

Fills de Bartomeu Romeu Benaprés i Josepa Casañes, els germans Romeu i Casañes eren, com els Soler i Casañes, originaris de Sitges. Uns quants emigraren a partir de 1821 a Isla Cristina (Huelva), on el pioner, Cristòfol Romeu i Casañes, arribà a exercir d'alcalde el 1839.²⁰⁴ Una altra part de la família, en canvi, es desplaçà a Cuba. Un dels germans, Bartomeu Romeu i Casañes, nascut el 1803, obrí a l'Havana dues botigues per a la venda de productes tèxtils, de les quals era l'únic propietari. Allí hi donà feina a dos dels seus germans, primer a Serafí i després, el 1827, a Josep Romeu i Casañes, el qual sol·licità el pertinent permís a Sitges "*para pasar a la ciudad de La Habana a reunirse en la tienda de sus hermanos Bartolomé y Serafín Romeu y Casañes que están establecidos allí*". Cal dir que un dels testimonis que acreditaren la veracitat del motiu al·legat fou, precisament, el jove Daniel Soler i

202. AHS, Manual de Manuel Torrents de Papiol, 1853, f. 136-138, 15 d'abril de 1853.

203. R. GALÀ, *L'origen dels capitals invertits en la construcció del ferrocarril a Catalunya de 1844 a 1875*, treball d'investigació del programa de doctorat en història econòmica, vol. II, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1999, pp. 11-39.

204. D. JOU, *Els sitgetans a Isla Cristina*, Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges, s. d. Del mateix autor, "Catalanes por las costas onubenses en los siglos XVIII y XIX. La participación de Sitges", a DDAA, *Catalunya y Andalucía en el siglo XIX*, Fundació Gresol, Cornellà, pp. 197-231.

Casañes, probablement cosí germà dels Romeu i Casañes, que aleshores era a Sitges.²⁰⁵

Al gener de 1833 Bartomeu Romeu creà a l'Havana la societat Bartolomé Romeu y Cía, tot donant entrada al negoci al seu germà Serafí i a Vicenç Pascual en qualitat de socis industrials. Aleshores comprà per 4.000 pesos una tercera sederia al carrer Amargura de l'Havana. Al desembre de 1835 Vicenç Pascual es retirà de la companyia per motius de salut i hi quedaren exclusivament com a socis els dos germans Romeu i Casañes. Un any i mig després, el 22 de juny de 1837, Bartomeu i Serafí renovaren la societat per uns altres quatre anys. El valor de les tres botigues es xifrà aleshores en més de 100.000 pessetes. Serafí restà com a soci industrial, mentre que el seu germà Bartomeu passava a ser soci comanditari sense responsabilitat directa en el negoci. A més, van pactar que Bartomeu retiraria en poc temps un total de 55.000 pessetes del capital social de l'empresa familiar.²⁰⁶

Pel que sembla, en una d'aquelles botigues Serafí Romeu va donar feina a un noi de Santander anomenat Antonio López y López sense sospitar que, amb el temps, el jove càntabre arribaria a ser un dels empresaris més destacats del país. En paraules d'un dels seus biògrafs, Antonio López, "*provisto [...] de algunas cartas de recomendación [...] adquirió bien pronto un puesto de dependiente en un establecimiento de La Habana*".²⁰⁷ El fet cert és que, al testament que atorgà a Barcelona el 1870, López llegava les dues esclaves que encara tenia a la capital cubana a Serafí Romeu Casañes, la qual cosa cal interpretar com una mostra d'agraïment al qui li havia donat feina en la seva joventut.²⁰⁸

Per la seva banda, Bartomeu Casañes se'n va anar a residir a Santiago de Cuba. Allí hi vivia un altre dels seus germans, Manuel, el qual havia obert el 1839 una botiga de roba. El 1842 Bartomeu va demanar llicència per salpar de Sitges amb destinació a Santiago. Uns mesos després, el 1843, obrí una nova botiga de roba a la capital de l'orient cubà tot invertint-hi, possiblement, part dels cabals que havia acumulat a l'Havana. Llavors s'associà amb un altre dels seus germans, Miquel Romeu i Casañes, el qual aportà 900 pesos al capital social del negoci. Tanmateix, la fortuna no acompanyà el jove Miquel, que

205. D. JOU, *Els sitgetans...*, p. 383.

206. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258, escriptura de constitució de Bartolomé Romeu y Cía. Volent Bartomeu "*desentenderse del manejo de las tres tiendas de sederia de que se componía la anterior sociedad, de las que es único dueño y capitalista [...] las deja por este contrato bajo la dirección de D. Serafín Romeu*".

207. J. A. DEL RÍO, *El Excmo. Sr. D. Antonio López y López, primer Marqués de Comillas*, Imprenta de Río Hermanos, Santander, 1883, p. 15.

208. AHPB, Ramón de Miquelerena, 27 de gener de 1870.

va morir poc després a Santiago de Cuba deixant els seus pares com a únics hereus. El seu germà Bartomeu volgué aprofitar-se aleshores del desconeixement patern fent creure als hereus que la fortuna del difunt Miquel tot just sumava 100 pesos.

A Sitges, però, els pares començaren a malfiar-se'n. Segons les seves pròpies paraules, a partir de "*noticias posteriores y datos recibidos, concibieron fundadas sospechas de que dicho Dn. Bartolomé había procedido de mala fe [...] a fin de quedar más satisfechos de la sospecha concebida, desde aquella fecha hasta la actualidad [1853], por medio de los sugetos [que] llegaban a la presente villa [de Sitges] procedentes de la nombrada ciudad de Santiago de Cuba [quisieron] saber la verdad de lo que tenía su hijo difunto en el día de su muerte, contestando cada uno de los sugetos interrogados que era cosa de más de siete a ocho mil duros fuertes lo que tenía de capital, lo mismo que aseguró su otro común hijo Dn Serafín, hermano del difunto, llegado de aquella isla en el [...] año de 1852*". Llavors es van assabentar que el primer any de funcionament de la botiga els 900 pesos del seu fill Miquel s'havien convertit "*en la cantidad de 6 a 7 mil duros fuertes con cuyo capital y en las mismas condiciones continuó la sociedad hasta que murió el prenombrado D. Miguel [...] a los siete meses siguientes de haber pasado balance, y 19 de constituida la sociedad*". En conseqüència, el pare de Miquel estava tan convençut que el seu fill tenia més de "*diez mil duros como que tan sólo aguardaba cumplir el año para que pasado nuevo balance negociar por sí solo con su capital, contrayendo matrimonio según tenía proyectado*". Les seves sospites es van confirmar en saber que el presumpte estafador, Bartomeu Romeu, havia venut poc després de la mort del seu germà Miquel "*la tienda de sederías que formaba la sociedad [...] por la cantidad mayor de 40.000 duros*".²⁰⁹

A banda d'altres consideracions, el conflicte viscut pels Romeu Casañes torna a posar al descobert l'enorme rendibilitat d'aquells comerços al detall no només a l'Havana, sinó també a altres llocs de l'illa com Santiago de Cuba. Malgrat la seva rellevància, cap dels cinc germans Romeu i Casañes enriquits a Cuba (Bartomeu, Serafí, Josep, Manuel i Miquel) no apareix ni al *Diccionari dels catalans a Amèrica* editat el 1992 ni al complet llistat dels indians de Sitges publicat dos anys després.²¹⁰ Dit d'una altra manera, tot i que diverses investigacions

209. AHS, Manual de Antonio Planas y Cuchillo, 1853, f. 43-47, 27 d'abril de 1853.

210. *Diccionari dels catalans a Amèrica*, Generalitat de Catalunya-Comissió Amèrica i Catalunya 1992, Barcelona, 1992; D. Jou, *Els sugetans...* Cal assenyalar que en aquesta darrera obra hi apareix una breu nota sobre la llicència sol·licitada per Josep Romeu i Casañes el 8 de novembre de 1872 per marxar cap a l'Havana (p. 383).

han abocat força llum sobre nombrosos indians, encara és més gran l'ombra que enfosqueix el nostre coneixement sobre el món dels comerciants catalans enriquits a Amèrica al llarg del segle XIX i retornats a Catalunya, amb les seves vides i les seves hisendes.

Un de tants fou Joan Font i Pastor, el qual obrí dues fleques a l'Havana. Una, al carrer Campanario, 98, amb el nom de La Antigua Rosa i l'altra, anomenada La Rosa de Asturias, a la Calzada de Belascoain, 49. Cap al 1870, quan tenia 37 anys, Font cregué que havia arribat el moment de tornar a Catalunya. Per això s'associà amb un altre català, Josep Gibert i Codina, nou anys més jove, el qual restà al capdavant dels dos establiments mentre que Font se n'anava a Barcelona. Llavors, el 1870, el valor assignat a les dues fleques sumava l'equivalent de 97.590 pessetes. Sis anys després, el 1876, Font es traslladà altre cop a l'Havana per liquidar la societat Gibert y Cía. Josep Gibert es quedà amb les dues fleques i Joan Font retirà (en part com a preu dels establiments i en part com a beneficis de la seva explotació) un total de 310.000 de les pessetes d'aleshores. Un capital que degué acompanyar Font en el seu posterior i definitiu retorn a la capital catalana.²¹¹

A banda de Joan Font, els germans Soler i Casañes i els cosins d'aquests, dels Romeu i Casañes, hi ha un nombre considerable de petits comerciants que tornaren a Catalunya després d'haver-se enriquit a les Antilles, fins assolir una notable importància tant des del punt de vista quantitatiu com qualitatiu. Els seus patrimonis, la seva experiència i les seves relacions internacionals contribuïren molt, sens dubte, a la transformació registrada pels pobles i viles del litoral català al llarg del segle XIX. Aquest flux arribà a ser tan important que fins i tot arrossegà darrere seu molts altres homes de negocis enriquits a Amèrica que volgueren instal·lar-se a Catalunya (i especialment a Barcelona) tot i no haver nascut al Principat. Un d'aquests exemples el representa l'indià d'origen basc Agustín Goytisoló Lezarzaburu, que veurem tot seguit.

211. ANC, Protocolos, Gabriel Ramírez, 1876, 1a part, 3 i 4 de juny de 1876.

3. HISENDATS I ESCLAVISTES

*Me lo decía mi abuelito
me lo decía mi papá,
me lo dijeron muchas veces
y lo olvidaba muchas más.
Trabaja niño no te pienses
que sin dinero vivirás.
Junta el esfuerzo y el ahorro
ábrete paso, ya verás,
como la vida te depara
buenos momentos. Te alzarás
sobre los pobres y mezquinos
que no han sabido descollar.*

JOSÉ AGUSTÍN GOYTISOLO

El cognom Goytisoló és, probablement, un dels més coneguts dins del panorama de la literatura en llengua castellana. En part gràcies a la creació poètica de José Agustín Goytisoló Gay, i en part per les novel·les dels seus germans, Juan i Luis, són pocs els lectors de poesia o prosa castellana que no coneixen la família Goytisoló. Els qui hagin llegit *Juan sin tierra*, *Señas de identidad* o *Coto vedado*, novel·les nascudes de la ploma de Juan Goytisoló, sabran també que diversos avantpassats dels escriptors van viure molt temps a Cuba. Precisament al darrer llibre esmentat Juan Goytisoló ens dóna notícies d'un d'ells, el seu besavi Agustín Goytisoló Lezarzaburu, "*dueño del ingenio San Agustín, en el término municipal de Cruces, junto a Cienfuegos, [el cual] adquirió también numerosas propiedades tanto en la isla como en la metrópoli. A los hábitos ordenados de su hijo Antonio debemos la conservación de un verdadero archivo de documentos —cartas personales, facturas, letras de cambio, correspondencia comercial, resguardos, fotografías— que permitiría exhumar a un historiador interesado en los negocios, costumbres y tren de vida de una próspera familia de indianos, la ideología, creencias [y] aspiraciones de la antigua sacarocracia*".¹ En realitat, més que no pas un senzill estudi de cas, la riquíssima documentació conservada per la família Goytisoló ofereix l'oportunitat de dur a terme una anàlisi en profunditat sobre una realitat poc estudiada fins ara per la histo-

1. J. GOYTISOLO, *Coto vedado*, Seix Barral, Barcelona, 1985, p. 10.

riografia: que no tots els capitals transferits a l'economia catalana des de Cuba o Puerto Rico es van generar en l'àmbit mercantil. Tal com féu Agustín Goytisolo, un gran nombre d'indians establerts a Catalunya no s'havien dedicat al comerç sinó, de forma preferent, al foment i el conreu d'*ingenios* sucrers.

Si al capítol anterior m'he ocupat de diversos indians que havien fet de comerciants a les Antilles i a Catalunya, en aquest tercer capítol centraré la meva anàlisi en una altra tipologia: els que s'enriquiren com a hisendats a Cuba o a Puerto Rico i que els darrers anys de les seves vides van anar a residir a Barcelona, lloc a on traslladaren gran part dels seus patrimonis. A partir de les biografies creuades d'uns quants hisendats —els quals no en foren només partícips, sinó autèntics impulsors del procés d'expansió de la canya registrat a la zona central de Cuba— començaré aquest apartat analitzant l'expansió del sucre als *hinterlands* de Cienfuegos i Sagua la Grande al segon terç del segle XIX, així com l'enriquiment paral·lel experimentat per diversos homes de negocis que, com s'ha dit, s'establiren posteriorment a Barcelona. M'ocuparé especialment de les trajectòries vitals del mateix Agustín Goytisolo Lezarzaburu, dels germans Agustín i Pedro Irizar de Clouet, de Josep Pere Taltavull i Garcia, de Francisco de Sola i de Venancio Solozábal, i també dels barcelonins Pau Lluís i Tomàs Ribalta i Serra. A partir de la documentació conservada per la família Goytisolo em deturaré a continuació en els mecanismes i les eines que utilitzà Agustín Goytisolo Lezarzaburu per transferir capitals del camp cubà (en el seu cas, específicament de Cienfuegos) a la Península. Tal com apunta Juan Goytisolo, "*a través del correo dirigido a o desde Cuba, se puede reconstruir la movilidad atareada del bisabuelo entre Barcelona, La Habana y Cienfuegos*",² i jo hi afegiria que també es pot reconstruir la mobilitat de la seva fortuna i els capitals que traslladaren a la Península els altres hisendats als quals he fet referència. En tercer lloc, l'anàlisi de la família Goytisolo ens servirà per a il·lustrar les dificultats amb què es trobaven aquells indians que, des de Catalunya, intentaven administrar les seves hisendes sucreres a la Gran Antilla. Per acabar faré extensiva l'anàlisi a d'altres hisendats enriquits igualment a Cuba o a Puerto Rico com Josep Fàbregas i Estrada, Josep Carbó i Martinnell, Josep Munné i Nugareda, Sebastià Plaja i Vidal, Joan Anglada i Carreras, Josep Milà de la Roca i Geroni Rabassa.

2. *Ibidem.*

SUCRE I CREIXEMENT A SAGUA LA GRANDE I CIENFUEGOS

Al llarg del primer terç del segle XIX, i després de cobrir gran part de la plana havana, la *frontera del sucre* (utilitzant l'expressió de Laird W. Bergad) s'expandí cap a l'est i transformà radicalment la regió de Matanzas.³ Més enllà, el sucre continuà avançant cap a l'orient insular sobre el territori de la futura província de Las Villas, en un procés que s'accelerà enormement al segon terç del segle XIX i que modificà totalment tant el nord atlàntic com el sud caribeny de l'antiga jurisdicció de Santa Clara. Allí s'havia fundat dues ciutats, Sagua la Grande i Cienfuegos, que acabaren protagonitzant un creixement espectacular en un curt període de temps.⁴

Fundada el 1812 pel tabaquer Domingo Caballero, l'aspecte de Sagua la Grande era, el 1817, el d'un llogarret despoblat: "... *no había allí más edificios que la casita de vivienda de [la] modesta finca [del fundador] y otras dos de dos isleños de Canarias atraídos por Caballero*". Sagua no va tenir ajuntament propi fins el 1822.⁵ Per la seva banda, la colònia Fernandina de Jagua, precedent de la posterior Cienfuegos, fou fundada el 1819. Vuit anys després, el 1827, aconseguí que el seu port fos habilitat per al comerç, amb la qual cosa es facilità la posterior expansió del cultiu del sucre a la comarca. Una descripció contemporània diu que el 1827 a Cienfuegos "*casi todo está aún en proyecto, pues en el día sólo aparecen algunos grupos informes de edificios desiguales, varios de vistosa construcción y la mayor parte pequeños, aislados y de poca consistencia*". Aleshores la futura ciutat només tenia 841 habitants, i 714 residents més als camps propers. A la seva rodalia tot just hi havia sis hisendes sucreres, "*4 ingenios regulares con sus alambiques y tejares que no son de la jurisdicción de la colonia y dos más de los últimos, pertenecientes a los colonos*", on treballaven un total de 175 esclaus. La mateixa font descriu Sagua la Grande, també el 1827, com

3. Vegeu una anàlisi general, tot i que centrada a la plana de l'Havana, de l'expansió del sucre a M. MORENO, *El ingenio*, 3 vols., Editorial de Ciencias Sociales, l'Havana, 1974. Sobre l'expansió de la canya cap a Matanzas vegeu L. W. BERGAD, *Cuban rural society in the nineteenth century. The social and economic history of monoculture in Matanzas*, Princeton, Princeton University Press, 1990.

4. Hi ha moltes llacunes que caldria omplir sobre la història de Sagua la Grande en aquella conjuntura i no tantes sobre Cienfuegos. Vegeu O. GARCÍA, "Estudio de la economía cienfueguera desde la fundación de la colonia Fernandina de Jagua hasta mediados del siglo XIX", *Islas*, n. 55-56, setembre de 1976-abril de 1977, pp. 117-169; C. GUERRA, "Acerca de la relación azúcar-esclavitud en la región cienfueguera", *Islas*, n. 89, 1988, pp. 26-40; C. GUERRA; I. JIMÉNEZ, "La industria azucarera cienfueguera en el siglo XIX. Notas históricas para su estudio", *Islas*, n. 91, 1988, pp. 42-76.

5. J. DE LA PEZUELA, *Diccionario geográfico, estadístico, histórico de la isla de Cuba*, vol. IV, Madrid, 1863, p. 387.

“un pueblo naciente y pequeño puerto a la margen izquierda del río del mismo nombre” amb “un mal cuartel para destacamento de infantería y caballería”, una única botiga de roba, només dues fleques, tan sols 463 habitants (dels quals 71 eren esclaus) “y en sus inmediaciones dos pequeños ingenios, varios potreros [y] vegas”. Als nuclis de població propers el nombre d’esclaus era relativament reduït: 27 a Quemado de Güines (sobre un total de 183 habitants) i 24 a San Narciso de Álvarez (sobre un total de 260 individus). Únicament a la petita colònia de Santo Domingo sembla apreciar-s’hi una certa presència d’esclaus: 140 sobre un total de 872 habitants. No obstant això, en cap d’aquests tres llocs no hi apareixia llavors cap notícia de finques sucreres.⁶

Pel que sembla, el repartiment de les primeres hisendes a la vora del riu Sagua es produí el 1835, i aquell any es van fundar quatre *ingenios* que “dieron a conocer la bondad de los terrenos atrayendo colonos respetables con lo que tomó vida la agricultura y principio el comercio del pueblo” de Sagua la Grande.⁷ El creixement de l’explotació sucrera a la vora del riu Sagua fou tan ràpid com espectacular. Als primers anys de la dècada de 1840 el doctor J. G. F. Wudermann remuntà el curs del Sagua i va poder veure i descriure “las ricas tierras negras elevadas sobre el río y espesamente sembradas de caña de azúcar. Hasta más de una milla de la costa no se veían árboles. Los límites de cada cañaveral estaban señalados sólo por los extensos almacenes e instalaciones de los respectivos ingenios. Las máquinas de vapor estaban todas en funcionamiento, exhalando columnas de humo por sus altas chimeneas, y con las casas de los hacendados que estaban junto a las márgenes del río daban al paisaje un tono muy animado”.⁸ La població de Sagua la Grande i les partides veïnes havia augmentat de forma igualment ràpida i espectacular: el 1841 vivia al partit de Sagua un total de 5.846 persones, de les quals el 37,9% eren esclaus. En els catorze anys anteriors la xifra de població esclava de Sagua s’havia multiplicat per 31, tot passant dels 71 esclaus negres de 1827 als 2.214 de 1841. En conjunt, en allò que després seria la jurisdicció de Sagua la Grande el 1841 s’hi comptaven 19.526 habitants, dels quals 2.513 vivien als 61 *ingenios* de la zona i 15.410 a la resta de finques rurals.⁹

6. *Cuadro estadístico de la siempre fiel isla de Cuba correspondiente al año de 1827*, l’Havana, 1829, pp. 75-79.

7. J. DE LA PEZUELA, *Diccionario geográfico...*, vol. IV, p. 376.

8. J. G. F. WUDERMANN, *Notes on Cuba*, Boston, 1844. Recollit i traduït al castellà a R. T. ELY, *Cuando reinaba su majestad el azúcar*, Imagen Contemporánea, l’Havana, 2001, p. 363.

9. *Resumen del censo de población de la isla de Cuba a fin del año de 1841*, l’Havana, 1842, pp. 42-43.

Com a resultat d'aquesta expansió, el 24 de novembre de 1843 les forces vives de la pròspera ciutat aconseguien que s'habilités formalment el port de Sagua per al cabotatge. Dos mesos després, el 5 de gener de 1844, “*los vecinos de Sagua la Grande solicitaban por medio instancia del Excmo. Sr. Capitán General la creación de una Tenencia de Gobierno político y militar en aquel partido*”. La petició fou atesa un any més tard amb la creació d'una *tenencia* a la qual s'assignaven “*los partidos de Basilio o Rancho Veloz, Quemado, Álvarez, Amaro, Calabazal y San Lázaro*” i es materialitzà al març de 1845. Això generà un gran malestar entre els prohoms de Santa Clara, en veure com —després de la segregació de Cienfuegos uns lustres abans— el seu territori era escapat altre cop en benefici de la pròspera Sagua.¹⁰

L'expansió de Cienfuegos no fou menys espectacular que la de la seva veïna Sagua la Grande. Dels escassos 1.600 habitants de 1827 s'havia passat a un total de 5.279 catorze anys després, dels quals el 36,5% eren esclaus.¹¹ Era una expansió igualment vinculada al sucre. Segons que recollia un cronista de Cienfuegos d'origen català, Enrique Edo Llop, dels cinc *ingenios* i cinc *trapiches*^{11bis} que hi havia el 1830 s'havia passat a 26 *ingenios* el 1839. D'altra banda, sabem que el 1846 la regió de Cienfuegos ja comptava amb 71 *ingenios* i que el 1856 el nombre havia augmentat fins a 112.¹² Part de l'auge sucrer tant de Cienfuegos com de Sagua la Grande s'ha explicat per la notable presència de capital forà a ambdues comarques. Orlando García ha remarcat el paper d'hisendats de Trinidad i l'Havana en l'expansió sucrera a Cienfuegos mentre que Roland T. Ely, al seu torn, ha palesat igualment que diversos hisendats de l'Havana, Matanzas o Cárdenas (com Ann Phinney, James Macomb o la família Drake del Castillo) fundaren *ingenios* a Sagua la Grande.¹³ Tanmateix, també és cert que al costat d'aquests darrers hi hagué altres homes de negocis que s'incorporaren *ex novo*

10. AHPVC, Ayuntamiento de Santa Clara, Extracto (*sic*) de los principales acuerdos capitulares tomados desde el año de 1800 hasta 1903. El malestar de l'elit de Santa Clara s'aprecia a M. D. GONZÁLEZ, *Memoria histórica de la villa de Santa Clara y su jurisdicción*, Imprenta del Siglo, Villaclara, 1858, especialment a la p. 277 i ss. L'habilitació del port de la Isabela era una pura formalitat, atès que ja hi entraven i sortiren nombroses mercaderies abans de 1843. No obstant això, De la Pezuela afirmava que “*desde el año de 1844 en que se habilitó el puerto, ha adelantado mucho su tráfico*”, vegeu *Diccionario geográfico...*, vol. IV, p. 376.

11. *Resumen del censo...*, pp. 44-45.

11bis. Molins utilitzats per a aixafar la canya de sucre i extreure'n el suc (n. del t.).

12. O. GARCÍA, “Estudio de la economía...”, pp. 137-138.

13. *Ibidem*; R. T. ELY, *Cuando reinaba...*

als intersticis de les economies sucreres de Sagua, Cienfuegos i fins i tot Santa Clara.¹⁴ Un d'ells fou, precisament, Agustín Goytisoló.

Agustín Goytisoló Lezarzaburu nasqué a Lekeitio, un petit municipi de la costa biscaïna. La seva mare, Magdalena Lezarzaburu Garamendi, s'havia casat el 1797 amb Ignacio de Arizcurenaga, amb el qual tingué almenys tres fills: José Salvador (1801), Juan Bautista (1801) i María Juana Arizcurenaga Lezarzaburu (1802). Anys després Magdalena tingué dos fills més, en aquest cas naturals: una nena batejada Pía Paulina, que nasqué el 1809, i un nen nascut el 17 de juliol de 1811 i batejat José Luis. Tot i que Magdalena va donar inicialment els seus cognoms a aquests dos fills naturals, posteriorment un tal "Agustín de Goitisoló, natural de Ea, hijo legítim de Martín, natural de Ibarrangelua y de María San Juan, natural de Nachitua" reconegué que era el pare d'ambdues criatures i els atorgà el seu cognom. En concret ho féu quan el fill mascle tenia quinze mesos, a l'octubre de 1812. A més, a aquest darrer no només li donà el cognom sinó el nom i tot: al llibre de baptisme de la parròquia de Lekeitio hi consta que el nen que havia estat batejat com a José Luis, anys més tard "*fue confirmado bajo el nombre de Agustín y ha sido conocido siempre por ese nombre*".¹⁵ Amb tot i amb això, la unió dels pares biològics degué ser poc afortunada i el pare del nostre personatge es casà a Ea (Biscaia) el 16 de novembre de 1812 amb una tal María Josefa de Badiola. Per la seva banda, Magdalena Lezarzaburu tingué entre 1814 i 1822 sis fills naturals més amb Francisco de Arruebarrena, amb el qual acabà casant-se el 1824, un any després de la mort del seu primer espòs. Alguns d'aquests fills es traslladaren posteriorment a Cuba, com és el cas de Francisco María Arruebarrena Lezarzaburu, el qual morí a l'Havana el 1846 als 30 anys.

Agustín Goytisoló Lezarzaburu també se n'anà a Cuba. Segons el biògraf dels germans Goytisoló Gay, Agustín arribà a l'illa al voltant de 1830 i s'establí al terme municipal de Cruces, prop de Cienfuegos. Allí va iniciar una relació amb Estanislava Digat i Irarramendi, oriünda de Trinidad (Cuba) però d'origen basc francès, amb la qual es casà a

14. El mateix Ely explica que alguns importadors nord-americans de sucre cubà acabaren fomentant o comprant *ingenios* a Sagua la Grande, com és el cas d'Augustus Hemenway, de Boston, amo de l'*ingenio* San Jorge, o els Howland, de Nova York, propietaris de la hisenda El Dorado, vegeu R. T. ELY, *Cuando reinaba...*

15. Agraïxo aquesta informació a José Llerandi Salinas, rebesnét de Magdalena Lezarzaburu, el qual ha realitzat una encomiable recerca en diferents arxius parroquials bascos.

Cienfuegos el 23 de febrer de 1844.¹⁶ Agustín tenia llavors 32 anys, mentre que la seva esposa en tenia 22. Els primers anys l'economia del matrimoni Goytisoló Digat no degué ser especialment pròspera, tal com li agradava recordar en la darrera etapa de la seva vida al vell Agustín, el qual destacava la capacitat de la parella per viure amb uns ingressos de 600 pesos anuals.¹⁷ Això no obstant, tres anys després del seu enllaç, el 1847, Agustín pogué comprar un solar a Cienfuegos, al carrer Santa Elena cantonada amb el carrer Clouet. Allí hi féu construir un edifici de nova planta per albergar-hi tant el domicili familiar com el despatx des d'on administrava els seus negocis. A Cienfuegos van néixer tots els set fills del matrimoni Goytisoló Digat: els dos mascles (Agustín Fabián, nascut el 1850, i Antonio, nascut el 1857) i les cinc noies (Flora, Fermina, Trinidad, Josefa i Luisa).

En aquells anys Agustín Goytisoló comprà en uns terrenys de poca qualitat la seva primera finca rústica, la hisenda Simpatía, on es dedicà al conreu de la canya. Posteriorment s'associà amb el guipuscoà Antonio Arce Goya (marit de la seva germana uterina Trinidad Arruebarrena) per comprar al març de 1850 una segona finca que batejà Lequeitio, situada a la devesa de San Felipe, partit de Cartagena, també dins la jurisdicció de Cienfuegos. Anys després Antonio Arce es vengué la seva participació a Agustín, el qual va anar afegint terreny a la finca mitjançant compres successives. Segons el conegut llibre de Carlos Rebello, el 1860 l'*ingenio* Lequeitio ocupava 60 *caballerías*, 25 de les quals estaven sembrades de canya. En la mateixa data l'*ingenio* Simpatía sumava 40 *caballerías*, la meitat de les quals estaven dedicades igualment a la producció de sucre. La mateixa font revela que Goytisoló havia incorporat la tecnologia més moderna a les seves finques, ja que totes dues utilitzaven la força del vapor en el primer procés de transformació industrial de la canya.¹⁸

Temps després Goytisoló comprà al comte de Casa Brunet (el qual havia viscut a Trinidad però havia traslladat la seva residència

16. M. DALMAU, *Los Goytisoló*, Anagrama, Barcelona, 1999, pp. 16-17; AHPB, José María Vives y Mendoza, 1887, 1a part, f. 72-77, 17 de gener de 1887. Estanislava Digat afirmava aleshores "que por su parte no hubo aportación alguna al tiempo de celebrarse el referido matrimonio", tot i que després aportà una casa de Cienfuegos valorada en 5.000 pessetes, a banda de 103.665 pessetes en tant que "importe líquido del legado de su hermana Doña Telesfora Digat", a les quals s'hi havien de sumar 15.423 pessetes en qualitat d'interessos.

17. FG, FAGL, caixa 96, exp. 10, carta d'Agustín Fabián Goytisoló al seu pare del 23 d'agost de 1881 des de Saratoga: "Antonio me hace la advertencia de que Vd. pasaba con mamá por 600 \$ al año pero creo que olvida que hoy han variado mucho las cosas".

18. C. REBELLO, *Estados relativos a la producción azucarera de la Isla de Cuba*, l'Havana, 1860.

a Europa a finals de la dècada de 1860) un tercer *ingenio* que batejà San Agustín (tot i que també s'identificava com Maguaraya), situat a les hisendes de Cruces i Ciego Montero, al terme municipal de Santa Isabel de las Lajas, dins la jurisdicció de Cienfuegos.¹⁹ Amb aquesta darrera adquisició Agustín deixà de comprar finques sucreres i a partir d'aleshores se centrà en la seva explotació. Malgrat tot, Goytisolo no limità els seus interessos al conreu i la transformació de la canya de sucre. Bo i sent bàsicament un hisendat, cal assenyalar que Goytisolo tenia la capacitat d'embarcar ell mateix el seu sucre amb destinació, principalment, als Estats Units. També va diversificar les seves inversions: s'interessà en diverses companyies mercantils de Cienfuegos, noliejà la seva pròpia corbeta i participà, a més, com a soci capitalista en una societat naviliera de l'Havana.

A l'abril de 1857 Goytisolo entrà a comanditar la societat Solozábal Campo y Cía.²⁰ Els socis gerents de l'empresa eren Venancio Solazábal i Juan del Campo, mentre que en qualitat de comanditaris hi figuraven la societat havana San Pelayo Pardo y Cía (de la qual era gerent el bilbaí Ramón San Pelayo) i el mateix Agustín Goytisolo. Després de la retirada de l'empresa de San Pelayo el 1865 el capital de la companyia se situà en 300.000 pesos repartits en terceres parts, de manera que Goytisolo —l'únic soci comanditari— hi acreditava una participació de 100.000 pesos. Però Campo Plana y Cía no fou l'única firma que comandità Goytisolo. Almenys des de 1871, juntament amb el seu homònim Agustín Irizar, fou també un dels dos socis comanditaris de la firma Iruretagoyena Lanza y Cía, de Cienfuegos, de la qual eren gerents el seu cunyat Antonio Iruretagoyena (el marit de la seva germana Clara) i Miguel Lanza. La companyia acreditava en el moment de la seva creació un capital de 80.000 pesos. En retirar-se'n Goytisolo al juny de 1874, la seva participació pujava a 45.815 pesos (és a dir, 229.975 pessetes).²¹ A més, per tal de donar sortida als seus propis carregaments, Agustín havia fet construir una corbeta que batejà *Flora* (en honor de la més gran de les seves filles) i que matriculà a Bilbao el 1867. Els primers anys de vida de la *Flora* el seu capità fou José Martín de Laca, el qual estava casat amb María Juana Arruebarrena, germana uterina d'Agustín. El 1872 el substituí José Mendiola, nebot polític de Goytisolo, casat amb Felipa Iruretagoyena Arruebarrena, filla de la seva germana Clara. Curiosament, Mendiola és el cognom fictici

19. Vegeu les dades de l'anada de Brunet a Europa a R. T. ELY, *Cuando reina-ba...*, p. 760.

20. APC, Protocolos, Escribanía de J. J. Verdaguier, 1857, f. 294-296, 17 d'abril de 1857.

21. FG, FAGL, caixa 99, exp. 41, carta d'Iruretagoyena Lanza y Cía a Agustín Goytisolo del 13 de juliol de 1874.

que l'escriptor Juan Goytisolo utilitza per disfressar la personalitat del seu besavi Agustín en tant que personatge de la seva novel·la de trets autobiogràfics *Señas de identidad*.

A començaments de 1868 l'empresa i els socis de Solozábal Campo y Cía, juntament amb la companyia havana San Pelayo Pardo y Cía (transformada posteriorment en San Pelayo Torre y Cía), s'embarcaren en un nou projecte empresarial: la compra dels vapors *Rápido* i *Cienfuegos* (i més endavant del *Manzanillo* i del *San Quintín*) amb la intenció d'explotar una nova línia de vaixells per la costa del sud de Cuba. El capital inicial de la societat naviliera pujava a 122.000 pesos, el 26'2% dels quals (és a dir, 32.000 pesos) fou aportat directament per Agustín Goytisolo, a banda de la seva participació indirecta com a soci de Solozábal Campo y Cía, firma que hi contribuïa amb 20.000 pesos més. Com a mínim des de 1871, la Línea de Vapores de la Costa del Sur aconseguí una "*contrata del gobierno para la conducción de tropas y administración militar*". Finalment cal afegir que Agustín Goytisolo posseïa la mateixa Cienfuegos una fleca regentada fins el 1871 per un nebot de cognom Robleda.²²

A part d'això cal assenyalar que Goytisolo havia enviat el seu fill gran, Agustín Fabián (al qual anomenarem només Fabián per evitar confusions), a estudiar a Europa, concretament a França. En acabar el batxillerat el 1869 Fabián tornà a Cienfuegos als 19 anys. Per la seva banda, el segon fill mascle, Antonio, que llavors tenia 13 anys, era en un internat de Mataró estudiant per assolir el grau de batxiller. Probablement es tractava del "*pensionado de Valladolid [...] [donde] una docena de jóvenes pertenecientes a otras tantas familias cubanas, hicieron sus estudios de bachillerato [...] uno de los más famosos, mejor organizados y más pintorescos de la España de entonces*". Tal com remarcava un cronista, els espanyols instal·lats a Cuba enviaven els seus fills a aquell internat "*con varios fines laudables y entre ellos el de que, en contacto con la metrópoli, la conociese[n] mejor y se criase[n] con mayores afectos y simpatías hacia España y los españoles*".²³ En aquell

22. FG, FAGL, caixa 96, exp. 3, cartes d'Agustín Fabián Goytisolo al seu pare de l'11 de gener de 1871 i del 25 de juliol de 1872; caixa 94, exp. 1, documentació de Solozábal Campo y Cía; caixa 97, exp. 2, carta de Miquel Plana al seu sogre del 10 de gener de 1871.

23. A. MASRIERA, *Oliendo a breia...* En una de les seves cartes el jove Antonio explicava al seu pare la duresa dels exàmens prenent com a referència "*el Colegio de Galaboti*", del qual afirmava que "*ha tenido toda una clase reprobada o suspensa*". Es referia a un col·legi d'elit on estudiaven, així mateix, alguns fills d'indians com Claudio López Bru, plançó del primer marquès de Comillas, cf. FG, FAGL, caixa 96, exp. 16, carta d'Antonio Goytisolo al seu pare del 7 de juny de 1870; Arxiu de la Universitat de Barcelona, expedient de Claudio López Bru.

temps Agustín Goytisolo Lezarzaburu ja s'havia consolidat com una destacada personalitat de Cienfuegos, tal com ho demostra el fet que, en reunir-se al febrer de 1869 els ciutadans de la vila per elegir "*una junta de personas que aconsejasen*" el tinent governador de la plaça, ell i el seu soci Miguel Lanza foren escollits com a dos dels sis integrants d'aquest organisme.²⁴

El mateix any 1869 Venancio Solazábal abandonà la gerència de la seva casa de comerç a Cienfuegos per tornar definitivament a la Península. Fou aleshores quan l'únic gendre de Goytisolo, Miquel Plana, s'incorporà a la companyia. Aquesta modificà la seva raó social tot creant la nova Campo Plana y Cía, una firma encarregada de la refacció de les finques de diversos hisendats, algunes de les quals tan significades com l'*ingenio* Conchita de Juan Andrés Iznaga.²⁵ Els seus gerents foren Juan del Campo i el mateix Miquel Plana. Agustín Goytisolo, per la seva banda, continuava com a soci mantenint-hi una comandita de 49.000 pesos. També hi aportava els 49.000 pesos que, suposadament, eren la contribució del seu gendre a la firma. Cal remarcar que amb la nova escriptura entrava en la societat un segon soci comanditari: el català Pau Lluís Ribalta.

Nascut dins d'una família del barri de pescadors de la capital catalana, Pau Lluís Ribalta marxà de Barcelona amb els seus germans Tomàs i Josep per travessar l'Atlàntic i instal·lar-se a Cuba. Tanmateix, mentre que els seus germans s'establiren a la puixant Sagua la Grande, Pau Lluís optà per fer-ho a la capçalera de la jurisdicció, la ciutat de Santa Clara. Agustín Goytisolo y Pau Lluís Ribalta tingueren trajectòries similars: d'entrada tots dos van néixer a la Península en el si de famílies humils, la qual cosa no fou obstacle perquè aconseguissin dues grans fortunes a Cuba. A banda de participar conjuntament a Campo Plana y Cía, ambdós foren igualment socis de la Línea de Vapores de la Costa del Sur, una iniciativa que Ribalta ajudà a finançar aportant-hi 10.000 pesos. A més, malgrat que residia a Santa Clara, Ribalta estigué força vinculat a Cienfuegos, a les rodalies de la qual, concretament al partit de Las Casas, transformà un espai agrest en l'*ingenio* Santa Marta; una

24. Extret d'E. EDO, *Memoria histórica de Cienfuegos y su Jurisdicción*, 1a ed. de 1862, p. 325, citat a C. GUERRA; E. MORALES, D. IGLESIAS, "El desarrollo económico-social y político de la antigua jurisdicción de Cienfuegos entre 1877 y 1887", *Islas*, n. 80, 1984, p. 157.

25. FG, FAGL, caixa 97, exp. 2, cartes de Miquel Plana al seu sogre Agustín Goytisolo del 27 de març de 1871, del 12 de juliol de 1871 i del 12 de febrer de 1872; caixa 99, exp. 42, cartes de Juan Andrés Iznaga a Agustín Goytisolo. Sobre els Iznaga vegeu H. VENEGAS, "Estudio de una familia de la oligarquía esclavista cubana del siglo XIX: los Valle Iznaga", *Islas*, n. 91, setembre-desembre de 1988, pp. 41-51.

finca que, segons Orlando García, es creà el 1839.²⁶ El 1873 la dotació del Santa Marta era de 116 esclaus (14 dels quals tenien més de 60 anys); 16 colons xinesos (dos dels quals havien fugit), i sis lliberts sota patronat. No s'acabà aquí la vinculació de Pau Lluís Ribalta i Cienfuegos, ja que en aquesta ciutat acabà comprant o construint un total de set cases, a les quals cal sumar dos solars. Les finques estaven ubicades als carrers Argüelles, Clouet i San Fernando, i algunes eren properes a la residència dels Goytisolo.²⁷ El barceloní participà, a més, com a soci comanditari en una tercera firma de Cienfuegos, Pol Fernández y Cía, a la qual aportà 10.000 pesos forts.

A l'igual d'Agustín Goytisolo a Cienfuegos, Pau Lluís Ribalta també acabà sent un destacat membre de l'elit de la seva ciutat, Santa Clara. En proclamar-se al febrer de 1855 l'estat de guerra i l'allistament voluntari dels veïns de la vila (pel temor a una expedició annexionista), ell fou un dels cinc capitans dels batallons de milicians que es formaren aleshores. Mesos després, al juny del mateix any però en una situació política diferent, Ribalta entrà en la Junta Jurisdiccional de Fomento de la ciutat en representació dels comerciants de Santa Clara. Amb el temps acabaria sent, fins i tot, regidor de l'Ajuntament.²⁸ Cal remarcar que, per causa de l'actitud i l'activitat política de Ribalta, el seu *ingenio* Santa Marta fou una de les 22 finques de la jurisdicció de Cienfuegos que volien destruir els dirigents cubans aixecats en armes per la independència de l'illa a l'octubre de 1869.²⁹ Un llunyà testimoniatge de la seva vinculació amb Santa Clara encara pot apreciar-se a través de la seva antiga residència, un edifici on actualment hi ha la Casa de la Ciudad. Per acabar aquest resum de l'activitat de Pau Lluís Ribalta a Cuba cal remarcar que creà un altre *ingenio* que anomenà Rosa (en homenatge a la seva primera esposa, Rosa Mora), i que estava situat en terrenys adjacents a l'*ingenio* Santa Teresa, propietat tal com veurem del seu germà Tomàs. Tanmateix, la divisió administrativa va voler que el segon pertanyés a la jurisdicció de Sagua la Grande, mentre que el primer depenia del partit de Santa Clara. L'*ingenio* Rosa tenia el 1873 una dotació de 158 esclaus (incloent-hi 20 pròfugs); 10 colons asiàtics (incloent-hi 4 fugits), i 10 lliberts sota patronat. A més a més, en ter-

26. O. GARCÍA, "Estudio de la economía...", annex 3.

27. AHPVC, Registro de la Propiedad de Santa Clara, vol. III, f. 76-90.

28. M. D. GONZÁLEZ, *Memoria histórica...*, pp. 296 i 298; AHPVC, Ayuntamiento de Santa Clara, Extracto (*sic*) de los principales acuerdos capitulares tomados desde el año de 1800 hasta 1903, 26 d'agost de 1867.

29. *El Sagua*, n. 89, 7 de novembre de 1869, p. 2.

renys de la mateixa jurisdicció, Ribalta adquirí cinc *potreros*, hisendes dedicades a la cria de bestiar.³⁰

Com s'ha dit, Pau Lluís Ribalta deixà la Barceloneta per emigrar a la Gran Antilla a l'igual dels seus germans, Tomàs i Josep. Aquest darrer es casà a Cuba amb la criolla Àngela de León Costa, la qual havia nascut a Álvarez el 1814. Josep morí al cap de poc, deixant dues filles (Carmen, nascuda pel que sembla el 1841, i Marina) i una fortuna que calculo lleugerament superior als 90.000 pesos.³¹ Àngela es casà poc després amb el germà del seu difunt marit, Tomàs Ribalta i Serra, tot declarant que llavors *“se hallaba ya liquidado y depurado el caudal o bienes de su primer marido D. José Ribalta y por consiguiente aportaron los cónyuges al nuevo enlace cada cual por su parte un capital de poca importancia y de igual cuantía el de cada uno, sin que lo hicieran constar de una manera fehaciente”*.³² Nascut a Barcelona el 1812, Tomàs Ribalta degué arribar a Cuba en la mateixa època que Agustín Goytisolo, és a dir, a la dècada de 1830; per bé que, a diferència del fill de Lekeitio, ell s'instal·là a la costa del nord de l'illa. Les primeres adquisicions de sòl urbanitzable a Sagua la Grande les féu al començament de la dècada de 1840, bàsicament solars on edificà cases i magatzems.³³ Diversos testimonis suggereixen que Tomàs Ribalta es consolidà aviat com una personalitat rellevant de la vida social i econòmica de la ciutat. Així, juntament amb el capellà del veí Quemado de Güines, el tinent governador de la plaça, el coronel Joaquín Fernández i cinc

30. AHPVC, Registro de la Propiedad de Santa Clara, vol. III, f. 76-90.

31. En testar al setembre de 1886, Carmen Ribalta León declarava que tenia 45 anys, de la qual cosa es dedueix que degué néixer el 1840 o el 1841 i que en casar-se el 13 de juny de 1857 tot just en tenia 16 o 17. Carmen Ribalta aportà al seu matrimoni *“22.700 pesos por herencia de su padre Dn. José Ribalta, dote entregada a su madre Ángela de León en unión de su segundo marido”*, Tomàs Ribalta. Tenint en compte que aquella xifra devia correspondre a la meitat dels béns d'associació a guanys del seu pare durant el matrimoni amb Àngela de León, cal xifrar l'haver d'aquella associació en 90.800 pesos, vegeu AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1886, 2a part, f. 909-913, 4 de setembre de 1886.

32. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 503-555, 27 de març de 1882.

33. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1888, 1a part, f. 104-180, 26 de gener de 1888. De la casa que posseïa al número 14 del carrer Gloria de Sagua es diu que *“fue construida a expensas del mismo Don Tomás Ribalta en el terreno que ocupa, adquirido por compra al pardo Monserrate Machado y a su mujer por los años de 1840 a 1845 sin que haya sido posible encontrar título alguno de dominio”*. En canvi, sí que consta que el 13 de juliol de 1843 comprà davant de Mateo Surí, notari de Santa Clara, un ampli terreny urbà on edificà la seva residència i altres cases. Tomàs Ribalta continuà comprant solars i cases a Sagua la Grande els anys 1847, 1848, 1852, 1860, 1865 i 1871, cf. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 503-555, 27 de març de 1882.

vocals més, integrà la primera Junta Parroquial de Sagua la Grande, constituïda el 1850 per impulsar la construcció de la primera església de pedra de la població.³⁴

En aquelles dates Tomàs Ribalta havia acumulat prou capital per a fundar el seu primer *ingenio*, que anomenà Santa Teresa. D'aquest s'ha escrit que “*se sabe que ya en 1847 funcionaba el trapiche Santa Teresa, propiedad de Tomás Ribalta y posiblemente fundado en 1836. Debido a excesivas aguas subterráneas fue trasladado para el lugar ocupa el hoy Héctor Rodríguez en el año 1850*”.³⁵ El fet cert és que, entre octubre i novembre de 1849, Tomàs Ribalta comprà un total de 40 *caballerías* de terra al partit d'Amaro i a la vora del riu Sagua, on es dedicà al conreu de la canya de sucre. Posteriorment hi afegí “*diferentes lotes de terreno que fue comprando y agrupando por su expresa voluntad hasta formar una sola finca*”. El 1851 adquirí vuit *caballerías* més; el 1856, unes altres vuit *caballerías*, i la resta, fins a completar un total de 63 *caballerías*, entre 1861 i 1878.³⁶ Precisament en aquesta finca nasqué al desembre de 1868 Esteban Santa Teresa, que després adoptà el nom d'Esteban Montejo, un interessant personatge la centenària vida del qual inspirà el novel·lista i etnòleg cubà Miguel Barnet en l'elaboració del seu conegut llibre *Biografía de un cimarrón*. Cal dir, però, que la novel·la té notables dosis de ficció, tal com ha demostrat Michael Zeuske.³⁷

L'*ingenio* Santa Teresa no podia tenir una millor ubicació, en estar situat en “*unos terrenos muy feraces*” i, sobretot, a la vora del riu Sagua.³⁸ El seu propietari pogué d'aquesta manera, des de la primera safra, minimitzar els costos embarcant el sucre a la mateixa finca i derivant-lo per via fluvial fins a Sagua la Grande (un enclavament els primers noms del qual foren, i no pas per casualitat, Surgidero i Embarcadero). De fet, es deu a Tomàs Ribalta el primer i infructuós intent

34. R. RODRÍGUEZ, *Las Villas (biografía de una provincia)*, Academia de Historia de Cuba, l'Havana, 1955, pp. 179-180.

35. Diversos autors, *Centrales azucareros Villa Clara*, Villa Clara, 1981, p. 93.

36. AHPVC, *Protocolos de Sagua la Grande*, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 503-555, 27 de març de 1882.

37. M. ZEUSKE, “El *Cimarrón* y las consecuencias de la guerra del 95. Un repaso a la biografía de Esteban Montejo”, *Revista de Indias*, n. 212, Madrid, 1998, pp. 65-84; “Notvedades de Esteban Montejo”, *Revista de Indias*, n. 216, Madrid, 1999, pp. 521-525.

38. Vegeu la referència literal als terrenys de Sagua la Grande a *Cuadro estadístico...*, p. 76. Igualment, Jacobo de la Pezuela remarcava “*la bondad de los terrenos [de Sagua] [...] que se han ido colonizando en virtud de su feracidad*”; v. J. DE LA PEZUELA, *Diccionario geográfico...*, vol. IV, p. 376. Per la seva banda, R. T. Ely insisteix en la importància d'ubicar els *ingenios* a la vora de “*una corriente navegable, pues los gastos y molestias ocasionados por el transporte de la mercadería reducíanse al mínimo*”, vegeu R. T. ELY, *Cuando reinaba...*, pp. 619-620.

d'instal·lar un veritable moll comercial al port fluvial de Sagua la Grande, moll que promogué el 1852 a l'embarcador que duia el seu nom.³⁹ Aviat s'adonà, però, que encara era més important el desenvolupament d'un port de mar a la mateixa boca del riu Sagua (el port d'Isabela) i, especialment, la construcció d'una línia ferroviària que, sortint d'aquest port i travessant Sagua, passés per les finques de la jurisdicció. Tomàs Ribalta no fou només un dels promotors del Ferrocarril de Sagua sinó que, a més, va ser un dels tres únics homes de negocis de Sagua la Grande que integraren la primera junta directiva del tren constituïda el 1854. Encara no havien transcorregut quatre anys, és a dir, abans de 1858, que l'empresa ja havia construït "*el sistema [ferroviario] más extenso (105 kilómetros) de la región central de Cuba*".⁴⁰

La participació de Tomàs Ribalta en el negoci ferroviari s'explica pel seu interès a facilitar la sortida del seu sucre al mar. En aquest sentit, Santa Teresa fou un dels dos únics *ingenios* del partit d'Amaro que quedaren connectats directament amb el port de Sagua mitjançant la línia ferroviària de La Encrucijada, "*saliendo de esta última un chucho* para el servicio de la finca*". Els resultats de l'explotació de l'*ingenio* Santa Teresa devien ser molt remuneratius. Per aquest motiu, en subhastar-se el 1862 l'*ingenio* El Consejo (situat tan a prop del Santa Teresa que entre ambdues finques només s'hi interposava l'*ingenio* Manuelita), Tomàs Ribalta pujà fins que n'aconseguí la propietat. Després de prendre'n possessió el 27 de novembre de 1862 el rebatejà Santo Tomás i a continuació hi féu arribar també el ferrocarril, quedant així mateix el seu segon *ingenio* "*atravesado de Norte a Sur por la línea de Sagua la Grande a la Encrucijada, de la cual sale un chucho para el servicio de la finca*".⁴¹ La febril activitat de Ribalta en el foment de la canya de sucre explica el seu ulterior nomenament com a membre de

39. J. DE LA PEZUELA, *Diccionario geográfico...*, vol. IV, p. 388: "A pesar de los esfuerzos de este crecido vecindario, en 1859 aun carecía este puerto de todo muelle para su comercio porque uno muy pequeño y defectuoso que se estableció siete años antes en el embarcadero de Rivalta (sic) por el solo gasto de 2.447 ps. fs y 2 cs. no se puso en un punto muy conveniente para su servicio."

40. O. ZANETTI; A. GARCÍA, *Camino...*, p. 73.

41. AHPVC, *Protocolos de Sagua la Grande*, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 503-555, 27 de març de 1882. Segons C. REBELLO, *Estados relativos...*, p. 56, dels quinze *ingenios* productius del partit d'Amaro el 1859, només dos (el Santa Teresa de Ribalta i el Manuelita de Larrondo) tenien "*un chucho en su finca*", mentre que El Consejo havia d'utilitzar l'embarcador de Sitio Grande. Tanmateix, descripcions posteriors del Santo Tomás (antic El Consejo) com les esmentades indiquen que Ribalta aconseguí fer-hi arribar el ferrocarril, cf. AHPVC, *Protocolos de Sagua la Grande*, Calixto M. Casals Valdés, 1888, 1a part, f. 104-108, 26 de gener de 1888.

*. Mot cubà que designa l'agulla del canvi de via i, per extensió, una desviació de la línia principal del ferrocarril (n. del t.).

la Junta Jurisdiccional de Agricultura, Industria y Comercio de Sagua la Grande. Però no només ell era tot un personatge a la ciutat: els seus dos nebots (i fillastres) polítics, Juan de Oña i Francisco Santos Lamadrid, foren regidors de l'Ajuntament i, amb el temps, el darrer arribà fins i tot a ser alcalde de Sagua la Grande.⁴²

Si Pau Lluís Ribalta participà juntament amb Agustín Goytisolo en dues firmes mercantils com eren l'empresa de vapors i Campo Plana y Cía, el darrer compartí interessos en una tercera firma de Cienfuegos, Iruretagoyena Lanza y Cía, amb el seu homònim Agustín Irizar de Clouet.⁴³ Tot i que a Irizar no se'l pot qualificar pròpiament com a hisendat, no hi ha dubte que la fortuna que acumulà a Cienfuegos es degué majoritàriament i igual a la canya de sucre. Agustín Irizar era nebot del qui fou fundador de l'antiga colònia Fernandina de Jagua (després coneguda com Cienfuegos), el francès Leopold de Clouet. Durant molts anys, Irizar exercí com a administrador i home de confiança de l'home més ric de Cienfuegos (i un dels més rics de Cuba), el comerciant i hisendat Tomás Terry, a l'ombra del qual reuní la seva pròpia fortuna. Almenys treballava per Terry des del 1851, en què tenia assignat un sou de 2.000 pesos a l'any. Partidari de remunerar bé els seus empleats, Terry anà pujant progressivament la retribució d'Irizar i el 1859 el sou d'aquest ja assolí els 9.000 pesos anuals, que pujaren a 12.000 pesos a partir de 1864. Segons que diu Roland T. Ely, *"a fines de 1866 ofreció a su empleado principal, Agustín Yrizar, una participación en el negocio. Yrizar, que desde hacía tiempo estaba autorizado para firmar en nombre de Terry por poder [...] naturalmente aceptó la proposición que se le formulaba. Aparte del prestigio que connotaba el ser socio de un multimillonario, recibiría el 10% de las ganancias netas de la firma"*. El mateix Ely ha remarcat que la participació d'Irizar en els beneficis de Terry va representar un important increment patrimonial per al primer, el qual rebé el 1867 d'aquesta forma 36.727 pesos or (equivalents *almenys a uns 45.000 dòlars d'aleshores*), cosa que triplacava la seva anterior assignació. Ely no ofereix dades precises sobre els ingressos d'Agustín Irizar pel que fa als anys següents, però podem suposar que foren notables. I més encara a partir de 1887, data en què la seva participació en els guanys de la firma Tomás Terry y Cía

42. *El Sagua*, n. 101, 19 de desembre de 1869, p. 1; n. 3, 10 de gener de 1869, p. 3; n. 90, 11 de novembre de 1869, p. 2. Hi ha una referència a Santos de Lamadrid com a *"Alcalde Municipal de este término y Juez de Primera Instancia accidental"* a AHP-VC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1885, f. 894 i ss., 17 de desembre de 1885.

43. FG, FAGL, caixa 97, exp. 2, cartes de Miquel Plana al seu sogre Agustín Goytisolo Lezarzaburu del 12 de maig i el 13 de juliol de 1872.

pujà fins al 20% del total. En aquest sentit cal tenir en compte que el capital de Terry augmentà de 3.090.593 pesos el 1860 a 7.891.784 pesos el 1870, i a 13.763.594 pesos el 1880.⁴⁴ El veneçolà Tomás Terry era el propietari de quatre *ingenios* a la jurisdicció de Cienfuegos anomenats respectivament Reparador, Esperanza, Caridad de Juraguá i Caracas. Aquest darrer, el més gran de tots, havia estat creat el 1862 i es trobava a prop de l'*ingenio* San Agustín, propietat dels Goytisolo. Al desembre del 1880, és a dir, després de més de tres dècades treballant amb el *Creso cubano*, Agustín Irizar de Clouet es retirà de la societat Tomás Terry y Cía i al cap de poc temps marxà de l'illa.⁴⁵

A Cienfuegos, Agustín Irizar tractà amb nombrosos comerciants catalans que hi vivien, algun dels quals tornà finalment a la seva terra natal. Així, per exemple, el sitgetà Pere Massó i Marrugat el deixà com a apoderat per a la gestió i venda dels seus béns en tornar a Catalunya en la dècada de 1860.⁴⁶ La vinculació d'Irizar amb el Principat anà més enllà, però. Un dels seus germans residí durant molt temps a Barcelona. Així, al juliol de 1872 Agustín Irizar, a través del seu germà Pedro, comprà a mitges amb Agustín Goytisolo un solar de més de 260.000 pams quadrats edificables a l'horta de Sant Beltran, a la falda de Montjuïc.⁴⁷ Des del 1873, a més, Pedro Irizar fou l'apoderat general dels béns d'Agustín Goytisolo a la Península juntament amb un altre indià del qual parlaré més endavant, Francisco de Sola. Al seu torn, Agustín Irizar substituï el 1874 el gendre de Goytisolo, el difunt Miquel Plana, com a apoderat general dels interessos que el segon tenia a Cuba.⁴⁸ No ens ha d'estranyar, doncs, que després de marxar de l'illa el 1881 el mateix Agustín Irizar acabés traslladant-se a Barcelona.

Agustín Irizar acabava una de les cartes trameses al seu soci Agustín Goytisolo enviant-li salutacions a "*los amigos D. Manuel, Curas, Taltavull [y] Marroig*", tot recordant sens dubte experiències compartides.⁴⁹ Un d'ells, el tal Taltavull, no només s'havia enriquit també a Cienfuegos sinó que, a més, la seva única filla Caterina acabà casant-se amb

44. R. T. ELY, *Cuando reinaba...* Les referències a Irizar a les pp. 392-393; les dades de la fortuna de Tomás Terry a la p. 406.

45. Segons Agustín Fabián Goytisolo, Agustín Irizar salpà de Nova York amb destinació a Liverpool a l'agost de 1881, cf. FG, FAGL, caixa 96, exp. 10, carta d'Agustín Fabián Goytisolo al seu pare del 15 d'agost de 1881.

46. AHPB, Francisco Just, 1864, f. 109-110, 7 de febrer de 1864; f. 481-482, 8 d'octubre de 1864.

47. AHPB, Fernando Ferran, 24 de juliol de 1872.

48. AHPB, Fernando Ferran, 10 de gener de 1873; FG, FAGL, caixa 96, exp. 6, carta d'Agustín Fabián Goytisolo al seu pare del 13 de febrer de 1874.

49. FG, FAGL, caixa 98, exp. 29, carta d'Agustín Irizar a Agustín Goytisolo des de Cienfuegos del 13 de maig de 1880.

un dels fills d'Agustín Goytisolo. El seu nom complet era Josep Pere Taltavull i Garcia i havia nascut a Maó el 1817. El 1839, als 22 anys, emigrà a l'Havana i poc després s'instal·là a Cienfuegos. És probable que entrés aviat a treballar com a empleat de la firma Rabassa Font y Cía, creada el 1840 i possiblement participada pel seu germà uterí Pere Antoni Font i Garcia. Anys després Taltavull i Font eren socis en un "negocio de almacén de víveres y casa de comisiones" sota la raó social Font y Cía, continuadora de l'anterior. De fet, després de la mort del seu padastre, Joan Taltavull i Quevedo, a Pere Antoni Font li havia correspost d'actuar com a "gefe de la familia". En la dècada de 1840 i a través de l'actiu de Font y Cía, Josep Pere i el seu germà gran invertiren una part dels guanys de la firma familiar en l'ingenio Caridad, ubicat al partit de Las Casas i proper a l'ingenio Santa Marta de Pau Lluís Ribalta. Al maig de 1861 Taltavull i Font transformaren la seva participació a l'esmentada casa de comerç en comandita de la nova firma García Taltavull y Cía, dedicada, entre altres coses, al descompte d'efectes mercantils. El canvi de raó social no impedí que l'empresa familiar dels Taltavull seguís mantenint una altíssima rendibilitat: amb un capital de 211.683 pesos, García Taltavull y Cía tornà als seus tres únics socis en només tres anys (entre 1861 i 1863) un total de 188.617 pesos, la qual cosa suposa una taxa anual de beneficis del 29,7%.⁵⁰

L'únic soci gerent de García Taltavull y Cía era el comerciant i hisendat Sebastián García, propietari al seu torn de l'ingenio Juanita, ubicat com el Santa Marta (de Pau Lluís Ribalta) i el Caridad (de Josep Pere Taltavull) al partit de Las Casas, de la jurisdicció de Cienfuegos.⁵¹ Anys després, Sebastián García creà la seva pròpia casa de comerç sota la raó social García y Cía, una firma que acabà gestionant a partir

50. La data probable de l'arribada de Josep Pere Taltavull a Cuba s'obté de la primera carta que escrigué des de l'Havana al seu germà Joan, vegeu A. CARRERAS, *Comerç i finances a la Menorca de finals del segle XIX. Una aproximació a partir de l'estudi de cas de Joan Taltavull i Garcia*, treball de curs per al doctorat en història econòmica, Universitat de Barcelona, 1997 (que s'ha pogut consultar gràcies a l'amabilitat de la seva autora. La referència a "Rebaza (sic) Font y Cía" i a la propietat de l'ingenio Caridad l'any 1850, a O. GARCÍA, "Estudio de la economía...", p. 43 i annex 3, respectivament. L'escriptura social i els beneficis de García Taltavull y Cía, a ANC, *Protocolos*, Gabriel Ramírez O'Brien, 1864, vol I, f. 107 i ss. El caràcter de cap de la família Taltavull atorgat a Pere Antoni Font, segons expressió de la seva madrastra Àgueda Pons Fuxà, la qual decidí llegar els magatzems familiars a Maó "a D. Pedro Antonio Font, considerándolo como a Gefe de la familia después del fallecimiento de mi esposo", a AHPB, Francisco Javier Moreu, 1878, 1a part, f. 759-762, 5 de març de 1878.

51. Dirección General de Hacienda de la Isla de Cuba, *Noticia de los ingenios y fincas azucareras que en estado de producción existen actualmente en toda la isla*, l'Havana, 1877.

de 1883 les finques que Tomàs Ribalta tenia a Cienfuegos.⁵² Sabem positivament que “*García y Cía era uno de los mayores exportadores de la ciudad*” de Cienfuegos i que protagonitzava “*un gran volumen de comercio con Estados Unidos*”.⁵³ Per la seva banda, els Taltavull mantingueren allí els seus interessos sota la raó social F. Taltavull y Cía, de la qual era soci principal un altre germanastre de Josep Pere, Francesc Taltavull i Pons.⁵⁴

CAPITALS I CAPITALISTES DE SAGUA LA GRANDE A BARCELONA: EL CAS DE TOMÀS RIBALTA

Les fortunes d'Agustín Goytisolo, Josep Pere Taltavull, Tomàs Ribalta i els germans Irizar, entre altres, es van crear a la regió cubana de Las Villas. Allí s'enriquiren tots, i tots acabaren instal·lant-se a Barcelona. En algun cas —com el de Tomàs Ribalta, Goytisolo o el seu soci Venancio Solozábal— pogué influir en això l'esclat d'una cruenta guerra d'independència a l'octubre de 1868. Amb tot, hi influí molt més, sens dubte, el fet que tots haguessin completat un cicle vital a Cuba, així com la consideració que Barcelona era una plaça adequada per a la reproducció dels seus capitals. Ni Agustín Goytisolo, ni Venancio Solozábal, ni els germans Irizar ni Josep Pere Taltavull no havien nascut a Catalunya i, tanmateix, tots ells optaren per no tornar als seus respectius llocs d'origen i establir-se a Barcelona.

El primer a abandonar Cuba fou Josep Pere Taltavull. Degué fer-ho a mitjana dècada de 1860, ja que el 1866 entrà a Barcelona com a soci capitalista de la firma Ros Aran y Cía (transformada en Aran y Cía el 1871), una companyia dedicada al negoci del tabac.⁵⁵ Anys després, el 1870, Agustín Goytisolo seguia les passes de Taltavull i a l'abril d'aquell any salpava de l'Havana amb destinació a la capital catalana juntament amb la seva esposa i les seves filles Flora, Trinidad, Josefa i Luisa. En arribar a Barcelona la família Goytisolo s'allotjà provisionalment a casa del matrimoni format per Miquel Plana i Cunill i Sofía Iradi Batable, els seus consogres. Agustín va saber adaptar-se molt aviat a la realitat catalana, ja que opinava que “*el hombre no debe ser sino de*

52. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1883, 4a part, f. 1.335-1.336, 17 d'octubre de 1883.

53. D. SARTORIUS, “Conucos y subsistencia: el caso del ingenio Santa Rosalía”, a F. MARTÍNEZ; R. SCOTT; O. GARCÍA, *Espacios, silencios...*, p. 111.

54. FG, Fons Família Taltavull, caixa 118, exp. 7.

55. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1871, 1a part, f. 349-350 i 351-355.

donde le va bien”,⁵⁶ i al cap de poc decidí d’instal·lar-se definitivament a Barcelona, ciutat que acabà convertint en l’epicentre dels seus negocis i a on anà traslladant, a poc a poc, el seu capital. Respecte a això l’escriptor Juan Goytisolo ha suggerit que la principal raó que impulsà el seu besavi Agustín a desestimar la tornada a la seva població natal, Lekeitio, fou la seva condició de fill il·legítim. Al meu parer, tanmateix, és inqüestionable que la seva predilecció per la ciutat comtal estigué condicionada pel fet que Barcelona era una ciutat de gran dinamisme econòmic que oferia múltiples possibilitats d’inversió.

Uns mesos abans que Agustín Goytisolo marxés de Cuba, el seu soci Venancio Solozábal Pérez havia deixat també l’illa per instal·lar-se a la Península, concretament a Tricio (la Rioja). A l’agost de 1870, però, Goytisolo rebia una missiva de Solozábal en què aquest l’informava de la seva decisió d’anar a viure al nou Eixample de la capital catalana. *“Ya he escrito al amigo D. Pedro Irizar que tanto conoce esa población, recomendándole que me consiga un piso cerca de todos Vds. Parecía que sobrarían habitaciones en el Ensanche como sucedía antes, y parece que no es así, y mucho sentiría tener que vivir dentro de Barcelona”*, escrivia. Finalment va anar a la ciutat comtal, on morí poc després, el 22 de gener de 1871. Aleshores li correspongué a Agustín Goytisolo encarregar-se del seu enterrament a Barcelona.⁵⁷ La seva prematura desaparició impedí el desig de Solozábal de residir a Barcelona a la vora dels seus antics amics de Cienfuegos. No fou el cas de la seva vídua, Enriqueta Hellmund Basden, la qual decidí de quedar-se a viure a la capital catalana amb els seus fills petits i amb el capital llegat pel seu difunt espòs. Gràcies a la fillola que li correspongué, la fortuna d’Enriqueta (administrada a Barcelona per un altre indià, Pedro Irizar de Clouet) pujava el 1878 a 121.535 pessetes. Aquell any la vídua de Solozábal es casà en segones núpcies amb un comerciant de Capellades, Baldomer Sellarés i Ortoll, tot aportant un dot de 90.000 pessetes, quantitat que el seu nou espòs volgué utilitzar *“bajo [su] responsabilidad [...] en el comercio que se dedica”*. Aquella unió fou força desigual i Sellarés no pogué hipotecar el dot rebut, tal com era el costum, *“por carecer de bienes hipotecables”*.⁵⁸

56. FG, FAGL, caixa 96, exp. 4, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 28 de novembre de 1872.

57. FG, FAGL, caixa 98, exp. 54, carta de Venancio Solozábal a Agustín Goytisolo del 29 d’agost de 1870; caixa 99, exp. 20, carta de Campo Plana y Cía a Agustín Goytisolo del 25 de febrer de 1871; caixa 94, exp. 5, rebut d’Enriqueta Hellmund, vídua de Solozábal, signat a Barcelona el 21 de març de 1872.

58. AHPB Antonio Graciós, 1878, 1a part, f. 91-94, 21 de març de 1878.

Els tres fills petits del matrimoni Solozábal Hellmund es criaren a Barcelona en la dècada de 1870 mentre que el gran, Tomás, romangué a Cienfuegos, on practicà com a empleat de comerç. Enrique i Venancio Solozábal Hellmund (nascuts a Cienfuegos el 1858 i el 1863, respectivament) completaren la seva educació a la capital catalana, així com la seva germana Carmen, la qual acabà casant-se amb José Rivero Muñoz, veí de Puente-Viesgo (Cantàbria) i aportant al matrimoni el patrimoni heretat del seu pare i, en menor mesura, de la seva mare, tots dos enriquits a Cienfuegos.⁵⁹

Un dels amics als quals es referia Venancio Solozábal en la seva carta devia ser Tomàs Ribalta, el qual havia arribat a Barcelona a l'estiu de 1869 amb la finalitat de planificar la tornada definitiva a la seva ciutat natal. Llavors tenia 56 anys i en feia més de 30 que vivia a Sagua la Grande. Al cap de poc temps Tomàs comprà un edifici de quatre plantes amb el seu corresponent magatzem al número 14 del carrer Mendizábal (avui, Arc de Sant Agustí), que Víctor Balaguer havia descrit poc abans com "*una de las calles más elegantes de Barcelona*".⁶⁰ El de la Barceloneta pagà per la seva nova residència, i trinco-trinco, 200.000 pessetes. A més, el mateix dia comprà dues cases de camp a la veïna vila de Gràcia.⁶¹ Degué tornar poc després a Cuba, atès que al desembre de 1869 fou nomenat vocal de la Junta Jurisdiccional de Agricultura, Industria y Comercio de Sagua la Grande, càrrec que exercí el 1870.⁶² Amb tot, Ribalta no només realitzà una intensa vida social a Cuba sinó també a Catalunya. En aquest sentit, després de la seva instal·lació definitiva a la capital catalana participà, per exemple, en la creació el 1871 del poderós Círculo Hispano Ultramarino. Aquest era la peça fonamental d'un moviment d'abast estatal dirigit per indians enriquits a Cuba i nascut com a resposta a la Llei Moret (o *Ley de Ventres Libres*) de 1870, per tal de pressionar les autoritats espanyoles a favor del manteniment de l'*statu quo* colonial, i també per ajudar-les a sufocar la rebel·lió cubana iniciada tres anys abans.⁶³

59. AHPB, Joaquín Serra, 1879, 4a part, f. 4.947-4.956, 16 de desembre de 1879; Ignacio Gallisá, 1883, 3a part, f. 1.989-1.992, 29 de maig de 1883.

60. V. BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, vol. 2, Dossal, Madrid, 1992, p. 36 (edició original de 1886).

61. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1869, 2a part, f. 1.073-1.094, 9 de setembre de 1869; f. 1.129-1.130, 22 de setembre de 1869.

62. *El Sagua*, any XVIII, n. 101, 19 de desembre de 1869, p. 1.

63. J. MALUQUER DE MOTES, "La burgesia catalana i l'esclavitud colonial: modes de producció i pràctica política", *Recerques*, n. 3, Barcelona, 1973, pp. 83-133. Vegeu, més recentment, M. JANUÉ, *Els polítics en temps de revolució. La vida política a Barcelona durant el Sexenni Revolucionari, 1868-1873*, Eumo, Vic, 2002.

Tanmateix, Tomàs Ribalta no tornà acompanyat de la seva esposa ja que la criolla Àngela de León optà per quedar-se a viure i a morir a Cuba amb les seves filles i els seus gendres. Precisament, una de les seves filles, Carmen Ribalta, “*ganó fama de buena con sus esclavos y por las obras benéficas que en el marco de la caridad burguesa construyera en Sagua la Grande: un asilo y un hospital materno. Se afirma que su propia casa la donó para que el alquiler sirviera de fondo para mantener el asilo*”.⁶⁴ Poc abans de morir, Carmen Ribalta participà el 1899 en la fundació del Liceo de Sagua la Grande, entitat que “*en el año 1900 ocupó la casa que actualmente [es refereix a 1941] tiene donada para ese fin por la gran benefactora sagüera, Doña Carmen Ribalta*”.⁶⁵ Al contrari de l'oncle i padrastre de Carmen, un dels seus fills lluità contra el domini espanyol a Cuba. Es tracta de Tomás de Oña Ribalta, “*quien por su participación en la lucha independentista había tenido que huir de Cuba escondido en un bocoy de azúcar hacia EEUU*”. Probablement per aquest motiu Tomàs Ribalta, des de Barcelona, exclogué expressament el seu renebot de la seva herència.⁶⁶

La inesperada mort del seu germà Pau Lluís, ocorreguda a Santa Clara al juny de 1871, sorprengué Tomàs Ribalta tot just uns mesos després d'instal·lar-se a Barcelona. En nomenar-lo “*su único y universal heredero*” Pau Lluís transferia *post mortem* part de la seva fortuna al seu germà Tomàs, el qual d'aquesta manera incrementava notablement el seu patrimoni. Aviat anà a Santa Clara i ja al juliol de 1871 apoderava el seu nebot polític Juan de Oña com a administrador de tots els seus béns a l'illa, inclosos els que li havia deixat Pau Lluís.⁶⁷ Poc després se'n tornà a Barcelona i trigà dos anys a tornar a Cuba, en aquest cas per acordar amb la seva cunyada Natalia Groso el repartiment del patrimoni del seu difunt germà.⁶⁸ Tal com es pot veure al quadre 17,

64. DDAA, *Centrales azucareros...*, p. 93. Efectivament, les dues cases situades als números 32-34 del carrer Gloria de Sagua la Grande, patrimoni en realitat de Tomàs Ribalta, foren donades per a finalitats benèfiques i en vida del seu propietari amb un valor xifrat en 16.000 pesos, cf. AHPVC, *Protocolos de Sagua la Grande*, Calixto M. Casals Valdés, 1888, 1a part, f. 104-180, 26 de gener de 1888.

65. L. VALDÉS, *Las Villas. Álbum-resumen ilustrado, industrial, comercial, profesional, cultural, social y de turismo interprovincial. Directorio especial (clasificado)*, l'Havana, 1941, pp. 210-220.

66. DDAA, *Centrales azucareros...*, p. 93. En aquesta obra s'afirma que l'independentista s'anomenava Juan de Dios Oña Ribalta, però entenc que es tracta d'una errada. Tomàs Ribalta ordenà la substitució de la porció de l'herència llegada a la mort d'aquesta a favor dels seus fills, “*pero no al otro hijo Tomás puesto que le excluyo de la substitución*”, cf. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 1a part, f. 833-856, 25 d'abril de 1887.

67. AHPVC, *Protocolos de Sagua la Grande*, Calixto M. Casals Valdés, 1883, 4a part, f. 833-856, 17 d'octubre de 1883.

68. AHPVC, *Registro de la Propiedad de Santa Clara*, vol. III, f. 76-90.

Quadre 17**Inventari dels béns de Pau Lluís Ribalta i Serra (1871)**

(Quantitats en pessetes)

BÉNS IMMOBLES

<i>Ingenio</i> La Rosa	1.569.673
<i>Ingenio</i> Santa Marta	950.240
<i>Potreros</i>	641.347
Finques urbanes a Cienfuegos	374.605
Finques urbanes a Santa Clara	214.415

CAPITAL, ACCIONS, DRETS I METÀL·LIC

Capital a Pol Fernández y Cía	50.000
Capital als vapors <i>Rápido</i> i <i>Cienfuegos</i>	50.000
Liquidació de Campo Plana y Cía	21.895
Accions del Banco Español de La Habana	9.000
Efectiu al compte corrent del Banco Español de La Habana	30.000
Deutes al seu favor	273.499
Crèdits de difícil cobrament	57.389

ALTRES

Carruatges	12.710
Esclaves del servei domèstic	17.500

DEUTES DE L'HERÈNCIA 110.049**SUMA TOTAL** **4.212.224**

Llegats de beneficència	50.000
Llegats a la seva vídua Natalia	1.704.555
Llegats a la seva filla Eulalia	1.084.800
Llegats a les seves nebodes	57.426
Altres llegats	28.921
Líquid a favor de Tomàs Ribalta	1.286.515

Font: AHPVC, Registro de la Propiedad de Santa Clara, vol. III, f. 76-90.

Tomàs heretà de Pau Lluís no menys de 1.286.517 pessetes de l'època, i al mateix temps quedava encarregat de l'administració i l'úsdefruit dels béns que el seu germà havia assignat a la seva impúber filla adoptiva (i segurament natural) Eulalia Valdés Ribalta; béns entre els quals es trobava l'*ingenio* Santa Marta.⁶⁹ Així, doncs, des de 1871 Tomàs Ribalta rebé còmodament a Barcelona els beneficis de tres hisendes ubicades a la regió central de Cuba: els *ingenios* Santa Teresa, Santo Tomás i Santa Marta.

A Barcelona, Tomàs Ribalta invertí part de la seva fortuna en préstecs al Tresor espanyol. Així, el Ministeri d'Hisenda, que sabia que la liquiditat i la solvència de Ribalta eren equiparables a les d'algunes entitats financeres, realitzà directament amb ell diferents operacions de préstec. Al juny de 1874, per exemple, Tomàs Ribalta era creditor de l'erari públic per valor de cinc milions de pessetes. Llavors rebé vuit lletres de canvi a noranta dies vista l'import de les quals oscil·lava entre 250.000 i un milió de pessetes, a més d'obtenir la garantia de 3.334 títols del Deute espanyol consolidat al 3% dipositats al Banc d'Espanya. Quan Ribalta intentà recuperar aquells diners al setembre, les dificultats de la Hisenda espanyola obligaren a prorrogar l'operació. De fet, en acabar 1874, el deute del Tresor amb Ribalta seguia sumant cinc milions de pessetes, amb el compromís de retornar-los entre gener i maig de 1875, per la qual cosa la Hisenda espanyola lliurà a favor seu cinc pagarés.⁷⁰

Paral·lelament, Ribalta dedicà una altra part de la seva fortuna a la compra de béns immobles a Catalunya. El 1872 afegí més terrenys a les seves finques de Gràcia, adquirí dues cases a la part vella de Barcelona i comprà, a més, una espaiosa casa a Caldes d'Estrac, centre termal d'estiueig proper a la capital catalana. Quatre anys després Ribalta comprà la finca que aleshores li feia de residència (probablement en

69. En el seu darrer testament, datat el 1868, Pau Lluís Ribalta "*declaró [...] haber criado a su abrigo y conservas como hija adoptiva a la niña Dª Eulalia Valdés Ribalta*", a la qual llegà l'*ingenio* Santa Marta, dos habitatges a Cienfuegos i un *potrero*, a banda de quatre esclaves joves per al seu servei. A més, imposava a la seva vídua l'obligació de cuidar-se de la menor i al seu germà, el pagament de 6 unces d'or al mes "*para las atenciones de la niña*". Possiblement, Pau Lluís tingué una altra filla il·legítima, "*la parda Belén Ribalta*", ja que obligà igualment el seu germà Tomàs a pagar-li "*como ha hecho hasta el presente 10 pesos al mes*", cf. AHPVC, Registro de la Propiedad de Santa Clara, vol. III, f. 76-90.

70. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1874, 2a part, f. 1.567-1.569, 14 de novembre de 1874; f. 2.143-2.144, 16 de desembre de 1874. La dimensió de Tomàs Ribalta com a prestador de l'Estat era notòria i la premsa catalana se'n feia ressò. *La Vanguardia*, per exemple, informava el 1887 que l'indià havia "*contratado empréstitos con el Gobierno*", cf. *La Vanguardia*, 14 d'abril de 1887, p. 2.308.

règim de lloguer), el conegut palau Marc, una sumptuosa mansió situada en plena Rambla de Barcelona i actualment seu del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. La construcció del palau s'inicià el 1775 (un any després que s'enderroquessin les muralles en aquella zona) i finalitzà el 1781, de forma paral·lela a l'edificació dels altres dos grans palaus de la Rambla: el palau de la Virreina (1773-1776) i el palau Moja (1774-1789). Aquest darrer fou comprat per un altre indià, el primer marquès de Comillas, cinc anys abans que Tomàs Ribalta adquirís la casa Marc.

El palau, comprat el 28 de maig de 1876 per l'astronòmica xifra de 1.025.000 pessetes en efectiu, era un imponent edifici amb 1.430 metres quadrats construïts i 1.128 metres quadrats de jardí. No content amb això, Ribalta hi afegí un any després el solar de la vora, ubicat entre el jardí del palau i el passatge del Comerç (avui, passatge de la Banca), amb la qual cosa sumava uns altres 240 metres quadrats a la finca.⁷¹ Al cap de poc Ribalta restaurà el palau "esplèndidament", segons testimoni de l'arquitecte Elies Rogent. Entre d'altres obres renovà l'escala principal, originàriament de pedra de Montjuïc, convertint-la en una luxosa escala de marbre; a banda de canviar l'escut d'armes dels Marc col·locat sobre el balcó principal per un relleu amb al·legories al treball, l'agricultura, el comerç, la indústria i la navegació (aquesta, representada per un vaixell a la popa del qual hi apareixen les lletres *TR*, inicials de Tomàs Ribalta).⁷² No és cap casualitat que la luxosa mansió de Ribalta a la rambla de Santa Mònica fos la seu social de diferents entitats com l'Asociación Catalana de Excursiones Científicas, la Corporación Taquigráfica del Sistema Garriga o el Círculo de la Unión Mercantil, institució que expressava com poques la sensibilitat de la gran burgesia comercial de Barcelona. Atesa l'amplitud dels seus salons, la residència de Ribalta esdevingué l'escenari insubstituïble de nombroses celebracions. Allí, per exemple, se celebrà la festa infantil del carnaval de 1880 organitzada pel Círculo de la Unión Mercantil, al saló principal del qual "*se colocó la orquesta [...] Los niños vestían en general ricos trajes mereciendo citarse [...] [les disfresses de] Voluntarios de Cuba*".⁷³

A manca de la seva dona, Tomàs Ribalta gaudí de la seva nova residència amb la jove Dolors Alquiza i Escudé, de la qual el separaven

71. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1876, 2a part, f. 929-936, 28 de maig de 1876; José Falp, 1877, 2a part, f. 2.245-2.247 i 2.249 i ss., 23 de juny de 1877.

72. M. ARRANZ; J. FUGUET, *El palau Marc*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1987, p. 176.

73. *Diario de Barcelona*, 2 de gener de 1880, p. 52; 5 de febrer de 1880, p. 1.499; 6 de febrer de 1880, p. 1.547.

42 anys. Tots dos acostumaven a anar al Liceu, on l'indià havia comprat dues butaques per ser present en un important espai per a les relacions de *las buenas familias de Barcelona*.⁷⁴ D'altra banda, Alfons XII li atorgà el títol de cavaller de segona classe de l'orde del Mérito Naval amb distintiu blanc. Un apreciable colofó per a un home d'origen humil i pràcticament analfabet (com pot apreciar-se veient la seva signatura) el qual, tanmateix, havia tornat a la seva ciutat natal amb una fortuna i una posició envejables després d'haver fet les Amèriques.

Desitjós com estava de traslladar tot el seu capital de Cienfuegos a Barcelona, Agustín Goytisolo acostumava a comparar-se amb Tomàs Ribalta suggerint constantment al seu fill Fabián que imités els administradors del de la Barceloneta. Al març de 1880, per exemple, li deia: “... he sabido que también a Ribalta este año algo le obra, pues de los primeros 400 bocoyes le han mandado 25.000 [pesos]”. Dos mesos més tard, al maig, Goytisolo insistia: “... te empeñas en demostrarme que a Ribalta no le va también [sic] como supongo, pero lo cierto es que todos los años le mandan sumas que a veces son muy respetables sin que todo sea rentas de sus casas y negros, y también es cierto que no tengo yo allí un capital tan inferior a él para que nunca se me mande sino palabras y proyectos [...]. Ribalta recibió de los primeros azúcares 25.000 \$, no sé si habrá recibido hasta ahora más pero puede contar con 50 ó 60 mil más. Esos son los resultados que se apetecen, que lo demás no trae en esa [Cuba] más que desengaños”.⁷⁵

A la tardor de 1882 es trobaren en un carrer de Cienfuegos el comerciant Juan del Campo i l'hisendat Fabián Goytisolo Digat, primogènit i apoderat d'Agustín Goytisolo. Al cap de poc Fabián relatava al seu germà Antonio, llavors resident a Barcelona, la conversa mantinguda amb el comerciant tot dient-li “que hablando con Dn Juan del Campo este Sr. me ha repetido ya por tres o cuatro ocasiones que Dn Tomás Ribalta había recibido [a Barcelona] de Dn Juan de Oña [el seu apoderat i nebot polític] un millón ochocientos mil pesos en oro. Yo supongo que desde que está en España y contando con el medio millón que heredó Dn. Tomás de Dn Pablo”.⁷⁶ Un milió vuit-cents mil pesos en or (és a dir, nou milions de pessetes) sembla una quantitat realment respectable. Exagerava potser el tal Juan de Oña? Gens ni mica, si de cas s'havia quedat curt.

74. G. W. McDONOGH, *Las buenas familias de Barcelona*, Omega, Barcelona, 1989.

75. FG, FAGL, caixa 95, exp. 1, cartes d'Agustín Goytisolo al seu fill Fabián del 16 de març i el 5 de maig de 1880.

76. FG, FAGL, caixa 107, exp. 15, carta de Fabián Goytisolo al seu germà Antonio del 9 de novembre de 1882.

Uns mesos abans de l'esmentada conversa, al maig de 1882, els apoderats de Tomàs Ribalta havien redactat un inventari dels seus béns obligats per la mort de la que havia estat la seva legítima esposa, Ángela de León, traspassada a Sagua la Grande a l'octubre de 1880. En haver-se celebrat a Cuba, el matrimoni s'havia constituït en règim d'associació a guany, de manera que les dues filles de la difunta Ángela van heretar aleshores la meitat de la societat conjugal corresponent a la seva mare. L'altra meitat es mantingué a mans de Ribalta, el qual *"se adjudicó todas las fincas urbanas y rústicas que radican en esta villa [Sagua la Grande] y su término por el precio íntegro de su avaluo [...] y el resto al completo de su dicha mitad de gananciales se lo enterará el Dn Tomás con las acciones del ferrocarril de esta villa y con valores en cartera"*.⁷⁷ L'inventari de l'haver conjugal ofereix una bona foto fixa de quina era la fortuna de Tomàs Ribalta en aquella data; és a dir, de quin era el patrimoni que havia acumulat al llarg de la seva vida.

Al quadre 18 s'aprecia que el patrimoni de Ribalta s'avaluà aleshores en 15,8 milions de pessetes. Per saber quin era el valor total de la seva fortuna, però, hi hauríem de sumar els béns heretats el 1871 del seu germà Pau Lluís; béns que no apareixen a l'inventari de l'associació a guany amb Ángela de León i que són difícils de precisar. Sí que sabem que, en tan sols tretze anys (de 1869 a 1882), Tomàs Ribalta transferí a la Península un volum important de recursos generats a Cuba, com ho demostra el fet que el 1882 valorés el seu patrimoni a Catalunya en no menys de 12.419.165 pessetes; o sia, el 78,5% dels béns del seu matrimoni. Ribalta s'obligà aleshores a satisfer a les seves fillastres, en diversos terminis, la porció de l'herència que els corresponia. Malgrat tot, quatre anys després, al novembre de 1886, una d'elles, Carmen Ribalta, afirmava que encara no havia rebut el pagament total dels 790.341 pesos que el seu oncle i padrastra li devia.⁷⁸

77. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 503-555, 27 de març de 1882.

78. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1886, 2a part, f. 909-913, 4 de novembre de 1886.

Quadre 18
Béns de l'associació a guanys de Tomàs Ribalta i Àngela de León (1882)

(Quantitats en pessetes)

METÀL·LIC

A Barcelona	1.870.000
A Sagua la Grande	232.645

EFFECTES PÚBLICS

Valors cotitzables en places de la Península	9.049.165
136 accions del Ferrocarril de Sagua la Grande	114.280

IMMOBLES

Ingenio Santa Teresa	1.125.305
Ingenio Santo Tomás	1.127.280
Finques urbanes a Sagua la Grande i La Isabela	505.910
Finques urbanes a Barcelona	1.500.000

Drets de patronat sobre 335 patrocinats	282.250
---	---------

SUMA TOTAL	15.806.830
-------------------	-------------------

Font: AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 503-555, 27 de març de 1882.

En fer un nou inventari del patrimoni de Tomàs Ribalta al gener de 1888, vuit mesos després del seu traspàs, els seus marmessors a Cuba (que eren precisament els marits de les seves dues fillastres) afirmaren que no existia cap càrrega o deute imputable a l'haver hereditari; la qual cosa suggereix que, en morir a l'abril de 1887, l'indià havia complert els seus compromisos amb els hereus cubans de la seva dona. Un cop descomptada la porció que Ribalta havia pagat a les seves fillastres i nebodes, quant pujava el seu capital? Dit d'una altra manera, quina fortuna deixà en morir el de la Barceloneta? En fer-se ressò de la seva mort, *La Vanguardia* afirmava que “don Tomás Ribalta [...] poseía una de las primeras fortunas de España”, tot afegint que “disfrutaba una

renta de 2.000 duros diaris”. Al seu torn, el *Diario de Barcelona* remarcava que “según nos ha dicho persona que puede estar bien enterada, se calcula en nueve millones de duros la fortuna que ha dejado el señor Ribalta”.⁷⁹ En conseqüència, és força curiós que la figura de Tomàs Ribalta hagi reclamat tan poc l’atenció dels investigadors. Únicament Francesc Cabana es féu ressò de la informació publicada a la premsa de Barcelona en el moment del seu traspàs, tot donant-la com a bona.⁸⁰ Amb tot, el capital de Ribalta, tal com veurem, era certament inferior a l’esmentada quantitat. No obstant això, la percepció pública veia Tomàs Ribalta com un home enormement ric. La seva extraordinària fortuna (i el fet d’haver mort sense fills) explica que el conservador *Diario de Barcelona* s’interessés pels avatars de la seva herència, cosa que no acostumava a fer habitualment. Una setmana després del seu traspàs, el diari recollia un rumor segons el qual “el difunto capitalista D. Tomás Ribalta ha legado quinientas pesetas a todos los hijos primogénitos nacidos en el distrito de la Barceloneta y que cumplieron veinte años el día de su fallecimiento. Igualmente se añade que ha hecho otros legados de quinientas mil pesetas, y que ha expresado su voluntad de que por ningún concepto se enajene la antigua casa ‘March de Reus’ que ha habitado los últimos años de su vida el señor Ribalta”.⁸¹

Tal com pot veure’s al quadre 19, la fortuna de Ribalta no sumava nou milions de duros sinó tres milions. Una xifra respectable, si més no. Cal assenyalar que al seu patrimoni hi he inclòs els valors que “por su larga comunidad de vida con Don Tomás Ribalta” la jove Dolors Alquiza declarava “haber recibido de él, en demostración de afecto y agradecimiento”. El valor nominal dels títols era de 2.027.500 pessetes, per bé que en el moment del traspàs de Ribalta valien efectivament 1.356.977. Ho he fet així perquè entenc que Ribalta els comprà invertint-hi el capital obtingut a partir dels seus negocis cubans.⁸²

79. *La Vanguardia*, 14 d’abril de 1887, p. 2.308; *Diario de Barcelona*, 14 d’abril de 1887, pp. 4.403-4.404.

80. La informació que publicà Cabana fou recollida posteriorment per O. JUNQUERAS, *Els catalans i Cuba*, p. 57.

81. *Diario de Barcelona*, 20 d’abril de 1887, edició de la tarda, p. 4.666.

82. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 3a part, f. 1.727-1.728, 24 de setembre de 1887.

Quadre 19
Béns de Tomàs Ribalta i Serra (12 d'abril de 1887)

(Quantitats en pessetes)

A BARCELONA

Efectiu i saldos en compte corrent	2.079
Béns immobles	579.630
Préstecs	1.458.000
6 accions del Banc d'Espanya	3.000
4.243 bitllets hipotecaris del Tesoro de la Isla de Cuba (1886)	2.078.298
Títols de Deute Perpetu Exterior al 4% (1882)	26.835
Títols de Deute al 4% amortitzable	9.684.500
Deutes incobrables	61.000

TOTAL BARCELONA **13.893.342**

DEUTES

A favor de Juan de Oña i de Francisco Santos de Lamadrid	2.911.266
--	-----------

A CUBA

Metàl·lic	174.540
22 accions del Banco Español de la Isla de Cuba	61.875
136 accions del Ferrocarril de Sagua la Grande	119.930
<i>Ingenio Santo Tomás</i>	510.000
<i>Ingenio Santa Teresa</i>	448.967
<i>Potrero Dolores</i>	119.355
Finques urbanes a Sagua la Grande, Cienfuegos i Santa Clara	822.500
Deutes al seu favor	51.798

TOTAL CUBA **2.308.965**

DONACIONS A DOLORS ALQUIZA I ESCUDÉ

Títols de Deute Perpetu Exterior al 4% (1882)	1.256.267
216 bitllets hipotecaris del Tesoro de la Isla de Cuba	100.710

FORTUNA TOTAL DE TOMÀS RIBALTA **14.648.018**

Fonts: AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 1a part, f. 857-879, 25 d'abril de 1887; f. 892-897, 29 d'abril de 1887; 2a part, f. 962-964, 10 de maig de 1887; f. 1.495 i ss., 15 de juliol de 1887; 3a part, f. 1.727-1.728, 24 de novembre de 1887; AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1888, 1a part, f. 104-180, 26 de gener de 1888.

Potser seria més fàcil calcular l'autèntica dimensió de la fortuna de Tomàs Ribalta comparant-la amb el pressupost municipal de Barcelona o amb el de l'Exposición General de Filipinas. Així podrem apreciar que el patrimoni del difunt superava en més de 600.000 pessetes la suma total del pressupost de despeses i ingressos de l'Ajuntament de la capital catalana en l'exercici immediatament anterior a la seva mort (1885-1886), xifrat en 14.032.841 pessetes. Per la seva banda, el pressupost de l'Exposición General de Filipinas celebrada a Madrid entre maig i setembre de 1887 (just després de la mort de Ribalta, doncs) per iniciativa del Ministeri d'Ultramar fou de 4.732.640 pessetes. Amb el seu patrimoni particular, Tomàs Ribalta hauria pogut pagar fins a tres exposicions iguals.⁸³

Poques fortunes d'homes de negocis de la Barcelona de finals del segle XIX poden comparar-se amb la de Tomàs Ribalta. Cal dir que, en general, els patrimonis dels empresaris indians més rics eren superiors a les fortunes acumulades pels seus homòlegs catalans que havien dut a terme la seva activitat íntegrament al Principat, sense passar per les Antilles. Al meu parer, la reeixida trajectòria empresarial a Cuba d'un fill de pescadors de la Barceloneta com era Ribalta suggereix que les Antilles foren, al llarg de tot el segle XIX, un escenari més generós que no pas Catalunya per a aquells que buscaven enriquir-se, i especialment per a aquells que no podien comptar amb herències substancials que els servissin de suport als inicis de les seves carreres. Per validar aquesta hipòtesi proposo de comparar Tomàs Ribalta amb dos comerciants de la seva generació igualment afortunats i d'origen similar, Joaquim Gurri i Isidor Pons.

Joaquim Gurri i Prats era un any més gran que Ribalta i procedia com ell d'una família de gent de mar de la Barceloneta, per bé que havia nascut a Sitges (a on, probablement, havia emigrat la seva família durant la guerra del Francès) el 1811. El patrimoni acumulat en vida pel seu pare, Vicenç Gurri i Portas, es limitava a quatre "medias casas" de la Barceloneta, valorades al moment de la seva mort, el 1873, en 17.661 pessetes.⁸⁴ Els familiars més directes de Joaquim Gurri

83. Arxiu Municipal Administratiu de l'Ajuntament de Barcelona, Pressupostos Municipals, anys 1885-1887, caixa 21.745, pressupost ordinari de despeses i ingressos per a l'any econòmic de 1885 a 1886; L. A. SÁNCHEZ, *Un imperio en la vitrina. El colonialismo español en el Pacífico y la exposición de Filipinas de 1887*, CSIC, Madrid, 2003, p. 83.

84. *Escritura de inventario otorgada por D. Joaquín Gurri Prats de los bienes de su padre D. Vicente Gurri Portas, autorizada por D. José Falp, a 21 de abril de 1873*. En realitat, les quatre *medias casas*, comprades entre 1822 i 1830 i de només 34 metres quadrats per planta, es valoraren en el moment de la mort de Vicenç Gurri en 17.530 pessetes, a les quals cal sumar-hi l'escàs mobiliari valorat en 70 pessetes, així com les

acreditaven oficis escassament remunerats: la seva germana Josepa treballà tota la vida de planxadora i el seu germà Pau i el seu cunyat Lluís Cairó (marit d'Esperança Gurri), de mariners. Tal com recollí la premsa catalana, també “*en su juventud siguió el señor [Joaquim] Gurri la carrera de marino mercante, estableciéndose después en nuestra ciudad y dedicándose especialmente al comercio de maderas*”.⁸⁵ Gurri acabà esdevenint, en efecte, el principal intermediari de fusta a Barcelona, amb ramificacions que arribaven fins a Madrid passant per Alacant, a banda de tenir múltiples vincles amb diversos ports russos i escandinaus. Cap al 1857 el valor de la seva casa de comerç es xifrava en 657.875 pessetes. A partir d'aquella data Gurri s'associà amb la Sociedad Catalana General de Crédito, banc que li proporcionà recursos per donar una dimensió més gran al seu negoci. El 1860, per exemple, aquesta entitat s'obligava a contribuir a la seva empresa amb 500.000 pessetes.⁸⁶

Joaquim Gurri s'interessà també pel negoci navilier. El 1868 féu construir la corbeta *San Francisco de Paula* (també anomenada *India*), per la qual pagà 300.000 pessetes.⁸⁷ Anys després, el 1876, Gurri fou membre de la primera junta directiva de l'Asociación de Navieros y Consignatarios de Barcelona,⁸⁸ i el 1879 concursà, sense èxit, per adjudicar-se la línia oficial de vapors correu a les Filipines. En aquella època Gurri ja posseïa una petita flota integrada, a més de la corbeta *India*, per la fragata *Chica* (comprada el 1874 i matriculada a la Corunya), el bergantí *Chanito*, la fragata *Valentina* i el vapor *Castilla*.⁸⁹ Joaquim Gurri morí a Barcelona el 25 de novembre de 1886, cinc mesos abans de la mort de Tomàs Ribalta. Al cap de poc temps els seus marmessors valoraren el patrimoni del difunt en 762.360 pessetes, una quantitat

61,5 pessetes que pujava el seu cabal líquid. Tot plegat, xifres que evidencien el seu ajustat nivell de vida.

85. *Diario de Barcelona*, 26 de novembre de 1886, p. 13.539; 28 de novembre de 1886, p. 13.641.

86. AHPB, José Falp, 1857, f. 390-406, 31 de juliol de 1857; 1860, 1a part, f. 301-304, 10 de maig de 1860; *Escritura de prórroga de la sociedad Joaquín Gurri y Cía, autorizada por D. José Falp a 31 de diciembre de 1867; Escritura privada de liquidación de J. Gurri y Cía*, 20 de desembre de 1871.

87. Testimoni de vista del títol de propietat de la corbeta *S. Francisco de Paula*, àlies *India*.

88. *Diario de Barcelona*, 17 de març de 1876, p. 3.162.

89. AHN, Ultramar, llig. 5.453, *Expediente abierto para el establecimiento de una línea de vapores-correos entre la Península y las Islas Filipinas mediante concurso público; Relación de los buques de la marina mercante española con expresión de sus nombres, dimensiones y otros datos estadísticos publicada por la Dirección de Hidrografía*, Madrid, 1881. Joaquim Gurri acabà venent el vapor *Castilla* a la Compañía Catalana de Vapores Transatlánticos al gener de 1882 per 615.000 pessetes, cf. AHPB, Antonio de Doménech, 1882, 1a part, f. 13-14, 7 de gener de 1882; f. 58-59, 16 de gener de 1882.

certament respectable segons els cànons de l'època, però notablement inferior a la que havia acumulat Tomàs Ribalta mitjançant els seus negocis cubans.⁹⁰

Isidor Pons i Roura, per la seva banda, morí a Barcelona dos anys i mig més tard que Ribalta, és a dir, al setembre de 1889. Pons era natural de Figueres i la seva trajectòria suggereix igualment, com les de Gurri i Ribalta, que estem parlant d'un autèntic *self made man*; un home que s'havia fet ell mateix i la trajectòria vital i empresarial del qual transcorregué íntegrament a Catalunya. Isidor Pons havia estat empleat de Josep Maria Serra, un notable comerciant de la capital catalana (tot i que nascut a Xile) i fundador el 1844 del Banc de Barcelona. La crisi de 1848 afectà de tal manera la companyia de Serra que aquest es veié "*amenazado de suspender pagos*". Segons el biògraf de la seva dona, només l'habilitat de Pons permeté que Serra pogués normalitzar la marxa del seu negoci. Llavors, "*el agradecimiento de D. José María a tan fiel y experto dependiente no reconoció límites. Deseoso de galardonar tan relevantes servicios, le elevó [...] a la categoría de socio de la casa y [...] le dio la mano de su hija mayor*" el 1853.⁹¹ Al moment del seu matrimoni, la fortuna de Pons pujava a 155.000 pessetes. Sis anys després, el 1859, Isidor s'incorporava com a soci de ple dret a la casa comercial del seu sogre, que aleshores es transformà en la raó J. M. Serra e Hijo, la principal companyia mercantil de Barcelona en la dècada del 1860 i una part dels beneficis de la qual (el 25% entre 1859 i 1867, i el 40% a partir d'aleshores) anaren a parar a les butxaques de l'antic dependent.⁹²

Gràcies a aquests beneficis Pons pogué finançar diverses iniciatives empresarials (per exemple, la societat tèxtil Parellada Flaquer y Cía), i també pogué participar en la majoria de les companyies del *holding*

90. La suma de les partides recollides a l'inventari *post mortem* de Joaquim Gurri apunten que el seu patrimoni es valorà el 1887 en 1.431.541 pessetes, quantitat a la qual es restaren uns debits que pujaven 1.024.791 pessetes. Segons això, el cabal líquid resultant era de 406.750 pessetes. Tanmateix, es conserva una nota autògrafa dels seus marmessors amb l'*Inventario de los bienes del difunto Sr. Gurri deducidas cargas* que eleva la fortuna real del difunt a 152.478 duros; cfr *Escritura de inventario de los bienes relictos por Don Joaquín Gurri y Prats* (primera i segona part) *autorizada por el Dr. D. Joaquín Nicolau a 24 de diciembre de 1886 y 22 de febrero de 1887* i la nota esmentada.

91. J. NONELL, *Vida ejemplar de la Excelentísima señora d^a Dorotea de Chopitea, viuda de Serra*, Barcelona, 1892, pp. 58-60.

92. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1859, 1a part, f. 235-238, 20 d'abril de 1859; f. 433-437. Per la seva quota fiscal, J. M. Serra e Hijos era el 1861 una de les empreses més notables de Barcelona, vegeu el quadre 1 d'À. SOLÀ, "Producció, inversió i especulació en la gran burgesia barcelonina del segle XIX. El cas dels germans Vidal i Nadal", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, n. 14, 1996, pp. 305-338.

Comillas. Així, fou vicepresident de la Compañía General de Tabacos de Filipinas i de La Previsión (integrada anys després en l'asseguradora Banco Vitalicio de España), i conseller del Banco Hispano Colonial, la Compañía Trasatlántica, la Sociedad Hullera Española i Caminos de Hierro del Norte de España. Pons fou també, com Gurri, un dels impulsors (i el primer president) de l'Asociación de Navieros y Consignatarios de Barcelona, a banda de membre de la junta directiva de la patronal Fomento de la Producción Nacional. A més, el 1882 substituï el seu sogre, mort feia poc, com a director del Banc de Barcelona. Tanta activitat permeté que Pons acumulés una gran fortuna, calculada al moment del seu traspàs en 3.169.448 pessetes.⁹³ Era un patrimoni com pocs n'hi havia a Barcelona, però no arribava més enllà de la cinquena part del que posseïa l'indià Tomàs Ribalta en morir.

Un altre cas similar pot ser el de l'igualadí Joan Jover i Serra. Cap al 1862 la seva empresa, que actuava sota la raó Serra y Sobrinos, era la principal companyia armadora de velers de Barcelona, amb un total de 31 vaixells. Cinc anys després, el 1867, Joan Jover i Serra havia passat a treballar a títol individual i acreditava la propietat de 30 velers. En aquella data l'havia superat, amb 34 velers, la casa Font y Riudor; un dels gerents de la qual, Francesc Font i Guasch, tenia a Cuba un germà (propietari d'un *ingenio*) i un fill, Francesc Font i Parés, que havia enviat el 1828 a l'Havana perquè s'encarregués dels negocis de la naviliera.⁹⁴ En morir el 1879, Joan Jover encara llegà als seus fills Joaquim i Miquel (que a partir d'aleshores actuaren sota el nom Hijos de J. Jover Serra) un total de 29 vaixells mercants, tots velers.⁹⁵ En aquella data el capital de la casa de comerç del difunt Joan Jover es xifrava en 1.300.000 pessetes, quantitat a la qual cal sumar la resta de la seva fortuna fins assolir un total de 2.398.998 pessetes.⁹⁶ Era un patrimoni considerable per a un home que havia mort als 55 anys, tot i que certament inferior a la fortuna d'Agustín Goytisolo Lezarzaburu i Josep Pere Taltavull i Garcia (*vid infra* quadres 21 i 22), i també, evidentment, a la de Tomàs Ribalta.

* * *

93. M. RODRIGO, *Los marqueses de Comillas...*, p. 161.

94. R. SOLER, "Comerciants i fabricants...", p. 123.

95. ACA, Hacienda, Volúmenes, inv. 1-12.608; *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 10 de desembre de 1867, p. 2; *Relación de los buques...*

96. AHPB, José Falp, 1879, 2a part, f. 843-844, 21 de març de 1879; f. 901-915, 26 de març de 1879; f. 1.315-1.364, 22 d'abril de 1879.

Com s'ha vist, la trajectòria vital dels germans Pau Lluís i Tomàs Ribalta estigué esquitxada de matrimonis trencats, amistançaments, fills naturals i renebots desheretats. Per si no n'hi hagués prou, el llegat del darrer es veié enterbolit per un escandalós robatori; segurament, un dels més grans efectuats a la Barcelona d'aquell temps. Tal com deixà escrit la seva amistançada, "*inventariados los bienes de don Tomás Ribalta por los albaceas empezó a tomar cuerpo la especie de que se habían sustraído de la herencia títulos del cuatro por ciento exterior por valor de unos tres millones doscientas mil pesetas*", cosa que lògicament enfrontà els hereus i legataris cubans i catalans del difunt i ajudà a estendre les sospites de tots contra tots, marmessors inclosos.⁹⁷

Si bé Tomàs Ribalta havia nomenat com a hereus la seva neboda Carmen Ribalta i els fills de l'altra neboda, Marina Ribalta, ja morta, la major part dels quals residien a Cuba, també és cert que el difunt havia deixat en el seu testament un ampli conjunt de llegats per als seus amics i parents catalans. Tal com recollia la premsa fins i tot abans que es fessin públiques les darreres voluntats de l'indià, "*entre las personas que heredarán cuantiosos capitales se cuenta uno de sus más próximos parientes que desempeña actualmente un modesto puesto de administración en un establecimiento industrial de Barcelona y algunas familias de marineros que habitan en el distrito de la Barceloneta y que tenían asimismo parentesco con el difunto millonario*".⁹⁸ Entre els legataris catalans de Tomàs Ribalta vull remarcar els germans Teresa, Ramona i Francesc Mallol i Rodés, socis de la casa mercantil Mallol e Hijos. També vull remarcar Paula Mallol, germana dels anteriors (i,

97. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 3a part, f. 1.727-1728, 24 de setembre de 1887; f. 1.755-1756, 29 de setembre de 1887. Els dos marmessors cubans de Tomàs Ribalta feien inventari dels seus béns a Cuba el 10 de setembre de 1887 "*lamentando la ausencia de los dos residentes en la península que, a pesar del tiempo transcurrido no habrán podido seguramente venir ni constituir su representación legal en esta villa*". Al seu torn, els tres marmessors catalans els trametien quatre setmanes més tard una carta reclamant "*que nos incumbe a todos, a Vds y a nosotros, practicar las operaciones liquidatorias y divisorias [...] respecto de todo el caudal y conjuntamente [...] personalmente no por medio de representante. Que nos interesa conocer el caudal dejado por el testador en Cuba [...]*"; AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1887, 2a part, f. 1.162-1.181, 10 de setembre de 1887; f. 1.709 i ss., 30 de desembre de 1887.

98. *Diario de Barcelona*, 14 d'abril de 1887, pp. 4.403-4.404. Un d'aquests parents (la cuanyada del qual acabà heretant la primera residència que Ribalta havia comprat a Barcelona) era el mariner Francesc Freixas i Ribalta, tres anys més gran que el seu cosí Tomàs. En la seva vellesa Freixas es dedicà a "*vigilar la pesca, enterarse del precio y de la cantidad de peces y marisco*" capturats als estanys del Remolar i la Ricarda, al delta del Llobregat, per compte i ordre del metge Josep Solo, el seu soci a Freixas Solo y Cía, cf. AHPB, Francisco Just, 1867, 1a part, f. 61-62, 10 de gener de 1867; f. 327-330, 8 d'abril de 1867.

per tant, “*persona más o menos emparentada conmigo*”, tal com deixà escrit Tomàs Ribalta) a la qual l'indià assignà una pensió anual de 6.000 pessetes que, després de morta, havia de continuar-se abonant “*a sus hijos hasta su completa colocación [...] [según compromiso que] consta de una carta que yo dirigí a dicha familia*”.⁹⁹

Els fills els havia tingut Paula Mallol del seu matrimoni amb Estanislau Reynals i Rabassa, el qual havia mort unes setmanes abans que Ribalta dictés el seu testament. Crida l'atenció el fet que Reynals, conegut advocat i polític conservador, catedràtic de dret i fins i tot rector de la Universitat de Barcelona, es casés amb Paula Mallol, filla, germana i neboda d'indià. Igualment crida l'atenció que fos la fortuna acumulada per Ribalta, i no pas les rendes de Reynals, allò que finalment assegurés als fills del propagandista conservador el futur que s'esperava en funció de la seva classe social.¹⁰⁰ Precisament, un cunyat i un nebot de Reynals, Francesc Mallol i Ramon Camprubí i Mallol, foren juntament amb Ramon Planas els marmessors del difunt Tomàs Ribalta a Barcelona.

Tenint en compte els llegats assignats a persones i entitats radicades a Catalunya (1.226.000 pessetes); els títols que donà en vida a Dolors Alquiza (1.356.977 pessetes); els títols de deute sostrets (al voltant de 3.200.000 pessetes), i el valor dels immobles ubicats a Barcelona, Gràcia, Caldetes i Terrassa (579.630 pessetes), resulta que, si més no, 6.362.607 pessetes del patrimoni acumulat per Tomàs Ribalta romangueren a Catalunya. A més, cal tenir present que els seus marmessors van rebaijar força el valor dels béns immobles de l'indià a Barcelona. El palau Marc, per exemple, el preu de compra del qual superà notablement el milió de pessetes el 1876, apareix valorat onze anys després en només 336.035 pessetes. D'altra banda, a aquestes xifres caldria sumar-hi les herències dels seus quatre renebots cubans que anys després se'n van anar a viure a Barcelona: les germanes Concepción i Cecília de Oña Ribalta; el marit i cosí d'aquesta darrera, Tomás Santos de Lamadrid Ribalta, i Eduardo Santos de Lamadrid Ribalta. Sabem positivament que Concepción i Cecília (així com la resta dels germans De Oña Ri-

99. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 1a part, f. 833-856, 25 d'abril de 1887.

100. Trobareu informació sobre Estanislau Reynals a B. DE RIQUER, *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Eumo, Vic, 2000; també a S. JACOBSON, *Professiona- lism, corporativism and Catalanism: the Legal Profession in Nineteenth Century*, Barcelona, tesi presentada a la Tufts University, Ann Arbor, Michigan, USA, 1998; i un escrit hagiogràfic a M. DURAN I BAS, *Reynals y Rabassa: estudio biográfico y literario leído en la sesión pública que celebró el día 20 de mayo de 1883 la Real Academia de Buenas Letras de esta ciudad*, Barcelona, 1883.

balta) rebé el 1890, després del traspàs del seu pare, Juan de Oña, un total de 116.173 pesos (és a dir, 580.865 pessetes). A aquesta quantitat s'hi ha d'afegir els 302.521 pesos (1.512.605 pessetes) que reberen el 1901 després de la mort de la seva mare, Carmen Ribalta, provinents en gran part del patrimoni acumulat pel seu oncle Tomàs Ribalta.¹⁰¹ En aquella data, per cert, ambdues germanes ja vivien a Barcelona.

Una part de l'herència de Carmen Ribalta eren el *central* Santa Teresa (fundat per Tomàs Ribalta cap al 1840) i altres finques rústiques, que els seus set fills decidiren de mantenir com si es tractés d'una propietat indivisa després del traspàs de la seva mare. Els germans De Oña Ribalta constituïren llavors, al gener de 1901, la Compañía Azucarera de Santa Teresa amb un capital de 4.867.500 pessetes que es corresponia amb el valor atorgat al *central* i a la resta de finques rústiques de l'herència. Els germans dividiren aquest capital en 1.947 accions, de les quals 312 correspongueren a cadascuna de les germanes residents a Barcelona, Concepción i Cecília. Així, des de 1901, els beneficis de l'explotació del *central* es transformaren en dividendes de la nova societat anònima.¹⁰² A imatge i semblança del seu besoncle Tomàs Ribalta, també Concepción i Cecília de Oña continuaren rebent a Barcelona, entrat el segle xx, els guanys del negoci sucrer cubà.

D'altra banda, Concepción de Oña accedí també a la propietat del *potrero* Dolores, una hisenda dedicada a la cria de bestiar vacum i equí situada a Santa Clara i provinent de les propietats del seu besoncle Pau Lluís Ribalta. Per a explotar-la, Concepción s'associà amb el seu cunyat, Ramon Anet i Mallol, el qual es desplaçà a Cuba el 1901 amb la finalitat de posar-se al capdavant de la finca.¹⁰³ La societat entre la criolla cubana i el seu cunyat català era certament desigual. Ramon Anet era fill del corredor real de comerç Benet Anet i Codina, del qual havia rebut el 1897 unes escasses 15.000 pessetes "*en total pago y satisfacción de su legítima paterna y materna, suplemento de ellas, parte de esponsalicio y demás derechos*".¹⁰⁴ Una xifra incomparablement inferior a la fortuna de la seva cunyada, la qual havia heretat dels seus pares no menys de dos milions de pessetes; per bé que la mala administració del seu marit, Joan Anet i Mallol, reduís notablement aquesta quantitat.

101. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1890, f. 14 i ss., 11 de gener de 1890; 1901, gener, f. 151-163.

102. *Ibidem*, 1901, gener, f. 374-413, 25 de gener de 1901.

103. AHPB, Joaquín Nicolau, 1902, 5a part, f. 3.185 i ss., 9 de setembre de 1902; f. 3.257-3.259, 22 d'octubre de 1902.

104. *Ibidem*, 1897, 5a part, f. 3.377-3.378, 28 de setembre de 1897.

El cas és que les nefastes pràctiques empresarials de Joan Anet provocaren l'enuig de Concepción de Oña. Aquesta afirmava en el seu testament que, si el seu marit la sobrevivia, era la seva *“deliberada y terminante voluntad que no tenga la administración ni goce del usufructo de los bienes que de mi hereden los hijos que se hallen a mi fallecimiento en la menor edad, pues le privo en absoluto de una y otro”*, tot deplorant *“el estado actual de mi fortuna, considerablemente mermada por efecto de la desastrosa administración de mi referido esposo”*.¹⁰⁵ Joan Anet havia exercit com a apoderat del seu cunyat Juan de Dios Oña Ribalta, resident a Sagua la Grande. Aquest havia heretat de Tomàs Ribalta la sumptuosa mansió de la rambla de Santa Mònica. Després de pledejar amb els antics llogaters dels baixos de l'edifici, Juan de Dios Oña arribà a un acord amb el Banc d'Espanya que, en plena expansió dels seus negocis a la plaça de Barcelona, el 1892 traslladà la seva sucursal a la capital catalana a l'antiga residència de Ribalta, per la qual pagava un lloguer anual de 40.000 pessetes.¹⁰⁶ La sucursal barcelonina del Banc d'Espanya romangué en règim de lloguer al palau Marc fins el 1933, en què es traslladà a la Via Laietana. Després de la Guerra Civil, l'any 1939, els hereus de Juan de Dios Oña Ribalta van llogar el palau al Movimiento Nacional, que hi instal·là la Delegación Provincial del Frente de Juventudes, fins que el 1972 el seu propietari, Juan de Dios Oña Ribot, el vengué al Movimiento per 35 milions de pessetes.¹⁰⁷

Pel seu costat, el matrimoni compost per l'advocat Tomás Santos de Lamadrid Ribalta i la seva cosina Cecilia de Oña Ribalta acabà concentrant així mateix una part notable del patrimoni acumulat a Cuba per Tomàs Ribalta, Juan de Oña i Francisco Santos de Lamadrid. Tomàs Ribalta havia volgut que el darrer rebés la seva casa de Sagua la Grande *“en prueba de agradecimiento por los servicios que de él he recibido”*.¹⁰⁸ Francisco Santos de Lamadrid y Sánchez Carmona nasqué a la zona occidental de Cantàbria (probablement a Comillas o a Cabezón de la Sal) i posteriorment emigrà a Sagua la Grande, on es dedicà

105. *Ibidem*, 1902, 6a part, f. 3.992-3.994, 15 de novembre de 1902.

106. *Ibidem*, 1899, 6a part, f. 3.674-3.676, 27 de novembre de 1899; 1901, 3a part, f. 1.858-1.861, 15 de juny de 1901; 4a part, f. 2.785-2.788, 27 d'agost de 1901; 1902, 4a part, f. 2.712-2.713, 1 d'agost de 1902. Per conèixer les claus de l'èxit de la sucursal del Banc d'Espanya a Barcelona vegeu L. CASTAÑEDA, *El Banco de España (1874-1900). La red de sucursales y los nuevos servicios financieros*, Banco de España, Estudios de Historia Económica, n. 41, Madrid, 2001, especialment pp. 132-161.

107. M. ARRANZ; J. FUGUET, *El palau Marc*, p. 177.

108. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 1a part, f. 833-856, 25 d'abril de 1887.

al comerç.¹⁰⁹ Allí es casà amb Marina Ribalta León i, al cap de poc, al març de 1859, contribuí a fundar Lamadrid Mora y Cía, una firma mercantil dedicada a “*girar principalmente en frutos del país, refacción de fincas y comisiones*”. A més de Santos de Lamadrid (que hi aportava 35.000 pesos), n’eren els gerents el seu cunyat Juan de Oña Urría i Pere Mora i Plana.¹¹⁰ L’increment patrimonial d’aquesta companyia fou espectacular ja que, amb un capital inicial de 220.000 pesos, l’haver social de Lamadrid Mora y Cía es valorà sis anys després en 599.322 pesos. Fou aleshores, al juliol de 1865, quan Francisco Santos de Lamadrid se’n separà tot rebent 120.000 pesos; és a dir, un 343% de la quantitat que hi havia aportat el 1859, a banda dels beneficis que hagués recollit anteriorment en els successius balanços anuals de la societat. Aquesta el 1865 passà a anomenar-se Mora Oña y Cía, al capdavant de la qual romangué Juan de Oña amb un capital de 124.706 pesos.¹¹¹ En vida de Tomàs Ribalta, i un cop aquest ja havia tornat a la seva Barcelona natal, l’esmentada companyia representà i gestionà els seus interessos a Sagua la Grande. A més, Mora Oña y Cía adquirí l’*ingenio* Armonía al partit de Calabazar, una finca de 90 *caballerías* de terreny on el 1877 hi treballaven 136 esclaus i 25 xinesos i que acabà essent propietat del mateix Oña. En morir el 1889, aquest acreditava la possessió de set finques rústiques: quatre *potreros* i tres *ingenios* (l’Armonia, a Sagua, i el Manuelita i el Purrio, a Calabazar).¹¹²

A l’igual del seu cunyat Juan de Oña, Francisco Santos de Lamadrid dedicà part dels beneficis recollits en la seva activitat mercantil a la compra de finques sucreres. D’aquesta manera, el 1879 s’adjudicà en subhasta pública (malgrat que oferí una quantitat inferior a la taxada) l’*ingenio* La Ceiba, a Calabazar, una hisenda de 140 *caballerías* que rebatejà amb el nom de la seva esposa, Marina, i que el 1884 es valorava en 250.000 pesos or.¹¹³ Cal remarcar que l’*ingenio* Marina continuà produint sucre almenys fins al 1900; en concret, la safra d’aquest

109. El seu germà Martín Santos de Lamadrid signava com “*natural de Santander*”. Apunto la hipòtesi del naixement de Francisco a Comillas o a Cabezón de la Sal pel fet que batejà el iot d’esbarjo que féu construir el 1888 amb el nom de *Valldàliga*, una muntanya cantàbrica propera a ambdues poblacions, cf. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1887, 2a part, f. 1.358-1.359, 22 d’octubre de 1887; 1889, f. 666-667, 6 de juliol de 1889.

110. ANC, Audiencia, Tribunal de Comercio, llig. 272. A més n’eren socis comanditaris Pere Nolasca Abreu, Marià Mora i Joan Pous.

111. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Ramón de Iglesias, 1865, 1a part, f. 245-251, 27 de juliol de 1865; f. 259-264, 29 de juliol de 1865.

112. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1890, f. 15-45, 11 de gener de 1890.

113. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1884, f. 713-718, 6 d’agost de 1888.

any en donà 4.400 sacs.¹¹⁴ D'altra banda, Santos de Lamadrid finançà diverses iniciatives dels seus gendres, com és el cas d'Eulogio Prieto Santiso, el qual comprà el 1882 uns magatzems situats a la platja de Carahatas (Quemado de Güines), així com dues goletes, diverses llanxes i centenars de caps de bestiar, per a tot el qual requerí 100.000 pesos aportats pel seu sogre. Ambdós van constituir llavors la raó Prieto y Cía, dedicada al "*almacenaje de frutos, tonelería [...] así como a la cría, compra y venta de ganado*", la meitat dels guanys de la qual van anar a parar a la butxaca de Francisco Santos de Lamadrid.¹¹⁵

De tota manera, en morir Francisco foren els seus fills i hereus els qui acabaren recollint els beneficis acumulats en la seva dilatada trajectòria empresarial, com fou el cas de Tomás Santos de Lamadrid i Ribalta, casat, com sabem, amb la seva cosina Cecília de Oña Ribalta. Aquest matrimoni va anar rebent, anys després d'instal·lar-se a Barcelona el 1896, part dels havers hereditaris de Carmen Ribalta i Francisco Santos de Lamadrid. Fins i tot l'activitat d'aquest darrer com a advocat estigué sovint relacionada amb Cuba i amb altres indians. Així, per exemple, actuà com a únic comptador partidori de l'herència d'un parent llunyà, Longinos Esquiroz Sanz, espòs d'Antonia de Oña Veglia, que se n'anà a Madrid a finals del segle XIX amb la seva família i el capital adquirit a Cuba. D'altra banda, el seu germà Eduardo Santos de Lamadrid Ribalta acabà instal·lant-se a Barcelona, on el trobem almenys des de 1902.¹¹⁶

UNA PRÒSPERA FAMÍLIA D'INDIANS: ELS GOYTISOLO

Al novembre de 1882 Fabián Goytisoló escrivia des de Cienfuegos al seu germà Antonio, resident a Barcelona, afirmant amb cert orgull: "*He remitido a papá en estos 14 años cerca de 400.000 pesos*", o sia, gairebé dos milions de pessetes.¹¹⁷ El fet cert és que, a l'igual de Tomàs Ribalta, el seu col·lega Agustín Goytisoló Lezarzaburu representa un altre exemple clar d'indià enriquit a la regió central de Cuba (en el seu

114. L. FERNÁNDEZ, "La agricultura cubana en el primer gobierno interventor norteamericano: Matanzas y Santa Clara", *Illes i Imperis*, n. 6, pp. 77-100. En aquest treball l'autora esmenta l'*ingenio* Delta com a propietat d'Herederos de Lamadrid, en referència al fet que aquesta finca sucrera havia estat igualment propietat de l'hisendat i comerciant càntabre.

115. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1883, 1 part, f. 272-276, 21 de febrer de 1883.

116. AHPB, Joaquín Nicolau Bujons, 1903, 2a part, f. 989-992, 9 de març de 1903; f. 1.191-1.198, 24 de març de 1903; 4a part, f. 2.739-2.741, 10 d'agost de 1903.

117. FG, FAGL, caixa 107, exp. 15, carta de Fabián Goytisoló al seu germà Antonio del 9 de novembre de 1882.

cas, concretament a Cienfuegos) que posteriorment traslladà a Catalunya la seva vida i la seva hisenda. Tal com s'ha dit abans, la riquesa de la documentació generada pels Goytisolo permet una anàlisi detallada dels mecanismes emprats per aquesta família amb la finalitat de treure de Cuba i transferir a la Península una part dels seus capitals. És un exercici que pot resultar útil per a il·lustrar les vies que utilitzaven els indians instal·lats a Catalunya per tal de fer-hi arribar les fortunes acumulades anteriorment a les Antilles.¹¹⁸

En aquest cas cal partir de l'anàlisi de les xarxes de comercialització que els Goytisolo havien creat o utilitzat abans a Cuba. En general, Agustín Goytisolo havia donat prioritat a la venda del seu sucre a la plaça de Cienfuegos, tot i que no descartava la possibilitat de poder-lo comercialitzar ell mateix¹¹⁹ venent-lo directament al mercat nord-americà. Tal com expressava el 1879 a Benjamin Burgess and Sons, de Boston, "*mis instrucciones a mi hijo de Cienfuegos son de no hacer embarques sino en caso de estar malos los precios en la Isla y en ese caso dirigir los embarques a Filadelfia y New York*". Sovint correspongué a la casa Campo Plana y Cía comercialitzar —també als Estats Units— el sucre produït als *ingenios* Simpatía, Lequeitio o San Agustín. En paraules de Fabián Goytisolo, "*los negocios de esta casa se hacen casi todos con los Estados Unidos*". La melassa mereix un esment a part, ja que l'experiència convencé els Goytisolo que els sortia més a compte vendre-la directament al país veí del nord sense intermediaris cubans. Segons el consell adreçat per Agustín al seu fill Fabián, "*en cuanto a las mieles ten presente que de las diez veces nueve me ha salido bien el embarcarlas*".¹²⁰

118. Vaig avançar les reflexions que segueixen en aquest apartat en un altre treball, vegeu M. RODRIGO Y ALHARILLA, "Los Goytisolo. De hacendados en Cienfuegos a inversores en Barcelona", *Revista de Historia Industrial*, n. 23, 2003, pp. 11-37. El títol d'aquest epígraf, *Una pròspera família d'indians*, l'he pres literalment d'una expressió encunyada per l'escriptor Juan Goytisolo al seu llibre *Coto vedado*.

119. FG, FAGL, caixa 99, exp. 20, carta de Campo Plana y Cía a Agustín Goytisolo del 28 de desembre de 1873: "No es [...] extraño que los que como V. y como el Sr. Solá, que habiendo embarcado por su cuenta, hayan sacado un producto tan corto." Aquesta opinió no la compartia pas el jove aleshores Fabián Goytisolo, el qual havia escrit tres anys abans basant-se en la seva experiència que "si unas ventas salen malas otras salen mucho mejores que si fueran vendidos los bocoyes aquí y resulta que en general se gana con embarcar", vegeu FG, FAGL, caixa 96, exp. 3, carta de Fabián Goytisolo al seu pare de l'11 de gener de 1871.

120. FG, FAGL, caixa 95, exp. 1, carta d'Agustín Goytisolo a Benjamin Burgess and Sons del 15 de març de 1879; carta d'Agustín Goytisolo al seu fill Fabián del 2 de març de 1880; caixa 96, exp. 2, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 4 de novembre de 1870.

Els vincles de les seves explotacions sucreres amb els Estats Units expliquen que Goytisolo fins i tot arribés a plantejar-se, poc després d'establir-se a Barcelona, la possibilitat de participar en la creació d'una casa mercantil a Nova York especialitzada en la importació de sucre i melassa de Cuba.¹²¹ Sigui com sigui, a partir dels seus propis embarcaments de sucre i melassa als Estats Units, i també a partir de la xarxa creada per Campo Plana y Cía, Agustín Goytisolo establí sòlides relacions comercials amb diverses cases importadores nord-americanes. Cal esmentar especialment Sola Brothers i Rubira and Co., de Nova York; els germans Samuel i William Welsh, de Filadèlfia, i l'esmentada Benjamin Burgess and Sons, de Boston. Val a dir que Edwin F. Atkins, un home de negocis de Boston assentat a Cienfuegos durant 60 anys, ens ha ofert una puntual i precisa descripció de la seva ciutat natal que insisteix en la concentració de la seu de diverses i poderoses cases mercantils (la dels Burgess, però també Gossler and Co., Philo Shelton, la pròpia dels Atkins i "uns quants comerciants veterans més") relacionades amb Cuba i altres territoris ultramarins en un mateix barri del districte portuari de la capital de Massachusetts.¹²² Per un altre costat sabem que els germans Welsh, a part de comerciants a Filadèlfia, també eren propietaris de l'*ingenio* Purio, al partit de Calabazar, prop de l'*ingenio Armonía* de la casa Mora Oña y Cía, jurisdicció de Sagua la Grande.

Els Goytisolo acostumaven a mantenir amb signe positiu el saldo dels comptes corrents que havien obert en aquelles firmes nord-americanes. A més, la seva solvència els permeté de comptar, fins i tot, amb línies de crèdit obertes pels seus socis nord-americans abans de cada safra, crèdits que saldaven posteriorment amb els resultats dels seus embarcaments. Aquests mecanismes van resultar prou efectius perquè Agustín Goytisolo, a Barcelona, pogués anar rebent els beneficis produïts pels seus *ingenios* de Cienfuegos. Al novembre de 1878, per exemple, contestava als germans Welsh de Filadèlfia: "*Muy Sres. míos, me ha favorecido su estimada [carta] de 18 octubre último en virtud de la cual quedo interesado del crédito que con el número 20 han abierto a mi favor, a cargo de los Sres. Kleimont Cohen and Co. de Londres, por 5.000 cinco mil libras esterlinas, cuya suma pueden adeudar a mi casa de Cienfuegos [...].*"¹²³

121. FG, FAGL, caixa 96, exp. 2, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 4 de novembre de 1870; caixa 97, exp. 2, cartes de Miquel Plana a Agustín Goytisolo del 12 de juliol de 1871 i del 27 de setembre de 1871.

122. E. F. ATKINS, *Sixty years in Cuba*, Arno Press, Nova York, 1980, pp. 7-8.

123. FA, FAGL, caixa 95, exp. 1, carta d'Agustín Goytisolo a S. i W. Welsh del 27 de novembre de 1878.

Els germans Welsh utilitzaren com a firma intermediària la londinenca Kleimont Cohen and Co., la forta relació de la qual amb Cuba ja ha estat descrita. D'altra banda, el 1882 era Fabián Goytisolo qui utilitzava una via idèntica per fer arribar diners al seu pare: "... *ya que veo que Vd. desea se le mande dinero le remitiré 10.000 \$ más en un crédito de L [lliures esterlines] 2.000 que escribiré a esos señores [els germans Welsh] que le remitan a Vd.*"¹²⁴ De fet, era la xarxa de corresponsals d'aquelles firmes nord-americanes a les principals places d'Europa allò que permeté a Goytisolo disposar dels seus fons al vell continent. Un cop obert el crèdit, Agustín podia girar des de Barcelona les lletres que li convinguessin fins a exhaurir el saldo disponible a càrrec del compte obert, en aquest cas a Londres pels seus corresponsals de Filadèlfia. Després, el seu fill s'encarregava de cobrir des de Cienfuegos l'import degut. Agustín podria haver utilitzat igualment el crèdit que Campo Plana y Cía tingué obert a la capital anglesa fins l'any 1874.¹²⁵

Per tal de no deixar inactiu el seu capital als Estats Units, Agustín Goytisolo havia dedicat part del seu saldo en les societats nord-americanes a comprar títols de deute o accions de companyies d'aquell país. Així, per exemple, al gener de 1880 acreditava 68.000 \$ nominals de deute públic dels EUA al 5%, valorats aleshores en 368.800 pessetes. Dos mesos després advertia el seu fill: "... *a lo que tengo en los Estados Unidos no quiero que lo toques porque tengo intención de hacerme con éllo algunas casitas.*" En efecte, Goytisolo havia decidit edificar quatre cases a Barcelona amb un cost de construcció calculat en 560.000 pessetes, "*las cuales sacaré de los valores de los Estados Unidos y de aquí, esperando también poder contar con algo de esos bienes [...] [es refereix als seus béns a Cuba]. Para empezar la edificación mándame un giro por medio los Sres. S. W. Welsh de Filadelfia, cobrándose ellos a su vencimiento por medio de venta de valores suficientes, los otros créditos hasta el completo en los valores te los iré pidiendo a medida que los necesite*".¹²⁶

Respecte a la xarxa de societats de comerç i banca relacionades amb els Goytisolo, cal assenyalar que es completava amb les empreses consignatàries de la seva corbeta *Flora* a Europa i Amèrica. Així, Agustín

124. FG, FAGL, caixa 96, exp. 11, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 23 de març de 1882. Pel que fa a Kleimont Cohen and Co., vegeu A. BAHAMONDE; J. CAYUELA, *Hacer las Américas...*, p. 343 i ss.

125. FG, FAGL, caixa 99, exp. 19, carta de Juan del Campo a Agustín Goytisolo de l'11 de juliol de 1874: "... *nos han suspendido el crédito que nos tenía abierto una casa de Londres, yo sin replicar una palabra, les mandé a vuelta de correo unos 40.000 \$ que les debíamos, de modo que nada debemos allí.*"

126. *Ibidem*, cartes d'Agustín Goytisolo al seu fill Fabián dels dies 16 i 24 de març de 1880.

Goytisolo també tenia oberts comptes corrents a Avendaño Hermanos, de Nova Orleans; Gassol Avendaño y Cía, de l'Havana; F. A. de Albizuri y Cía, de Liverpool, i a la companyia d'Àngel Bernardo Pérez, de Santander, entre altres.¹²⁷ Cal esmentar especialment les dues firmes que actuaren com a banquers dels Goytisolo a les capitals d'Anglaterra i França, ambdues participades per bascos: C. de Murrieta y Cía, de Londres, i Abaroa Uribarren y Goguel, de París.

Les trajectòries dels Murrieta i els Goytisolo tenen diversos punts de contacte: ambdues famílies eren originàries de la costa biscaïna (Santurtzi i Lekeitio, respectivament); en tots dos casos l'enriquiment inicial tingué com a escenari Amèrica (els primers a Perú i els segons a Cuba), i uns i altres van tornar a Europa, per bé que els Murrieta se'n van anar a Londres i els Goytisolo, a Barcelona. A més a més, els antecedents de la firma londinenca dels Murrieta es remunten als negocis de José Ventura de Aguirre Solarte e Iturraspe, nascut com Agustín Goytisolo a Lekeitio. D'altra banda, sabem que els socis principals de la casa de banca parisenca utilitzada pels Goytisolo, Abaroa Uribarren y Goguel, transformada a partir de 1878 en Abaroa y Goguel, eren així mateix paisans seus. Fabián Uribarren (cunyat de José Ventura de Aguirre Solarte), el seu germà José Javier (enriquit a Mèxic) i els nebots d'aquest darrer, José Luis, Pascual i Fabián Abaroa Uribarren, eren tots nascuts a Lekeitio.¹²⁸ Goytisolo sovintejà la correspondència i els tractes amb Fabián Abaroa, i els fills i les filles d'aquest van anar a estudiar a Barcelona precisament gràcies a les gestions del primer. Anys a venir, arran de la fallida de Claudio Abaroa Goguel esdevinguda l'any 1902, la premsa econòmica comentà que havia estat *“un banquero de reputación tan sólida, de crédito tan firme que durante muchos años a él se le venían entregando con absoluta confianza no sólo el numerario, sino los valores mobiliarios por muchos capitalistas españoles, siendo como el tesorero de las familias más ricas de Madrid, de Bilbao, de La*

127. Pel que fa a Àngel Bernardo Pérez cal assenyalar que s'havia iniciat en l'activitat mercantil a Cienfuegos en la dècada de 1840, i s'havia dedicat (a banda d'altres coses) a la venda d'esclaus. El 1853 tornà a la seva ciutat natal, Santander, on creà la societat Pérez y García (transformada el 1873 en Àngel B. Pérez y Cía), amb la qual mantingué els seus vincles amb els Goytisolo. Posteriorment, Pérez fou conseller del Ferrocarril de Isabel II, del Crédito Cántabro i de la sucursal del Banc d'Espanya a Santander des de la seva creació el 1875, a banda de regidor de l'Ajuntament de la mateixa ciutat i primer president de la Cámara Oficial de Comercio de Santander. Vegeu més informació a M. RODRIGO Y ALHARILLA, *Los marqueses de Comillas...*, pp. 37-38 i 110-115.

128. M. GÁRATE, “Los Murrieta: comerciantes banqueros de Londres en el XIX”, a R. M. MIEZA; J. GRACIA (eds.), *Haciendo historia. Homenaje a M. Ángeles Larrea*, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao, 2000, pp. 163-176; G. DUO, *Lekeitio en el siglo XIX y José Javier de Uribarren (1791-1861)*, Pamplona, 1997.

Habana, que tenían fondos en París o títulos de valores extranjeros cotizables en aquella Bolsa".¹²⁹

Cal remarcar que, entre els socis, consignataris, banquers i corresponsals dels Goytisolo hi ha un bon nombre d'homes de negocis d'origen basc. Així, a més dels Abaroa a París i els Murrieta a Londres, des de Barcelona Agustín Goytisolo tingué força tractes amb Francisco Antonio Albizuri a Liverpool i amb els San Pelayo a l'Havana i a Bilbao, per esmentar-ne alguns.¹³⁰ En informar Fabián Goytisolo Digat a la seva família dels tractes per la venda de la hisenda Lola els deia que estava negociant amb "un paisano" i, en tancar l'operació, els comunicava que l'ingenio "se ha vendido a un tal D. Joaquín Illarreta (vascongado)", remarcant-ne expressament l'origen, i afegint que era "buena persona y consocio de Durañona [un altre basc] (en la Habana)". Després de la mort del seu pare, Fabián Goytisolo es veié immers en dificultats financeres que l'obligaren a endeutar-se. Llavors acudí al biscaí Nicolás Castaño i, posteriorment, a Domingo Nazabal Leysegoytena, nascut a Areso (Navarra) i resident, com Castaño, a Cienfuegos.¹³¹ Fabián no feia sinó reproduir la política heretada del seu pare, el qual havia demostrat una certa propensió a relacionar-se de forma prioritària (però no exclusiva) amb els seus paisans bascos; començant òbviament pels seus parents, com el seu cosí Luis Arruebarrena o els seus cunyats Antonio Arce (nascut a Ursúbil, a Guipúscoa) i Antonio Iruretagoyena. També foren parents seus o bascos els capitans de la corbeta *Flora*, com el seu cunyat José Martín de Laca, el seu nebot polític José Mendiola o Miguel Antonio Asteguía.

Els Goytisolo van fer extensiu el recurs del paisanatge a homes de negoci originaris de zones veïnes al País Basc. Per exemple, Manuel Azcárate, que exercí com a administrador dels ingenios San Agustín (o Maguaraya) i Lequeitio, a banda de participar en la Junta de Informació oberta a Cuba el 1866, era navarrès. Juan de Oña i Venancio Solozábal Pérez havien nascut a la Rioja, i a Logronyo residia la famí-

129. Vegeu les relacions epistolars entre els Abaroa i els Goytisolo a FG, FAGL, caixa 98, exp. 2. El comentari sobre Claudio Abaroa a *El Economista*, n. 1.971, 1 de desembre de 1906, p. 1.334.

130. Francisco Antonio Albizuri era un veterà capità de vaixells mercants que, almenys fins al 1862, s'havia dedicat a cobrir la ruta Liverpool-Barcelona amb vaixells com el vapor *Sofia*, cf. *Diario de Barcelona*, 15 d'abril de 1862, p. 3.341. En retirar-se degué instal·lar-se en aquell port britànic. Vegeu algunes informacions sobre la seva presència a Liverpool a J. M. VALDALISO, "Bandera y colonias españolas, navieros y marinos vizcaínos, y capital y comercio británicos. Las navieras anglo-bilbaínas en el último tercio del siglo XIX", *Itsas*, n. 4, 2003, pp. 455-471.

131. FG, FAGL, caixa 96, exp. 6, cartes de Fabián Goytisolo al seu pare del 13 i el 20 d'octubre de 1874; caixa 103, exp. 1, còpia de l'escriptura atorgada per Fabián Goytisolo, Nicolás Castaño, Domingo Nazabal i altres a Cienfuegos el 20 de juny de 1901.

lia del qui fou síndic dels Goytisolo en el plet del Lequeitio, Mariano Díaz (diputat de la Unión Constitucional per Santa Clara i propietari al seu torn de l'*ingenio* Tartesio, a Rancho Veloz), el qual passava llargues temporades a la capital riojana i en les seves visites a Barcelona s'allotjava a casa d'Agustín Goytisolo. A més, alguns dels parents més propers de Goytisolo havien nascut o residien al País Basc francès, com el seu concunyat Salvador Harguindeguy. En canvi, no prenc en consideració la relació dels Goytisolo amb l'alabès Julián Zulueta (del qual no aconseguiren el 1873 que els cedís "*una acción en la compañía importadora de chinos*") ni tampoc amb Manuel Calvo Aguirre, originari de Portugaleta.¹³² Amb tot i amb això, l'etnicitat comuna sembla una variable fonamental a l'hora d'analitzar les pràctiques mercantils d'homes de negocis com els Goytisolo, i especialment quan es tracta d'explicar els motius que els empenyien a escollir determinats socis i corresponsals en comptes d'altres.

Tornant a l'anàlisi dels *camins dels diners*, és a dir, de les eines utilitzades per Agustín Goytisolo per transferir el seu capital a Catalunya, cal dir que en una primera fase ordenava a Abaroa o a Murrieta que compressin en nom seu diferents títols al mercat parisenc o londinenc. Tal com pot apreciar-se al quadre 20, el 1880, per exemple, Goytisolo posseïa obligacions i títols per valor de 906.820 pessetes a la casa de París, als quals cal afegir deute exterior espanyol per valor de 153.335 pessetes a la casa de Londres regentada per Cristóbal Murrieta Mello.¹³³

132. Sobre Manuel Azcárate vegeu FG, FAGL, caixa 98, exp. 10, set cartes de M. Azcárate a Agustín Goytisolo; caixa 96, exp. 6, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 20 d'octubre de 1874. Sobre la participació d'Azcárate en la Junta de Informació de 1866 vegeu M. MORENO, *El ingenio...*, vol. I, p. 119. Sobre les relacions de Mariano Díaz i els Goytisolo vegeu FG, FAGL, caixa 98, exp. 20, carta de Mariano Díaz a Agustín Goytisolo del 24 d'agost de 1882; caixa 99, exp. 28, carta de Mariano Díaz a Bartomeu Marroig del 16 d'octubre de 1881; caixa 95, exp. 2, carta d'Agustín Goytisolo a Mariano Díaz del 22 de febrer de 1881 i carta d'Agustín Goytisolo al seu fill Fabián del 24 de setembre de 1880. En morir Miquel Plana, Fabián Goytisolo deia al seu pare: "*... los amigos míos que tengo que recomendarle para que le representen a V. en caso de yo salir de esta son los suyos; estos son: Antonio Alzuri, Luis Arruebarrena, Miguel Lanza o Dn. Juan del Campo*", la majoria d'origen basc, vegeu FG, FAGL, caixa 96, exp. 5, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 13 de maig de 1873. En la mateixa carta informa el seu pare dels intents infructuosos d'entrar en el negoci de Julián Zulueta. Pel que respecta a Manuel Calvo, Agustín Goytisolo escrigué a la seva dona: "*No creas que yo confío mucho en ese amigo aunque creo puede serme útil quizás*"; v. FG, FAGL, caixa 97, exp. 47, carta d'Agustín Goytisolo a la seva esposa de l'1 d'abril de 1878.

133. Sabem que Agustín Goytisolo acreditava almenys sis anys abans (el 1873) quantitats que podem suposar considerables a la casa de Murrieta; v. FG, FAGL, caixa 96, exp. 5, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 3 de juny de 1873: "*Este año los Sres. C. de Murrieta y Cía no me han mandado la carta. Supongo que esto será motivado a que V. giró ahora tiempos por el alcance. Máxime si no ha sacado el 3% que obraba en poder de los mismos (168.000 nominales).*"

Posteriorment, quan tenia problemes de liquiditat o necessitava circulant per a finançar els seus projectes a Barcelona, Goytisolo ordenava als seus banquers que realitzessin aquells valors. Val la pena assenyalar, per exemple, que a finals de 1870, al cap de pocs mesos d'establir-se a la capital catalana, la necessitat impulsà l'india fins i tot a burlar el setge de les tropes prussianes sobre París per tal de poder retirar part del capital que hi tenia dipositat.¹³⁴

Òbviament, el sistema de Goytisolo fou utilitzat també per altres que tenien idèntica necessitat de traslladar importants sumes de diners a Europa. Tomàs Ribalta tenia al seu escriptori “2 carpetas de cuentas, una con C. Murrieta y Compañía de Londres”.¹³⁵ Un antic soci de Goytisolo a Cienfuegos, Venancio Solozábal, li deia a l'agost de 1870 en haver tornat poc abans a la Península des de Cuba: “... quedo enterado de las compras de deudas Nacionales y Extranjeras que ha hecho [...]. En París compraron para mí 98.000 florines nominales de la deuda Austríaca pero los Sres. C. de Murrieta y C^a de Londres dejaron de cumplir la orden mía desde Cienfuegos de comprar títulos de la misma deuda, fundándose en que esa Nación es tan poco escrupulosa para cubrir sus compromisos que ha obligado al Comité de la Bolsa de aquella plaza a pedir que deje de cotizarse sus valores en bolsa [...]. Yo hasta ahora no he hecho más compras que las de unos 13.000 pesos nominales del 3% exterior de España de 1867 y me sobran fondos tanto en París como en Londres.”¹³⁶

En el camí de Cienfuegos a Barcelona, part de la fortuna d'Agustín Goytisolo (i d'altres que, com ell, necessitaven disposar de capital a Espanya) passà per París o Londres —i en el seu cas també per

134. FG, FAGL, caixa 98, exp. 53, carta de Leopoldo Sola a Agustín Goytisolo del 19 de setembre de 1870 des de Mondragón (Guipúscoa): “Muy apreciado amigo mío y paisano: por cartas de Plana tenía noticia que se hubo trasladado V. a París sin duda con el objeto de recoger los valores que tenía V. depositados en aquel banco”; caixa 96, exp. 2, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 22 d'octubre de 1870: “Según carta que tuvo Miguel [Plana] de Barcelona parece que fue V. en busca de sus títulos depositados en el Banco de Francia al mismo París amenazado como estaba de metálico; espero haya salido bien de un viaje que en realidad era sumamente peligroso por el estado en que se halla hoy esa capital”; caixa 99, exp. 42, carta de Juan Andrés Iznaga des de Madrid a Agustín Goytisolo del 15 de novembre de 1870: “Por varias cartas que he recibido de mi cuñado Isidoro que salen por globo [de París] supe que había Vd, intentado salir las dos primeras veces y también que en la tercera creían había logrado su objetivo, pero estábamos en duda, hasta que por la suya veo que a costa de innumerables trabajos había logrado llegar al lado de su familia.”

135. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 1a part, f. 857-866, 25 d'abril de 1887.

136. FG, FAGL, caixa 98, exp. 54, carta de Venancio Solozábal a Agustín Goytisolo del 8 d'agost de 1870.

Nova York, Boston o Filadèlfia— abans d'arribar a la Península, tot seguint un recorregut idèntic al que utilitzaren els indians asturians per transferir els seus capitals des de Cuba.¹³⁷ L'economista Eduardo Sanz Escartín, governador civil de Barcelona el 1899, afirmà anys després que “*son muchos los Bancos de Londres, París, Bruselas, Hamburgo, etc. que tienen grandes depósitos de valores, propiedad de españoles*”. Uns valors, afegia Sanz Escartín, que sovint tenien el seu origen al continent americà: “... *adquiridas en América ha habido siempre en España un gran número de fortunas, y, en el siglo pasado, millares y millares de españoles regresaron a su patria después de labrar grandes capitales [...]. ¿Qué parte de estas fortunas [...] se ha colocado en el extranjero?*”¹³⁸ Sens dubte, aquest fou un fenomen notable. Per exemple: en fer fallida, la Casa de Banca Abaroa, de París, acreditava dipòsits de valors de 541 particulars, “*en su mayoría españoles*”, per una suma superior als 80 milions de francs.¹³⁹ Els circuits financers que recorrien les principals places del vell continent també resultaren molt funcionals per al gir de lletres de canvi (utilitzades per Goytisolo per finançar part de les seves inversions i les seves despeses quotidianes). A l'abril de 1875, per exemple, Fabián Goytisolo enviava a la seva família una lletra per valor de 5.000 lliures esterlines amb la nota següent: “*Adjunto van cinco mil Libras Esterlinas a 60 dias vista cargo de los Sres. Unthoff y Cía de Londres y endosadas a la orden de Vs. para que las vendan en esa si pueden venderlas favorablemente y si no para que las manden a los Sres. C. de Murrieta y Cía de Londres o los Sres. Abaroa Uribarren y Goguel de París [...]. Estos Sres, cualquiera de ellos, a quienes las manden las presentaran al cobro. Si creen conveniente venderlas en plaza la casa de Vidal y Cuadras puede comprarlas o encargarse de su venta.*”¹⁴⁰

Un any després, al març de 1876, Agustín Goytisolo (que s'havia vist obligat a tornar a Cuba per un temps) deia des de Cienfuegos a la seva esposa: “*Por la segunda [carta] tuya veo recibieron el telegrama poniendo a tu disposición mil Libras Esterlinas. Hoy les remito otras ochocientas cincuenta Libras Esterlinas. Adjunto remito la primera [letra] de cambio estendida [sic] a tu favor.*” Al novembre del mateix any tornava a escriure a Estanislava: “... *como me dices que puede hacerte falta alguna cosa más para atender al mueblaje de la casa, etc, te mando*

137. J. R. GARCÍA, *Las remesas de los emigrantes...*, p. 24.

138. E. SANZ, *La moneda y el cambio en España*, Madrid, 1905, pp. 38-39.

139. *El Economista*, 30 de desembre de 1911, p. 1.550. Sobre la magnitud d'aquest fenomen vegeu també *El Economista*, 31 d'agost de 1912, pp. 1.032-1.035, i 7 de setembre de 1912, pp. 1.061-1.064: “El dinero en la emigración. Inversiones y depósitos en el extranjero.”

140. FG, FAGL, caixa 97, exp. 48, carta de Fabián Goytisolo a la seva mare del 12 d'abril de 1875. El remarcat és meu.

quinientas Libras Esterlinas cuya primera [letra] acompaño". I al març de 1878 Goytisolo escrivia altre cop a la seva família recordant el recent enviament d'una lletra per un valor superior a les 20.000 pessetes: "No me dicen Vs. en la anterior la cantidad que podía hacerles falta en Abril aunque me piden dinero para esa fecha. Así, si les hace falta ese dinero pueden escribir fijando cantidad aunque con los cuatro mil y pico de pesos remitidos por los Sres. Abaroa y Goguel de París creo se habrán Vs. remediado por el momento."¹⁴¹

Al cap de poc Agustín Goytisolo tornava definitivament a Barcelona i llavors era el seu primogènit el qui prometia trametre-li, també mitjançant lletres de canvi, les 40.000 pessetes que el primer havia arrencat d'Iruretagoyena Lanza y Cía de Cienfuegos: "... la remesa de los 8.000 \$ de casa de Antonio [Iruretagoyena] no se la hago por este correo porque Castaño y García no tienen letras pero el próximo correo no dejaré de hacerlo. Veremos a ver si bajan algo más."¹⁴² L'herència documental llegada per l'activitat dels Goytisolo permet de confirmar les conclusions de Lluís Castañeda. Aquest autor ha demostrat que el 1840 ja s'havia generalitzat l'ús de la lletra de canvi com a principal eina financera per a transferir els capitals de Cuba a Catalunya. A partir d'aleshores "lo habitual [fue] que los efectos [de comercio] procediesen de las colonias en forma de letras en libras esterlinas sobre Londres". El fet cert és que la majoria de les lletres de canvi girades en lliures esterlines i negociades a la plaça de Barcelona tenien el seu origen a la Gran Antilla. Després de documentar una àmplia mostra representativa d'aquest flux de lletres Castañeda ha demostrat que, en arribar a la dècada de 1840, Cuba "había pasado a ser el principal proveedor de libras esterlinas para el mercado barcelonés [...]. Los exportadores cubanos creaban letras contra Londres que eran adquiridas por casas comerciales y navieras españolas para reembolsarse los beneficios del giro comercial". Aquest fet demostra la segmentació parcial existent entre el mercat de lletres de canvi i els fluxos de mercaderies. En les dècades posteriors a 1840 Londres continuà vehiculant bona part d'aquell flux monetari. El 1860, per exemple, el 33,4% de les lletres de canvi en lliures esterlines negociades a Barcelona s'havien creat a la Gran Antilla, sobretot a l'Havana, Matanzas i Santiago de Cuba.¹⁴³ Les

141. FG, FAGL, caixa 97, exp. 27, cartes d'Agustín Goytisolo a la seva esposa del 28 de març i el 31 de novembre de 1876, i el 21 de març de 1878.

142. FG, FAGL, caixa 96, exp. 7, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 13 de juny de 1878.

143. L. CASTAÑEDA, "Crédito y mercado monetario no bancario en Barcelona a mediados del siglo XIX", comunicació presentada al V Congreso de la Asociación de Historia Económica, Sant Sebastià, 1993. Vegeu també, del mateix autor, "Una nota sobre

apreciacions de Castañeda coincideixen amb les afirmacions de José Ramón García López que, en el cas asturià, ha trobat que les lletres de canvi “ *fueron durante todo el siglo XIX y principios del XX el medio habitual, por no decir casi el único, y desde luego, el más cómodo, seguro y barato*” per a la transferència de les remeses dels emigrants americans a la Península.¹⁴⁴

Alguns autors han interpretat el gir a les places cubanes de lletres sobre Londres, Liverpool i París com una mostra que el Regne Unit i França foren (juntament amb els Estats Units) els principals pols d'atracció dels capitals cubans en les dècades centrals del segle XIX. En realitat, però —tal com il·lustren els exemples de Goytisolo o Solozábal—, el flux de lletres cap a les principals places europees amaga una realitat molt més complexa. Ni Londres, ni Liverpool ni París no eren la *destinació final* dels capitals cubans, sinó que tot sovint eren solament una etapa en el camí dels diners cap a la Península.¹⁴⁵ Freqüentment, els qui volien transferir fons a Europa no tenien cap més alternativa que utilitzar els circuits financers que passaven per la capital britànica. Així, al juliol de 1886, poc després de la mort d'Agustín Goytisolo, el seu primogènit escrivia des de París al seu germà Antonio indicant-li que “*sería conveniente situar fondos en Londres por las razones que tu sabes y porque los francos ni los giros sobre España tienen buena aceptación*”.¹⁴⁶

Possiblement, en les dècades centrals del segle XIX la plaça de París tingué una funció similar a la que s'ha documentat per a la City, tal com suggereix la intensa activitat de cases de banca particu-

el desplazamiento de recursos monetarios entre las Antillas y Cataluña”, a C. YÁÑEZ, *Emigración ultramarina...*, pp. 25-33. De manera més completa, vegeu L. CASTAÑEDA, *Esplendor y ocaso del mercado de letras de cambio en la Barcelona del siglo XIX*, tesi doctoral inèdita, Instituto Universitario Europeo, Florència, 2001.

144. J. R. GARCÍA, *Las remesas...*, p. 41. Les aproximacions biogràfiques a partir de la trajectòria de Francesc Moreu i Rabassa i Gregori Ferrer i Soler confirmen l'ús d'aquests mecanismes, vegeu C. YÁÑEZ, *Emigración ultramarina...* i R. SOLER, *Emigrar per negociar...*

145. A. BAHAMONDE; J. CAYUELA, *Hacer las Américas...*, p. 53: “... entre 1840 y 1890 la mayoría de las transferencias de capital originado en Cuba tuvo como destino final los centros económicos más desarrollados de Estados Unidos, Gran Bretaña, Francia o España, ocupando este último país un lugar más, ni siquiera central, hasta 1868.” Aquesta visió és compartida per altres autors com José Antonio Piqueras, el qual ha assenyalat que els hisendats cubans acostumaven a diversificar les seves inversions fora de l'illa “*debido a la atracción que ejercen los negocios en Inglaterra, Francia, Estados Unidos y España, casi siempre por este orden*”; v. J. A. PIQUERAS, “Capitales en el azúcar. Los hacendados cubanos ante la rentabilidad económica y la oportunidad de inversión (1878-1895)”, *Revista de Indias*, n. 212, 1998, pp. 163-193.

146. FG, FAGL, caixa 107, exp. 17, carta de Fabián Goytisolo al seu germà del 12 de juliol de 1886.

lars com la d'Abaroa i Goguel o, més encara, B. Mitjans et Cie, que Birgit Sonesson ha definit com la casa de "*los banqueros catalanes en París*".¹⁴⁷ La creació d'aquesta firma es deu a la iniciativa de Baltasar Mitjans, nascut el 1798 a Vilanova i la Geltrú i emigrat a l'Havana el 1812 per treballar a la casa de comerç del seu oncle Antoni Ricart. Anys després Mitjans obrí la seva pròpia companyia comercial i es dedicà, a més, a administrar els interessos d'altres empresaris com Joan Macià.¹⁴⁸ Posteriorment, el 1834, es traslladà a París, on fundà juntament amb Rafael Laffite la societat Mitjans y Lafitte, amb casa oberta a l'Havana i a la capital francesa.¹⁴⁹ Poc després fundà amb Juan Villalaz la societat Mitjans Villalaz et Cie, que substituï Mitjans y Laffite, dissolta al desembre de 1835. Aquella casa funcionà fins el 1849, en què es transformà en B. Mitjans et Cie. Pel que sembla, en arribar als 69 anys el 1867, Mitjans deixà el negoci familiar a mans del seu fill Francesc de P. Mitjans i Colinó, el qual s'havia casat deu anys abans amb la filla de Juan Manuel Manzanedo, un dels més notables i acabalats indians establerts a Madrid. Finalment cal afegir que un fill del matrimoni Mitjans Manzanedo i nét, per tant, de Baltasar Mitjans, Juan Manuel, acabà casant-se amb Clara Murrieta Bellido de los Heros, néta al seu torn de Cristóbal Murrieta, el banquer dels Goytisolo a Londres.¹⁵⁰ En el mateix sentit cal assenyalar que una filla de Baltasar Mitjans, Amàlia Mitjans i Colinó, es casà amb l'indià Antonio Sánchez de Movellán, paisà i soci d'Antonio López López.

Foren molts els indians catalans que utilitzaren la casa de banca dels Mitjans per comprar o bé títols de deute francesos o d'altres països, o bé valors a la borsa de París. Així ho van fer, per exemple, Joan Güell i Ferrer (enriquit a l'Havana); Ferran Riera i Alsina (enriquit a Saint Thomas, i el germà del qual era gendre de Baltasar Mitjans), i Antonio López López (que, en morir el 1883, posseïa títols de deute públic francès valorats en 2.637.500 pessetes).¹⁵¹ En general, els hisendats

147. B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, p. 194.

148. AHPM, Consulado de España en París, 25.561, 116-117. Agraieixo a Raimon Soler que m'hagi facilitat informacions d'interès sobre la família Mitjans.

149. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258.

150. D'aquesta manera Juan Manuel Mitjans Manzanedo heretà els títols de marquès de Manzanedo i duc de Santoña, a banda d'una part important de la seva fortuna. Sobre els negocis de Juan Manuel de Manzanedo, vegeu Á. BAHAMONDE; J. CAYUELA, "Trasvase de capitales antillanos y estrategias inversoras: la fortuna del marquès de Manzanedo (1823-1882)", a *Revista Internacional de Sociología*, n. 45, Madrid, 1987, pp. 125-148. Sobre els vincles de Mitjans, Manzanedo i Murrieta vegeu M. GÁRATE, "Los Murrieta...", p. 167.

151. AHPB, Luis Gonzaga Soler y Pla, 1883, 2a part, doc. 481, 14 d'abril de 1883.

i els comerciants de Cuba solien col·locar els seus capitals en cases de banca i de comerç de les places amb què tenien vincles més estrets. Des d'allí podien disposar dels seus diners simplement girant lletres sobre els seus comptes corrents, o bé donant l'ordre que es realitzessin els seus valors. Algunes de les implicacions de la fuga de capitals de l'economia cubana han estat estudiades per Ángel Bahamonde i José Cayuela i, pel que fa al període posterior a la guerra dels Deu Anys, tant per Fe Iglesias com per José Antonio Piqueras. De fet, els mateixos protagonistes eren conscients d'aquest fenomen i així Miquel Plana remarcava al maig de 1872 —és a dir, en ple conflicte bèl·lic—, *“la gran extracción de capitales que huyen de la Isla, como lo prueba que hasta la fecha, en lo que va de año, se han girado ya por valor de 46 millones de pesos”*.¹⁵²

Un home com Vicente Galarza, polític, hisendat i gran coneixedor de l'economia cubana, utilitzà la tribuna del Senat espanyol l'11 de febrer de 1889 per preguntar al Govern què pensava fer davant de l'emigració del capital cubà fora de l'illa. El comte de Galarza afirmava que *“el capital flotante desaparece, se va de allí porque no ve bastantes garantías, y no porque no deje de producir más que aquí, supuesto que en aquella isla, aun en estas circunstancias, siempre el capital produce más que en la península”*.¹⁵³ Curiosament, el mateix personatge —vicepresident del Partido de Unión Constitucional cubà— era el primer que preferia invertir a Europa. Tot just tres mesos després del seu discurs, al maig de 1889, Galarza entrava com a soci comanditari en la principal firma impressora de Barcelona, Sucesores de N. Ramírez y Cía, aportant-hi 440.000 pessetes que el convertien en el principal soci capitalista de l'empresa catalana. Un altre dels socis que s'afegí aleshores a aquella societat fou Antonio Goytisolo Digat.¹⁵⁴

En definitiva, l'anàlisi de cas de la família Goytisolo ha permès d'il·lustrar la sòlida xarxa que, en la segona meitat del segle XIX, travessava l'Atlàntic tot vinculant les economies cubana i catalana. Queda clar que sortint de Cienfuegos, l'Havana, Sagua la Grande, Matanzas o Santiago de Cuba, i passant per Nova York, Londres o París, part dels beneficis generats per l'economia insular acabaven a Catalunya. A la llum d'aquest capítol em sembla poc útil continuar defensant l'escassa

152. F. IGLESIAS, *Del ingenio al central*, Editorial de Ciencias Sociales, l'Havana; À. BAHAMONDE; J. CAYUELA, *Hacer las Américas...*; J. A. PIQUERAS, “Capitales en el azúcar...”. La cita de Miquel Plana a FG, FAGL, caixa 97, exp. 2, carta de Miquel Plana al seu sogre Agustín Goytisolo del 27 de maig de 1872.

153. V. GALARZA, *En propia defensa. Contestación al general Polavieja por el conde de Galarza*, Barcelona, 1898, p. 114.

154. AHPB, Luis Gonzaga Soler y Pla, 1889, 3a part, f. 2.657-2.687, 25 de maig de 1889.

centralitat d'Espanya com a destinació dels capitals extrets de la Gran Antilla. Interpretar l'existència d'empreses amb dues seus (una a l'illa i l'altra als Estats Units, Anglaterra o França) i els voluminosos saldos en compte corrent mantinguts per hisendats i comerciants cubans en companyies nord-americanes o europees, així com l'abundant flux de lletres girades des de Cuba sobre Nova York, Filadèlfia, Liverpool, Londres, París o Hamburg, com a mostra inequívoca que els capitals que fluïen de l'illa anaven als Estats Units, Anglaterra o França de manera prioritària, suggereix que la retina de l'investigador ha estat capaç de copsar els arbres, però no de veure el bosc.

El flux financer de les Antilles a la Península, tanmateix, no impedí que els indians continuessin dirigint les seves hisendes des de Catalunya, fins i tot modernitzant-les, i tenint en compte les dificultats lògiques d'algú que pretén portar un negoci situat a milers de quilòmetres de distància. Novament, l'anàlisi de la família Goytisolo pot il·lustrar aquest fet. En realitat, la marxa d'Agustín Goytisolo de Cienfuegos no significà un desig immediat de desfer-se del seu patrimoni a l'illa, almenys a curt termini. Ben al contrari: malgrat que a Cuba hi havia aleshores una guerra destructora, els Goytisolo van dedicar-se a comprar més esclaus i a adquirir noves finques. Així, per exemple, al desembre de 1870 Miquel Plana i el seu cunyat Fabián Goytisolo anaren a Santiago de Cuba, on tancaren "*la compra de la dotación del Ingenio demolido San Rafael que consistía en 120 brazos por 38.000 \$ saliendo estos en Cienfuegos por 42.201 \$ a causa de los muchos gastos que se originaron [...] Aunque hay bastantes viejos y chicos no deja de ser bueno el negocio pues salen a \$ 351 cada negro y se evita tanto cuadrillero y alquilado en Lequeitio*". Per al mateix *ingenio* van comprar el 1872 "*unos 200 toros a 45 \$ oro*". Abans, al desembre de 1871, Fabián i Miquel havien adquirit (en part amb els diners del seu pare i sogre respectiu) "*el Ingenio Lola [també conegut com Providencia] por 130.000 pesos*". Quatre mesos després, al març de 1872, van comprar a més 26 *caballerías* de terra "*que lindan con el citado ingenio [y] aumentan considerablemente el valor de su finca*". Per la seva banda, de Barcelona estant, el mateix Agustín Goytisolo suggeria al seu fill i al seu gendre que anessin a Sancti Spiritus a comprar nova maquinària per als seus *ingenios*.¹⁵⁵

A la tardor de 1872 sembla haver-hi un canvi en l'estratègia inversora d'Agustín Goytisolo. El veterà hisendat havia començat a estudiar

155. FG, FAGL, caixa 96, exp. 3, cartes de Fabián Goytisolo al seu pare de l'11 de gener i el 27 de desembre de 1871; exp. 4, cartes del 28 de febrer i el 26 de setembre de 1872; exp. 2, carta de Miquel Plana a Agustín Goytisolo del 12 de febrer, el 27 de juny i el 28 de novembre de 1872.

diversos projectes des de Barcelona, com la compra d'unes finques a Jaén —per les quals oferí 700.000 pessetes—, i fins i tot es plantejà la possibilitat d'adquirir alguna hisenda a Mèxic.¹⁵⁶ En conseqüència li era urgent rebre fons a la Península, motiu pel qual ordenà llavors al seu fill que posés a la venda l'*ingenio* Lequeitio per 800.000 pesos; una quantitat que altres hisendats consideraren exagerada. El seu fill Fabián li escrivia a finals de novembre: "... *veo insiste Vd. en la venta del Lequeitio por cuyo motivo escribí a Mena (de la casa San Pelayo Torre y Cía) lo proponga [a l'Havana]. Pedí \$ 800.000, \$ 400.000 al contado y el resto en dos o tres plazos cuando más, pero después de varias cartas y de pedirme todos los detalles de la finca, me dice que se asombran de lo que pido por el ingenio Lequeitio y sobre todo del contado. Hoy lo que quieren es comprar las fincas y pagarle a uno con las mismas zafras lo cual es por demás ruinoso.*" Mig any després, al juny de 1873, Fabián tornava a informar el seu pare: "... *acerca de la venta del Lequeitio he hecho las diligencias necesarias pero no consigo aún hacer el negocio.*" Al setembre ho rematava tot afirmant que "*la venta del Lequeitio por ahora es irrealizable*". Des de Barcelona, però, Agustín Goytisolo insistia en la necessitat de vendre alguna de les seves hisendes o fins i tot de la mansió familiar, que valorà aleshores en 45.000 pesos. Davant de la insistència del seu pare, a l'octubre de 1873 Fabián seguia "*tratando de ver si vendemos alguna de las fincas, principalmente Lequeitio, como Vd. desea, pero dudo poder realizarlo para así mandarles alguna cantidad crecida*".¹⁵⁷

Tal com recordava Fabián, l'objectiu principal que s'havia fixat el seu pare era rebre a Barcelona "*alguna cantidad crecida*" per encarar amb èxit alguna de les diverses inversions que estava estudiant. A començaments de 1874 Agustín Goytisolo rebaixà les seves pretensions sobre el Lequeitio i aleshores en demanà "*75 mil pesos oro al contado después de la zafra, 75 mil en un año, que hacen 150.000 y el resto hasta 450.000 oro a 75.000 anuales*". Malgrat tot, Fabián seguia repetint que "*hoy no hay compradores a ningún precio y el que compra quiere pagar con las zafras*". En part, atribuïa la resistència dels possibles compradors a la manca de confiança en el futur per un motiu bàsicament polític: "... *hasta que no haiga [sic] un gobierno estable no podremos hacer nada*". A l'octubre d'aquell any, no obstant això, els Goytisolo van estar a punt de veure complert el seu desig. Fabián havia compromès la venda del Lequeitio per 400.000 pesos or (és a dir, per la meitat

156. FG, FAGL, caixa 96, exp. 3, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 28 de novembre de 1872.

157. FG, FAGL, caixa 96, exp. 4, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 28 de novembre de 1872; exp. 5, ídem del 3 de juny, 12 de setembre i 28 d'octubre de 1873.

del preu de sortida), “pero en el intermedio una partida de insurrectos sorprendió a los Abreus (poblado) matando a uno, hiriendo gravemente a otro y dos más levemente”. Tal com concloïa Fabián amb marcat desencís, “esto enseguida enfrió el negocio”.¹⁵⁸

Llavors ja feia més d'un any que Miquel Plana i Iradi, gendre i apoderat d'Agustín Goytisolo, havia mort a Cienfuegos. En rebre la notícia l'indià decidí tornar a Cuba al mes de març de 1873, però un inoportú accident el retingué a Cadis i l'impedí de travessar l'Atlàntic, a més d'obligar-lo a tornar a Barcelona i deixar per més endavant el viatge a l'illa.¹⁵⁹ Des de la distància el veterà hisendat combinà l'estudi de nous negocis a Europa amb el desig d'ampliar les seves activitats a Cuba. Tanmateix, sense l'alè del seu pare i el suport del seu cunyat, el jove Fabián —que aleshores tenia només 23 anys— acabà posant a la venda l'*ingenio* Lola, comprat tot just dos anys abans. A l'octubre de 1874 trobà comprador en la persona del basc Joaquín Illarreta, el qual adquirí la finca “en 160.000 \$ oro, 22.500 \$ ahora, 22.500 \$ entre marzo y junio, y el resto a razón de 23.000 \$ anuales en igual forma”. Tal com admetia Fabián, “es una mala venta, pero hoy no se puede hacer otra cosa”.¹⁶⁰

Aquell mateix mes Agustín Goytisolo embarcava a Barcelona amb destinació a Cienfuegos. Aleshores tenia 62 anys, i al desig d'arreglar els seus afers després de la mort del seu gendre s'hi havia afegit la necessitat de solucionar un plet desfermat per un tal Vicenç Lluís Ferrer, que aspirava a arrabassar-li l'*ingenio* Lequeitio. Per als indians, l'Atlàntic no separava, sinó més aviat unia la Península amb les Antilles. Els viatges en un i altre sentit eren força corrents per a ells, fins al punt que molts acostumaven a viure amb un peu a Espanya i l'altre a Cuba. Així, per exemple, una de les nebodes d'Agustín Goytisolo, Fabiana Arce Arruebarrena, nascuda a Lekeitio el 1852, recordava de la seva infantesa en una breu nota autobiogràfica que el seu pare, Antonio Arce Goya, “tenía negocios y propiedades en Cuba, Cienfuegos, y con mucha frecuencia tenía que marcharse; [no obstante] aquí en Lequeitio le nombraron varias veces alcalde [...]. Por vacaciones de verano nos íbamos a Arcachon con mamá pues papá estaba en Cuba [...]. [Finalmente] el año 65 volvió papá de Cuba”. Antonio Arce morí dos anys després. Aleshores, els germans grans de Fabiana, Juan i Agustín,

158. *Ibidem*, exp. 6, cartes del 27 de març i el 13 de juny de 1874.

159. FG, FAGL, caixa 96, exp. 5, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 13 d'abril de 1873; caixa 99, exp. 41, carta d'Iruretagoyena Lanza y Cía a Agustín Goytisolo del 13 de maig de 1873.

160. FG, FAGL, caixa 96, exp. 6, cartes de Fabián Goytisolo al seu pare del 13 i el 20 d'octubre de 1874.

“estaban educándose en Londres, cuando acabaron su educación mamá los mandó a Cuba y el tío [Agustín Goytisoló] los recibió con el cariño de un padre”.¹⁶¹

Agustín Goytisoló romangué quatre anys a Cienfuegos, fins que a la tardor de 1878 pogué recuperar la propietat i la possessió del Lequeitio, i després se'n tornà a Barcelona. La seva estada a Cuba, però, l'havia transformat en un home pessimista pel que respectava al present i el futur de l'illa; sobretot, per la impressió negativa que li havia produït la guerra. A l'abril de 1876 afirmava: *“... ha dado la fatal casualidad de que este año y el anterior han sido los más difíciles por que ha atrevesado este país en muchos años.”* Sens dubte les seves paraules estaven motivades pels atacs que ell mateix havia patit dels cubans aixecats en armes, el quals el 1875 havien endegat amb èxit la invasió de Las Villas i havien acabat destruint gran part de les seves finques. Al gener de 1876 *“quemaron los dos muelles de Simpatía, en uno de los cuales se había puesto el alambique y el almacén del Lechuzo (del Ing. Lequeitio) con unos 150 bocoyes azúcar dentro y el material completo para 200 Bocoyes envases. Estas pérdidas las calculo yo en más de 40.000 \$ oro”*, apuntava Goytisoló. Unes setmanes després afegia que *“nos han pegado candela y han ardido sobre 8 caballerías de caña en el Ingenio San Agustín [...] calculándose la pérdida de este campo en unos 550 bocoyes de azúcar”*. El seu fill Fabián completava la imatge escrivint a la seva mare que els rebels *“han quemado 52 cañaverales y desjarretado 70 yuntas de bueyes del Ingenio Lequeitio. Ya ve que esto está de lo malo lo peor”*.¹⁶²

Ni tan sols el final de la guerra no trencà l'escepticisme del vell Goytisoló sobre el futur del país. A més, les condicions de l'acord del Zanjón li semblaven excessives, especialment la promesa de *“libertad para los negros actualmente en armas contra España si es que se presentan. Esto para mí es de muy mal efecto porque los esclavos que han cumplido fielmente con sus amos y con el gobierno, viéndose en peor condición que los que están en armas, más o menos tarde se amotinarán reclamando libertad”*. Pacificada l'illa al setembre de 1879, Goytisoló insistia al seu soci Juan del Campo: *“... entrando a ocuparme de las cosas de ese país y de esos intereses le manifestaré que tengo el espíritu cansado de esperar mejoría que Dios quiera venga alguna vez.”* En conseqüència, afegia, *“continúo y aún deseo más el sacar fuera de la isla mucho más cuando no sé lo que nos depararán las reformas sociales en particular”*.

161. Escrit autobiogràfic facilitat amablement per José Llerandi.

162. FG, FAGL, caixa 97, exp. 47, cartes d'Agustín Goytisoló a la seva esposa del 21 de gener; 3 de febrer i 22 d'abril de 1876.

Segons les seves pròpies paraules, expressades al cap de poc de tornar a Barcelona, *“ese país está perdido”*. El seu pessimisme s’agreujà amb la defenestració política de Martínez Campos, i en la darrera setmana de 1879 confessava al seu fill: *“... respecto a la situación [...] la veo muy mala pues la verdadera salvación de la isla está en resolver bien las cuestiones económicas, sociales y arancelarias. Habiendo perdido a Martínez Campos ignoro lo que nos dará Cánovas y eso me tiene muy preocupado.”* D’altra banda, les informacions que rebia des de Cuba no l’ajudaven a tranquil·litzar el seu estat d’ànim. Així, per exemple, des de Gassol Avendaño y Cía, de l’Havana, el 1879 també li asseguraven que hi havia *“circunstancias mil para suponer que todo en esta Isla irá de mal en peor”*, a part de donar-li notícies sobre *“la desmoralización social que cunde por los centros productores del interior”* de Cuba.¹⁶³

A partir de la tornada definitiva d’Agustín Goytisolo a Barcelona a finals de 1878, treure diners de Cuba per invertir-los a Catalunya esdevingué una idea obsessiva. Tanmateix, hagué d’enfrontar-se a una lògica diferent (i difícilment conciliable) encarnada en els interessos del seu primogènit, el qual intentà, en la mesura de les seves possibilitats, fer cas omís a les ordres del seu pare, preocupat com estava per fer-se un patrimoni propi a costa del de la seva família. Era clar que Fabián havia decidit romandre a Cuba per a fer-hi a poc a poc la seva fortuna. Lluny de dur a terme els desitjos del seu pare, Fabián es dedicà a reinvertir en les finques de la família el capital necessari per a modernitzar-les.

Al cap d’un any d’haver marxat, a l’octubre de 1879, el vell Agustín arribà a amenaçar el seu fill amb tornar a Cienfuegos: *“... hasta me haces pensar en mi marcha a esa si es que los deseos de economía, grande economía que te encargo no se realizan”*. Mesos després continuava increpant-lo: *“... contra mis deseos menudeas las partes que no me gustan, menudeas los proyectos que tienen igual aceptación, menudeas los gastos que me producen deuda [...] dime como te pregunto yo si ese es mi sistema, si es eso lo que he querido siempre, cuando por el contrario siempre te digo que quiero más uno aquí que diez allí.”* I al maig de 1880 insistia: *“... no admito esos gastos extraordinarios; no los quiero porque parece que crees que esos bienes los tengo para que se gaste todo el producto en esa y no mandarme nada, cuando yo quiero más uno aquí que cuatro allí [...] para concluir te repito que no quiero que hagas*

163. *Ibidem*, carta del 12 de febrer de 1878; caixa 95, exp. 1, cartes d’Agustín Goytisolo a Juan del Campo del 12 de setembre i el 5 de novembre de 1879; cartes d’Agustín Goytisolo al seu fill Fabián del 25 d’octubre i el 26 de desembre de 1879, i del 5 de gener de 1880; caixa 99, exp. 37, cartes de Gassol Avendaño y Cía a Agustín Goytisolo del 14 de febrer i el 5 de maig de 1879.

nada de eso [...] que por tu imprevisión te falte dinero cualquier día y me enredas [...] en verdad no parece sino que dejas correr mis palabras como quien oye llover [...] y hasta te ruego que no pienses en nuevos gastos por ahora, que mucho habría de cambiar el país para que los quisiese y también habría de sobrar mucho dinero porque ese lo quiero ir colocando aquí.” Finalment, mesos després, al juliol de 1881, Agustín acusava al seu fill gran de voler heretar-lo en vida, i Fabián li contestava: “... yo no deseo semejante cosa. Lo que sí desearía es ir formándome alguna cosa [...] pues mis 10.000 pesos heredados de tía con su premio del 3% que tenía, hoy el 6%, no dan para sostener una familia decentemente.”¹⁶⁴ En efecte, en aquelles dates Fabián Goytisolo havia pres la decisió de casar-se. Ho va fer aquell mateix any, 1881, amb Dolores Fowler, filla de Jorge Fowler, un britànic assentat a Cienfuegos. Una descripció de la jove Lola Fowler feta pel seu amic nord-americà Edwin F. Atkins la dibuixa com “una noia bonica amb el mateix caràcter del seu pare, agradable però molt tranquil·la”.¹⁶⁵

Val a dir que, malgrat els obstacles i les excuses del seu fill, el vell Goytisolo aconseguí transferir efectivament part del seu capital al Principat. Així, als deu anys d'arribar a Barcelona, al gener de 1880, en fer un “*inventario de los bienes en Europa de Don Agustín Goytisolo*” pogué constatar que la seva fortuna —solament al vell continent— pujava a 3.838.260 pessetes, el 72,7% de les quals radicava a Catalunya; és a dir, 2.791.055 pessetes.¹⁶⁶ De fet, tal com s'ha dit al començament d'aquest epígraf, el seu propi fill, Fabián, xifrava en l'equivalent a 2 milions de pessetes el capital net que el seu pare havia extret de Cuba entre 1868 i 1882.

164. FG, FAGL, caixa 95, exp. 1, cartes d'Agustín Goytisolo al seu fill Fabián del 15 i del 25 d'octubre de 1879; caixa 95, exp. 2, ídem del 13 d'abril i del 5 de maig de 1880; caixa 96, exp. 10, carta de Fabián Goytisolo al seu pare del 2 de juliol de 1881.

165. E. F. ATKINS, *Sixty years...*, p. 44.

166. FG, FAGL, caixa 95, exp. 1, llibre copiador de cartes d'Agustín Goytisolo (1879-1880), inventari fet entre el 16 i el 25 de gener de 1880.

Quadre 20
Inventari dels béns a Europa d'Agustín Goytisoló Lezarzaburu
(1880)

(Quantitats en pessetes)

A LONDRES (C. Murrieta y Cía)	
Deute exterior espanyol al 3%	153.335
Total a Londres	153.335
A PARÍS (Abaroa y Goguel)	
9 obligacions de Tabacs de França	4.645
43 bons d'annualitats espanyoles	35.200
100 bons del Banc i Tresor	49.750
1.660 Río Tinto al 5%	29.465
Deute exterior espanyol al 3%	396.380
Deute exterior espanyol amortitzable al 2%	41.175
Deute exterior rus de 1870	41.110
159 obligacions russes de 1869 al 5%	113.575
190 obligacions austríaques de Camins	67.830
59 obligacions de crèdit financer austríac	18.585
Renda francesa de 1871 al 5%	154.050
Total a París	893.870
A ESPANYA	
Valors	
Deute exterior espanyol al 3%	153.885
167 bons del Tresor espanyol	77.235
Deute interior espanyol al 2%	75.370
60 accions del Ferrocarril Bilbao-Castejón	12.300
Accions del Ferrocarril Barcelona-Vilanova-Valls	7.500
Vaixell <i>Flora</i>	125.000
Capital a La Harinera Barcelonesa	87.500
Immobles a Barcelona	1.117.200
Solar sense edificar de La Maquinista Terrestre y Marítima	574.780
Solars al passeig de Gràcia	295.940
Solars a les hortes de Sant Beltran	264.345
Total a Espanya	2.791.051
TOTAL	3.838.260

Font: FG, FAGL, caixa 95, exp 1.

La safra d'aquell darrer any, 1882, fou excepcionalment bona tant al San Agustín com al Lequeitio. Al mes de març Fabián xifrava en més de 4.700 bocois (és a dir, més de 3.200 tones) de sucre sense refinar el producte d'ambdós *ingenios*.¹⁶⁷ Uns mesos després, al novembre de 1882, Fabián Goytisolo va fer balanç de la seva feina al capdavant dels *ingenios* del seu pare des que se n'havia fet càrrec el 1870. Reivindicant la seva tasca com a administrador, Fabián afirmava que en els 12 anys anteriors “*se ha fomentado el ingenio San Agustín que vale [...] \$ 400.000, he pagado por Lequeitio \$ 130.000 [...] compré para el Lequeitio en [Santiago de] Cuba 130 negros que constituyen casi la dotación de esta finca hoy y que costaron sobre \$ 42.000 y se hace la instalación de dos tachos* que tal vez cuesten sobre ciento veinte mil pesos*”, a banda d'haver enviat a la seva família a Barcelona uns altres 400.000 pesos.¹⁶⁸ Tal com apuntava Fabián, a més, en aquells dies s'estava endegant la transformació dels vells *ingenios* en moderns *centrales*, en sintonia amb altres hisendats de Cienfuegos ja que, segons afirmava, “*hay una verdadera manía por los centrales [...]. Todo el mundo quiere hacer dinero y pronto*”.¹⁶⁹

El *Diario de la Marina* de l'Havana deia el 31 de març de 1883: “*... es probable que el ingenio Lequeitio siga las huellas del San Lino y que se convierta en un gran centro azucarero que ha de dar grandes resultados a su acaudalado dueño y a toda esta comarca. El sistema de división del trabajo en el cultivo de la caña y la fabricación del azúcar va poniéndose en práctica rápidamente.*” D'altra banda, set anys després, al novembre de 1890, *El Palenque* qualificava el *central* San Agustín com “*una de las fincas mejor organizadas y la de mayor rendimiento de la presente zafra*”.¹⁷⁰ Vull remarcar que, tot i fent-ho a petita escala, el meu treball confirma les afirmacions de Fe Iglesias en el sentit que “*los recursos para la enorme transformación que tuvo lugar en el período que se analiza no fueron producto de inversiones de capital proveniente del exterior, sino resultado de la acumulación interna, a pesar de la fuga de capitales que se estaba produciendo*”.¹⁷¹ Aquesta fugida de capitals,

167. FG, FAGL, caixa 96, exp. 11, cartes de Fabián Goytisolo al seu pare del 3 de març i del 3 d'abril de 1882.

168. FG, FAGL, caixa 107, exp. 15, carta de Fabián Goytisolo al seu germà del 9 de novembre de 1882.

169. *Ibidem*, carta de Fabián Goytisolo al seu germà del 3 de novembre de 1882.

170. FG, FAGL, caixa 96, exp. 12; *El Palenque*, 30 de novembre de 1890. Agraeixo aquesta darrera referència a Leida Fernández Prieto.

171. F. IGLESIAS, *Del ingenio...*, p. 4.

* Recipients per coure la melassa i transformar-la en sucre (n. del t.).

tal com s'ha dit abans, permeté que Agustín Goytisolo transferís a Barcelona els beneficis de les seves finques sucreres a Cuba.

Quadre 21
**Inventari *post mortem* dels béns d'Agustín Goytisolo
 Lezarzaburu (1886)**

(Quantitats en pessetes)

A CUBA

<i>Ingenio</i> San Agustín	1.700.000
<i>Ingenio</i> Lequeitio	1.500.000
<i>Potrero</i> Simpatía	95.000
Palauet a Cienfuegos	120.000
Finques a Rodas	67.800
Comandita a Campo y Cía	10.000
Saldo en c/c al Banco Español de la Isla de Cuba	37.490
Saldo en c/c a Goytisolo Montalvo y Cía	182.175
Efectiu a caixa	5.310
TOTAL BÉNS A CUBA	3.717.775

A ESPANYA

Aixovar domèstic	15.150
Metàl·lic i saldos en compte corrent	9.732
Cartera	
100 accions del Banco Hispano Colonial	111.875
200 accions del Crèdit Mercantil	43.750
10 accions del Crédito General de Ferrocarriles	250
1 cèdula de soci fundador del Crédito General de Ferrocarriles	250
205 obligacions de la Compañía Trasatlántica	89.687
175 accions del ferrocarril d'Almansa a València i Tarragona	123.025
500 oblig. (accions adherides) del ferrocarril de Lleida a Reus	157.500
165 accions del Banco Peninsular Ultramarino	17.227
Títols de Deute Amortitzable al 4%	234.525
51 obligacions de la Junta d'Obres del Port de Barcelona	27.157

200 obligacions dels ferrocarrils austríacs (Abaroa y Cía, París)	78.753
52 obligacions del Crèdit Financer Austríac (Abaroa y Cía, París)	16.976
176 obligacions de l'emprèstit rus al 4% (Abaroa y Cía, París)	81.020
2.900 lliures de l'emprèstit rus al 5% (Abaroa y Cía, París)	72.982
358 ob. de Ferrocarrils de Asturias, Galicia y León (Abaroa y Cía)	116.445
Lletres i pagarés	89.202
Altres valors	7.259
Comandita a Serriñana Rubies Rimbaud y Cía (Industrial Harinera Barcelonesa)	—
Préstecs a Serriñana Rubies Rimbaud y Cía	109.156
Béns immobles	
Finca al carrer Fontanella	300.000
Finques als carrers Pelai, Gravina i Tallers	1.152.000
Finques al passeig de Gràcia	539.000
Finques al carrer d'Aragó	340.000
Solar a Montjuïc	75.000
Corbeta <i>Flora</i>	10.000
Existències de sucre a Barcelona	9.437
TOTAL BÉNS A ESPANYA	3.827.378
PASSIU DE L'HERÈNCIA	274.424
CABAL LÍQUID DE L'HERÈNCIA D'Agustín Goytisolo	7.270.729

Font: AHPB, José María Vives y Mendoza, 1887, 1a part, f. 662-692, 18 de març de 1887; 2a part, f. 1.543-1.551, 11 de juny de 1887; FG, FAGL, caixa 93, exp. 15.

Val a dir que la fortuna d'Agustín Goytisolo a Europa es xifrava el 1886 en una quantitat pràcticament idèntica a la que ell mateix havia calculat sis anys abans. Això ens indica que, en aquest cas, el flux financer nascut a Cienfuegos amb destinació a Catalunya cessà de manera sobtada amb el canvi de dècada o, més exactament, des de 1882. És a dir, a partir del moment en què el descens del preu internacional del sucre marcà un canvi de tendència per a l'economia cubana que se saldà, a curt termini, amb la fallida de nombroses cases de banca i de

comerç, i que obrí una conjuntura crítica per als empresaris sucres cubans, tal com ha analitzat Óscar Zanetti.¹⁷²

Per acabar aquest apartat no m'ocuparé d'analitzar la història dels *centrales* San Agustín i Lequeitio a partir del traspàs d'Agustín Goytisolo Lezarzaburu (ja ho vaig fer en un altre treball), però sí que comentaré els vincles dels Goytisolo amb dues famílies, els Taltavull i els Sola.¹⁷³ La família de Francisco de Sola tenia una estreta relació amb la família Goytisolo. Per exemple, el dia de cap d'any de 1876 Estanislava Digat i els seus fills van anar a dinar a la residència dels Sola, i aquests els van tornar la visita el dia de Reis.¹⁷⁴ Tres anys abans, al gener de 1873, Agustín Goytisolo havia atorgat poders a favor de Francisco de Sola perquè administrés els seus béns a Barcelona en la seva absència. A més, el mateix De Sola s'havia encarregat de vigilar l'educació del petit Antonio Goytisolo Digat abans que els seus pares s'establissin a Catalunya.¹⁷⁵

Francisco de Sola Nanclares havia nascut, com Agustín Goytisolo, a Biscaia. Instal·lat com ell a Cienfuegos, també es dedicà al negoci del sucre i el 1845 endegà l'*ingenio* Cieneguita, una finca de 1.375 hectàrees amb una dotació que, el 1877, era de 80 esclaus i 20 culis xinesos, a més de 50 *alquilados y libres*, situada al partit de Yaguaramas, dins de la jurisdicció de l'esmentada ciutat.¹⁷⁶ Respecte d'aquesta finca Fabián Goytisolo deia al seu germà al març de 1882: "*Te daré también la noticia de que el Ingenio Cieneguita de Dn Francisco de Sola pone tacho*"; o sia, que el seu propietari havia decidit invertir en l'hisenda per transformar-la en un modern *central* sucrer malgrat que feia més de 12 anys que residia lluny de l'illa.¹⁷⁷ El seu fill Fermín de Sola Iradi, nascut a Cienfuegos però ciutadà dels Estats Units, s'havia quedat al capdavant del Cieneguita mentre el seu pare rebia a Barcelona els beneficis de la seva explotació.¹⁷⁸ És possible que uns anys abans hagués

172. O. ZANETTI, *Comercio y poder. Relaciones cubano-hispano-norteamericanas en torno a 1898*, Casa de las Américas, l'Havana, 1998.

173. M. RODRIGO Y ALHARILLA, "Los ingenios San Agustín y Lequeitio (Cienfuegos): un estudio de caso sobre la rentabilidad del negocio del azúcar en la transición de la esclavitud al trabajo asalariado (1870-1886)", a J. A. PIQUERAS (comp.), *Azúcar y esclavitud en el final del trabajo forzado*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2002, pp. 252-268.

174. FG, FAGL, caixa 97, exp. 47, carta d'Agustín Goytisolo a la seva esposa del 3 de febrer de 1876.

175. AHPB, Fernando Ferran, 10 de gener de 1873.

176. DIRECCIÓN GENERAL DE HACIENDA, *Noticia de los ingenios...*

177. FG, FAGL, caixa 107, exp. 15, carta de Fabián Goytisolo al seu germà del 8 de març de 1882.

178. APC, Protocolos, Escribanía de J. J. Verdaguer, 1885, f. 1.263-1.269, 3 de juliol de 1885.

estat, juntament amb el seu germà Francisco Fabián de Sola Iradi, soci de la firma Sola Brothers, una de les companyies de Nova York que havien mantingut estretes relacions comercials tant amb Campo Plana y Cía com directament amb els Goytisolo.

Els germans De Sola Iradi eren cosins de Miquel Plana i Iradi, el primer marit de Fermina Goytisolo. Anys després, quan els Goytisolo —després del traspàs del vell Agustín— es veieren obligats a crear una companyia per a gestionar les seves hisendes a Cuba, la societat Ferrocarriles y Centrales Reunidos de San Agustín y Lequeitio, l'advocat de l'Havana i polític autonomista Leopoldo de Sola Iradi fou l'únic membre del consell d'administració que no pertanyia a la família. Els altres membres eren els germans Fabián i Antoni Goytisolo i Digat i els seus cunyats Josep Oriol de Sentmenat (espòs en segones núpcies de Fermina Goytisolo) i Joan Ferrer-Vidal i Soler (marit de Maria Lluïsa Goytisolo i fill i nebot d'indians).¹⁷⁹

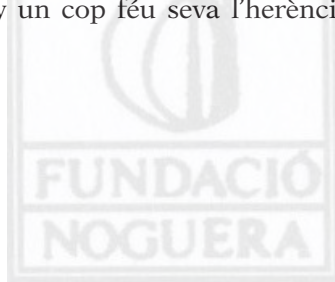
Un altre indià enriquit a Cienfuegos que es relacionà a Cuba i a Catalunya amb els Goytisolo fou el menorquí Josep Pere Taltavull i Garcia, que acabà recollint els capitals acumulats a la Gran Antilla per altres membres de la seva família. Així, rebé les herències d'un germanastre, Francesc Taltavull i Pons (enriquit igualment a Cienfuegos) i de la seva madrastra Àgueda Pons i Foxà, morts ambdós a Barcelona al gener de 1878 i al juliol de 1880, respectivament.¹⁸⁰ El mateix Josep Pere Taltavull morí a la capital catalana poc després, a finals de 1881, i els seus marmessors catalans van fer inventari de la part del seu patrimoni radicat a Barcelona. En aquell moment van calcular la seva fortuna en no menys de 3.400.000 pessetes, tal com s'aprecia al quadre 22. Cal dir, però, que la fortuna de Taltavull era superior a la recollida en l'esmentat quadre. En aquest sentit, en finalitzar l'inventari, els marmessors declararen que "*a más de los bienes existentes en la Península forman parte de la herencia otros en Ultramar, cuya entidad y cuantía constará*" en acta notarial a part. Entre aquests béns hi havia diverses cases i també l'*ingenio* Caridad, la propietat del qual encara mantenia Taltavull al cap de vint anys d'haver marxat de Cienfuegos. Un *ingenio* que era, en opinió de Fabián Goytisolo, "*aunque viejo y*

179. FG, FAGL, caixa 102, exp. 17. Vegeu algunes dades sobre el vessant polític de Leopoldo de Sola a A. ELORZA; M. BIZCARRONDO, *Cuba/España. El dilema autonomista, 1878-1898*, Colibrí, Madrid, 2001.

180. AHPB, Francisco Javier Moreu, 1878, 1a part, f. 141-144, 13 de gener de 1878; f.759-762, 5 de març de 1878; 2a part, f. 1.535-1.538, 15 de maig de 1878; f. 1.663-1.667, 24 de maig de 1878; José Jordana, 1880, 2a part, f. 1.704-1.717, 27 de novembre de 1880; AHPM, Consulado de España en París, 32.031, f. 410-413, 1 de juliol de 1865.

de tierras cansadas, bueno por su proximidad al pueblo".¹⁸¹ El rastre d'aquesta hisenda, tanmateix, roman encara viu, i el seu record està identificat amb el cognom dels seus amos, els Taltavull. Tal com s'ha escrit recentment, "*a su paso por los campos de Cienfuegos, el visitante que sepa olvidar sus prisas descubrirá hoy el increíble y vetusto barracón de Juraguá, la majestuosa casa de vivienda del ingenio Soledad [...] las torres de los demolidos ingenios Tartabull [sic] y La Josefa*".¹⁸²

Si bé Josep Pere Taltavull nomenà hereu universal el seu únic fill mascle, Juan Taltavull Victory (nascut el 1865), també llegà a la seva filla Catalina un 25% "*sobre todos los productos y rendimientos así que sobre el capital que representen de todo lo que el señor testador poseyese en la villa de Cienfuegos*", a banda de 500.000 pessetes del cos hereditari de la Península. La jove Catalina Taltavull Victory obtingué d'aquesta manera un bon dot per aportar al matrimoni. Després de guardar el dol preceptiu per la mort del seu pare, Catalina es casà a finals de 1882 i ho féu amb el segon fill mascle d'Agustín Goytisolo, Antonio Goytisolo Digat.¹⁸³ Llavors, els marmessors de Josep Pere Taltavull atorgaren poders al germà gran d'Antoni, Fabián Goytisolo, perquè administrés l'*ingenio* Caridad i cobrés els lloguers de les cases de la família Taltavull a Cienfuegos. Aquests poders foren ratificats després pel seu cunyat Juan Taltavull Victory un cop féu seva l'herència.¹⁸⁴

181. FG, FAGL, caixa 107, exp. 15, carta de Fabián Goytisolo al seu germà del 2 de maig de 1882.

182. I. MILLÁN; O. GARCÍA, "Testimonios de construcciones industriales azucareras en Cienfuegos entre 1819 y 1920", a F. MARTÍNEZ; R. SCOTT; O. GARCÍA, *Espacios, silencios...*, p. 137.

183. Sobre l'herència de Josep Pere Taltavull, cf. AHPB, José Jordana, 1882, 1a part, f. 167-238, 16 de febrer de 1882; f. 369-372, 24 de març de 1882; f. 575-577, 13 de maig de 1882; f. 629-631, 23 de maig de 1882. Sobre el matrimoni de Catalina Taltavull amb Antonio Goytisolo, cf. AHPB, José Jordana, 1882, 2a part, f. 1.044 i ss., 1 d'octubre de 1882.

184. AHPB, José Jordana, 1884, 1a part, f. 236-239, 15 de febrer de 1884; 1886, 2a part, f. 1.223-1.228, 30 d'octubre de 1886.

Quadre 22

Inventari *post mortem* de Josep Pere Taltavull i Garcia (1881)

Quantitats en pessetes

VALORS I PARTICIPACIONS

Deute públic espanyol	80.184
192 bitllets hipotecaris del Tesoro de la Isla de Cuba	98.912
150 accions del Banco Hispano Colonial	1.155.000
100 accions del ferrocarril Astúries-Galícia-Lleó	59.875
100 accions del ferrocarril Tarragona-Barcelona-França	68.756
50 accions del ferrocarril Almansa-València-Tarragona	60.325
50 obligacions de la Compañía Trasatlántica	25.500
100 accions de la Naviera Catalana	168.750
200 accions de la Sociedad Catalana para el Alumbrado por Gas	157.300
Comandita al Crédito Mutuo Fabril y Mercantil	50.000
Comandita a la Industrial Harinera Barcelonesa (en liquidació)	87.500
Liquidació de Plandolit y Cía. Saldo de comptes	12.573
160 accions d'Almacenes Generales de Depósito de Barcelona	14.400
20 accions de La Maquinista Terrestre y Marítima	18.800
Participació comanditària en la Sociedad Mahonesa de Vapores	110.000
Interès en un molí fariner de Maó	9.000
185 accions de la societat fabril Industrial Mahonesa	9.250
50 certificats provisionals d'accions del Canal Interoceànic de Panamà	11.875
Altres Valors	9.276
TOTAL	2.207.286
CRÈDIT HIPOTECARI	225.000
CRÈDITS QUIRÒGRAFS	393.272
Saldos en compte corrent	58.365

IMMOBLES

Finques urbanes a Barcelona	1.178.000
Finques rústiques a Arenys de Mar i Sant Vicenç de Llavanes	137.900

Mobles, roba, joies i metàl·lic	17.088
---------------------------------	--------

TOTAL ACTIU TESTAMENTARIA	4.216.911
CRÈDITS CONTRA LA TESTAMENTARIA	737.926
TESTAMENTARIA LÍQUIDA DE J. P. TALTAVULL	3.478.985

Font: AHPB, José Jordana, 1882, 1a part, f. 167-238, 16 de febrer de 1882; f. 575-577, 13 de maig de 1882; f. 629-631, 23 de maig de 1882.

Per al fill d'un indià tan ric com Goytisolo, el mercat matrimonial de Barcelona devia ser especialment restringit. Per això el germà d'Antonio Goytisolo, Fabián, li havia aconsellat durant la seva passejada precisament que es casés amb Catalina Taltavull. Al novembre de 1881 (és a dir, en plena *febre d'or*) Fabián li deia: "... tu no te descuides, casate con una chica bien y no trates de ganar dinero en la bolsa pues ahí se reciben palos sin buscarlos." Al cap d'una setmana afegia de forma més explícita: "... si piensas en casarte no lo hagas sin muchos cuartos pues estos son necesarios para la vida. Tu que estás ahí puedes aprovechar una buena oportunidad, pues a la ocasión la pintan calva. Así aprovechála. ¿Qué me dices de la Taltavull?"¹⁸⁵ El fet cert és que el matrimoni Goytisolo Taltavull uní, sens dubte, dos dels patrimonis més grans de Barcelona. En els corresponents capítols matrimonials Catalina Taltavull rebé béns rústics i urbans per valor de 144.800 pessetes. A més, el seu germà petit li reconeixia la quarta part dels béns de Cienfuegos, i a més es comprometia a lliurar-li les 500.000 pessetes llegades pel seu pare el 7 de desembre de 1883. No obstant això, els seus curadors no pogueren fer efectiu el llegat immediatament "a causa de no haber en la herencia metálico en caja sobrante para verificarlo [y] porque la enorme depreciación que han sufrido los valores que existen en las mismas aconsejó no verificar por ahora su realización". Finalment, Catalina Taltavull rebé la seva part al febrer de 1887.¹⁸⁶

Cal afegir, a l'últim, que aquest no fou l'únic enllaç que uní un fill d'Agustín Goytisolo amb el descendent d'una altra família d'indians, ja que María Luísa Goytisolo Digat es casà a Barcelona amb Joan Ferrer-Vidal i Soler. La mare d'aquest, Concepció Soler, nascuda a Matanzas, era filla i neboda d'indians, i també afillada de Josep Antoni Vidal i Pascual, un acabat català instal·lat a l'Havana a començament del segle XIX. A més, un dels oncles paterns de Joan, Rafael Ferrer i Vidal, havia exercit de comerciant a Matanzas entre 1844 i 1865, data en què tornà a Catalunya, tal com s'ha vist al capítol anterior. En virtut del seu matrimoni amb María Luísa Goytisolo, Joan Ferrer-Vidal anà a Cienfuegos amb el seu cunyat Josep Oriol de Sentmenat i Despujol (espòs en segones núpcies de Fermina Goytisolo) per tal d'ajudar el seu altre cunyat, Fabián Goytisolo, en l'administració de la firma Ferrocarriles y Centrales Reunidos de San Agustín y Lequeitio; és a dir, la societat

185. FG, FAGL, caixa 107, exp. 15, cartes de Fabián Goytisolo des de Madrid al seu germà del 10 i del 16 de novembre de 1881.

186. AHPB, José Jordana, 1884, 1a part, f. 236-239, 15 de febrer de 1884; José María Vives y Mendoza, 1887, 1a part, f. 232-243, 4 de febrer de 1887.

creada *ad hoc* per la família Goytisolo per gestionar la part rústica de l'herència radicada a Cuba. Crida l'atenció que, tant un personatge de l'alta aristocràcia catalana com Josep Oriol de Sentmenat com un personatge vinculat familiarment a la gran burgesia industrial i financera del Principat com era Joan Ferrer-Vidal, entenguessin que la seva tasca era més necessària a Cienfuegos que no pas a Barcelona.

JOAQUIM FÀBREGAS I ELS GERMANS CARBÓ I MARTINELL

Abans d'acabar l'apartat dels hisendats enriquits a la regió central de Cuba que tornaren amb els seus guanys a Barcelona cal parlar d'uns altres personatges. En concret, de Joaquim Fàbregas i Estrada i dels germans Carbó i Martinell. Nascuts a Sant Feliu de Guíxols en els primers anys del segle XIX, els germans Josep, Rafael i Gerard Carbó i Martinell van marxar de Catalunya per intentar fer la seva particular Amèrica a Matanzas.¹⁸⁷ Tanmateix, Rafael Carbó no va poder complir el seu somni de tornar ric a Catalunya, ja que morí prematurament a Cuba deixant en herència al seu pare la propietat de tres cases a Matanzas.¹⁸⁸ Més sort tingué el seu germà Josep, el qual acumulà un notable patrimoni a l'illa. D'entrada, no només va comprar tres cases al centre de Matanzas i un solar al barri de Pueblo Nuevo sinó que, a més, acreditava la propietat d'un "*terreno y fábricas [...] [entre la] calle de Canímar y el Puente Bailén*" (és a dir, a la vora d'un dels rius que comunicava Matanzas amb els *ingenios* dels voltants), així com d'un altre solar als molls de la mateixa ciutat.¹⁸⁹ Tot indica que aquestes dues darreres finques eren, respectivament, el magatzem i l'embarcador que Josep Carbó utilitzava per a la seva activitat de comerciant a l'*Atenas de Cuba*.

Com tants d'altres, Carbó féu el salt de l'activitat mercantil al foment i conreu de les hisendes sucreres. Tanmateix, no pogué fer-ho a les rodalies de Matanzas perquè a mitjan segle XIX no hi havia terreny verge per desboscar. Carbó hagué de centrar els seus esforços a la jurisdicció de Remedios, concretament al partit de Yaguajay, a la zona més oriental de la regió de Las Villas. A l'igual de Tomàs Ribalta a Sagua la Grande o Agustín Goytisolo i Josep Pere Taltavull a Cienfuegos, Josep Carbó i Martinell fou un personatge destacat en

187. Segons César Yáñez, Gerard Carbó i Martinell sol·licità, als 49 anys, permís per viatjar a Matanzas al desembre de 1853. Aquest autor també informa que el 9 de setembre de 1838 un tal Gerard Carbó, de 61 anys, i un tal Josep Carbó, de 9, havien sol·licitat igualment permís per anar a Matanzas, vegeu C. YÁÑEZ, *Sortir de casa...*, p. 97.

188. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 2a part, f. 597-602, 6 d'abril de 1877.

189. AHPB, Magín Soler Gelada, 1869, 2a part, f. 592-595, 14 d'abril de 1860.

l'embranchida sucrera que estava transformant radicalment la regió de Remedios. Hernán Venegas ha remarcat “*lo tardío del desarrollo azucarero remediano [...] [que] no alcanzó a la antigua jurisdicción colonial mediana hasta mediados del siglo XIX*”.¹⁹⁰ La superfície dedicada a Remedios al conreu del sucre passà de 4.650 hectàrees al 1855 a 7.718 hectàrees deu anys després, la qual cosa suposà que cap al 1865 gairebé la meitat de la terra cultivada es dediqués a la canya. En aquest mateix sentit, la producció de sucre per habitant passà de 134 quilos el 1846 a 320 quilos el 1865.¹⁹¹

A Remedios, al partit de Yaguajay, Carbó hi fundà l'*ingenio* Santa Catalina, la propietat del qual acreditava el 1859, si no abans. La seva ubicació, a la vora del mar, facilità de forma evident els embarcaments del sucre que s'hi elaborava. Segons dades recollides per Carlos Rebello aquesta finca disposava de la tecnologia més avançada de l'època, ja que comptava amb màquines de vapor i trens jamaicans. D'aquesta manera, la finca de Carbó pogué produir 761 bocois de sucre en la safra de 1859, i 1.012 bocois (o sia, 675.000 quilos de sucre) l'any següent. El 1877 l'*ingenio* Santa Catalina sumava 44 *caballerías* de terreny (de les quals es cultivaven 26) i tenia una dotació de 89 esclaus, 19 xinesos i 21 treballadors assalariats.¹⁹² Cal remarcar que dos catalans fundaren igualment sengles *ingenios* als terrenys tocants al Santa Catalina. Em refereixo a Josep Bofill (propietari de l'Océano) i Joan Font (propietari de la finca Belencita).

En morir el seu pare, Gerard Carbó i Comadira, el 1858, Josep Carbó i Martinell rebé en herència tres cases a Sant Feliu de Guíxols. Llavors cregué que havia arribat el moment de mostrar públicament el seu èxit davant dels seus paisans i, a l'estiu de 1859, comprà tres cases més situades entre els carrers del Mar i Sant Llorenç de la seva vila natal. Després les féu enderrocar per construir un nou edifici on finalment s'ubicà el Casino Guixolense.¹⁹³ Tanmateix, en tornar a Catalunya, Carbó no s'instal·là a Sant Feliu de Guíxols, sinó a Barcelona. Així, a partir de 1867 començà a invertir part dels guanys que havia obtingut

190. H. VENEGAS, “Acerca del proceso de concentración y centralización de la industria azucarera en la región mediana a fines del siglo XIX”, *Islas*, n. 73, setembre-desembre de 1982, pp. 63-121. Del mateix autor vegeu també “Consideraciones en torno a la economía mediana colonial”, *Islas*, n. 67, setembre-desembre de 1980, pp. 11-79.

191. G. GARCÍA, “Crecimiento económico, azúcar y campesinado en Remedios (1846-1865)”, *Islas*, 1993, pp. 100-106.

192. C. REBELLO, *Estados relativos...*, p. 67; DIRECCIÓN GENERAL DE HACIENDA, *No-ticias de los ingenios...*

193. AHPB, Luis Gonzaga Soler Pla, 1875, 3a part, f. 2.011-2.039, 31 de juliol de 1875.

i seguia obtenint del seu *ingenio* de Remedios en sumptuoses finques a la capital catalana. I ho féu seguint un itinerari que, curiosament, poc després copià l'acabat Tomàs Ribalta. D'altra banda, aquest fet era lògic atès que l'apoderat de tots dos en qüestions urbanístiques era el mateix personatge, l'advocat Manuel Sicars de Palau.¹⁹⁴

Al novembre de 1867 Josep Carbó comprà un edifici de quatre pisos situat al número 17 del carrer Mendizábal pel qual pagà al comptat 163.620 pessetes. Cinc mesos després, al març de 1868, comprà la torre del Xipreret, a la vila de Gràcia, que li costà no menys de 45.000 pessetes. Un any més tard, al març de 1869, comprà la casa del número 6 de la rambla de Santa Mònica per 235.000 pessetes. A l'agost de 1869 fou el seu fill, Josep Carbó i Cantó, el qui comprà també a Barcelona una casa per 126.250 pessetes. Com que encara no en tenia prou, al febrer de 1872 Josep Carbó pare comprà per 378.570 pessetes un solar de 3.178 metres quadrats situat entre els carrers Pelai i Balmes, i la ronda Universitat. Allí hi aixecà diversos edificis, el cost de construcció dels quals pujà 185.440 pessetes.¹⁹⁵ En suma, l'india Josep Carbó desemborsà els darrers anys de la seva vida més d'un milió de pessetes en la compra de finques urbanes a Barcelona. Un capital acumulat en la seva totalitat durant la seva dilatada trajectòria empresarial a Cuba, primer com a comerciant a Matanzas i després com a hisendat a Yaguajay.

El seu fill i hereu Josep Carbó i Cantó, tanmateix, acabaria tenint pitjor sort que el seu pare. En tornar aquest a Barcelona el 1867, el primogènit va haver de romandre al capdavant de l'*ingenio* Santa Catalina, tot i que algunes vegades viatjà a Barcelona. Al juliol de 1870, per exemple, visità Catalunya i es veié obligat a substituir els poders que li havia atorgat el seu pare per administrar els seus béns a Cuba a favor de Josep Castelló i Riba i Josep Francesc Fontrodona i Vila.¹⁹⁶ Val a dir que un germà d'aquest, Jaume Fontrodona i Vila, féu també de comerciant a Matanzas i retornà a Barcelona a mitjana dècada de 1860,¹⁹⁷ i un altre germà, Ignasi Fontrodona i Vila, fou un desta-

194. AHPB, Magín Soler Gelada, 1869, 1a part, f. 363-365, 12 de març de 1869; Miguel Martí Sagristá, 1869, 2a part, f. 1.129-1.130, 22 de setembre de 1869.

195. AHPB, Magín Soler Gelada, 1867, 3a part, f. 1.476-1.480, 8 de novembre de 1867; 1869, 1a part, f. 421-425, 20 de març de 1869; José Ramon Pasqués, 1868, f. 111-116, 30 de març de 1868; Miguel Martí Sagristá, 1870, 1a part, f. 541-542, 21 de maig de 1870; 1887, 2a part, f. 1.033-1.058, 30 de maig de 1887.

196. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1870, 2a part, f. 945-948, 22 de juliol de 1870.

197. AHPB, Escribanía de Marina, Pedro M. de Fortuny, 1863, 1a part, f. 420-423, 29 de maig de 1863; Magín Soler Gelada, 1869, 1a part, f. 113-117, 28 de gener de 1869.

cat dirigent conservador de la capital catalana i arribà a ésser tinent d'alcalde de l'Ajuntament el 1887. Tot i que Josep Carbó fill vingué a Barcelona el 1875 per inventariar l'herència del seu pare difunt, no fou fins 1887 que decidí deixar Yaguajay per establir-se a Catalunya. Tal com s'ha apuntat, en aquella data Carbó era a punt de fer fallida. En realitat, ja patia dificultats financeres des de 1879. Atès que el preu del diner a Catalunya era inferior al de Cuba, Carbó optà per endeutar-se inicialment al Principat. Així, entre el desembre de 1879 i l'octubre de 1880 demanà diversos crèdits a la capital catalana al 4 i 5% d'interès, i a tornar en quatre o cinc anys, per un total que superava el mig milió de pessetes i amb la garantia hipotecària de les seves finques a la ciutat comtal. La crisi de preus del sucre desfermada a partir de 1882 impedí que Carbó pogués refer la seva malparada economia, de manera que al llarg de 1883 encara s'endeutà més, en aquest cas a Cuba amb la firma Llansa Hermano y Cía, per 100.000 pessetes. Cal assenyalar que els joves gerents d'aquella companyia refaccionària radicada a Caibarién, Josep Urgell i Lluncosa i Josep Llansa i Vidal, també eren catalans (el darrer era natural de Calafell).¹⁹⁸ Sense poder fer front als seus compromisos, les finques de Carbó a Barcelona li permeteren, tanmateix, acudir a la firma Arango Roig y Cía, de Cárdenas (els socis de la qual eren Josep Roig i Vila i Felip Aguilera Cañadell), que li deixà entre 1884 i 1885 unes altres 200.000 pessetes.¹⁹⁹

El 1887 els creditors obligaren Carbó a cedir-los diverses finques que el seu pare havia comprat o edificat a Barcelona anys enrere, i que el fill s'havia vist obligat a hipotecar. En aquella data Carbó ni tan sols no podia pagar a la seva madrastra la pensió de 70 duros mensuals que havia fixat el seu pare en el testament. Llavors hagué de demanar unes altres 88.000 pessetes a Arango Roig y Cía i en destinà *“una cantidad suficiente para la compra de Billetes Hipotecarios de la Isla de Cuba que den una renta líquida de setenta duros mensuales, o sean 840 duros cada año”*. La resta se la reservà per *“atender obligaciones perentorias”*. A canvi d'aquest darrer préstec Carbó es comprometia a lliurar als prestataris *“50 bocoyes de azúcar centrífuga de 60 arrobas cada bocoy, o su equivalencia en sacos de cada cosecha o zafra que obtenga cada año del Ingenio que tiene en Yaguajay, Isla de Cuba, llamado Santa Catalina”*. Si no n'hi havia prou, els facultava perquè s'encarressin *“contra la maquinaria, enseres y boyadas que tenga en sus ingenios”*.²⁰⁰

198. AHPB, Jaime Alegret Vidal, 1884, 6a part, f. 3.162-3.171, 20 de novembre de 1884.

199. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 2a part, f. 1.033-1.058 i 1.059-1.082, 30 de maig de 1887.

200. *Ibidem*, f. 1.084 i ss.

Més fortuna que Carbó tingué Joaquim Fàbregas i Estrada, el qual havia nascut a Piera el 1820 i havia emigrat a Cuba després d'acabar a Barcelona els estudis de medicina. Instal·lat a Sagua la Grande, Joaquim Fàbregas no es limità a exercir la professió de metge sinó que s'integrà plenament en la vida pública de la ciutat i fou regidor i síndic procurador general del municipi.²⁰¹ A més, i lògicament, també s'interessà pel negoci del sucre, ja que havia arribat a Sagua la Grande enmig de l'auge sucrer que estava transformant la seva jurisdicció. Fàbregas s'associà amb el matrimoni format per Pedro Augusto Aveilhé i Maria Moliné, amb els quals compartí la propietat del *ingenio* Delta després de pagar 105.000 pesos forts el 1865 per la seva meitat. Contents amb el tracte, els consorts Aveilhé Moliné aconsellaven als seus hereus que *“traten de continuar en esa sociedad a fin de que siempre se conserve en buen estado la finca [...] cuyo encargo les hacemos atendiendo a la mucha confianza que tenemos con el citado Fábregas”*.²⁰² Val a dir que en el seu testament ambdós cònjuges afirmaven que els beneficis nets de la darrera safra de l'*ingenio* Delta havien estat exactament de 20.000 duros, cosa que ens dóna una idea de quin era el volum del benefici que aconseguien anualment hisendats com Fàbregas el qual, anys després, tornà com molts d'ells a Catalunya.

A banda d'exercir com a hisendat, Joaquim Fàbregas es dedicà a Cuba al crèdit refaccionari sobre diverses finques com l'*ingenio* Santa Ana, situat a Jumagua (Sagua la Grande) i propietat del ciutadà nord-americà George Knight Thondike, el qual al març de 1880 rebé del metge català un total de 42.000 pesos or a un interès del 18% anual per fer front a les despeses de la finca.²⁰³ Amb aquells i altres beneficis acumulats a Cuba, Joaquim Fàbregas pogué adquirir una residència a Barcelona, concretament un segon pis al número 23 de l'exclusiu passeig de Gràcia. A finals de 1881 Fàbregas salpà de Cuba amb destinació a Barcelona després d'haver testat a Sagua la Grande declarant com a béns propis *“el ingenio San Joaquín, ubicado en el partido de San Diego del Valle, jurisdicción de Santa Clara y además las escrituras, pagarés y vales que se encuentran en mi poder”*.²⁰⁴ En morir a la capital catalana al febrer de 1882 solter i sense fills, foren els seus tres germans y els

201. *El Sagua*, n. 90, any XVIII, 11 de novembre de 1869, p. 2; n. 101, 19 de desembre de 1869, p. 1.

202. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1883, 3a part, f. 1.070-1.072, 3 de setembre de 1883.

203. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1883, 3a part, f. 1.070-1.072, 3 de setembre de 1883.

204. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 609 i ss.

fills de les seves tres germanes difuntes els qui es repartiren el capital de l'indià traspassat, tal com ell havia expressat en les seves darreres voluntats. Els hereus vivien tots a Catalunya (a Piera, a Esparreguera, a Barcelona o a Sant Pere de Terrassa), de manera que, també en aquest cas, el conjunt dels cabals acumulats mitjançant l'activitat empresarial del metge i hisendat Joaquim Fàbregas a Sagua la Grande revertí totalment al Principat.²⁰⁵ Cal afegir que una de les hereves, la seva neboda Adela Tarafa i Fàbregas, era l'esposa de Ramon Marquès i Farguell, fill i nebot al seu torn d'uns indians nascuts a Igualada i enriquits a Santiago de Cuba, els germans Pau, Joaquim, Fidel i Manuel Marquès i Bolet.

Alguns *ingenios* creats a la regió de Las Villas per indians establerts a Catalunya

<i>Propietari</i>	<i>Ingenio</i>	<i>Partit</i>	<i>Jurisdicció</i>
Agustín Goytisolo	Simpatía	Yaguaramas	Cienfuegos
	Lequeitio	Cartagena	Cienfuegos
	San Agustín	Lajas	Cienfuegos
Josep P. Taltavull i Garcia	Caridad	Las Casas	Cienfuegos
Pau Lluís Ribalta i Serra	Santa Marta	Las Casas	Cienfuegos
	Rosa	Las Niguas	Santa Clara
Tomàs Ribalta i Serra	Santa Teresa	Amaro	Sagua la Grande
	Santo Tomás	Amaro	Sagua la Grande
Joaquim Fàbregas i Estrada	San Joaquín	San Diego	Santa Clara
Josep Carbó i Martinell	Santa Catalina	Yaguajay	Remedios

La trajectòria de Joaquim Fàbregas, com la d'Agustín Goytisolo, Tomàs Ribalta, Josep P. Taltavull o Josep Carbó, m'han permès il·lustrar la naturalesa del fenomen que ocupa aquest capítol. Nombrosos indians aveïnats a Barcelona havien acumulat prèviament la seva fortuna a Cuba en tant que propietaris d'*ingenios* dedicats a la producció de sucre de canya i els seus derivats. Les finques de tots els personatges que hem analitzat fins ara eren a la zona central de Cuba. Ara bé, aquest fenomen no es limità, òbviament, a les jurisdiccions de Cienfuegos, Sagua la Grande, Santa Clara o Remedios. Se'n troba arreu de Cuba, d'*ingenios* la propietat dels quals (totalment o parcial) estigué a

205. AHPB, Mariano Barallat, 1882, f. 232-235, 14 de maig de 1882.

mans o bé de naturals de Catalunya, o bé d'hisendats que, després de marxar de l'illa, optaren per residir al Principat.

Així, per exemple, al capítol anterior vèiem que Pau Samà i Parés, primer, i el seu nebot Joan Samà i Vilardell, després, es dedicaven a l'explotació de dos *ingenios* a les rodalies de l'Havana (el San Francisco de Borja i el Jesús María). I també vèiem que, en morir tots dos el 1832 i el 1838, respectivament, els guanys d'ambdues finques anaven a parar als seus familiars de Vilanova i la Geltrú. Així mateix, al capítol anterior s'ha parlat de Ferran Perfecte Robert, propietari de l'*ingenio* Manacal que, en la dècada de 1840, dirigia la seva petita finca de les rodalies de Santiago de Cuba des de Barcelona. Per poder fer-ho comptava amb l'ajuda dels seus dos cunyats, José Durán Cruz (encarregat de la producció de sucre) i Daniel Soler i Casañes, el qual li trametia els beneficis a Barcelona. Anys després, el 1861, era Salvador Samà i Martí el qui comprava, juntament amb el seu nebot polític Fructuoso García Muñoz, l'*ingenio* Buenaventura, els beneficis del qual engrossiren una fortuna que acabà a Catalunya a mans del seu renebot, el petit Salvador Samà de Torrents, segon marquès de Marianao.

Podríem esmentar nombrosos exemples similars que palesen que els beneficis del sucre (no només a la regió central de Cuba) van acabar, a través d'una via o una altra, a Catalunya. Pelegrí Marquès i Torrent, nascut el 1790 a Vilanova i la Geltrú, s'enriquí a Matanzas, on exercí de comerciant. A mitjan segle XIX tornà a Catalunya, des d'on comprà a l'abril de 1857 una part de l'*ingenio* Otoño, a Cárdenas, el valor del qual se xifrà aleshores en 500.000 pessetes. Dos veïns més de Vilanova i la Geltrú, Gregori Ferrer i Francisc Sala i Pi, participaren en aquesta operació juntament amb Pelegrí Marquès.²⁰⁶ Pocs anys després es vengueren l'esmentat *ingenio* ja que, en morir el 1862, Pelegrí Marquès acreditava pagarés al seu favor per valor de 105.321 pessetes, producte de la venda.²⁰⁷

Un dels altres copropietaris de l'Otoño, Gregori Gumà i Pujol, acreditava la possessió de dos *ingenios* més. A l'agost de 1863 comprà el Santa Sofía, una finca de 36 *caballerías* amb una dotació de 150 esclaus i 20 xinesos valorada llavors en 2.100.000 pessetes. A manca

206. Els altres dos copropietaris eren Gregori Gumà i Pujol, resident a Matanzas, i la firma Roig Ricart y Cía, de la qual devia ser soci Joan Ricart i Marquès, nebot de Pelegrí Marquès, cf. AHPMt, Libros de Anotadurías de Hipotecas, llibre 16, f. 329, assentament 1.520, i llibre 17, f. 263, assentament 1.351; ANC, Archivo General de Protocolos de Matanzas, Notaría de Luis Zuriarraín, 1860, 1a part, f. 612. Cal remarcar que el 1847 Pelegrí Marquès figurava entre els deu principals contribuents de Vilanova i la Geltrú juntament amb dos altres indians, Joan Samà i Martí i Pau Soler i Morell.

207. Agraeixo aquesta informació a Raimon Soler.

de recursos propis, la societat Francisco Gumà y Cía li va anar fent els diners necessaris per poder realitzar les successives safres de l'*ingenio*. A l'agost de 1865 el deute de Gregori Gumà i Pujol amb la firma regentada per Francesc Gumà i Ferrer pujava a 178.909 pesos, cosa que l'obligà a hipotecar la finca i a signar un contracte de refacció que s'anà renovant anualment. A l'octubre de 1866 el deute de Gregori Gumà amb Francisco Gumà y Cía pujava a 223.113 pesos i dos anys més tard, a l'octubre de 1868, es xifrava en 321.997 pesos. En realitat, la gran beneficiària de l'explotació de l'*ingenio* Santa Sofía en tots aquests anys fou la societat de Francesc Gumà, transformada el 1870 en Gumà Hermanos. A l'octubre de 1870 Gregori Gumà s'obligà a "*vender a los Sres. Gumà y Hermanos todos los azúcares que produzca el Ingenio Santa Sofía en la próxima zafra de 1871*", obligació que tornà a repetir-se en la següent safra. Finalment, a l'octubre de 1873, el deute del propietari de l'*ingenio* Santa Sofía amb Gumà Hermanos pujava a 344.398 pesos, és a dir, 1.721.990 pessetes. Llavors, Gregori Gumà es va veure forçat a vendre la finca als germans Gumà i Ferran. Descomptat el deute, Gumà Hermanos no va haver de desemborsar més que l'equivalent a 628.010 pessetes per fer-se amb la plana propietat de la hisenda.²⁰⁸

El 1873 (i des de dos anys enrere) el motor de la casa Gumà, Francesc Gumà i Ferran, ja residia a Catalunya, on rebé no només els guanys generats per l'*ingenio* Santa Sofía sinó també els de l'*ingenio* Angelita. Aquest estava ubicat a San Julián de Güines i només tenia 9 *caballerías* i una dotació de 13 esclaus, i fou comprat (altre cop) per Gumà Hermanos a Gregori Gumà i Pujol al juny de 1876 per l'equivalent de 202.000 pessetes. Francesc Gumà participà també a l'abril de 1878 en la compra de "*dos caballerías de tierra de la hacienda Macuriges con sus fábricas, cercas, siembras y demás*", per la qual els germans Gumà pagaren 70.000 pessetes.²⁰⁹ Igualment, des de la seva residència catalana, Francesc Gumà s'acabà beneficiant de la venda de l'*ingenio* Santa Sofía. El 1878, la firma Gumà Hermanos el vengué per 1.600.000 pessetes, gairebé un milió de pessetes més del que n'havien pagat cinc anys abans.²¹⁰ Sabem també que, almenys des de 1875, Nemesi Ronsart

208. AHPMt, Libros de Anotadurías de Hipotecas, llibre 18, f. 138, assentament 796; f. 140, assentament 807; f. 344, assentament 1.810; llibre 19, f. 298, assentament 1.540; llibre 20, f. 99, assentament 304; llibre 23, f. 241, assentament 333.

209. AHPMt, Libro de Anotaduría de Hipotecas, llibre 25, f. 417, assentament 447; llibre 26, f. 70, assentament 203.

210. ANC, Archivo General de Protocolos de Matanzas, Manuel Zambrana, 1883, 8 de març de 1883. Cal remarcar que, a través de diverses adquisicions, els germans Gumà i Ferran havien afegit set *caballerías* al l'*ingenio* Santa Sofía, amb la qual cosa el

i Sans, veí de Barcelona, posseïa una sisena part de l'*ingenio* El Placer, ubicat a Victoria de las Tunas, la propietat del qual compartia amb Bernardino Troncoso, Aniceto Mendizábal, la societat Mariño y Pou i Tomàs Carbayosa, veí de València. Precisament aquest darrer apoderà a Barcelona, al desembre de 1886, Nemesi Ronsart perquè vengués en nom seu la part que tenia a l'*ingenio* cubà.²¹¹

Anys abans, entre 1851 i 1853, un jove Antonio López comprava, amb altres socis, quatre hisendes sucreres a les rodalies de Santiago de Cuba: els *ingenios* San José de las Yaguas, Armonía, Santa Ana i San José de Naranjo. En el seu cas, més que no pas l'explotació de les finques, buscava (i obtingué) amplis beneficis amb la venda de les dotacions d'esclaus i amb la revenda de les hisendes per un preu sensiblement superior al que havia pagat per la seva compra. Precisament el 1853 nasqué a Barcelona el segon fill mascle d'Antonio López, Claudio López Bru, el qual, temps a venir, el succeí en el títol de marquès de Comillas. Poc podia imaginar llavors que anys després, el 1904, Claudio López Bru rebria també en herència la major part dels béns acumulats a l'illa per un destacat hisendat com Manuel Calvo Aguirre. Uns béns entre els qual cal destacar el *central* Portugaleta, una finca de 1.800 hectàrees ubicada a 21 quilòmetres del port de l'Havana. En el primer quart del segle xx i des de la seva residència a Espanya, el segon marquès de Comillas obtingué força beneficis del cultiu del sucre a la seva finca cubana: en la safra de 1911-1912 els guanys del Portugaleta foren de 65.000 pesos or i en la següent superaren els 73.000 pesos or; és a dir, més de 650.000 pessetes en només dues collites.²¹²

De fet, els beneficis del sucre continuaren arribant a Catalunya fins entrat el segle xx. L'exemple de la família Elizalde ho il·lustra força bé. Al maig de 1852 moria al seu *ingenio* Saratoga, a les rodalies de Matanzas, l'hisendat Santiago Elizalde deixant una herència valorada en 68.337 pesos (341.685 pessetes). En aquesta destaca el valor atribuït als esclaus (41.325 pesos), així com els 20.423 pesos que Elizalde havia "invertido en stocks del gobierno federal y de los Estados de New York y Ohio y de la ciudad de aquel nombre". La fortuna del difunt, incloent-hi els valors dels Estats Units, es repartí gairebé a parts iguals entre els

1878 tenia 43 *caballerías* (578 hectàrees). Al juliol de 1875 compraren per 5.000 pesos or el *potrero* Alfaro, situat al costat, de cinc *caballerías* d'extensió, cf. AHPMt, Libros de Anotadurías de Hipotecas, llibre 24, f. 546, assentament 752.

211. AHPB, Miguel Martí Beya, 1886, 3ª part, f. 1.813, 23 de desembre de 1886.

212. M. RODRIGO, *Los marqueses...*, pp. 21-25 i 304-306.

seus fills Salvador, Federico i Josefa Elizalde Giraud.²¹³ Aquesta s'havia casat a Matanzas amb Francisco Simón Rouvier, propietari de l'*ingenio* Catalina, amb el qual tingué quatre fills (Francisco, Josefa, Amalia i Julia Rouvier Elizalde). Francisco Simón Rouvier morí a Nova York mesos després del seu sogre, al desembre de 1852, deixant una fortuna neta equivalent a 500.000 pessetes; fortuna que s'acabà repartint entre el seu primogènit i les seves tres filles.²¹⁴ Una d'aquestes, Josefa Rouvier Elizalde, estava casada amb el català Francesc Jaurés i Gualba (del qual hem parlat al capítol anterior), amb qui visqué a Matanzas fins al maig de 1859, data en què ambdós es traslladaren a Barcelona amb les seves hisendes.

Per la seva banda, els germans Federico i Salvador Elizalde Giraud (aquest darrer, enginyer d'arts i oficis) romangueren a Matanzas, la seva ciutat natal, on seguiren comprant, renovant i explotant diverses finques rústiques.²¹⁵ En aquella ciutat nasqué el 1871 l'únic fill de Salvador, Arturo Elizalde Rouvier. Ara bé, en les dècades finals del segle XIX Salvador Elizalde es traslladà amb la seva família a París, on féu testament el 1891. Tres anys després, el 1894, el seu fill es casava amb Carme Biada i Navarro, besnéta de Miquel Biada i Buñol, fundador del ferrocarril Barcelona-Mataró. Molt aviat tingueren diversos fills. Els grans foren Salvador (nascut el 1895) i Artur Lluís Elizalde i Biada (nascut el 1898). Un any després, concretament el 27 d'abril de 1899, moria a la capital francesa el cubà Salvador Elizalde Giraud. Tota la seva fortuna passà aleshores al seu únic fill, i especialment els valors que el difunt tenia als Estats Units, estimats en aquell moment en més de 225.000 dòlars. Tanmateix, Arturo Elizalde Rouvier no pogué reintegrar-se aquests valors fins després d'un plet que acabà al març de 1902 amb una sentència definitiva del Tribunal Suprem dels Estats Units.²¹⁶

Arturo Elizalde degué invertir, sens dubte, el producte obtingut després de fer efectius aquells valors en un gran projecte empresarial que acabaria liderant: la creació d'una fàbrica d'automoció a Espanya. En efecte, el 8 de gener de 1909 naixia la raó social J. M. Vallet y Cía, transformada al juny de 1910 en Biada Elizalde y Cía i, al maig de 1915,

213. ANC, Archivo General de Protocolos de Matanzas, Manuel Zambrana, 1852, doc. 399, 6 de maig de 1852; doc. 532, 21 de maig de 1852.

214. ANC, Archivo General de Protocolos de Matanzas, Manuel Zambrana, 1853, doc. 183, 18 de juny de 1853; AHPB, Fernando Ferrán, 1865, 1a part, f. 300-301, 8 de febrer de 1865.

215. AHPMt, Libros de Anotadurías de Hipotecas, llibre 18, f. 48, assentament 760.

216. US Supreme Court, *Eidman versus Martínez*, 184 US 578 (1902). Agraieixo aquesta informació a Josep Maria Delgado.

en A. Elizalde, Fábrika Española de Automóviles, una empresa pionera del sector de l'automoció a Catalunya i a Espanya.²¹⁷ Una empresa fundada per un cubà que hi invertí una fortuna acumulada sobretot en l'explotació d'hisendes sucreres a Matanzas durant, almenys, dues generacions successives dels seus avantpassats. És un altre exemple dels nombrosos casos d'hisendats repartits per les diferents regions sucreres de Cuba els patrimonis dels quals s'acabaren invertint a Catalunya. Al següent apartat, i per concloure aquest capítol, farem extensiu aquest anàlisi a Puerto Rico ja que, com es veurà, hi hagué també diversos hisendats porto-riquenys que optaren, al final de les seves vides, per anar a residir a Catalunya. No debades, durant el segle XIX, Puerto Rico fou, a semblança de Cuba per bé que a menor escala, un territori marcat pel cultiu de la canya de sucre.

DE PUERTO RICO A BARCELONA

L'expansió del cultiu del sucre que registrà Puerto Rico a partir de 1820 transformà radicalment les bases econòmiques i socials de l'illa.²¹⁸ Tal com s'acaba de dir, alguns dels hisendats que protagonitzaren aquest procés traslladaren la seva residència a Barcelona, des d'on van continuar gestionant les seves finques. A continuació analitzarem, a tall d'exemple, les trajectòries d'uns quants: Joan Anglada, hisendat d'Humacao, i Sebastià Plaja, Josep Milà de la Roca i el gendre d'aquest, Geroni Rabassa, de Ponce. Rabassa deixà la seva Calella natal per establir-se a Puerto Rico, on s'associà amb el seu cunyat i també català Josep Pedrosa. Dedicats ambdós al ram del comerç, Francisco A. Scarano apunta que en la dècada de 1820 tant Rabassa com Pedrosa dedicaven part dels seus capitals al préstec a diversos hisendats. Així, el 1829, la fortuna del matrimoni format per Josep Pedrosa i Rita Rabassa sumava 30.000 pesos forts. Geroni Rabassa, per la seva banda, s'associà anys després amb un altre català, Joan Prats, juntament amb el qual constituí una de les empreses més grans dedicades al subministrament d'esclaus per a les plantacions de Ponce en la dècada de 1830.²¹⁹ A Puerto Rico, Geroni Rabassa es casà amb Teresa Milà de

217. Arxiu Nacional de Catalunya, Empresa Elizalde, inv. n. 11-2, exp 1. Una altra mostra palpable de la puixança d'aquesta família és la coneguda casa Elizalde, un luxós edifici de l'Eixample de Barcelona que actualment funciona com a centre cultural de propietat municipal.

218. J. L. DIETZ, *Historia económica de Puerto Rico*, Huracán, Puerto Rico, 1989.

219. F. A. SCARANO, *Sugar and slavery in Puerto Rico. The plantation economy of Ponce, 1800-1850*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1984. Sobre els vincles entre Pedrosa i Rabassa, vegeu la p. 154; sobre Rabassa Milà y Cía, així com sobre Juan Prats y Cía, vegeu les pp. 115, 131 i 159.

la Roca i Alfonso, filla única de Josep Milà de la Roca i Soler, que havia nascut a Vilanova i la Geltrú. Tal com deixaren escrit els seus marmessors, Josep Milà de la Roca *“había residido en América gran parte de su vida, dedicado constantemente al giro de los negocios [...] al igual que otros muchos catalanes pasó a América en el año de 1804. Casó con Dª Isabel María Alfonso en 1811 en Puerto Cabello [Veneçuela], donde y en el pueblo de Ponce [Puerto Rico] moraron hasta que en 1837 vinieron a España”*²²⁰

Efectivament, sabem que Milà de la Roca visqué a Veneçuela amb la seva dona, almenys, fins a la independència d'aquell país, ja que, segons consignà ell mateix, *“un solar de casa”* que Isabel M. Alfonso obtingué dels seus pares y que resultà *“derruido a causa de la revolución en la ciudad de Puerto Cabello”* pogué ésser reedificat *“de dinero de la sociedad que yo tenía en aquella época”*.²²¹ A Ponce Josep Milà de la Roca invertí part del capital acumulat a Veneçuela en la compra de la hisenda Caño Verde, adquisició que realitzà en societat amb el seu gendre Geroni Rabassa i el cunyat d'aquest, Josep Pedrosa. Així mateix, els tres socis compraren uns solars a Nova York la propietat dels quals seguien acreditant els seus hereus el 1869. Val a dir que en aquella data el valor de l'*ingenio* Caño Verde es xifrava en 583.480 pessetes. Deixant els seus interessos a Puerto Rico sota l'administració del seu únic gendre, Josep Milà de la Roca tornà definitivament a Catalunya el 1837 i s'instal·là a Barcelona. Morí vuit anys després, el 21 de febrer de 1845, deixant una fortuna líquida valorada aleshores en 416.870 pessetes.²²²

En aquella data Geroni Rabassa havia donat per acabada igualment la seva aventura americana. La seva esposa, Teresa Milà de la Roca, havia mort el 1842 i degué ésser llavors quan Rabassa decidí tornar a Catalunya, on s'instal·là com el seu sogre a Barcelona. També juntament amb el seu sogre participà en la fundació del Banc de Barcelona (entre tots dos en subscrigueren 80 accions), entitat on Rabassa fou membre suplent de la junta de govern des de 1845 i fins a la seva mort el 2 de maig de 1848.²²³ A partir d'aquesta data les seves dues filles impúbbers,

220. AHPB, José Marzola Prats, 1849, f. 133-139, 9 de juny de 1849.

221. AHPB, José Marzola Prats, 1845, f. 38 i ss., 28 de febrer de 1845. Val a dir que un germà uterí de Josep Milà de la Roca, Francesc Bentosa, deixà igualment Catalunya per provar sort a les Antilles, encara que s'instal·là a Matanzas. Potser es tracta del mateix Francesc Ventosa que fou un dels apoderats i marmessors nomenats per Miquel Biada i Prats a Cuba en tornar a Catalunya el 1850, cf. ANC, Protocolos, Juan de Entralgo, 1850, 25 de febrer i 13 de març de 1850.

222. AHPB, Francisco Jordana, 1869, 2a part, f. 560-587, 6 d'octubre de 1869.

223. Y. BLASCO, “Los protagonistas...”

Isabel i Elvira Rabassa i Milà de la Roca, restaren sota la custòdia de la seva àvia materna, Isabel M. Alfonso. Vuit anys després, el 1856, la jove Isabel Rabassa es casà a Barcelona amb el banquer Aleix Vidal-Quadras i Ramon, nascut a Santiago de Cuba, bastant més gran que ella. La noia morí l'any següent, el 1857, probablement en el part de la seva filla Teresa Vidal i Rabassa.

Les morts prematures d'uns i altres membres de les famílies Rabassa i Milà de la Roca tingueren com a conseqüència que els seus diferents patrimonis acabessin formant un únic cos, "*una sola masa común y general, hallándose confundidas*" les diverses herències. La massa comuna l'administrà la veneçolana Isabel M. Alfonso fins la seva mort al desembre de 1868. Només aleshores els marmessors i els hereus dels difunts Josep Milà de la Roca, Geroni Rabassa, Isabel Rabassa i la mateixa Isabel M. Alfonso decidiren fer inventari de les herències respectives, tal com es recull al quadre 25. S'hi aprecia que Isabel M. Alfonso dedicà bona part del patrimoni familiar al préstec hipotecari: en morir, sis particulars li devien crèdits per un valor que, per separat, en cap cas no superaven les 135.000 pessetes. Així mateix, la veneçolana va anar confeccionant una cartera d'accions i obligacions composta bàsicament per títols ferroviaris. Val la pena cridar l'atenció sobre la presència d'accions i obligacions d'empreses impulsades pel valencià Josep Campo, com la Sociedad Valenciana de Crédito y Fomento o el Ferrocarril de Almansa a Valencia y Tarragona. Cal dir que l'apoderat de Campo a Barcelona era llavors Josep Milà de la Roca, probablement parent del difunt espòs d'Isabel M. Alonso.

El valor assignat a la cartera de títols al preceptiu inventari *post mortem* tot just sumava 225.926 pessetes. Una xifra tan curta s'explica perquè els marmessors de la difunta realitzaren l'avaluació de les accions i les obligacions segons la cotització del dia de la mort d'Isabel, el 8 de desembre de 1868; és a dir, en un moment en què estaven força depreciades atès que encara no s'havien superat encara els efectes de la greu crisi financera desfermada a la primavera de 1866. A tall d'exemple poden remarcar-se les profundes dificultats de les societats valencianes esmentades (i especialment, del ferrocarril d'Almansa); dificultats que acabarien en un famós plet entre els obligacionistes (domiciliats majoritàriament a Barcelona) i els administradors.²²⁴

224. Pel que fa als negocis de Josep Campo, les seves vinculacions amb Josep Milà de la Roca i el frau en la gestió que menà el ferrocarril d'Almansa a la fallida, vegeu T. M. HERNÁNDEZ, *Ferrocarriles y capitalismo en el País Valenciano*, Ajuntament de València, València, 1983.

Quadre 25**Cos comú de les herències dels matrimonis Josep Milà de la Roca-Isabel M. Alfonso i Geroni Rabassa-Teresa Milà de la Roca (1868)**

(Quantitats en pessetes)

BÉNS IMMOBLES

Finques urbanes a Barcelona	984.271
Finca rústica a Constantí (Tarragona)	33.450
2/3 de l' <i>ingenio</i> Caño Verde (Ponce, Puerto Rico)	388.987

CRÈDITS HIPOTECARIS	517.490
CRÈDITS QUIRÒGRAFS	251.583

CARTERA DE TÍTOLS

120 accions de la Caja Barcelonesa	0
40 accions del ferrocarril d'Almansa a València i Tarragona	0
50 accions del ferrocarril de Tarragona a Martorell i Barcelona	3.750
451 accions del ferrocarril de Barcelona a França per Girona	54.947
25 accions del ferrocarril de Granollers	12.950
274 accions de la Sociedad Valenciana de Crédito y Fomento	0
100 accions del canal d'Urgell	2.500
200 accions del Crèdit Mercantil	14.500
183 obligacions del ferrocarril del Grau de València a Almansa	18.539
104 obligacions de l'Estat per subvenció de ferrocarrils	29.640
14 títols de renda espanyola (3% consolidat interior)	89.100

Efectiu	293
---------	-----

TOTAL 2.402.000

Font: AHPB, Francisco Jordana, 1869, 2a part, f. 460-587, 6 d'octubre de 1869.

De la informació recollida en aquest inventari es dedueix que el valor nominal dels títols conservats fins a la seva mort era cinc vegades superior al valor total consignat a la seva cartera i recollit al quadre 25; en concret, 1.153.975 pessetes. Prenent aquesta xifra com

a referència resultaria que el valor del patrimoni de les famílies Milà de la Roca-Alfonso-Rabassa pujava a més de 3.300.000 pessetes. Sigui com sigui, per a il·lustrar la riquesa d'aquella família d'indians acumulada originàriament a Venèçuela i sobretot a Puerto Rico, n'hi ha prou a esmentar com a exemple que en liquidar-se el 1869 les quatre herències, la nena Teresa Vidal i Rabassa rebé, amb tan sols 12 anys, un total de 998.839 pessetes.

La ciutat de Ponce, a Puerto Rico, fou igualment l'escenari de les operacions de Sebastià Plaja i Vidal, nascut a Sant Feliu de Guíxols el 1819 i membre d'una família amb força interessos en aquella illa. Primer es traslladà a Ponce per treballar juntament amb el seu pare en el comerç familiar. El 1844 s'hi traslladà també el seu germà Bonaventura, amb el qual Sebastià constituí la societat Plaja Hermanos, dedicada fins al 1853 al comerç i a la refacció de finques. A partir d'aquella data Bonaventura i Sebastià van tirar per camins diferents: mentre que el primer continuava amb l'activitat mercantil de la família, Sebastià se centrà principalment en l'explotació de la hisenda sucrera Vista Alegre. A l'igual de Geroni Rabassa anys abans, Sebastià Plaja es casà amb la filla d'un emigrat de Venèçuela que també era un hisendat de Ponce, Josep Antoni Torruella. El 1862 Plaja fou nomenat conseller de l'Administració insular de Puerto Rico, iniciant així una carrera política que continuaria després a Barcelona, a on traslladà la seva residència el 1868, és a dir, poc abans de fer 50 anys. A banda de regidor de l'Ajuntament de Barcelona, Plaja fou elegit diputat a Corts pel districte porto-riqueny d'Utuaado el 1869 i el 1871. Aquest darrer any participà, juntament amb nombrosos indians, en la fundació del Círculo Hispano Ultramarino de la capital catalana. Morí a Barcelona el 1876 i, segons que afirma Birgit Sonesson, la fortuna que havia traslladat a Catalunya arribava a les 285.266 pessetes, invertides fonamentalment en finques rústiques i urbanes, i en títols de deute públic espanyol.²²⁵

Així com els Plaja i Vidal, els germans Benet, Domènec i Joan Anglada i Carreras havien nascut a Sant Feliu de Guíxols. I també com els Plaja, els Anglada emigraren joves a Puerto Rico. Els dos primers se n'hi anaren al gener de 1837 i sabem que Benet, que aleshores tenia 15 anys, s'instal·là a Gurabo, una població fundada tan sols 22 anys abans, el 1815.²²⁶ Per la seva banda, Domènec i Joan Anglada s'instal·laren a Humacao, també coneguda com *la Perla de Oriente*, on ambdós mancomunaren els seus negocis sota la raó social Anglada Hermanos.

225. Tota la informació sobre Sebastià Plaja l'he extreta de B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, pp. 139-150.

226. C. YÁÑEZ, *Sortir de casa...*, p. 97.

Aquesta firma familiar es dedicà, principalment, al cultiu del sucre mitjançant l'explotació d'una hisenda de 287 *cuerdas* comprada a la companyia Busquets y Fulladosa i batejada pels Anglada, simplement, Ingenio. El 1858 els germans Anglada dissolgueren la societat i la finca passà a ser propietat exclusiva de Joan, el qual, en aquella data, acreditava també la propietat d'unes altres 57 *cuerdas* de terreny tocants amb l'esmentat Ingenio. Sis anys després, el 1864, Joan Anglada hi afegí unes altres 156 *cuerdas* de terreny fins a sumar un total de 500 *cuerdas*, equivalents a 300 hectàrees.²²⁷

Joan Anglada i Carreras es casà a Puerto Rico amb una tal Velázquez, amb qui tingué un únic fill mascle que batejà amb el seu mateix nom. Després de la mort de la seva primera esposa es tornà a casar, aquest cop amb la criolla Margarida Rivera, natural de Jabucoa. Amb la seva segona dona Joan tingué quatre fills més, començant pel gran Josep Rafael, nascut el 1858, i seguint amb Adelaida, Mercè i Joan Anglada i Rivera. En algun moment dels primers anys de la dècada de 1870 Joan Anglada i Carreras marxà de Puerto Rico per establir-se a Barcelona. Llavors deixà les seves finques i els seus interessos a l'illa sota la cura del seu primogènit, Joan Anglada i Velázquez, al qual agrai posteriorment *“los asiduos cuidados, abnegación y celo con que durante años cuidó los bienes y negocios que [...] tenía en la Isla de Puerto Rico, consumiendo los mejores de su vida en aquel punto”*. Ja vell, Joan Anglada pare reconeixia la *“acertada dirección”* dels negocis pel seu fill, una direcció que havia *“resultado en notabilísimo aumento en beneficio de la familia”*.²²⁸

Un cop a Barcelona, Anglada decidí d'invertir el seu capital en el mercat immobiliari. A l'abril de 1871 comprà una casa al carrer de l'Hospital i la féu enderrocar per construir un edifici de nova planta a on anà a residir juntament amb la seva família. No gaire lluny d'allí comprà igualment, al febrer de 1872, un terreny a l'Eixample (en el lloc que després seria el tram inicial del carrer Muntaner) on hi construí un segon edifici destinat, en aquest cas, al lloguer. Amb el temps comprà també títols de deute públic, així com accions de diverses empreses catalanes com el tramvia de Barcelona a Sants i, especialment, el Banco Hispano Colonial. Consta, per exemple, que Joan Anglada participà com a propietari de 125 títols en la junta d'accionistes que aquest banc

227. AHPB, Francisco Planas Castelló, 1881, 4a part, f. 2.282-2.301, 26 de juliol de 1881.

228. AHPB, Francisco Planas Castelló, 1880, 6a part, f. 3.273-3.280, 20 de novembre de 1880; Miguel Martí Sagristá, 1884, 3a part, f. 2.479-2.504, 6 de juliol de 1884.

realitzà a l'octubre de 1880 per tal de transformar radicalment el seu objectiu social (*vid infra*, capítol 4).²²⁹

Quadre 26 Béns de Joan Anglada i Carreras (1881)

(Quantitats en pessetes)

100 accions del Banco Hispano Colonial	385.375
62 bons del Tresor	30.768
40 accions del tramvia de Barcelona a Sants	25.800
80 bitllets hipotecaris del Tesoro de la Isla de Cuba	37.500
En metàl·lic i en compte corrent	12.700
 Crèdits realitzats	 21.787
 IMMOBLES	
Casa al carrer de l'Hospital, 36	428.825
Casa al carrer Muntaner, 1	141.500
Hisenda Ingenio (Jabucoa, Puerto Rico)	500.000
Finca a Matacaballos (Puerto Rico)	50.000
 PASSIU DE L'HERÈNCIA (despeses per malaltia, enterrament i llegats	 19.942
 TOTAL HERÈNCIA	 1.614.313 ²³⁰

Font: AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1884, 3a part, f. 2.479-2.504, 6 de juliol de 1884.

229. AHPB, Luis Gonzaga Soler Pla, 1880, 5a part, 25 d'octubre de 1880.

230. Joan Anglada deixà escrit al seu testament que els marmessors havien de calcular l'import dels seus béns a Puerto Rico segons "*el valor que yo les haya dado en el último balance que se hallará de mi letra entre mis documentos*", mentre que volia que valoressin "*las fincas en la península por su venta líquida calculada al 4 por 100*". Cal dir que, en el repartiment de l'herència, no van comptabilitzar-se els crèdits incobrables, que pujaven 41.965 pessetes, ni tampoc el valor del pis principal de la finca del carrer Hospital, donat en usdefruit a la vídua i valorat en 46.800 pessetes. Si ho haguessin fet, l'herència hauria sumat 1.703.078 pessetes. Finalment cal assenyalar que, segons que consignaren els marmessors, "*desde el día de la muerte del testador D. Juan Anglada hasta el [día] en que pudo verificarse la venta de los valores mobiliarios que formaron parte de su herencia experimentaron estos un aumento de valor que asciende a 76.507 pesetas*". Tot plegat indica que entre els hereus, els legataris i els marmessors es repartiren més de 1.700.000 pessetes.

A banda d'invertir a Catalunya, Anglada autoritzà des de Barcelona el seu fill gran perquè continués comprant terreny i finques a Puerto Rico. A l'octubre de 1875, per exemple, els Anglada van adquirir una finca de 110 *cuerdas* situada a Mataballos. Vuit mesos després, al juny de 1876, compraven una petita finca veïna a l'Ingenio de Jabucoa, amb el seu *trapiche* i la resta d'edificis, i al llarg de 1877 van afegir-hi encara més terreny. A finals de 1880 el vell Anglada i la seva dona salparen de Barcelona amb rumb a Amèrica. Van anar a visitar les seves finques a Puerto Rico i aprofitaren l'estada per comprar, al desembre del mateix any, la hisenda Trinidad, un antic i petit *ingenio de cañas dulces* de 73 hectàrees situat al costat de l'Ingenio que els compradors van dedicar, tanmateix, a la cria de bestiar.²³¹ Poc es devia imaginar Anglada que aquell seria el seu darrer negoci, ja que morí a Humacao el 3 de febrer de 1881. En aquell moment l'Ingenio dels Anglada sumava 971 *cuerdas* de terreny i el seu valor es xifrava en 500.000 pessetes de l'època. En total, la fortuna deixada per Joan Anglada i Carreras en morir era superior a 1.700.000 pessetes.

Segons la voluntat del seu pare, l'Ingenio de Puerto Rico correspongué a Joan Anglada i Velázquez i a Josep Rafael Anglada i Rivera, mentre que la finca de Mataballos i els béns radicats a Catalunya es repartiren entre les seves filles i la seva vídua. A més, Joan Anglada i Carreras havia ordenat als seus marmessors que fessin efectius els seus valors a la Península per tal d'invertir l'import recaptat en immobles que serien assignats a les seves filles. Li pertocà a Margarita Rivera complir la voluntat del seu difunt marit i el mateix dia que es repartí l'herència, el 6 de juliol de 1884, comprà per 265.000 pessetes una finca al carrer Vergara, 10, a nom de la seva filla Adelaida. Curiosament, el venedor de l'immoble era Isidor Marquès i Bolet, germà de tres indians enriquits a Santiago de Cuba.²³² Margarita també s'ocupà de casar totes tres filles, la qual cosa no degué resultar-li difícil atès l'import de les seves respectives herències (més d'un quart de milió de pessetes). D'aquesta manera, Adelaida Anglada i Rivera es casà amb l'arquitecte Frederic Esteve i Lluhí, mentre que la seva germana Mercè ho feia amb l'advocat Francesc Rovira i Xammar, i la petita, Joana, amb el comerciant Isidre Abelló i Camps.

La família no trencà, tanmateix, els vincles amb Puerto Rico. Quinze anys després del traspàs de Joan Anglada, al febrer de 1896, la seva vídua encara s'estava plantejant la compra d'una finca a Ja-

231. AHPB, Francisco Planas Castelló, 1881, 4a part, f. 2.282-2.301, 26 de juliol de 1881.

232. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1884, 3a part, f. 2.505-2.526, 6 de juliol de 1884.

bucoa anomenada Limones. Malauradament, la seva mort impedí que es dugués a terme l'operació. En efecte, la porto-riquenya Margarita Rivera moria a Barcelona el 8 de desembre de 1896 deixant un capital que sumava 181.330 pessetes i que estava conformat bàsicament per títols d'empreses espanyoles tals com el ferrocarril i les mines de Sant Joan de les Abadesses o la companyia de la línia d'Almansa a València i Tarragona.²³³ En aquelles dates era el seu primogènit, Josep Rafael Anglada, el qui vivia a Puerto Rico i s'ocupava de l'explotació de l'Ingenio, ja que el germanastre d'aquest, Joan Anglada i Velázquez, se n'havia anat a viure a Barcelona al poc temps de morir el seu pare. És una altra mostra dels mecanismes de l'emigració en cadena, en què els fills succeïen els pares i els germans petits, els grans, al capdavant dels negocis a les Antilles, fos una empresa mercantil o un *ingenio* sucrer.

Un altre indià nascut a Puerto Rico, com Joan Anglada i Velázquez, i igualment instal·lat amb la seva fortuna a Barcelona fou Melquíades Cinrón Rodríguez. Originari de Naguabo, a l'illa caribenya, Melquíades s'establí a Barcelona a començament de la dècada de 1880, vidu i amb quatre fills dels dos primers matrimonis. A la capital catalana es tornà a casar, aquest cop amb Càndida Padià, amb qui tingué dos fills més nascuts a Barcelona el 1884 i el 1887, respectivament. Bo i conservant béns i propietats a Puerto Rico, Cinrón anà invertint part de la seva fortuna a Catalunya. En testar el 1890 i fer un breu repàs al seu patrimoni, deixà escrit: "*Declaro que mis bienes consisten en varios depósitos de valores en el Banco [Hispano] Colonial y Crédito Mercantil, así como saldos a mi favor en varias sociedades de crédito y corredores de esta ciudad, también tengo una importante participación, como comanditario, en la casa J. Bird y Compañía, de Fajardo, Puerto Rico, y varias propiedades y deudores en dicha isla, según detalle que consta en mi libro; también tengo hechas pólizas de seguros sobre la vida en la Equitativa de los Estados Unidos y en el Banco Vitalicio de Cataluña, por valor en junto de 15.000 duros*".²³⁴

En definitiva, el cas de Melquíades Cinrón, del qual sabem poc, així com el cas dels Anglada, Geroni Rabassa, Josep Milà de la Roca o Sebastià Plaja, entre d'altres, palesen que les conclusions apuntades en l'exemple cubà també poden aplicar-se a l'àmbit porto-riqueny. És a dir, que després de contribuir a l'expansió de la canya a Puerto Rico

233. AHPB, Miguel Martí Beya, 1896, 1a part, 6 de febrer de 1896; 1897, 3a part, f. 2.309 i ss., 4 de juny de 1897. L'esquela mortuòria de Margarita Rivera al *Diario de Barcelona*, 9 de desembre de 1896, p. 14.605.

234. AHPB, Francisco de S. Maspons Labrós, 1890, manual d'agost i setembre, f. 2.143-2.146, 2 d'agost de 1890.

diversos hisendats també acabaren instal·lant-se al Principat. Alguns, d'origen català, tornaven a la seva terra natal; altres, forans, optaven tanmateix per aveïnar-se a la dinàmica Catalunya. Sense distinció d'origen i amb capitals acumulats majoritàriament a Puerto Rico, tots ells acabaren realitzant al Principat diverses activitats empresarials com, per exemple, la promoció de noves empreses, la compra de títols al mercat de valors, l'adquisició de béns refugi, el préstec amb garantia hipotecària o el negoci immobiliari. Finalment cal afegir, a més, que en tots els casos estudiats les inversions a la Península es van produir sense que els seus protagonistes es despreguessin de les seves propietats a Puerto Rico. Al contrari, després d'uns quants lustres d'estar instal·lats a Catalunya alguns d'ells continuaven ampliant les seves propietats a les Antilles. També en això són notables les semblances d'aquests indians i hisendats porto-riquenys amb els Goytisolo, els Ribalta, els Taltavull o els Carbó, que igualment van continuar conservant els seus *ingenios* a Cuba. De fet, foren hisendats tant de Cuba com de Puerto Rico els qui arribaren a constituir l'Agrupación de Hacendados de Ultramar, de què ja hem parlat com a expressió del suport dels indians a la Restauració.

* * *

Una de les arestes del procés que hem analitzat té a veure amb les seves implicacions ecològiques, fins ara una de les dimensions menys estudiades de l'expansió de la canya de sucre a les Antilles.²³⁵ Entenc que un concepte de factura relativament recent com és el *deute ecològic* o *passiu ambiental* pot ser de gran utilitat per a entendre una de les implicacions del fenomen analitzat en aquest capítol.²³⁶ El 1990 l'Institut de Ecología Política de Xile publicava un document que palesava els efectes per al conjunt del planeta (també per als països del Sud) de la producció de gasos CFC per les empreses del Nord, suggerint

235. En el cas de Cuba, els treballs recents de Reinaldo Funes estan cobrint aquest buit. Vegeu R. FUNES, "Azúcar y deforestación: una aproximación a la historia ambiental de Cuba", a M. GONZÁLEZ DE MOLINA; J. MARTÍNEZ ALIER (eds.), *Naturaleza transformada*, Icaria, Barcelona, 2001, pp. 183-209; "Tierras cansadas y quemadores de bagazo verde. La interacción con el medio natural y los cambios en la industria azucarera cubana desde mediados del siglo XIX", a J. A. PIQUERAS (comp.), *Azúcar y esclavitud en el final del trabajo forzado*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2002, pp. 186-213; i sobretot el llibre *De bosque a sabana. Azúcar, deforestación y medio ambiente, 1497-1927*, Siglo XXI, México DF, 204.

236. He tractat aquest tema al meu treball: "Los amargos beneficios del dulce. Azúcar, Cuba y deuda ecológica", *Anuario de estudios americanos*, 2006, vol. 63, núm. 1, pp. 211-232.

per tant que això provocava un *deute ecològic* del Nord amb el Sud. En posteriors trobades internacionals, com les reunions alternatives a la cimera de Rio de 1992, aquesta noció acabà de prendre forma, amplia el seu significat original i passà a ésser utilitzada no només per col·lectius ciutadans, sinó també per investigadors de disciplines diverses.²³⁷ Des d'aleshores, aquest concepte ha estat present en diversos estudis de caire econòmic, històric i jurídic.²³⁸

Tot i que les accepcions més difoses del deute ecològic tenen a veure tant amb la contaminació ambiental com amb l'espoli dels recursos naturals (especialment a Amèrica Llatina), en realitat el seu significat no s'esgota únicament en aquests termes.²³⁹ De forma més general, el deute ecològic s'ha definit com "*la responsabilidad que tienen los países industrializados por la destrucción paulatina del planeta como efecto de sus formas de producción y consumo*". Malgrat que l'ús de la noció de passiu ambiental està molt vinculada a realitats actuals, s'entén també que "*la deuda ecológica se genera en la época colonial y se sigue incrementando hasta nuestros días*" a través de diversos instruments, entre els quals cal incloure "*el uso y degradación de las mejores tierras [...] para establecer cultivos de exportación*".²⁴⁰

En la mesura que l'auge sucrer cubà i, amb una dimensió inferior, porto-riqueny s'explica per la possibilitat de col·locar el sucre en mercats externs, sembla clar que l'expansió del cultiu de la canya per a exportar-ne els derivats generà a Cuba i a Puerto Rico un passiu ambiental gens negligible, tot i que difícil de quantificar.²⁴¹ Entenc que, si més no, dos dels supòsits del deute ecològic són útils per al nostre camp d'estudi: 1) a bona part de les Antilles espanyoles (especialment a Cuba) se substituï la diversitat biològica pel monocultiu sucrer; i 2) part dels beneficis d'aquest procés emigraren fora d'ambdues illes.

237. Vegeu el prefaci de Joan Martínez Alier a COLECTIVO DE DIFUSIÓN DE LA DEUDA ECOLÓGICA, *Deuda ecológica. El Norte está en deuda con los países del Sur*, Observatorio de la deuda en la globalización, 2002.

238. Per a una versió de les implicacions jurídiques vegeu J. M. BORRERO, *Los derechos ambientales. Una visión desde el Sur*, FIPMA/CELA, Cali, 1994. Una visió de la potencialitat explicativa del deute ecològic enfront de les explicacions financeres més habituals en les relacions Nord-Sud a J. MARTÍNEZ ALIER; A. OLIVERES, *¿Quién debe a quién? Deuda ecológica y deuda externa*, Icaria, Barcelona, 2002. Una definició força complexa del concepte a J. DILLON, "Deuda ecológica. El Sur dice al Norte 'Es hora de pagar'", *Ecología Política*, n. 20, pp. 131-151.

239. Un precedent *avant la lettre* del deute ecològic d'Europa amb l'Amèrica hispana a E. GALEANO, *Las venas abiertas de América Latina*, Siglo XXI, Mèxic, 1975.

240. Extret d'*Acción Ecológica*, 1999.

241. Sobre la dificultat i la necessitat de quantificar el deute ecològic vegeu J. MARTÍNEZ ALIER, "Ecological debt-external debt", *Acción Ecológica*, Quito, 1998.

Tal com s'ha vist, Catalunya fou un pol d'atracció per a la capitalització dels guanys generats pel sucre. D'aquests guanys se'n beneficiaren de forma directa hisendats com els que hem analitzat, però també de forma indirecta molts altres comerciants catalans les fulgurants carreres empresarials dels quals a Cuba i a Puerto Rico estigueren relacionades amb la dinàmica exportadora d'ambdues Antilles, tal com hem copsat al segon capítol. Ara bé, tot i que aquí ens hem interessat només pels hisendats d'ultramar residents a Catalunya, cal remarcar que el deute ecològic acumulat amb Cuba i Puerto Rico no tan sols afecta el Principat. Altres territoris i, sobretot, altres ciutats europees i nord-americanes com Londres, París, Boston o Nova York també actuaren com a pols de captació de la major part dels beneficis del cultiu del sucre, el mateix que desforestà en bona mesura les colònies espanyoles del Carib.

4. INDÚSTRIA, FINANCES I URBANISME: CAPITALS INDIANS EN L'ECONOMIA CATALANA

El capital flotante desaparece [de Cuba], se va de allí porque no ve bastantes garantías, y no porque no deje de producir más que aquí, supuesto que en aquella isla, aun en estas circunstancias, siempre el capital produce más que en la península.

Inervenció del comte de Galarza al Senat
espanyol, 11 de febrer de 1889.

Els capitals dels indians contribuïren, sens dubte, a la modernització econòmica registrada per Catalunya al llarg del segle XIX. Al segon capítol s'ha analitzat la trajectòria empresarial de diversos homes de negocis que, després d'haver actuat als ports antillans com a comerciants, en la seva plenitud vital traslladaren la seva residència a Catalunya per tal de continuar dedicant-se al comerç marítim. Al tercer hem vist un bon nombre d'hisendats que, un cop instal·lats a Catalunya, seguien rebent abundosos beneficis de les safres dels seus *ingenios* antillans. En aquest quart capítol m'ocuparé de tres fenòmens paral·lels, per bé que diferents, que completen el quadre dibuixat en els dos capítols anteriors. Primer em centraré en l'aportació directa de capitals indians per al finançament de diferents iniciatives industrials dutes a terme a Catalunya. A continuació, i a partir d'una anàlisi detallada de la casa de banca Vidal Quadras Hermanos, descriuré un exemple singular d'aportació de capitals cubans al sistema financer català. A l'últim m'ocuparé del paper dels capitals cubans en la transformació urbana patida per Barcelona en el segon i tercer terços del segle XIX.

Començaré, com he dit, amb una anàlisi de les vinculacions entre capitals antillans i inversió industrial. Seguint la lògica del discurs emprat fins ara, utilitzaré una aproximació biogràfica; és a dir, descriuré tot seguit les trajectòries de diversos indians que van aportar els seus capitals a empreses tan destacades de la indústria catalana com Güell y Cía, Miguel Puig y Cía, Santacana Sadurní y Cía, José Nogués y Cía, Samá Bresca y Cía, Sogas Batllori y Cía, Manent Carrió y Cía i La Gerundense, entre altres. L'anàlisi l'iniciaré a partir de Vilanova i la Geltrú i, concretament, a partir de l'activitat de Josep Antoni Salom i Jacas, la trajectòria del qual il·lustra a tall individual de quina manera els capitals acumulats a les Antilles per comerciants oriünds de la població esmentada van ajudar a convertir, en les dècades centrals del

segle XIX, una petita vila agrària i marinera del Garraf en un modern centre industrial.

FINANÇANT LA INDÚSTRIA CATALANA

Josep Antoni Salom se n'anà a l'Havana seguint el rastre dels seus cosins Magí i Pere Jacas i Solà. Després de sol·licitar el 1804 un primer permís per viatjar a la capital cubana, tots dos germans hi havien traslladat la seva residència i acabaren regentant un important magatzem d'aliments ubicat al cèntric carrer Oficios. Anys després cridaren el seu cosí i paisà Josep Antoni Salom i Jacas perquè se'ls afegís al capdavant de l'establiment. Salom deixà Vilanova i marxà cap a l'Havana el 1830. Cinc anys després assumí juntament amb un altre català, Joan Rovira i Baldrís, la gerència del comerç, la qual cosa permeté que els seus cosins transformessin la seva participació en sengles comandites i tornessin a Catalunya. El 1835 el capital del magatzem, que actuava aleshores sota la raó social Salom Rovira y Cía, es xifrava en més de 150.000 pessetes. Aquell mateix any Josep Antoni Salom contribuí a fundar la Segunda Compañía de Seguros Marítimos de l'Havana jutament amb un nodrit grup de catalans. Tres anys després, el 1838, Joan Rovira i Baldrís decidí retirar-se de la gerència del magatzem i Salom es quedà sol al capdavant del negoci. La companyia, rebatejada aleshores com Salom y Cía, tenia un capital equivalent a 180.000 pessetes, 70.000 de les quals corresponien a l'únic gerent, Josep A. Salom.¹ Aquest rebé l'ajut d'altres paisans, en concret el seu cosí Oleguer Gil, Ignasi Roca, Josep Masip i Jacas i Joaquim Jacas, que havia marxat de Vilanova el 1834.² A mitjana dècada de 1840 Josep A. Salom acabà separant-se de la gerència de l'empresa cubana, que adoptà el nom de Jacas Masip y Cía, i hi restà solament com a soci comanditari.

El 1846 Salom viatjà a Barcelona i aprofità la seva breu estada per invertir part de la seva fortuna en la compra d'accions de diferents empreses catalanes. Els títols restaren sota la custòdia de la firma Ignacio Flaquer y Cía i Salom retornà poc després a l'Havana amb la intenció, però, de planificar el seu retorn definitiu a Catalunya.³ Tal

1. ANC, Tribunal de Comercio, llig. 258.

2. Vegeu les referències a les dates de partida de Vilanova dels germans Magí i Pere Jacas i Solà, de Josep Antoni Salom i Jacas i de Joaquim Jacas a l'apèndix de R. SOLER, *Emigrar per negociar...*

3. ACA, Audiencia, Tribunal de Comercio llig. 5.797, carta de Josep A. Salom des de l'Havana a Ignacio Flaquer y Cía de Barcelona del 10 de febrer de 1847: "*Quedo enterado de la alza que han tenido las acciones de la Comp^a Catalana y del buen resultado que promete en su primer año. Cuando hágase el dividendo espero tendrán la molestia de recoger mi pertenencia abonándomelo en Cta. Y seguir como hasta ahora representando mi persona.*"

com escrigué als seus corresponsals a Barcelona al febrer de 1847, Salom dedicà aquell any a liquidar els seus negocis a l'Havana "*siendo mis intenciones retirarme a ese país*". Justament a finals d'aquell mes Jacas Masip y Cía es transformava en la nova Jacas y Cía, el director principal de la qual era Joaquim Jacas. Tal com afegia Josep A. Salom a Ignacio Flaquer y Cía, "*yo y demás comanditarios hemos retirado nuestro capital y crean Vds. lo he hecho con gusto aunque con algún sacrificio, para ponerme en buena disposición para la realización de todos mis negocios en esta lo más pronto posible, a fin de que cuando me retire de este suelo no tenga que pasar más sinsabores*".⁴ A banda d'una quantitat en metàl·lic, Salom degué acceptar com a pagament de la seva comandita la participació de la companyia en el bergantí *Ana*, així com els beneficis procedents del negoci del tabac en floca. Per tant, abans de complir el seu desig de tornar a Catalunya hagué d'esperar fins la venda del tabac emmagatzemat i el traspàs de la seva participació en el vaixell esmentat. El bergantí restà sota propietat de la firma havana Roig Ricart y Cía, participada per comerciants catalans, després d'un intent fracassat de vendre'l al també català Jaume Taulina. Finalment, Josep Antoni Salom tornà a la Península el 1848, divuit anys després d'haver-ne marxat, però no s'establí a la seva Vilanova natal sinó a Barcelona.

Lluny de retirar-se, Salom endegà una intensa activitat comercial a la capital catalana. En el ram de la importació, per exemple, es dedicà a la compra de cotó en floca, activitat que continuà desenvolupant almenys fins al final de la dècada de 1860 competint amb altres companyies com Biada y Cía, regentades igualment per indians.⁵ Atesa la seva activitat comercial, Salom participà anys després en la creació dels Almacenes Generales de Depósito, societat de la qual fou un dels tres primers directors. El comerç, no obstant això, no fou la principal tasca empresarial a què es dedicà. En rigor, a Salom caldria qualificar-lo bàsicament com un industrial ja que, en tornar de Cuba, invertí la major part del capital acumulat a l'Havana en el finançament de diverses iniciatives d'aquest tipus. Al març de 1854, per exemple, Josep Antoni Salom participà de manera destacada en la constitució de Santacana Sadurní y Cía, una firma cotonera de Vilanova i la Geltrú que nasqué, en bona mesura, gràcies a la inversió de capitals indians. De les 600.000 pessetes en què es xifrà el seu capital inicial Salom

4. *Ibidem*, carta del 28 de febrer de 1847. La nova contracta social es féu en un context d'enfrontament entre els socis, tal com havia descrit el mateix J. A. Salom al desembre de 1846 a Ignacio Flaquer y Cía. De fet, Josep Masip i Jacas també acabà marxant de l'illa per instal·lar-se a Barcelona, on morí el 7 de gener de 1880.

5. ACA, Audiencia, Tribunal de Comercio llig. 1.667 i 2.119.

n'aportà una quarta part, mentre que una altra quarta part provenia de Joan i Josep Santacana, dos germans nascuts a Vilanova i la Geltrú, enriquits a l'Havana i retornats poc abans a Catalunya.⁶ D'altra banda, uns mesos més tard, el 1855, Josep A. Salom figurava en la nòmina de fundadors de La Propagadora del Gas, empresa que havia finançat amb un total de 30.000 pessetes.⁷ Dos anys després, al març de 1857, Salom contribuí juntament amb altres indians com Joan Güell a la fundació del Crèdit Mutuo, una entitat financera nascuda a Barcelona en plena eufòria inversora amb la voluntat de "*procurar por medio del descuento a las personas que se dedican al comercio [y] a la industria [...] los capitales que puedan necesitar*".⁸ A més, Salom fou també soci de La Industrial Quincallera.⁹

A l'octubre de 1859 Josep Antoni Salom posà a la venda la casa que encara conservava a la ciutat de Trinidad, a Cuba.¹⁰ Possiblement volia obtenir liquiditat per concórrer a la prevista ampliació de capital de Santacana Sadurní y Cía. Gràcies a aquesta operació, Pere Collaso i Gil, natural de l'Havana però resident a Barcelona, s'incorporà a l'esmentada firma cotonera el 1860 aportant-hi 125.000 pessetes. A més, altres socis de la companyia com Joaquim Fontanals i Illa (succeït en morir per la seva vídua, la cubana Lluïsa Castillo) havien acumulat igualment a la Gran Antilla el capital invertit en la nova empresa.¹¹ El mateix Salom incrementà la seva participació fins assolir les 250.000 pessetes. Giménez Guitied apunta que el 1862 Santacana Sadurní y Cía comptava amb un capital de 1.271.640 pessetes i donava feina a 330 treballadors que s'ocupaven dels 150 telers, 8.444 fusos i 30 màquines de cardar que conformaven el seu actiu.¹² Salom utilitzà la seva presència en la firma cotonera per sumar-se a la direcció de l'Institut Industrial de Catalunya, patronal tèxtil nascuda el 1848, el mateix any que havia

6. R. SOLER, *Desenvolupament comercial i creixement industrial a Catalunya. Vilanova i la Geltrú, 1839-1914*, memòria de doctorat, 1995, pp. 71-72.

7. M. ARROYO, "Empresaris gasistes a la Catalunya industrial del segle XIX", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XVI, 1998, pp. 327-357. El 1883 Josep A. Salom encara es mantenia com un dels 50 accionistes d'aquesta empresa gasista, amb 26 títols de propietat.

8. AHPB, Magín Soler Gelada, 1857, 1a part, 20 de març de 1857.

9. M. IZARD, *Manufactureros, industriales, revolucionarios*, Crítica, Barcelona, 1979, pp. 75-76.

10. AHPB, Magín Soler Gelada, 1859, 2a part, 18 d'octubre de 1859.

11. Joaquim Fontanals comprà el 1854 accions de Santacana Sadurní y Cía per valor de 50.000 pessetes. La seva vídua i els seus fills mantingueren la seva participació després del seu traspàs; cfr. AHPB, Magín Soler Gelada, 1854, 2a part, f. 253-265, 5 de novembre de 1854; 1860, 2a part, 24 d'octubre de 1860.

12. F. GIMÉNEZ GUITIED, *Guia fabril...*, p. 63.

tornat al Principat. De fet, Santacana Sadurní y Cía sempre contribuï amb un 2% o un 3% del pressupost d'aquella entitat, mentre que Josep A. Salom, per la seva banda, va anar assumint un protagonisme cada cop més gran en la direcció de la patronal. La seva tasca al capdavant de l'Instituto Industrial, a més, li serví perquè el proposessin a mitjan 1869, i després de la renúncia de Joan Güell, per a la presidència del Fomento de la Producción Nacional, una nova patronal dels industrials catalans que, malgrat tot, Salom no arribà a encapçalalar.¹³

A partir de la seva presència a l'Instituto Industrial, Josep A. Salom desplegà una notable activitat pública, especialment durant la intensa campanya de propaganda realitzada en la dècada de 1860 contra l'anomenat *aranzel Figueroa*. Per aquest motiu Salom arribà a presidir altres entitats com el Círculo Hispano Ultramarino de Barcelona (1872) o la constitució de la Liga Nacional a la ciutat comtal (1873). D'aquesta manera, Josep Antoni Salom tingué un cert paper en la preparació de la restauració borbònica en la persona d'Alfons XII, vinculat a les estratègies desenvolupades i encapçalades per Manuel Duran i Bas.¹⁴ Com a premi, Salom assolí el 1876 el càrrec de diputat provincial de Barcelona. D'altra banda, l'indià hagué de compaginar la seva tasca pública amb la seva activitat industrial, per bé que cada cop dedicà menys esforços a la darrera, sobretot a partir de 1880, quan les dificultats econòmiques el portaren en plena vellesa a la suspensió de pagaments, primer, i a la fallida després.¹⁵ Així s'acabava la trajectòria empresarial de Josep Antoni Salom, marcada per la seva capacitat per a acumular una fortuna amb el comerç cubà, invertir-la posteriorment en la indústria cotonera i perdre-la i enterrar-la, al final de la seva vida, en la mateixa indústria catalana.

La participació dels indians en l'impuls de la indústria cotonera de Vilanova i la Geltrú és un fet conegut i ben documentat. Evidentment, és un fenomen que va més enllà de la trajectòria de Josep Antoni Salom i de l'empresa Santacana Sadurní y Cía. Raimon Soler ha demostrat que almenys el 60% del capital invertit en la indústria del cotó de Vilanova l'aportaren individus que tenien o havien tingut una relació directa amb les Antilles. A més, Soler ha suggerit que "una revisió a fons de noves fonts documentals segurament modificaria a l'alça aquest percentatge".¹⁶ Les altres grans fàbriques cotoneres de Vilanova i la

13. M. IZARD, *Manufactureros...*, pp. 79-83.

14. B. DE RIQUER, *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas. Correspondència entre 1866 i 1904*, Col·legi d'Advocats de Barcelona, Barcelona, 1990.

15. AHPB, Luis Gonzaga Soler Pla, 1880, 5a part, 1 de setembre de 1880; José María Vives Mendoza, 1890, 5a part, f. 3.846 i ss., 20 de desembre de 1890.

16. R. SOLER, "Comerciants i fabricants...", pp. 109-136.

Geltrú (com la Fàbrica de la Rambla o la Fàbrica de Mar) deuen el seu origen, igualment, a capitals indians. Per tant, Josep A. Salom no representà l'únic cas de comerciant del Garraf reconvertit a fabricant. A comerciants indians com el mateix Salom, Isidre Marquès i Riba o Salvador Raldiris i Carbó cal sumar-hi altres comerciants com Josep Ferrer i Vidal i Francesc Font i Guasch que, tot i no haver estat a Amèrica, presentaven igualment una profunda vinculació amb les Antilles. El germà del darrer, Antoni Font i Guasch, actuava a l'Havana com a soci de la firma Font y Ricart, "*comerciantes en víveres y dedicados al negocio de cabotaje, con establecimiento en la calle de Mercaderes, 95*" i fou, a més, un dels fundadors de la Sociedad de Beneficencia de Naturales de Cataluña a la capital cubana, creada el 1841.¹⁷ D'altra banda, Francesc Font i Parés (fill de Francesc Font i Guasch) residí entre 1828 i 1854 a l'Havana, on s'encarregava de rebre els carregaments que li trametia el seu pare, el comerciant més important del port de Vilanova. En casar-se amb Antònia Gumà i Ferran, Francesc Font i Parés es convertí en cunyat del també indià Francesc Gumà.¹⁸

Igualment intensos foren els vincles de Josep Ferrer i Vidal amb Cuba. La seva figura ens ha arribat com la d'un destacat industrial català, actiu defensor del proteccionisme.¹⁹ Aquí vull fer palès que l'inici de la seva activitat empresarial i la seva progressió patrimonial no s'explica si no és a partir de les seves relacions amb les Antilles. L'entrada de Ferrer i Vidal al món de la indústria es produí amb la seva incorporació com a director de la fàbrica Roquer Gumà y Cía, creada en gran part a partir de capital indià. El jove Josep Ferrer, que tot just tenia 20 anys, entrà en aquella societat fabril de Vilanova gràcies a la confiança dipositada en ell pel seu impulsor, l'indià Sebastià Gumà. La renovació de l'escriptura social al maig de 1839 sancionà el paper de Ferrer en l'empresa, que a partir d'aleshores s'anomenà Gumà Ferrer y Cía.²⁰ Cinc anys després, el 1844, Josep Ferrer es casava amb Concepció Soler, natural de Matanzas i filla d'indians, a banda d'afillada i reneboda de Josep Antoni Vidal i Pascual, un acabalat català instal·lat a l'Havana. L'esposa de Josep Ferrer heretà del seu padrí una casa a la

17. E. CHÁVEZ, *La beneficencia catalana...*

18. *Ibidem*, p. 123.

19. Vegeu-ne resums biogràfics a A. DE ARTIÑANO, *Tributo a la memoria del Excmo. e Ilmo. Sr. D. José Ferrer y Vidal*, Barcelona, 1895; *José Ferrer Vidal y su tiempo*, Barcelona; F. PUIG, *Biografía de D. Joseph Ferrer y Vidal*, Barcelona, 1907. Un bon resum del seu pensament econòmic a F. ARTAL, *Pensament econòmic català, 1840-1898: del proteccionisme al regionalisme econòmic*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 1991, pp. 180-188.

20. AHCVG, Protocolos Notariales, Marrugat, manual de 1838 a 1843, f. 22 i ss., 8 de maig de 1839.

capital cubana que aportà al matrimoni en qualitat de dot, juntament amb 35.000 pessetes en metàl·lic donades pels seus pares i provinents en part de les Antilles.²¹ El seu sogre, l'indià Pau Soler, entrà a més com a soci capitalista de la fàbrica.²² D'altra banda, tal com hem vist al segon capítol, el germà petit de Josep Ferrer, Rafael, havia hagut de marxar a Cuba a la recerca de fortuna atesa la decisió del seu pare de nomenar el primogènit com a únic hereu. Rafael Ferrer i Vidal actuà com a comerciant a Matanzas des de 1844 fins a la seva tornada a Catalunya el 1865.

No només és possible trobar capitals indians en el ram del cotó, sinó també en el finançament de la indústria de la llana. Antoni Samà i Urgellès, per exemple, invertí part dels beneficis acumulats en el comerç en el finançament de Bresca y Cía, una firma de Vilanova i la Geltrú dedicada a la fabricació de draps de llana que comptava el 1872 amb 5.700 fusos i 114 telers.²³ El 1875 el capital de Bresca y Cía sumava 300.000 pessetes, una xifra que degué semblar insuficient als seus gerents, el navilier Pau Maria Tintoré, Pere Bresca i Andreu Mitjans, els quals cercaren finançament extern. En trobaren en la persona d'Antoni Samà i Urgellès, que hi aportà 200.000 pessetes a l'abril de 1877. Tres anys després, al març de 1880, els quatre socis decidiren de doblar el capital de l'empresa fins arribar al milió de pessetes. Antoni Samà i Urgellès hi aportà aleshores 200.000 pessetes més, cosa que el mantenia com a principal soci capitalista de la firma llanera amb un 40% del capital. A més, a l'agost de 1886 el seu fill Antoni Samà i Torrents entrà com a soci industrial de la companyia, tot abandonant la tradicional activitat comercial de la família per iniciar una carrera com a empresari tèxtil. Llavors l'empresa llanera canvià de nom i es digué Samà Bresca y Cía.²⁴

21. AHCVG, Protocolos Notariales, J. M. Ramona Mayer, manual de 1844, f. 37 i ss. Concepció Soler rebé 10.000 pessetes del seu pare al gener de 1844 i 10.000 pessetes més un any més tard. La seva mare, Josepa Serra, li donà "3.000 duros plata, pagadors luego que de propietat de la mateixa arribin capitals de la Amèrica, cual plazo fixo es imposible aseñalar". Concepció conservà la propietat de la casa de l'Havana fins que n'ordenà la venda al setembre de 1857, cf. AHPB, Magín Soler Gelada, 1857, 2a part, 15 de setembre de 1857. Vegeu més informació sobre la família Soler Roig a B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, apèndix G.

22. AHCVG, Protocolos Notariales, J. M. Ramona Mayer, manual de 1849, 2 d'abril de 1849. En aquella data el capital de José Ferrer y Cía es valorava en 947.000 pessetes, 162.500 de les quals corresponien a Josep Ferrer i Vidal, 145.000 al seu oncle Joan Ferrer i Roig (antic capità de vaixells negrers) i 105.000 al seu sogre, Pau Soler.

23. A. VIRELLA, *L'aventura...*, p. 148.

24. AHPB, José M. Vives Mendoza, 1886, 3a part, f. 2.471-2.474, 18 d'agost de 1886.

Al meu parer, tan significatiu o més que el fet que comerciants de la Vilanova i la Geltrú enriquits a Amèrica contribuïssin a finançar l'impuls de la industrialització a la seva vila natal resulta el fet que bona part dels capitals d'aquests indians del Garraf es dediquessin a donar suport a iniciatives industrials en altres punts de Catalunya. Continuant amb el mètode d'aproximació biogràfica que caracteritza aquest treball, l'exemple de Jaume Samà em servirà per a il·lustrar aquest tipus d'estratègia inversora. Després de fer-se ric a Cuba, Jaume Samà i Martí tornà a Catalunya el 1846 traslladant amb ell part del patrimoni acumulat a través de les seves activitats mercantils a les Antilles. Al cap de poc d'instal·lar-se a Barcelona, al gener de 1847, Jaume Samà assumí la tercera part del capital de la firma cotonera Sogas Batllori y Cía, fundada a la ciutat comtal dos anys abans.²⁵ Des d'aquell moment fou Jaume Samà el qui finançà les compres de maquinària que necessitava l'empresa. Així, al maig de 1847 Sogas Batllori y Cía admetia que deia a Samà 44.800 pessetes que aquest *"les ha prestado graciosamente y sin interés alguno"*; quantitat que pujà fins a 67.750 al desembre de 1847. Amb el líquid injectat per Jaume Samà la firma cotonera pogué comprar quatre màquines de filar i 40 telers mecànics. En aquella data el deute de Sogas Batllori y Cía amb Jaume Samà es transformà en increment del capital per a aquest, que en controlà d'aquesta manera el 50%. No obstant això, a l'abril de 1848 l'empresa reconeixia novament un deute amb Samà de 25.000 pessetes *"que en diferentes partidas y días ha prestado a dicha sociedad"*. El 1862 l'empresa tèxtil participada per Jaume Samà (aleshores sota el nom Batllori Torres y Cía) donava feina a 150 operaris i comptava amb 53 telers mecànics, 28 cardes i 6.300 fusos. El capital havia pujat fins a 787.500 pessetes.²⁶

La disponibilitat de numerari de Jaume Samà i Martí li permeté, fins i tot, finançar les necessitats dels dos socis gerents de l'empresa, Josep Sogas i Josep Batllori.²⁷ També en aquest cas podem apreciar el

25. Al gener de 1847 Jaume Samà comprà a Blai Luna la seva participació de 50.000 pessetes en el capital de la societat. En redactar-se una nova escriptura social tres mesos després, la participació de Jaume Samà pujava 65.000 pessetes d'un total de 195.000 pessetes en què es xifrava el capital de la companyia. Els altres dos socis eren Josep Sogas i Josep Batllori, amb una aportació idèntica, cf. AHPB, Pascual Savater, manual de 1846, 1847 i 1848, 23 de gener i 14 de març de 1847.

26. AHPB, Pascual Savater, manual de 1846, 1847 i 1848, 15 de maig i 13 de desembre de 1847, i 13 d'abril de 1848; F. GIMÉNEZ, *Guia fabril...*, p. 26.

27. Josep Sogas reconeixia un deute amb Jaume Samà de 12.000 pessetes a l'abril de 1850 i, en no poder amortitzar el crèdit, el bescanvià per una quantitat igual extreta de la seva participació en el capital de la firma cotonera, cf. AHPB, Pascual Savater, manual de 1849 a 1859, 11 de juny de 1850.

pes del rerefons ultramarí sobre l'empresa, cosa que ajuda a explicar el comportament inversor de Jaume Samà; tant pel fet que Josep Batllori era el representant a Catalunya de Josep Antoni Anet i Gelabert, comerciant català instal·lat a l'Havana, com pel soci industrial de l'empresa, Josep Torres i Corrons. Nascut a Manresa i casat amb Antònia Samà i Martí, Torres era, per tant, cunyat del seu soci Jaume Samà. A més, els seus dos fills, Marcel·lí i Josep Torres i Samà, havien marxat de Catalunya per provar fortuna a l'Havana. El primer exercí inicialment com a administrador dels carenadors del seu oncle Salvador Samà a la capital cubana i després, en morir aquest, treballà pel seu compte fins que féu fallida el 1876. El seu germà Josep Torres i Samà, per la seva banda, entrà com a soci de l'empresa havana Torres Comella y Cía.²⁸

Jaume Samà i Martí invertí, a més a més, part del seu patrimoni en una empresa cotonera d'Esparreguera nascuda el 1846 a iniciativa de Miquel Puig i Catasús. Aquesta fou la primera d'un seguit d'empreses fabrils creades a Catalunya amb els capitals aportats per un extens clan familiar (format no tan sols pels Puig, sinó també pels Carbó, els Ferrer i els Casas) els components del qual havien aconseguit prèviament, com el mateix Jaume Samà, fer les Amèriques. Els cinc germans Anton, Manuel, Ramon, Joan i Magí Puig i Carsi havien marxat cap a Cuba en la seva joventut. La mateixa destinació escolliren els germans Miquel i Pere Carbó i Rovira, nascuts també a la capital del Garraf. Ambdues famílies emparentaren per mitjà de les germanes Magdalena i Antònia Ferrer, casades respectivament amb Pere Carbó i Magí Puig. Mentre que el primogènit del segon matrimoni, Magí Puig i Ferrer, se situava a Nova Orleans, on s'especialitzà en el comerç del cotó, els seus germans Antoni i Miquel se'n van anar a Matanzas, on constituïren la societat Puig Hermanos i compraren l'*ingenio* La Constancia. Allí, a Matanzas, van coincidir amb els seus oncles Miquel

28. Marcel·lí Torres i Samà residia a l'Havana almenys des de gener de 1861, data en què treballava com a directiu de la societat Samá y Carreras amb un sou equivalent a 100.000 pessetes anuals. Després de la mort de Salvador Samà el 1866, Marcel·lí Torres es convertí en soci gerent de la nova firma Samá Carreras y Cía tot aportant-hi un capital de 100.000 pesos, és a dir, 500.000 pessetes. Dos anys abans, al novembre de 1864, havia atorgat poders des de l'Havana per vendre la seva fragata *Antonia*; ANC, Tribunal de Comercio, llig. 262; Protocolos Notariales, Gabriel Ramírez O'Brien, 1864, vol. III, f. 892. Anys més tard Torres comprà els vapors *Saratoga*, *Niágara* i *Cuba*, que explotà sota la raó social Torres y Samá. Entre els seus clients catalans hi destacava la societat Canela y Cía, de què ens hem ocupat al segon capítol. La competència entre Torres y Samá i el navilier cubà d'origen càntabre Ramón Herrera i, sobretot, el retard en els pagaments de l'Administració de l'illa, amb la qual tenia múltiples contractes, obligaren a l'empresa a fer fallida al març de 1876, cf. ANC, Escribanías, Escribanía de Luis Blanco, llig. 283, exp. 1 i 3; llig. 356, exp. 7.

i Pere Carbó i Rovira, i amb uns altres dos germans nascuts en aquest cas a Torredembarra, Joaquim i Ramon Casas i Gatell.

Uns i altres van anar marxant de Cuba per tornar a Catalunya. Pere Carbó i Rovira ho féu el 1841. Quatre anys després tornava el seu germà Miquel, el qual es casà el mateix 1845 amb la seva neboda Magdalena Carbó i Ferrer. Al cap d'un any naixia a Esparreguera la firma cotonera Miguel Puig y Cía. Tal com remarca Gràcia Dorel-Ferré, tots els socis de la nova empresa "tornaven de Cuba amb un peculi més o menys important i alguns mantingueren sempre interessos a l'illa [...] en definitiva, l'origen del capital de la societat Miguel Puig y Cía era totalment de procedència colonial".²⁹ Entre els socis de l'empresa tèxtil que no procedien del Garraf vull destacar Josep Carreras, que era administrador dels carenadors de Salvador Samà a l'Havana, com hem vist al segon capítol. També a Miguel Puig y Cía el finançament que permeté un increment constant del capital fix arribà de mà de Jaume Samà, el qual reinvertí d'aquesta manera part dels beneficis acumulats a Cuba. En paraules de Dorel-Ferré, "el 1852 Miquel Puig encarrega la primera turbina mecànica a Anglaterra al preu de 52.650 duros, un terç del capital d'aquell moment. A partir de 1856 trobem una renovada activitat i noves compres de maquinària. No trobem cap recurs a la banca, però l'ajuda donada per Jaume Samà explica el lloc fonamental que aquest tenia en les orientacions de l'empresa".³⁰ A l'igual de la firma Torres Batllori y Cía, en comptes d'acudir a les entitats financeres, la societat de Miquel Puig va recórrer als diners d'un ric indià com Jaume Samà per finançar la necessària inversió en capital fix d'una empresa en ple procés d'expansió.

La iniciativa industrial de l'extensa família Puig-Ferrer-Carbó-Casas no s'esgotà, ni de bon tros, en la fàbrica d'Esparreguera ni tampoc en l'activitat de Miquel Puig. El 1858, per exemple, Miquel Puig i Catasús, els seus cunyats Joan i Josep Carsi i Plana i els seus nebots Manuel, Magí i Ramon Puig i Carsi crearen la societat Puig Carsi y Cía. La nova empresa naixia a partir de l'adquisició d'una fàbrica de teixits de cotó a Monistrol de Montserrat; fàbrica que quatre anys després tenia 146 telers mecànics, 766 fusos i 10 cardes. Aquell mateix any 1862 altres membres del clan familiar constituïren la firma Isidro Puig

29. Els socis de l'empresa eren Miquel Puig i Catasús, el seu germà Cristòfol, la seva cunyada Antònia Ferrer, el fill d'aquesta Isidre Puig i Ferrer, els seus nebots Magí i Manuel Puig i Carsi, i els seus cosins Pere i Miquel Carbó i Rovira. Vegeu G. DOREL-FERRÉ, *Les colònies industrials a Catalunya. El cas de la colònia Sedó*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1995, pp. 184-185.

30. *Ibidem*.

y Cía.³¹ Amb domicili a Sant Benet de Bages, el seu capital social es xifrà en 540.000 pessetes. Anys després Elisa Carbó i Ferrer (esposa des de 1859 de l'indià Ramon Casas i Gatell, enriquit a Matanzas, i mare del cèlebre pintor modernista Ramon Casas i Carbó) entrava en l'accionariat de la fàbrica. En aquest cas, la trajectòria familiar dels impulsors d'aquella fàbrica prop de Navarcles circulà del Garraf a Amèrica per acabar al Bages. En aquesta mateixa comarca nasqué un ric indià que, tanmateix, va invertir el capital acumulat a Cuba en el foment de la industrialització fora del seu lloc d'origen. Em refereixo a Jaume Torrents, del qual ja m'he ocupat al capítol segon.

El comerciant Jaume Torrents i Serramalera, enriquit a l'Havana entre 1825 i 1840 i establert a partir de llavors a Barcelona, no només dugué a terme una intensa activitat mercantil a Catalunya sinó que també s'interessà pel seu desenvolupament industrial. D'entrada, Torrents “adquirió en 1847 un molino de papel, de maquinaria muy primitiva, en la confluencia de los ríos Ter y Onyar, cerca de Gerona. Mejoró la presa y el canal aumentando la fuerza motriz y construyó allí una gran fábrica de papel de trajo con todos los adelantos de la época. Instaló en ella pilas desfibradoras, refinadoras y de blanqueos, molinos de pasta y dos grandes máquinas de elaborar papel continuo, que fueron las primeras que trabajaron en España. Tituló a esta fábrica La Gerundense, la cual surtía de papel a la mayor parte de las imprentas y casas editoriales de Barcelona”.³² Cap al 1854, Jaume Torrents havia invertit 90.000 pessetes en La Gerundense, repartides en 18 títols. Aquell mateix any un altre indià, Joaquim Fontanils i Illa, posseïa també cinc accions de la firma paperera.³³ Malgrat tot, el capital que Torrents invertí en La Gerundense era inferior al que aportà a diferents empreses tèxtils. En primer lloc participà en la creació de Manent Carrió y Cía, una companyia constituïda al febrer de 1851 i dedicada a la fabricació de filats i teixits de cotó. Els seus socis eren tres comerciants: el mateix Jaume Torrents, Nicolau Carrió i Francesc Manent, els quals hi aportaren un capital inicial de 30.000 pessetes cadascun. Amb aquests diners compraren la maquinària i la resta d'efectes de la firma cotonera Santiago Pujol y Cía.³⁴

31. G. DOREL-FERRÉ, “Los orígenes del capital industrial catalán: el ejemplo de la familia Puig de Vilanova i la Geltrú”, *Revista de Historia Industrial*, n. 8, 1995, pp. 173-192.

32. A. MASRIERA, *Oliendo a breia...*, p. 95.

33. AHPB, Magín Soler Gelada, 1854, 2a part, f. 253-265, 5 de novembre de 1854.

34. AHPB, Montserrat Corominas, 1851, 1a part, 15 de febrer de 1851.

Jaume Torrents aportà posteriorment sumes més grans a l'empresa fins arribar a 75.000 pessetes. D'aquesta manera finançà el creixement d'una fàbrica que, amb 210 operaris, aviat esdevingué la instal·lació més gran del seu ram a la vila de Gràcia. Amb 3.210 fusos, 111 telers mecànics i 21 cardes de cotó, Manent Carrió y Cía totalitzava una quarta part de la potència industrial instal·lada al municipi.³⁵ Torrents també aportà com a soci capitalista 50.000 pessetes a una altra empresa de filats i teixits de cotó, Manent y Cía (probablement regentada per Francesc Manent), la fàbrica de la qual estava ubicada al Pont de Vilumara, prop de Manresa. A l'últim, una tercera inversió de Jaume Torrents en la indústria tèxtil (de fet, la més gran en termes quantitatius) tingué com a objectiu finançar l'adobador Geroni Déu, al negoci de pells del qual hi aportà un capital proper a les 300.000 pessetes.³⁶

Finalment, en els darrers anys de la seva curta vida, Jaume Torrents acaricià "*el atrevido proyecto de resolver el perpetuo problema del abastecimiento de aguas de nuestra ciudad [Barcelona] abriendo un canal desde Torelló a Centellas, que trajera las aguas del Ter a las del Congost y Besós. Hizo los estudios, entrevió la posibilidad de la realización de la obra, logró interesar a varios capitalistas, que pusieron en Torrents toda su confianza, pero las eternas dilaciones burocráticas malograron la empresa*".³⁷ Invertí també part del seu capital en la primera firma ferroviària de la Península comprant 67 accions del Camino de Hierro de Barcelona a Mataró. Resumint, en morir el 1854, el comerciant indià Jaume Torrents havia invertit almenys 525.246 pessetes (al voltant d'un 20% de la seva fortuna) en diferents iniciatives relacionades amb la industrialització del país.

Aquest ràpid repàs a diverses iniciatives industrials nascudes gràcies a l'aportació de capitals indians ha de fer referència també a tres empreses importants: La Aprestadora Española, la Unión Suburensense i Resa y Cía. Aquesta fou la primera de les tres a constituir-se i ho féu sobre la base de la fàbrica que l'industrial Pau Puig havia instal·lat al març de 1844 entre els carrers de Fernandina i de la Paloma a Barcelona. Dos anys i mig després, el 1846, Puig volgué ampliar i modernitzar la seva fàbrica de filats i teixits de cotó, per la qual cosa necessitava una important injecció de capital. Llavors s'associà amb dotze homes de negocis, sis dels quals, almenys, eren indians: Martí Baradat, Josep i Joan Clot (naturals d'Altafulla); Serafí Romeu i Josep Soler i Casañes

35. F. GIMÉNEZ, *Guia fabril...*, p. 40.

36. AHPB, Montserrat Corominas, 1854, 2a part, f. 108 i ss., 15 de maig de 1854; f. 125 i ss., 20 de maig de 1854; f. 134 i ss., 24 de maig de 1854; Magin Soler Gelada, 1856, 3a part, 10 de desembre de 1856.

37. A. MASRIERA, *Oliendo a brea...*, p. 97.

(de Sitges), i Ramon Mallol (del Port de la Selva). Tots sis s'havien enriquit (i segurament conegut) a Santiago de Cuba. De fet, és probable que altres socis també fossin indians.³⁸ Les aportacions dels dotze van sumar 590.000 pessetes, totes en metàl·lic “*excepto D. Pablo Puig que la ha verificado en maquinaria*”. En constituir la nova empresa (que primer actuà sota el nom Puig y Resa i després com a Resa y Cía) els socis fundadors acordaren d'ampliar l'esmentat capital per pagar “*las máquinas que fueron de D. Pablo Puig, las máquinas edificios y vapor comprado a Mr. Pablo Puech, la reedificación y nueva construcción del citado edificio, compra y montura de la nueva máquina de vapor, embarradores, tambores, árboles verticales y horizontales, embrasaciones y demás a esto anexo, máquinas y telares encargados hasta la fecha a D. Miguel de Bergué con todos los gastos que se han ocasionado y se ocasionen, destinando el sobrante a compras de algodón, carbón, aceite, sebo y todo lo necesario a la marcha del establecimiento*”.³⁹ Val a dir, d'altra banda, que el taller de construcció de maquinària del tal Miquel de Bergué s'havia creat també gràcies als capitals de dos indians.⁴⁰

Les aportacions de capital a la nova Puig y Resa es van fer en forma de comandites. Tothom atorgà la seva confiança a Pau Puig, nomenat director de fabricació, i a Tomàs Resa, encarregat de la direcció financera i comptable de la companyia. Tanmateix, Resa renuncià a la seva condició de gerent al juliol de 1847 per problemes de salut i fou substituït per Miquel Padró i Oller, el qual donà un nom nou a l'empresa, a partir d'aleshores Padró y Oller.⁴¹ Quatre anys després, al desembre de 1851, es redactà una nova escriptura. Llavors s'actualitzaren els pactes socials i es relacionaren els partícips (aclarint, per exemple, que després de la mort de Josep Soler i Casañes el substituïa la seva vídua, Tecla Rodés, o que la participació de Francesc Rodés havia passat al seu fill homònim). Tot plegat per obrir, explícitament, la porta a la transformació en una societat per accions. Així, s'acordà que “*el capital social no [podría] ser disminuido por voluntad de los*

38. És possible que Francesc Rodés, natural de Sitges, tingués relació familiar amb Josep Soler i Casañes, l'esposa del qual era Tecla Rodés, que tenia un cosí, Gaspar Rodés, que havia fet de comerciant a Cuba. D'altra banda, Ignasi Porta havia nascut a Altafulla, com Martí Baradat i Joan i Josep Clot, tots ells enriquits a Santiago de Cuba. A l'últim, Joan Giralt i Miret era fill de Sant Pere de Ribes, localitat d'on marxaren cap a Cuba quatre individus amb el cognom Giralt, vegeu R. SOLER, *Emigrar per negociar...*, p. 181.

39. AHPB, Jaime Rigalt Alberch, 1846, f. 466-471, 9 de desembre de 1846.

40. M. GASCÓN, “Els orígens de la mecànica moderna a Catalunya: el cas del taller de màquines de l'indiano Joan Domènech i Coll (1839-1867)”, *Estudios Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, n. XXII, 2004, pp. 185-217.

41. AHPB, Jaime Rigalt Alberch, 1847, f. 335-336, 8 de juliol de 1847.

socios y sí aumentado hasta 150.000 duros, siempre que se obtenga la autorización del gobierno para constituirse en sociedad anónima". Amb aquesta finalitat nomenaren una petita comissió de què formà part l'indià Joan Clot.⁴²

Quadre 27

Socis fundadors de la societat fabril Padró y Oller

<i>Soci</i>	1847		1851	
	<i>Caràcter</i>	<i>Capital</i>	<i>Caràcter</i>	<i>Capital</i>
Pau Puig	Col·lectiu	50.000	—	—
Tomàs Resa i Colls	Col·lectiu	30.000	Comanditari	50.000
Salvador Montané	Col·lectiu	—	Col·lectiu	30.000
Tomàs Padró	Comanditari	55.000	Comanditari	55.000
Josep Clot	Comanditari	55.000	Comanditari	55.000
Serafí Romeu	Comanditari	55.000	Comanditari	55.000
Ramon Mallol	Comanditari	55.000	Comanditari	55.000
Santiago Poch i Daniel	Comanditari	50.000	Comanditari	50.000
Joan Clot	Comanditari	50.000	Comanditari	45.000
Francesc Rodés	Comanditari	45.000	Comanditari	45.000
Joan Giralt	Comanditari	45.000	Comanditari	45.000
Ignasi Porta	Comanditari	35.000	Comanditari	45.000
Josep Soler i Casañes	Comanditari	35.000	Comanditari	35.000
Martí Baradat	Comanditari	30.000	Comanditari	30.000
		590.000		590.000

Font: AHPB, Jaime Rigalt Alberch, 1846, f. 466-471, 9 de desembre de 1846; 1851, f. 572-575, 29 d'octubre de 1851.

Alguns mesos després que es constituís a Barcelona la firma industrial Puig y Resa també es feien les primeres passes per a la creació de la Unió Suburense. En efecte, el 1847, tres indians de Sitges: Agustí Milà i Ballester, enriquit a Aguadilla, i Bonaventura Mestre i Garriga i Francesc Soler i Casañes, a Santiago de Cuba, retornats feia poc

42. AHPB, Jaime Rigalt Alberch, 1851, f. 572-575, 29 d'octubre de 1851.

d'Amèrica, volgueren impulsar a la seva localitat natal una moderna fàbrica de filats de cotó. La nova indústria començà a funcionar el 1849 i mesos després, al març de 1850, obrí la porta als capitals de tres socis més, tots veïns de Barcelona: Jaume Taulina i Vilallonga, Josep Vilanova i Masó, i Rafael Masó i Pascual. Aquest darrer, nascut a Sitges, havia passat els anys de joventut a Santiago de Cuba amb el seu germà Gaudenci. N'hem parlat de tots dos al segon capítol. Per la seva banda, Jaume Taulina, natural de Lloret de Mar, havia acumulat la seva fortuna a l'Havana dedicant-se com els Masó al comerç marítim. El 1850, doncs, es constituí per sis anys la firma Masó Taulina Vilanova y Cía, coneguda també com Unión Suburens. En finalitzar la contracta el 1856, i després de la retirada de Jaume Taulina i la reducció de l'interès de Josep Vilanova i Jaume Masó, es creà una nova raó social, Masó Sardá Segura y Cía. Llavors s'hi sumaren més de 40 nous socis, la gran majoria indians, totalitzant un capital de 575.000 pessetes.⁴³ Entre els nous socis cal destacar Agustí i Pere Amell i Milà, comerciants d'Aguadilla (Puerto Rico), i Gaudenci Masó i Pascual, Andreu Bru i Domènec Calsamiglia, procedents de Santiago de Cuba.⁴⁴

Tres anys abans, el 1853, un grup d'homes de negocis residents a Barcelona s'havien posat d'acord per fundar una empresa industrial sota la forma de societat anònima. Autoritzada mitjançant una Reial Ordre de 27 de juliol de 1853, La Aprestadora Española començà a funcionar a finals d'aquell any de la mà d'una junta directiva composta per cinc individus dels quals almenys tres (Miquel Roig i Rom, Rafael Masó i Pascual i Jaume Taulina i Villalonga) eren indians, antics comerciants enriquits a Cuba. Tal com acabem de veure, tant Masó com Taulina participaven llavors igualment en la Unión Suburens. Per la seva banda, Miquel Roig era cosí dels germans Joan i Cristòfol Roig i Vidal, amb negoci obert a l'Havana i a Barcelona i dedicat sobretot al comerç entre la Península i les Antilles. El mateix Miquel Roig havia residit a la capital cubana en les dècades de 1820 i 1830 dirigint els negocis de la família.⁴⁵ És possible que un altre dels directors de La

43. B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, pp. 178-182.

44. Els germans Domènec i Eugeni Calsamiglia i Mestre havien fet fortuna a Santiago de Cuba. El 1869, Eugeni encara signava a Barcelona com a "*vecino de Santiago de Cuba, residente en Sitges*", cf. AHPB, Francisco Planas Castelló, 1866, 1a part, f. 444-451, 7 de juny de 1866; 1869, 1a part, f. 462-464, 26 de maig de 1869. Un tercer germà, Josep Calsamiglia i Mestre, morí el 1875 a la costa de Puerto Rico per causa del naufragi del vapor *Alegria*, vegeu D. JOU, *Els sitgetans...*, p. 240.

45. Vegeu una anàlisi detallada de la trajectòria vital, i sobretot empresarial, de la família Roig Vidal a J. M. FRADERA, *Crisi colonial i mercat interior, 1814-1837. Les bases comercials de la indústria catalana moderna*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1983, vol. II, pp. 577-964.

Aprestadora Española, Esteve Bori i Birosa, fos igualment un indià enriquit a Cuba.⁴⁶

Als quatre els correspongué un paper fonamental tant en l'aportació del capital que féu possible la creació de la firma blanquejadora (xifrat en 1.500.000 pessetes i dividit en 3.000 accions) com en el desenvolupament de l'empresa. La Aprestadora Española es constituí sobre la base de l'activitat que Josep Poch i Badal i Agustí Feliu i Miralles havien dut a terme, separatament, en dos tallers ubicats a la Bordeta (l'Hospitalet de Llobregat) i al carrer de la Riereta, a Barcelona. A partir d'aquí els socis fundadors de La Aprestadora Española van comprar, per una banda, la fàbrica de blanqueig que Joan Sellés i Arumí havia aixecat entre 1846 i 1849, la gestió de la qual estava arrendada a Josep Poch. I per l'altra van adquirir així mateix la casa fàbrica construïda entre 1840 i 1843 per Andreu Balius (i dirigida per Agustí Feliu) entre els carrers de la Riereta i Aurora. Per ambdues instal·lacions van pagar 250.000 i 207.500 pessetes, respectivament.⁴⁷ Els tres (o quatre) indians van romandre almenys tres anys al capdavant de la junta directiva de La Aprestadora Española impulsant una empresa que, amb 300 treballadors, tenia la principal fàbrica d'estampats i pintats de Barcelona, a molta distància dels altres 41 establiments del ram.⁴⁸ A finals de 1856 es renovà profundament la junta directiva i se'n retiraren Taulina, Roig

46. Esteve Bori i Birosa era fill de Bernat Bori i Carbonell, natural de Sitges. Un germà d'aquest, Pelegrí Bori i Carbonell, emigrà a Santiago de Cuba, on vivien també dos dels seus cunyats, Daniel i Blai Soler i Casañas. Aquests facilitaren igualment el 1846 l'arribada a la capital oriental de Cuba del seu paísà Cristòfol Bori i Serdà, cf. *Libro coprador de cartas de Daniel Soler Casañas (1845-1849)*, carta de Daniel al seu germà Blai del 18 de febrer de 1846. D'altra banda, el germà d'Esteve, Agustí Bori i Birosa, era juntament amb Manuel Vidal-Quadras un dels homes de confiança de Gaudenci Masó i Pascual, aquests dos darrers enriquits a Santiago de Cuba. A més, els sitgetans Bartomeu (emigrat el 1803) i Pelegrí Carbonell i Bori fundaren a Santiago de Cuba una casa de comerç que primer es digué Bartolomé Carbonell y Cía i després, el 1853, es convertí en Gómez Cobo y Cía, cf. ANC, Gobierno General, llig. 464, exp. 22.910. D'altra banda, hi ha constància que altres comerciants amb el cognom Bori emigraren de Sitges a Cuba: Josep Bori i Soldevila (1804); Agustí Bori i Soldevila (1815); Fulgenci Bori (1841 i 1842), i Josep Bori (1843).

47. AHPB, Montserrat Corominas, 1853, 3a part, f. 294-297, 16 de novembre de 1853; f. 281-285; f. 285-289; f. 289-291; f. 368-372, 3 de desembre de 1853; f. 403-404, 15 de desembre de 1853.

48. Les altres fàbriques grans de tints, aprests i acabats que hi havia a Barcelona eren La Manufactura de Cardas, amb 160 treballadors; la fàbrica de Joan Anchón, amb 60 operaris; la de Micolier i Casades, amb 42, i la de Ramon Codina, amb 36. Els altres 37 establiments del ram domiciliats a la ciutat eren petits tallers amb una mitjana de 6 treballadors a cadascuna, vegeu F. GIMÉNEZ GUITED, *Guia fabril...*, pp. 29-30.

i Masó. Tanmateix, un dels nous membres, Bonaventura Cunill, era gendre del primer.⁴⁹

El finançament de la indústria tèxtil catalana pels capitals indians és un fenomen que comença en la dècada de 1840, però no pas abans. Dels 110 fabricants documentats per Miquel Izard en el seu estudi sobre la inversió de capitals en la indústria catalana entre 1830 i 1835, tan sols n'hi havia dos que eren *americanos*. Aquest fet provoca que Izard es mostri escèptic sobre la importància dels capitals indians en la industrialització a Catalunya.⁵⁰ Desenvolupant una intuïció expressada per Jaume Vicens i Vives, Jordi Nadal ha afirmat, al contrari, que la concentració d'empreses cotoneres produïda a Catalunya a mitjan segle XIX fou possible gràcies als capitals repatriats de Cuba.⁵¹ La cronologia i els estudis de cas aportats aquí confirmen la tesi de Nadal. Resa y Cía i Miguel Puig y Cía es constituïren el 1846, un any després naixia la Unión Suburensa i el mateix 1847 Jaume Samà s'incorporava a Sogas Batllori y Cía. El 1851 es fundava Manent Carrió y Cía i dos anys després, el 1853, La Aprestadora Española. Santacana Sadurní y Cía, per la seva banda, començà a funcionar a partir de 1854. Totes eren firmes industrials finançades per capitals americans que pogueren construir grans plantes amb la tecnologia més moderna, i donant feina en cada fàbrica a centenars de treballadors. També en la dècada de 1840 Miquel Biada i Buñol creà una fàbrica cotonera a Mataró, d'on era originari, invertint-hi prop de 100.000 pessetes.⁵² En els seus treballs sobre la indústria del cotó a Barcelona, l'historiador francès Olivier Raveaux destaca, precisament en els anys 1840-1844, la participació d'alguns indians, com ara Josep Bosch i Mustich, els germans Pere i Miquel Carlós i Rovira, Manuel Coll i Bori i Manuel de Lerena, entre altres.^{52bis} En la mateixa època Joan Güell i Ferrer, considerat un dels

49. ACA, Audiencia, Tribunal de Comercio exp. 4.334. La Aprestadora Española es veié implicada en diversos plets entre 1855 i 1860, cf. ACA, Audiencia, Tribunal de Comercio exp. 442 i 3.455.

50. M. IZARD, "Inversión de capitales en la primera etapa de la industrialización", a *Catálogo y estudios complementarios de la exposición documental y bibliográfica sobre la industria textil catalana*, Terrassa, 1971. Vegeu també *Col·loqui d'historiadors*, Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 1974, especialment el debat sobre les ponències de l'apartat "Transformaciones agrarias e industrialización", pp. 99 i ss.

51. J. VICENS I VIVES; M. LLORENS, *Industrials i polítics, segle XIX*, *El Observador*, col·lecció *Història de Catalunya*, vol. II, 1991; J. NADAL, *El fracaso de la revolución industrial en España*, Ariel, Barcelona, 1975, p. 201.

52. J. CASTELLVÍ, *Biografía de D. Miguel Biada...* En el seu testament Biada disposa expressament "la forma en que debe incrementarse su recién instalada fábrica de tejidos de Mataró, en la que debe llegarse a emplear un capital de 18.000 duros".

52bis. Olivier Raveaux: "Los fabricantes de algodón de Barcelona (1833-1844). Estrategias empresariales en la modernización de un distrito industrial", *Revista de Historia Industrial*, 2005, any XIV, n. 28, pp. 157-183.

màxims exponents de la burgesia industrial catalana del segle XIX, invertí bona part del capital que havia acumulat a Cuba per iniciar una fecunda trajectòria empresarial al ram del cotó.⁵³

Natural de Torredembarra i fill, segons que sembla, d'un comerciant arruïnat a Santo Domingo, Joan Güell i Ferrer salpà cap a Amèrica el 31 de desembre de 1818, poc després d'acabar els estudis de nàutica. Malgrat que la seva destinació prevista era Veracruz, després d'arribar a l'Havana el jove Güell optà per quedar-se a l'illa de Cuba.⁵⁴ En coneixem poc de la seva primera etapa vital i empresarial a l'Havana, tot i que cal suposar que els seus inicis a Cuba foren més modestos del que han afirmat alguns dels seus biògrafs. Segurament seguí una trajectòria tipus força habitual, començant com a dependent fins que, al cap d'alguns anys, entrà com a soci en algun negoci. He pogut documentar, per exemple, que el 1827 (és a dir, als 27 anys) comprà per 3.000 pesos una casa a l'Havana al carrer Compostela cantonada amb Tejadillo per situar-hi el seu habitatge i una bodega. Em consta igualment que aleshores s'encarregava de la representació a la capital cubana de comerciants d'altres ciutats com Ramon Guiteras, de Matanzas. El seu domini de les regles del joc mercantil, i també una escassa activitat particular, li permetien d'actuar, malgrat la seva joventut, com a síndic representant dels creditors en diverses fallides, per exemple en la de Pau Font.⁵⁵

El 1830 Joan Güell havia traslladat la seva residència extramurs de l'Havana, tot deixant encarregat del comerç el també català Maties Alemany. En aquella data procurava evitar la seva intervenció com a síndic de fallides, càrrec que, segons ell, no podia "*desempeñar por mis propias urgencias*". És a dir, que en aquella època ja havia pogut reunir prou capital per ampliar l'àmbit del seu negoci. Segons que sembla, Güell s'associà aleshores amb els Samà, una de les famílies catalanes més notables de l'Havana. Fou ell qui, al maig de 1832, realitzà l'inventari de l'actiu de la societat Samà Sobrino y Cía després de la mort del seu principal soci gerent, Pau Samà i Parés. Ho féu juntament

53. Vegeu un resum de la biografia de Joan Güell a F. CABANA, *Fàbriques i empresaris. Els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1993-1994, vol. II, pp. 140-165. Sobre l'activitat de Joan Güell com a adalid del proteccionisme vegeu M. IZARD, *Manufactureros...* i també F. ARTAL, *Pensament econòmic...* Vegeu així mateix J. ARGULLOL, *Biografía del Excmo. Sr. D. Juan Güell y Ferrer*, Barcelona, 1881, i C. MARTÍ, *Catalanes en América...*, pp. 102-105.

54. M. DAUREL-GÜELL, *Le destin d'une lignée catalane illustre: Juan Güell y Ferrer, et sa famille*, tesi doctoral, Universitè de Toulouse, 1997.

55. ANC, Escribanías, Escribanía de Ortega, llig. 11, n. 3; Tribunal de Comercio, llig. 19, n. 214; ANCa, fons Güell-Comillas, 3.12.15.

amb Joan Samà i Vilardell i el corredor major de llotja. En el balanç de la societat dels Samà, Juan Güell y Cía hi acreditava llavors un deute al seu favor de 407 pesos.⁵⁶ Probablement fou entre 1830 i 1835 que Joan Güell aconseguí acumular la fortuna que li permeté fundar, en tornar a Catalunya, una moderna indústria tèxtil a Sants. Després d'instal·lar-se a Barcelona, Güell mantenia encara interessos i béns a l'Havana, que anà liquidant per finançar la seva fàbrica. Si més no, a començaments de 1844 ordenà que venguessin 319 accions que, en paraules del notari, "*el señor Güell tiene y le pertenecen en el camino de hierro de Moleawk en los Estados Unidos de América*" i eren a mans de Juan Bautista Lasal y Cía. També féu efectiu tot el capital que havia invertit en títols espanyols de deute públic, els quals foren venuts a Madrid pel seu agent Juan Millán.⁵⁷

Fou precisament el 24 de febrer de 1844 quan Joan Güell comprà al municipi de Sants el solar on després instal·là la seva fàbrica, i poc després adquirí igualment la maquinària per a posar-la en marxa.⁵⁸ Dos anys més tard, el 1846, i com a complement del seu vapor de Sants, Güell impulsà una nova instal·lació industrial a Martorell.⁵⁹ Fins al 1848 Joan Güell assumí del seu propi peculí i sense el concurs de cap soci la totalitat de la inversió en les fàbriques de Sants i Martorell. Del seu esforç va sorgir la més gran i més moderna concentració de fusos de la indústria de filats de cotó a Catalunya.⁶⁰ Quan Güell decidí associar-se amb Domènec Ramis per incorporar més capital al negoci el 1848 —és a dir, dos anys després que les dues fàbriques comencessin

56. ANC, Escribanías, Bienes de Difuntos, lli. 278, exp. 4.865.

57. E. ALBERT, *Isabel Güell i López de Sentmenat, marquesa de Castellodorsius*, Andorra la Vella, 1990, p. 23, afirma que Joan Güell tornà a Catalunya el 25 de juliol de 1835. No obstant això, al març de 1841 atorgava poders per a plets al notari havà Juan Petit (cf. ANCa, fons Güell-Comillas, 3.12.16). És simptomàtic que en aquesta escriptura, redactada davant del notari Francesc Carreras, de Barcelona, hi constés com "*Don Juan Güell y Ferrer, del comercio de La Habana, residente en la presente ciudad*". Sobre la venda dels títols cf. AHPB, Magín Soler Gelada, protocol 7.372, 1844, f. 48 i ss.; f. 177. Agraeixo a Francesc Valls que m'hagi facilitat aquesta informació.

58. M. L. GUTIÉRREZ MEDINA, "La fàbrica de Joan Güell a Sants: el Vapor Vell", a DDAA, *Els vapors a Sants. Quaderns de l'Arxiu Municipal del Districte de Sants-Montjuïc*, 1997, pp. 19-38; *El cost d'un vapor: el Vapor Vell de Sants*, Edicions de l'Arxiu Històric de Sants, Barcelona, 1998.

59. AHPB, Magín Soler Gelada, 1846, protocol 7.374, f. 238-243. Al contrari del que s'ha dit, no he trobat constància documental que la fàbrica de Martorell comencés a funcionar el 1840. Fou l'1 de desembre de 1846 que Ignasi Herps, com a representant de Joan Clarasó, llogà a Güell una instal·lació fabril a Martorell amb el compromís de subministrar-li la força motriu necessària per a les "*quinze màquines de hilar continuas de 216 husos cada una*" que l'india col·locà aleshores a la fàbrica. Güell, al seu torn, es comprometia a pagar un lloguer anual de 3.200 duros.

60. J. NADAL, *El fracaso...*, p. 201, nota 44. Ambdues fàbriques sumaven 27.092 fusos el 1850.

a produir—, valorava la seva empresa en 1.100.000 pessetes; un capital sorgit, fonamentalment, de la reinversió dels beneficis acumulats a Cuba.⁶¹ Dels set socis que invertiren llavors en la fàbrica de Joan Güell a Sants vull destacar el també indià Esteve Gatell.

Nascut com Güell a Torredembarra, fill i nét de comerciants, Esteve Gatell i Padrines emigrà jove a l'Havana, on es dedicà a l'activitat mercantil. El 1835 Gatell fou un dels fundadors de la Segunda Compañía de Seguros Marítimos de l'Havana juntament amb altres catalans com Josep Xifré, Marià i Tomàs Sirvent, Baltasar Mitjans i Josep Antoni Salom. El 1837, als 40 anys, Esteve Gatell es traslladà a Barcelona, on desenvolupà una intensa activitat empresarial. No menyspreà tornar a actuar com a comerciant, però: el 1855 finançà una expedició a Guinea en el bricbarca *Fernando Poo*, capturat pels anglesos i sotmès a judici al tribunal de Sierra Leone sota l'acusació de tràfic d'esclaus.⁶² Pel que respecta a l'activitat empresarial d'Esteve Gatell a Catalunya, cal dir que es caracteritzà per la seva decidida voluntat de finançar diferents i nombroses iniciatives, majoritàriament de caire industrial. Invertint el capital acumulat a Cuba, Gatell va anar comprant accions i, sobretot, obligacions d'empreses ferroviàries (Almansa-València-Tarragona, Tarragona-Martorell-Barcelona i Barcelona-Saragossa), industrials (la Curtidora Catalana i la Maquinista Terrestre y Marítima), navilieres (Navegación e Industria i vapors Tintoré), financeres (Banc de Barcelona i Crèdit Mercantil) i d'altres tipus (Fomento del Ensanche de Barcelona, Barcelonesa de Seguros Marítimos, etc.).

En diverses d'aquestes iniciatives Gatell compartí protagonisme amb Joan Güell, per exemple a la Maquinista i, especialment, al Banc de Barcelona, on fou membre de la junta de govern des de 1855 fins a la seva mort. Gràcies a aquesta entitat bancària Gatell pogué arrendar, juntament amb altres directius com Manuel Girona, Josep Muntadas i un altre indià, Miquel Roig, el cobrament de les contribucions de la província de Barcelona. Algunes vegades Esteve Gatell actuà com a apoderat de Güell, per exemple en la compra d'una casa al carrer

61. Als interessos provinents de Cuba cal sumar-hi els dots percebuts per Joan Güell en els seus dos matrimonis successius amb les germanes Francesca i Camila Bacigalupi, contrets respectivament el 1845 i el 1847, cf. AHPB, Jaime Fontrodona Minguella, manual de 1845 i 1846, 7 de novembre de 1845. L'altra via freqüent de finançament del capital fix en la indústria tèxtil catalana fou la reinversió de beneficis, vegeu C. SUDRIA, "El finançament del procés d'industrialització", a DDAA, *Catalunya i Espanya al segle XIX*, Columna, Barcelona, 1987. Tanmateix, no sembla pas que en els dos anys inicials del Vapor Vell de Sants i la fàbrica de Martorell aquesta opció fos significativa.

62. F. CABANA, *La burgesia catalana: una aproximació històrica*, Proa, Barcelona, 1996, pp. 50-53.

Còdols, al maig de 1854.⁶³ Tal com s'ha dit, Gatell entrà el 1848 com a soci a "la fàbrica de panas de Juan Güell" aportant-hi 40.000 pessetes. Una inversió que incrementà posteriorment i que, en el moment de la seva mort el 1864, es xifrava en 75.000 pessetes. El repàs a l'inventari del seu patrimoni, recollit al quadre 28, reflecteix les pautes inversores d'un indià com Esteve Gatell, compromès financerament amb la modernització econòmica que estava vivint Catalunya.

Quadre 28

Inventari *post mortem* d'Esteve Gatell i Roig (31 de desembre de 1864)

(Quantitats en pessetes)

TÍTOLS, VALORS I PARTICIPACIONS EN EMPRESES

13 obligacions de Navegación e Industria	8.125
139 obligacions del ferrocarril Almansa-València-Tarragona	65.550
34 accions de la línia de vapors Hispano-Inglesa	37.825
40 obligacions de la línia de vapors Hispano-Inglesa (Pau Maria Tintoré)	5.000
50 accions del Crèdit Mercantil	6.250
30 accions del ferrocarril Tarragona-Martorell-Barcelona	15.000
25 accions del canal d'Urgell	12.500
20 accions de la Sociedad Curtidora Catalana	7.000
40 accions del Banc de Barcelona	10.000
21 accions de La Maquinista Terrestre y Marítima	19.950
1 acció de la Compañía Barcelonesa de Seguros Marítimos	900
20 cèdules de la societat comanditària Gaspar Roig y Cía	0
30 obligacions del ferrocarril de Saragossa	15.000
100 obligacions de l'Estat per a ferrocarrils	50.000
200 obligacions del ferrocarril del Grau de València a Almansa	95.000
6 títols de renda diferida interior	68.000
6 títols de renda consolidada o 3% interior	30.000

63. AHPB, Magín Soler Gelada, 1854, 2a part, 5 i 23 de maig de 1854; 1859, 3a part, 27 de novembre de 1859; 1860, 2a part, 27 de juny de 1860.

359 accions del ferrocarril Almansa-València-Tarragona	170.525
63 obligacions de la societat Fomento del Ensanche de Barcelona	30.000
Interessos en diverses societats mineres a Sierra Almagrera	15.510
Interès en el vapor remolcador (Barcelona)	1.350
Interès en la fàbrica La Rosalía (Torredembarra)	2.505
Interès en la fàbrica de pana de Joan Güell	75.000
Interès en la societat comanditària Enrique Huguet y Cía	17.805
Finançament de l'expedició a les costes de Guinea amb Josep Vidal i Ribas, Carles Torrents i Miralda i Domènech Mustich (1855)	12.500
Fiança pel cobrament de contribucions de la província	95.480
Crèdits incobrables contra particulars	15.275
Crèdits al seu favor	254.035
BÉNS IMMOBLES	
Casa al carrer Arrepentida, 6 de Barcelona	172.235 ¹
Casa al carrer del Parc, 3 de Barcelona	175.000
Cases i finques rústiques a Torredembarra	67.935
TOTAL ACTIU TESTAMENTARIA	1.551.255
Crèdits en contra seva	- 235.760 ²
LÍQUID TESTAMENTARIA ESTEVE GATELL	1.315.495

(1) A l'inventari no hi consta el valor d'aquesta finca, que es dedueix del resultat total de la suma.

(2) Hi destaca la quarta part d'un pagaré de 383.260 pessetes, signat juntament amb Manuel Girona, Josep Muntadas i Miquel Roig a favor del Banc de Barcelona, per fer front a la fiança pel cobrament de les contribucions de la província de Barcelona.

Font: AHPB, Magín Soler y Gelada, 1865, 2a part, f. 1.517-1.537, 27 de juliol de 1865.

Els capitals indians no van afavorir solament el tèxtil, sinó també altres rams de la indústria catalana. La Fundición Barcelonesa de Bronce y Otros Metales, per exemple, pogué tirar endavant l'ampliació de capital acordada al novembre de 1851 gràcies a l'aportació d'indians com Jaume Samà i Martí o Joaquim Fontanals i Illa, entre d'altres. Val a dir que un dels operaris d'aquesta fàbrica, el florentí Guillermo Corsini, marxà de Barcelona a la primavera de 1852 per "*establecerse en la ciudad de La Habana*" finançat directament per la seva antiga empresa. La garantia del préstec consistia a hipotecar "*el establecimiento*

que pasa a abrir en la indicada ciudad de La Habana".⁶⁴ Al seu torn, Josep Nogués comptà inicialment amb l'ajut, entre d'altres, de Josep Amell i Bou per fundar el 1853 la seva foneria de metalls de tot tipus. Al juliol de 1855, en necessitar més capital, Nogués acudí a Antonio López, acabat d'arribar de Santiago de Cuba, el qual li facilità 50.000 pessetes per intentar reflotar l'empresa.⁶⁵ També els capitals de dos indians, Josep P. Taltavull i Agustín Goytisolo, finançaren la Industrial Harinera Barcelonesa, una firma creada el 1875 sota la raó social Seriana Rubies Rimbaud y Cía. Goytisolo i Taltavull hi aportaren 87.500 pessetes cadascun. Un any després, la fallida d'una companyia de Santiago de Cuba es traduí en les primeres dificultats per a aquesta empresa, que poc després es veuria abocada a la liquidació. Un dels encarregats d'executar-la fou, precisament, Antonio Goytisolo Digat, originari de Cienfuegos.⁶⁶

Anys després era un porto-riqueny, Joan Anglada i Velázquez, el qui es destacava per la seva aportació a una refinaria sucrera a Barcelona; una nova empresa creada a partir d'un sistema especial per a turbinar i elaborar sucre inventat pel francès Aquil·les Thibaut. Al juny de 1881 Thibaut obtingué la patent d'introducció del seu sistema a Espanya i quatre mesos després, a l'octubre, Maria Josepa Vespres l'hi comprava per explotar-la a les quatre províncies catalanes. Al cap de poc la mateixa Maria Josepa Vespres constituïa a Barcelona, juntament amb Eduard Generés i Pellicer, la societat Generés Vespres y Cía amb l'objectiu d'explotar l'esmentada patent. Tanmateix, poc temps després es van veure en la necessitat de sumar més capitals a l'empresa. Res millor que acudir a un indià ric. Al març de 1883 es creava Sala Generés y Cía, empresa dedicada a "*la elaboración y compra-venta de azúcares explotando para ello el privilegio de Aquiles Thibaut y la de sus máquinas para la turbinación*". Joan Anglada i Velázquez entrà llavors a l'empresa aportant-hi 47.500 pessetes i assumint, a més, el càrrec de gerent. Dos mesos després, al maig de 1883, s'hi incorporava un nou soci, Ramon Pou, el qual aportà la mateixa quantitat que Anglada. A

64. AHPB, Luis G. Pallós, 1852, 1a part, 11 de març i 13 d'abril de 1852; Magín Soler Gelada, 1854, 2a part, f. 253-265, 5 de novembre de 1854; Francisco Bellsollé, 31 de març de 1859.

65. AHPB, Magín Soler Gelada, 1855, 2a part, 7 de juliol i 8 d'octubre de 1855; 1856, 1a part, 5 de gener de 1856.

66. FG, FAGL, caixa 97, exp. 47, cartes d'Agustín Goytisolo a la seva esposa des de Cienfuegos del 26 de juliol de 1875, 28 de març de 1876 i 1 de febrer i 4 de març de 1877; caixa 107, exp. 17, carta de Fabià Goytisolo al seu germà Antoni des de Cienfuegos del 21 de febrer de 1888.

partir d'aquella data, el capital de la firma sucrera catalana sumava prop de 240.000 pessetes.⁶⁷

En resum, en aquest epígraf he descrit diversos casos en què diferents indians aportaven els cabals acumulats a Amèrica per al finançament de la indústria catalana. Sobretot, de la indústria de filats i teixits de cotó, però també d'altres rams. Malgrat tot, aquests exemples no esgoten l'anàlisi sobre l'impacte dels capitals americans en la industrialització a Catalunya al llarg del segle XIX. Senzillament, esbossen una línia de treball que desborda la tasca d'un sol investigador i que és susceptible d'ampliació en el futur.

Igual importància tingué la participació d'indians en determinades entitats financeres catalanes. En la nòmina de fundadors del Banc de Barcelona, per exemple, hi trobem nombrosos comerciants i hisendats acabats de tornar de Cuba i de Puerto Rico com Joan Güell i Ferrer; Jaume Badia, Miquel Biada, Geroni Rabassa i Miquel Roig i Rom. També hi ha els germans Josep Rafael i Pere Josep Plandolit, nascuts a Mèxic, o Josep Maria Serra, natural de Xile. De fet, tal com ha palesat Yolanda Blasco, dels quatre primers directors del Banc de Barcelona només Manuel Girona acumulà el seu patrimoni a Catalunya, mentre que la fortuna dels altres tres s'havia acumulat inicialment a Amèrica.⁶⁸ Tanmateix, ara no ens ocuparem del Banc de Barcelona sinó d'una altra entitat financera basada en l'aportació de capitals americans: la casa Vidal Quadras, un dels bancs més importants de Barcelona en la segona meitat del segle XIX.

INDIANS I FINANCES: LA CASA DE BANCA VIDAL QUADRAS

Els nostres coneixements sobre la història financera de Catalunya i de Barcelona en les dècades centrals i finals del segle XIX són cada cop més complets. Especialment en els darrers quinze anys s'han publicat un seguit d'estudis que ens permeten conèixer millor la realitat del sistema bancari del país. Disposem, per una banda, d'investigacions que han intentat oferir un marc general sobre quina fou la realitat financera de la Catalunya de l'època.⁶⁹ Per l'altra, tenim altres treballs que

67. AHPB, Ignacio Gallisá, 1883, 3a part, f. 1.581-1.591, 4 de maig de 1883.

68. Y. BLASCO, "Los protagonistas de la fundación del Banc de Barcelona", *Estudios Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 2001, pp. 279-312.

69. P. PASCUAL, "El mercat financer i el sistema bancari català, 1844-1864"; X. TAFUNELL, "Banca i mercat de capitals, 1866-1914", a DDAA, *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1991, vol. 3, pp. 351-378 i pp. 379-421; C. SUDRIÀ, "Desarrollo industrial y subdesarrollo bancario en Cataluña 1844-1950", *Investigaciones Económicas*, n. 18, 1982, pp. 137-176; "Formas de industrialización y desarrollo bancario en Cataluña y Euskadi 1840-1936", *Industrialización*

han completat aquest marc general abordant monogràficament l'estudi d'alguna de les moltes entitats financeres domiciliades a Barcelona al segle XIX, com el Banc de Barcelona, el Banco Hispano Colonial, el Crèdit Mercantil, la Caja Vilumara o la sucursal del Banc d'Espanya, per esmentar-ne uns quants.⁷⁰

Ara bé, malgrat el que s'ha publicat encara tenim llacunes importants. Per exemple, és molt poc allò que coneixem de l'activitat dels nombrosos banquers particulars que actuaven a la Barcelona del segle XIX: cases de banca com les dels Jover, els Marsans, els Garriga Nogués o, justament, els Vidal Quadras, gairebé no han rebut fins ara l'atenció dels historiadors.⁷¹ Aquí n'estudiarem una, la casa regentada pels Vidal Quadras, una família originària de Sitges els components de la qual emigraren a Amèrica (primer a Veneçuela i després a Cuba) i, en tornar a Catalunya a mitjan segle XIX, crearen i consolidaren una important banca privada a Barcelona. Un dels meus objectius consisteix, precisament, a modificar una determinada imatge sobre aquesta casa de banca que la presenta com un establiment d'escassa rellevància en el panorama financer de Catalunya. Així, per exemple, Francesc Cabana afirma que, després del seu periple americà, "de tornada a Barcelona, Manuel [Vidal] Quadras i el seu germà Aleix crearen una

y nacionalismo. *Análisis comparativos*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1985, pp. 253-266. Més concretament sobre la formació de capital a Catalunya en les dècades centrals del segle XIX, vegeu C. SUDRIÀ; P. PASCUAL, "Financing a railway mania: capital formation and the demand for money in Catalonia, 1840-66", *Financial History Review*, n. 6, 1999, pp. 127-145.

70. F. CABANA, *Bancs i banquers a Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1972; *Història del Banc de Barcelona, 1844-1920*, Edicions 62, Barcelona, 1978; Y. BLASCO, *Los orígenes de la banca moderna en Catalunya. El Banc de Barcelona, 1844-1850*, treball de doctorat, Universitat de Barcelona, 2000; "Los protagonistas...", *op. cit.*; M. RODRIGO, "La societat de Crèdit Mercantil, 1863-1882", a J. ROCA (coord.), *La formació del cinturó industrial de Barcelona*, Institut Municipal d'Història-Proa, Barcelona, 1997, pp. 183-197; "El Banco Hispano Colonial y Cuba, 1876-1898", *Illes i Imperis*, n. 4, pp. 49-70; J. R. ROSÉS, *El sistema financiero de Barcelona durante la Restauración: la Caja de Vilumara*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1990; L. CASTAÑEDA, *El Banco de España, 1874-1900...*, *op. cit.*, pp. 132-161.

71. Vegeu la importància dels banquers particulars en el sistema financer espanyol al segle XIX i les primeres dècades del segle XX a J. R. GARCÍA LÓPEZ, "Banqueros y comerciantes banqueros, clave oculta del funcionamiento del sistema bancario español del siglo XIX", *Moneda y Crédito*, n. 175, 1985, pp. 59-85. El mateix autor publicà anys enrere un treball sobre la fase inicial (és a dir, estrictament comercial) d'una d'aquestes cases de banca, cf. J. R. GARCÍA LÓPEZ, "Mercado aragonés e industria catalana: los orígenes de la banca Garriga-Nogués", a J. M. DELGADO *et al.* (coord.), *Las relaciones económicas entre Aragón y Cataluña (siglos XVIII-XX)*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca, 1990, pp. 117-136.

casa de banca de modesta importància”.⁷² Al contrari, aquí s'intentarà demostrar que la banca Vidal Quadras Hermanos fou, en les dècades centrals del segle XIX, un important establiment financer i, sens dubte, el primer en el negoci de lletres de canvi a Barcelona.⁷³

L'inici de la nostra història particular té com a escenari la vila de Sitges, caracteritzada justament pels seus múltiples vincles amb Amèrica des de mitjans del segle XVIII.⁷⁴ A Sitges nasqué el 1775 Josep Maria Vidal i Robert, el qual es casà amb Josepa Quadras i Mercer. D'aquest enllaç van néixer, almenys, dos fills mascles: Manuel i Aleix Vidal Quadras (el 1793 i el 1797, respectivament), i una noia, Josepa. Després d'haver fet de pescador a la seva vila natal, Josep Maria Vidal i Robert provà de fer fortuna a Amèrica i s'instal·là a Maracaibo (Veneçuela), on obrí un establiment comercial. El 1809, quan tenien respectivament 12 i 16 anys, els seus fills Aleix i Manuel se'n van anar també a Maracaibo a treballar amb el seu pare en el negoci familiar. Just aquell any els veïns de Sitges s'havien declarat incapaços de recaptar el tribut reclamat pel corregidor de Vilafranca “per la impossibilitat ab que se troba la vila ab motiu de no haver rebut encara caudals d'Amèrica, únic recurs que experimenta per sa subsistència”.⁷⁵ Una referència força il·lustrativa dels profunds i intensos vincles que Sitges tenia amb Amèrica ja els primers anys del segle XIX.

En aquella època a Maracaibo hi havia una activa i nombrosa colònia catalana (amb famílies destacades com els Baralt, originaris d'Arenys de Mar, o el mateix Miquel Biada i Buñol, impulsor del ferrocarril de Barcelona a Mataró, del qual ja he parlat al segon capítol) l'activitat de la qual encara no s'ha estudiat.⁷⁶ Manuel Vidal Quadras es casà a Maracaibo el 20 d'abril de 1816 amb Anna Ramon Marquès, natural de Torredembarra. A Veneçuela el matrimoni tingué dos fills i una filla: Josep Antoni (nascut el 1817 i mort dos anys després), Manuel (nascut el 1818) i Carolina (el 1820). El 1821 la família Vidal

72. F. CABANA, *Manuel Girona: semblança i antologia de textos*, Pòrtic, Barcelona, 2002, p. 12.

73. Aquest epígraf s'ha beneficiat del coneixement i el bon saber de Lluís Castañeda. En un treball conjunt vam avançar algunes informacions que es reproduïxen aquí, cf. L. CASTAÑEDA; M. RODRIGO, “Los Vidal Quadras, familia y negocios (1833-1871), *Barcelona. Quaderns d'Història*, 2004.

74. Sobre les relacions de Sitges amb Amèrica vegeu J. CARBONELL, *Les Índies, horitzó nou. Sitges i la carrera d'Amèrica*, Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges, 1984. Vegeu també D. JOU, *Els sitgetans...*

75. Recollit a D. JOU, *Els sitgetans...*

76. Vegeu algunes notícies sobre els Baralt a B. VÁZQUEZ DE FERRER; N. FERRER, “La empresa familiar en un grupo de poder en Maracaibo, 1778-1853”, a DDAA, *XVI Jornadas de Historia Económica*, Tucumán, 2000, edició digital.

Quadras marxà de Veneçuela coincidint amb la derrota de les tropes realistes davant de l'exèrcit de Bolívar i la presa de Maracaibo pels independentistes. Mentre que l'avi, Josep Maria Vidal i Robert, va voler tornar a Catalunya, els seus dos fills optaren per continuar a Amèrica i s'establiren a Santiago de Cuba. El fet cert és que a la capital de l'orient cubà, durant tot el segle XIX, hi hagué una important colònia de sitgetans. El 1833, per exemple, a Santiago hi havia 85 comerciants originaris de Sitges, i en la dècada de 1840 n'hi havia 174.⁷⁷

A Santiago de Cuba van néixer quatre fills més i una filla del matrimoni entre Manuel Vidal Quadras i Anna Ramon i Marquès: Ignasi (nascut al febrer de 1822 i mort amb només nou mesos), Anna Maria (nascuda el 1824 i morta dos anys després), Aleix (nascut el 1826), Antoni (el 1827) i Josep Ladislau (nascut el 16 de juliol de 1828 i mort al cap de sis dies). Les complicacions d'aquest darrer part portaren també a la tomba la mare. Nascuda a Torredembarra, casada a Maracaibo i veïna de Santiago de Cuba, la mort estroncà l'aventura americana d'Anna Ramon i Marquès amb només 28 anys i després d'haver tingut vuit parts i dos avortaments.⁷⁸ Mentrestant, i des de 1821, Manuel Vidal Quadras actuava a Santiago com a comerciant sota el seu propi nom. Els negocis duts a terme en aquest període, no obstant això, els realitzava juntament i a mitges amb el seu germà petit Aleix.⁷⁹ En aquella data el cabal acumulat pels germans Vidal Quadras (a Veneçuela primer, i a Cuba després) havia assolit ja una certa importància. En morir Anna Ramon el 1828, el capital de la societat conjugal es calculava en 24.000 pesos, és a dir, gairebé 100.000 pessetes.⁸⁰ Cal pensar que fou a partir d'aleshores quan els Vidal Quadras multiplicaren la seva

77. J. MALUQUER DE MOTES, "La formación del mercado interior...", pp. 89-104.

78. *Casamiento y prole entre Dn Manuel Vidal y Quadras y Dª Ana Ramon y Marqués, esposados en Maracaybo el dia 20 de abril de 1816*, manuscrit de Manuel Vidal Quadras facilitat amablement per Paz Vidal-Quadras Villavecchia. Vegeu un incomplet arbre genealògic de la família a E. COMPANY, "Pintors, nobles i espies. Vida i miracles de la saga dels Vidal-Quadras", *El Temps*, 10 de desembre de 1990, pp. 14-16.

79. Manuel Vidal Quadras va voler deixar constància en el seu últim testament que els béns seents la propietat dels quals encara conservava a Cuba eren, en realitat, també del seu germà: "... las diferentes casas que mi hermano Dn Alejo Vidal y Quadras y yo, tenemos en Santiago de Cuba, pertenecen todas por mitad a cada uno de los dos hermanos [...] [cuyo] pago se hizo por cuenta y mitad de los dos hermanos", cf. AHPB, Francisco Jordana, 1861, f. 411-436, 8 d'agost de 1861.

80. Els quatre fills del matrimoni entre Manuel Vidal Quadras i Anna Ramon i Marquès que arribaren a l'edat adulta reberen cadascun 3.000 pesos com a única herència de la seva mare. Dit d'una altra manera, el 50% de la societat conjugal (establerta en règim d'associació a guanys) corresponent a la difunta Anna Ramon es calculava el 1828 en 12.000 pesos, cf. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, 1846, protocol 276, f. 155 i ss., 1 d'abril de 1846; AHPB, Francisco Jordana, 1862, f. 561-562, 4 de novembre de 1862.

fortuna fins poder emprendre operacions a Catalunya bo i mantenint la casa de Santiago de Cuba.

Al març de 1833 Manuel i Aleix Vidal Quadras constituïren a la Gran Antilla Vidal Hermano y Cía, una societat que comptava amb la participació de Manuel Ferran, nascut també a Sitges, i de Francesc Manegat, natural de l'Escala. Ferran i Manegat restaren al capdavant dels negocis a Cuba, mentre que Manuel i Aleix Vidal Quadras, i Francesc Girau, de Vilanova i la Geltrú, figuraven com a socis absents i encarregats dels interessos de la companyia a Barcelona, a on anaven cada cop més sovint.⁸¹ Sabem que el 1836, per exemple, els dos germans Vidal Quadras eren a la capital catalana. Llavors van acudir a la subhasta d'una de les dues illes de cases situades a l'actual passeig d'Isabel II, terreny que van comprar. Resulta significatiu que l'altra illa de cases l'adquirís un altre indià, Josep Xifré, i que el seu únic competidor fos Salvador Samà i Martí, domiciliat a l'Havana.⁸² Al cap de poc els Vidal Quadras tornaren a Santiago de Cuba i canviaren la raó social de la companyia familiar per donar-hi entrada al fill gran de Manuel, Manuel Vidal-Quadras fill, de manera que la societat actuà el 1836 i el 1837 sota el nom Vidal Hermanos e Hijo.⁸³ Al gener de 1838 es redactà una nova escriptura i es creà la societat Vidal y Compañía, nom amb què els Vidal Quadras actuaren a Santiago fins al setembre de 1843. Aleshores es formà Fabars Vidal y Cía, una societat de vida efímera ja que fou dissolta quatre mesos després, al desembre del mateix any.⁸⁴

Els tres fills mascles de Manuel Vidal Quadras van anar aprenent la gestió de l'activitat mercantil en la dècada de 1830. El primogènit i homònim descrivia el seu pare com un home "*interesado [...] siempre en proporcionarme los medios de mi mayor adelanto en la carrera de comercio a que me aplicó desde mis tiernos años*". Els seus germans petits, Aleix i Antoni, es traslladaren a Barcelona amb el seu oncle el 1833, als 7 i 6 anys, respectivament. Després d'estudiar a la ciutat comtal, tots dos nens se'n van anar a Anglaterra a l'hivern de 1840 per tal

81. B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*, p. 58.

82. J. M. RAMÓN DE SAN PEDRO, *Don José Xifré Casas...*, p. 81.

83. En realitat, els fills del matrimoni entre Manuel Vidal Quadras i Anna Ramon i Marquès portaven els cognoms Vidal i Ramon. Això no obstant, els dos fills mascles que sobrevisqueren els seus pares van acabar adoptant, com a primer cognom, Vidal-Quadras, i així ho feren constar públicament, cf. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1871, f. 788-789, 30 de desembre de 1871. La seva germana Carolina, tanmateix, signà sempre com a Carolina Vidal i Ramon. Al text utilitzarem el guió per indicar exclusivament que ens estem referint als membres barons de la família nascuts a Amèrica (vegeu l'arbre genealògic).

84. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, 1850, protocol 280, f. 98, 22 de març de 1850.

de cursar estudis en un prestigiós col·legi regentat pel reverend doctor Lord prop de Londres. Van tornar a Barcelona al maig de 1843. Aleix Vidal-Quadras i Ramon treballà durant uns mesos com a meritori al despatx de Compte y Cía fins que tornà a Santiago de Cuba el 1844. El seu germà Antoni entrà a l'escriptori de Girona Hermanos Clavé y Cía. Per la seva banda, el primogènit, Manuel, que romangué a Cuba durant tota la joventut, es féu càrrec de manera exclusiva dels negocis de la família a l'illa després d'assolir la majoria d'edat. Així, a partir del 2 de gener de 1844 començà a girar com a Manuel Vidal Hijo.⁸⁵

En aquells anys la firma dels Vidal Quadras era, sens dubte, una de les principals companyies mercantils i financeres de Santiago de Cuba, i de tota la regió oriental de l'illa. Juntament amb la de Josep Riera, un altre fill de Sitges, era una de les dues úniques empreses de Santiago que actuaven com a “*consignadores de buques y giradores de letras*” i, al mateix temps, com a “*comerciantes banqueros*”.⁸⁶ Dit d'una altra manera: a banda de dedicar-se a l'activitat mercantil, la casa dels Vidal Quadras ja havia començat a actuar a la Gran Antilla com una empresa financera. Segurament fou el prestigi adquirit després de lustres de pràctica comercial, juntament amb una extensa xarxa de clients i proveïdors, allò que permeté als Vidal Quadras acumular el crèdit i les relacions suficients per a iniciar-se en l'activitat bancària. En aquest sentit, consta que van dedicar-se també al crèdit a particulars, tot deixant diners amb interessos certament remuneradors. Al desembre de 1848, per exemple, van deixar 8.388 pesos a l'excalcalde primer de Santiago de Cuba, Marcelino de las Cuebas, a un interès de l'1% mensual.⁸⁷

Els Vidal Quadras tenien, a més, fins a vuit cases al centre mateix de Santiago de Cuba, a banda de dedicar-se a l'explotació de diverses finques rústiques a l'orient de l'illa. S'ha dit, fins i tot, que “*los Vidal-Quadras hicieron buenos negocios en Oriente y por otros lugares de la Isla mayormente en tabacos, hasta resultar importantes propietarios en*

85. *Ibidem*.

86. E. BACARDÍ, *Crónicas...*, vol. II, p. 367: “*Son comerciantes banqueros los Sres. Cauruby, Vilarrasa y C^a, Eugenio Ribeaux, Masó Primos y C^a, Riera, Pedro Rosell y C^a, Manuel Vidal e Hijo, Riera, Pautrier y Compañía*”; p. 364: “*Los comerciantes existentes en este año [1844], consignadores de buques y giradores de letras eran Amell Robert y Cía, José Carreras, Pons y Ziegler, Wright Brooks y Cía, Riera e Hijo, Francisco Sarret, Pedro Sallés, Trevilla y Sagastuma, Clarke y Mahón, Manuel Villalón y Cía, Casamayor y Cía, E. René, Fabars Vidal y Cía, y José de la Pezuela*”. Sobre Josep Riera vegeu B. SONESSON, *Catalanes en las Antillas...*

87. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, 1849, protocol 279, f. 85 i ss., 18 d'abril de 1849.

la gran Antilla".⁸⁸ En aquest sentit, em consta que posseïen un cafetar anomenat Santa Isabel prop de Guantánamo, una finca de 130 hectàrees amb una dotació de 51 esclaus que es vengueren al maig de 1849 per 18.000 pesos.⁸⁹ El mateix Manuel Vidal-Quadras fill tenia, a més del seu interès en la companyia familiar, una participació comanditària a tall individual a la casa Gorjas y Cía, domiciliada a Guantánamo.

Dos dels tres fills adults de Manuel Vidal Quadras es van casar el mateix any, 1844. De fet, els enllaços matrimonials de la segona generació Vidal-Quadras van servir per a ampliar la xarxa de relacions de la família. L'únic que es casà a Amèrica fou el fill gran, Manuel Vidal-Quadras fill. Ho féu a Santiago de Cuba amb l'alemanya Isabel Bauch, nascuda a Hamburg. Isabel o *Betsy* era filla d'Emilia Walter i de Franz Heinrich Bauch, el qual s'havia establert a La Guaira (Veneçuela) el 1839. En casar-se amb Betsy Bauch, Manuel Vidal-Quadras aportà al matrimoni un cabal de 8.300 pesos, i aviat pogué sumar més capitals a la societat conjugal, principalment, gràcies als beneficis generats per la seva participació en l'empresa familiar. A la tardor de 1847 afirmava que hi havia aportat "*últimamente 21.700 pesos que en los balances de la casa y liquidación de utilidades me correspondieron sobre todas las existencias en dinero y efectos*". El capital de la societat conjugal ja sumava aleshores 37.700 pesos, aportats en la seva totalitat per Manuel Vidal-Quadras.⁹⁰ Aquesta xifra és força il·lustrativa dels grans beneficis generats per la firma dels Vidal Quadras a l'orient cubà.

D'altra banda, tot i que Betsy Bauch no aportà al matrimoni cap quantitat en forma de dot, no hi ha dubte que el casament li permeté a Manuel Vidal-Quadras de millorar les seves connexions amb diferents punts de la geografia caribenya i europea. Un dels germans de Betsy, anomenat James, fou el primer cònsol de Prússia a Santiago de Cuba, mentre que una altra germana, Nancy Bauch, estava casada amb Juan van Nes Ziegler, cònsol d'Hamburg a la capital de l'orient cubà des de 1843. Ziegler era fill d'un fabricant de teles de Bielefeld (Alemanya) que als voltants de 1800 s'havia traslladat a Curaçao. Allí s'havia casat amb una holandesa, havia tingut el seu fill Juan i havia iniciat unes

88. J. M. RAMÓN DE SAN PEDRO, *Don José Xifré Casas...*, p. 87.

89. Al mateix temps es vengueren dos esclaus per 900 pesos, equivalents a 4.500 pessetes, cf. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, 1849, protocol 279, f. 99, 4 de maig de 1849; f. 116 i 119 i ss., 19 de maig de 1849.

90. En casar-se, Manuel Vidal-Quadras fill rebé del seu pare 3.000 pesos com a herència de la seva mare, morta el 1828, a més de 5.300 pesos més a compte de la legítima. Al cap de poc temps el seu pare li donà uns altres 7.700 pesos "*en la misma calidad de anticipada herencia paterna después de haber contraído mi matrimonio*", cf. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, protocol 276, 1846, f. 155, 1 d'abril de 1846; 1847, protocol 277, f. 597 i ss., 15 de novembre de 1847.

fecundes relacions comercials amb les costes veneçolanes, sobretot amb Maracaibo. A Santiago de Cuba Juan van Nes Ziegler s'associà amb el biscaí José Ayo i amb Ramon Pons, natural de Mataró. Amb aquest darrer constituí el 1848 la societat Pons y Ziegler. A més, fou un dels promotors a Santiago del Mercado de la Concha, empresa en què participà també un altre català, Manuel Marquès i Bolet, que dos anys després tornà a Catalunya. Juan van Nes Ziegler tornà igualment a Europa, en el seu cas a Hamburg, on residí a partir de 1853. Malgrat tot, no liquidà els seus interessos a Cuba. Al contrari, la societat Pons y Ziegler es mantingué fins el 1856, data en què Pons la deixà. Aleshores Ziegler s'associà amb el seu cunyat Jaime Bauch (cunyat, igualment, de Manuel Vidal-Quadras) i amb Pablo Beola per constituir Ziegler Beola y Cía, una de les quatre societats promotores del Banco de Cuba el 1857. Per la seva banda, el súbdit alemany Carlos Ziegler Bauch es traslladà a Europa però no va voler seguir les passes del seu pare, sinó les del seu oncle Manuel Vidal-Quadras, i s'instal·là a Barcelona, on es casà amb Teresa Negrevernís i Masó. Tot i que al cap d'uns anys Carlos Ziegler Bauch se n'anà a Ginebra, el seu fill Claudi Ziegler i Negrevernís continuà vivint amb la seva mare a Barcelona i treballant com a poderat dels Vidal-Quadras en afers immobiliaris.⁹¹

Gairebé al mateix temps que el seu germà Manuel es casava a Santiago de Cuba, l'única dona de la família, Carolina, l'imitava a Barcelona amb el jove banquer Manuel Girona i Agrafel. En celebrar-se l'enllaç, al juny de 1844, Carolina Vidal aportà a la societat conjugal idèntica quantitat de diners que el nuvi, 16.000 pesos forts (80.000 pessetes).⁹² En aquella època Manuel Girona, malgrat que només tenia 26 anys, ja s'havia destacat com a empresari amb un futur prometedor. I no tan sols per la seva tasca al capdavant de Girona Hermanos Clavé y Cía, societat d'on era gerent des de 1839 sinó, sobretot, gràcies al Banc de Barcelona, entitat de la qual seria director vitalici i que estava en tràmits de fundació, justament, coincidint amb el seu enllaç matrimonial.⁹³

Aleix Vidal-Quadras i Ramon es casà uns anys més tard que els seus germans. Ho féu a Barcelona el 1856 amb Isabel Rabassa i Milà de la Roca, filla i néta d'indians la trajectòria dels quals he analitzat al capítol tercer. Isabel morí a causa del part de la seva filla, Teresa

91. M. ZEUSKE, *Cuba, sus países y Alemania en el largo siglo XIX*, Universitat zu Koln, 2003 (exemplar facilitat amablement pel seu autor); ANC, Gobierno General, llig. 464, n. 22.910; AHPB, José M. Vives Mendoza, 1892, 2a part, f. 1.252-1.256, 2 de maig de 1892.

92. AHPB, Francisco Jordana, 1862, f. 561-562, 4 de novembre de 1862.

93. F. CABANA, *Història del Banc...*; Y. BLASCO, "Los protagonistas..."

Vidal-Quadras i Rabassa. La seva germana Elvira Rabassa i Milà de la Roca, per la seva banda, es casà amb Joaquim Villavecchia i Busquets, membre d'una destacada nissaga de comerciants d'origen genovès.⁹⁴ El mateix Aleix Vidal-Quadras i Ramon acabà casant-se en segones núpcies el 1860 amb la germana del seu concunyat, o sia, amb Mercè Villavecchia i Busquets. Temps a venir, dos dels fills d'aquest segon matrimoni, Aleix i Carles Vidal-Quadras i Villavecchia, van casar-se al seu torn amb dues de les seves cosines, Elvira i Carme Villavecchia i Rabassa, respectivament.

L'any 1846 és clau per a la família Vidal Quadras i els seus negocis. La duplicitat dels seus interessos, a Cuba i a Catalunya, desembocà aquell any en la creació de dues companyies diferents. La primera continuava els negocis a la Gran Antilla i la segona fou creada *ex novo* a Barcelona. Al gener de 1846 s'incorporà a l'empresa familiar de Santiago de Cuba el segon fill de Manuel, el jove Aleix, tot conformant a partir d'aquella data Vidal Hermanos. D'aquesta manera la segona generació mantenia les activitats a l'orient cubà mentre que la primera passava a centrar-se en l'escenari català. Al desembre de 1846 es creava a Barcelona la companyia Vidal Quadras Hermanos, de la qual eren socis Manuel Vidal pare i el seu germà Aleix. El capital fundacional eren 150.000 pessetes i el seu objectiu social era tan ampli com el de la seva homòloga cubana, és a dir, "*toda clase de comercio lícito*".⁹⁵

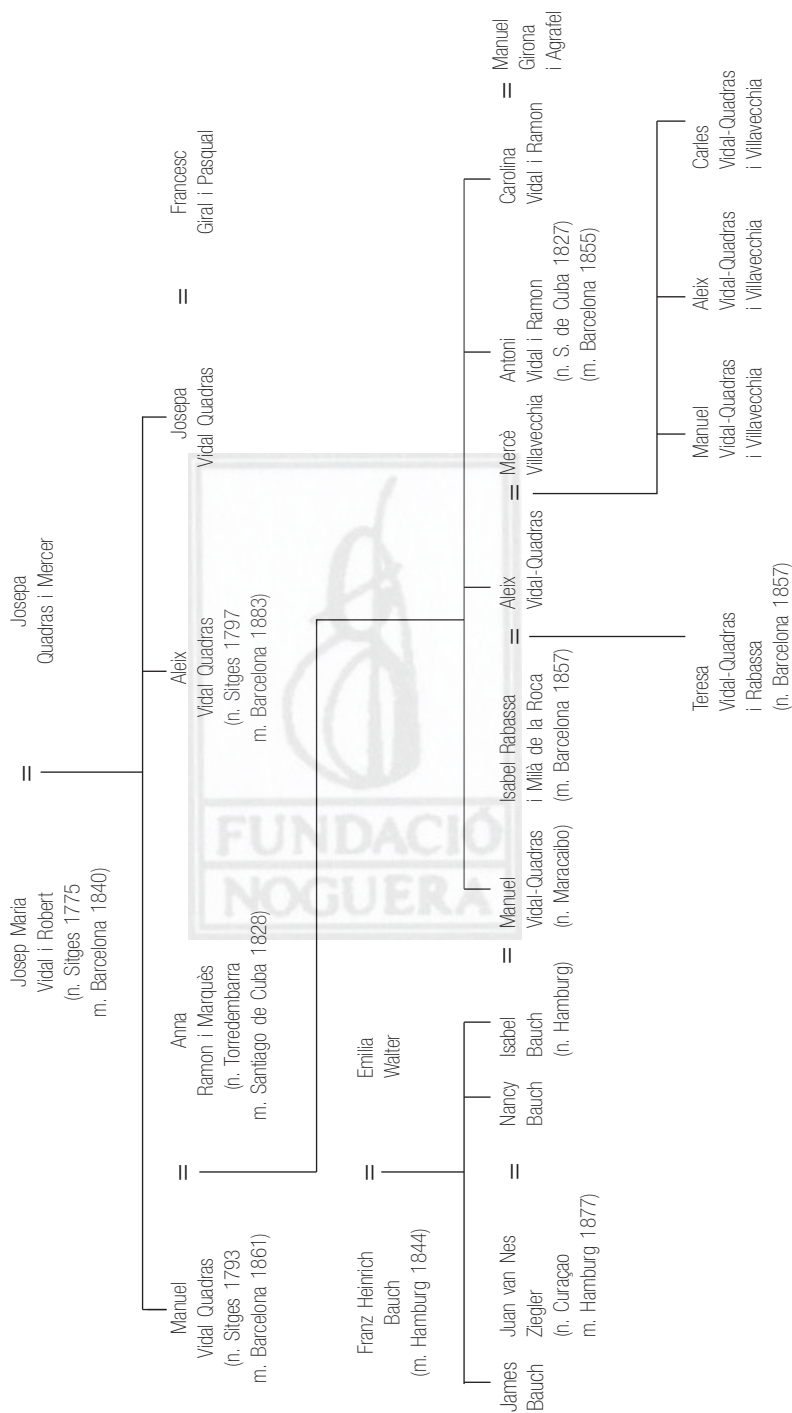
Tanmateix, els dos joves aviat van seguir el camí dels seus pares i tota la família acabà traslladant-se a Barcelona. Al novembre de 1849 Manuel Vidal-Quadras i Ramon deixava definitivament l'illa de Cuba per instal·lar-se a la capital catalana. S'endugué amb ell una impressionant col·lecció numismàtica. Segons els seus coetanis era "*el más completo [...] uno de los mejores monedarios particulares de Barcelona [...] a lo que ha contribuido en gran parte sus relaciones con el extranjero y su posición social*".⁹⁶ D'aquesta manera, el 1849 s'iniciava la liquidació de la firma Vidal Hermanos de Santiago de Cuba encara que el germà de

94. L. CALOSCI, *Mercanti genovesi a Barcellona tra XVII e XIX secolo. La famiglia Villavecchia*, tesi de llicenciatura, Università degli Studio de Milano, 2000.

95. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1846, 14 de desembre de 1846. A l'abril d'aquell mateix any, a Santiago de Cuba, Manuel Vidal Quadras pare deixava "*en esta plaza persona que por mi ausencia me represente no sólo en el manejo de mis negocios [...] sino también en los que correspondan a mi legítimo hermano ausente don Alejo de que estoy encargado*". Lògicament, Manuel donà poders a la companyia Vidal Hermanos, regentada pels seus fills, cf. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, 1846, protocol 276, f. 157, 2 d'abril de 1846.

96. *El Consultor. Nueva guía de Barcelona, 1857*, p. 183.

Arbre genealògic de la família Vidal Quadras

Manuel, Aleix, restava de moment al capdavant dels interessos cubans de la família.⁹⁷ Aleix mantingué la seva residència a la Gran Antilla fins a la primavera de 1850, data en què marxà de Santiago per establir-se també a Barcelona. En el que fou, segurament, el seu darrer gest abans de viatjar a Catalunya, el 17 d'abril d'aquell any alliberà graciosament dues esclaves de la seva propietat.⁹⁸

Malgrat que el 1850 tota la família ja s'havia establert a Barcelona, els Vidal Quadras van continuar mantenint interessos a l'illa. Al capdavant hi van deixar la societat mercantil Vinent y Cía (encarregada igualment de la liquidació de la casa de comerç) que, al mateix temps que els administrava, els anava venent segons les ordres que rebia de Barcelona. Tot i la seva determinació de tornar definitivament a Catalunya, però, no sembla que els Vidal Quadras perdessin l'interès per Santiago de Cuba, si més no a curt termini. En aquest sentit, val la pena remarcar la seva reacció després del terratrèmol que sacsejà aquella ciutat el 20 d'agost de 1852. Els efectes del sisme foren devastadors: més de 600 edificis destruïts sembraren de ruïnes la capital de l'orient cubà. Entre aquests edificis hi havia dos immobles que eren propietat de Manuel i Aleix Vidal Quadras. Al cap de poc temps, tots dos germans acordaren finançar a mitges la reconstrucció d'ambdues cases, tot i que limitant-ne l'alçada.⁹⁹ A més, sabem que encara el 1859 Antonio Vinent Gola, marquès de Palomares del Duero, vengué un cobert dels Vidal Quadras a Santiago de Cuba per 30.000 pessetes.¹⁰⁰ En aquella època, tanmateix, el patrimoni i l'activitat empresarial de la família radicaven gairebé per complet a Catalunya. A Santiago els Vidal Quadras hi conservaven únicament la propietat de set cases repartides entre el port, la cèntrica plaça de la Catedral i el carrer comercial de Las Enramadas.

A banda de les finques adquirides a Barcelona, tots dos germans van voler fer gala del seu èxit empresarial a la seva vila natal de forma pública i notòria. El gran, Manuel, es féu construir el 1852 un amplíssim palauet a Sitges, i el seu germà Aleix féu el mateix tres anys després, el 1855. Un any més tard, el 1856, després de la mort

97. AHPB, José María Marzola Balleca, 1849, f. 316-317, 19 de desembre de 1849.

98. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, 1850, protocol 280, f. 119, 17 d'abril de 1850.

99. AHPB, Francisco Jordana, 1861, f. 411-436, 8 d'agost de 1861. Pel que fa al terratrèmol, vegeu E. BACARDÍ, *Crónicas...*, vol. III, pp. 34-40.

100. AHPSC, Escribanía de Juan Giró, 1850, protocol 280, f. 24 i ss., 23 de gener de 1850; f. 98 i ss., 22 de març de 1850; f. 119 i ss., 17 d'abril de 1850; Escribanía Real de Manuel Caminero, 1859, protocol 110, f. 327 i ss., 2 de setembre de 1859; AHPB, José María Marzola Balleca, 1852, 7 d'octubre de 1852.

del seu fill Antoni, Manuel Vidal Quadras féu edificar una panteó al cementiri sitgetà, obra de l'arquitecte Alexandre Mariotti, on acabarien essent enterrats ell mateix i els seus fills. Aleix, per la seva banda, invertí part de la seva fortuna en la construcció de la masia de can Pere Pau, segons que sembla l'any 1860, una obra atribuïda al prestigiós arquitecte barceloní Elies Rogent.¹⁰¹

Tal com s'ha dit, al desembre de 1846 els Vidal Quadras crearen una casa de comerç a Barcelona. L'empresa comptava amb un capital de 150.000 pessetes, repartides entre tots dos germans a parts iguals. Aquesta firma no patí cap modificació fins al desembre de 1861, quatre mesos després de la mort d'un dels seus fundadors. Fou aleshores, després de la mort del seu pare, que els germans Manuel i Aleix Vidal-Quadras i Ramon van entrar en la casa de banca com a socis de ple dret i també com a gerents. En els quinze anys anteriors, és a dir, entre 1846 i 1861, la firma Vidal Quadras Hermanos havia conegut un increment de capital espectacular. En morir Manuel Vidal Quadras el 27 de juliol de 1861, la nota que anunciava la seva defunció fou la primera notícia destacada pel *Diario de Barcelona*, que el definí com "*una de las personas más distinguidas del comercio de esta capital y que gozaba de la justa reputación que merecía la consideración de la casa a cuyo frente se hallaba*".¹⁰² Distingit i, sobretot, ric. L'inventari *post mortem* de Manuel Vidal Quadras permet copsar que les 75.000 pessetes que havia aportat en crear la companyia el 1846 s'havien convertit en una participació que superava el milió de pessetes de l'època. La qual cosa vol dir que, en tot just quinze anys, l'interès inicial de Manuel en la casa de comerç i banca s'havia multiplicat gairebé per quinze. Aquest increment de capital es pot explicar bàsicament per dos motius: en part, per la tramesa de capitals des de Cuba, i en part per la reinversió dels beneficis generats per la mateixa casa de banca de Barcelona, tot i que la documentació conservada no em permet d'atribuir major o menor importància a un o altre factor. Fos com fos, en morir el 1861, 52 anys després d'haver marxat de Sitges per provar fortuna a Amèrica, el patrimoni total de Manuel Vidal Quadras es calculava en no menys de 1.600.730 pessetes.

101. DDAA, *Americanos, indios...*, p. 208.

102. *Diario de Barcelona*, 28 de juliol de 1861, p. 6.731.

Quadre 29
Inventari dels béns de Manuel Vidal Quadras (1861)

(Quantitats en pessetes)

Béns immobles a Santiago de Cuba	sense valorar
Béns immobles a Barcelona	211.990
Béns immobles a Sitges	109.170
Lliurat als seus tres fills a compte de la legítima	195.000
Capital a Vidal Quadras Hermanos	1.084.570
TOTAL CABAL DE L'HERÈNCIA	1.600.730

Font: AHPB, Francisco Jordana, 1862, f. 20-28, 14 de gener de 1862.

Cadascun dels seus tres fills rebé, aproximadament, una tercera part de l'herència paterna. Mentre que Carolina Vidal, esposa de Manuel Girona, feia servir les seves 432.185 pessetes per augmentar el dot aportat al seu matrimoni, els seus germans mantingueren bona part de l'herència com a capital de la casa de banca familiar. Respecte als immobles cal assenyalar que el primogènit, Manuel Vidal-Quadras i Ramon, es quedà amb les finques de Sitges, mentre que el seu germà Aleix féu el mateix amb la casa del passeig d'Isabel II.¹⁰³ A més, Aleix invertí part del capital rebut en la compra de finques a Barcelona. Sis setmanes després d'adjudicar-se l'herència paterna comprà un solar al passeig de Mendizábal per un preu superior a les 100.000 pessetes, solar que destinà a la construcció d'habitatges. Anys després, el 1886, per tal d'ampliar la seva residència, Aleix adquirí per 236.000 pessetes al nèt de l'indià Josep Xifré i Casas un dels immobles veïns, als anomenats Porxos del Xifré.¹⁰⁴

De l'inventari *post mortem* de Manuel Vidal Quadras se'n dedueix que tota la seva activitat empresarial a Catalunya (i, probablement, també la del seu germà) s'havia realitzat únicament i exclusiva a través de la seva casa de banca. En l'esmentat inventari no hi consta que tingués participació en cap empresa a banda de Vidal Quadras Hermanos. D'al-

103. AHPB, Francisco Jordana, 1861, f. 411-436, 8 d'agost de 1861; 1862, f. 20-28, 14 de gener de 1862.

104. AHPB, Francisco Jordana, 1862, f. 165 i ss., 31 de març de 1862; José María Vives Mendoza, 1886, 3a part, f. 1.754-1.757, 12 de juny de 1886.

tra banda, sabem que en aquella primera etapa la casa de banca tan sols participava en una sola empresa: la Hispano Alemana de vapors. Aquesta companyia havia estat creada al març de 1856 com a societat comanditària sota el nom Buenaventura Solá Amat y Cía, dedicada a gestionar una línia naviliera regular servida per vapors que enllaçaven Barcelona amb Hamburg fent escala en alguns ports intermedis. Després de la mort del seu únic gerent, Bonaventura Solà, els socis decidiren a l'agost de 1857 de mantenir la companyia sota la gerència de Joan Mata i Vendrell i de Josep Serra i Clarós, els quals van actuar des d'aleshores com a Mata Serra y Cía. En la mateixa data ja es plantejaven una eventual fusió amb una altra naviliera, Bofill Martorell y Cía, o bé la conversió de l'empresa en societat anònima. Després del fracàs de les negociacions amb Bofill i Martorell acabà imposant-se la segona opció, cosa que permeté, al mateix temps, captar prou capital per a finançar la compra d'un nou vapor i del carbó necessari per al funcionament de l'empresa. Fou llavors que els Vidal Quadras s'interessaren per aquella naviliera en expansió, empesos potser pels seus vincles familiars amb Hamburg, d'on era originària Isabel Bauch, l'esposa de Manuel Vidal-Quadras.

Així, doncs, el 9 de maig de 1858 es constituí a Barcelona la companyia Hispano Alemana de Navegación por Vapor amb un capital desemborsat de 1.750.000 pessetes, dividit en 3.500 accions a 500 pessetes cadascuna. Vidal Quadras Hermanos se'n quedà 55 aportant-hi 27.500 pessetes, quantitat que mantingué fins a la dissolució de l'empresa. Amb aquella participació els Vidal Quadras se situaven com els setens socis capitalistes de la naviliera, que explotava dos vapors: el *Barcelona* i l'*Hamburgo*. Al llarg de l'any 1859 la Hispano Alemana posà en circulació més títols, però el negoci no degué donar els beneficis previstos i això acabà desfermant una gran desconfiança entre socis gerents i capitalistes. De fet, la nova societat anònima mai no fou formalitzada legalment, i fins i tot s'arribà a acusar al gerent Joan Mata i Vendrell d'haver rebut 90.000 pessetes de l'Administració pública sense haver-ho fet constar als llibres de l'empresa. Després d'*acomodar* Mata, els socis capitalistes decidiren a l'agost de 1860 iniciar la liquidació de la naviliera.¹⁰⁵ Així s'acabava, segurament amb mal gust de boca, la primera i única incursió dels germans Vidal Quadras en una empresa diferent de la seva companyia de comerç i banca.

105. AHPB, Fernando Moragas Ubach, 1856, 17 de març, 24 de maig i 27 de juny de 1856; 1857, 31 d'agost de 1857; 1858, 21 de febrer, 9 de maig i 17 de juny de 1858; 1859, 7 d'agost de 1859; 1860, 20 de gener, 14 d'abril i 1 d'agost de 1860.

En renovar-se l'escriptura social de Vidal Quadras Hermanos el 1861, el capital escripturat augmentà fins a situar-se en 1.150.000 pessetes. En aquella data, i deixant de banda les societats anònimes, la firma es trobava entre les cinc principals empreses mercantils i financeres de Barcelona.¹⁰⁶ Cinc anys després, al gener de 1866, els socis van pactar una lleugera disminució del capital de la companyia per causa, sobretot, de la decisió d'Aleix Vidal-Quadras de reduir la seva participació en 150.000 pessetes. Això no obstant, al desembre de 1871 els Vidal Quadras incrementaren altre cop el capital de la societat fins assolir el milió i mig de pessetes, repartit a parts iguals entre els tres socis. A partir d'aleshores el veterà Aleix Vidal Quadras es limità a ser soci comanditari ja que, tal com afirmava al desembre de 1871, "*en la avanzada edad en que se halla constituido [tenia 74 anys], desea retirarse de la vida activa de los negocios*".¹⁰⁷

Quadre 30
Capital de la casa de banca Vidal Quadras Hermanos (1846-1871)

(Quantitats en pessetes)

	1846	1861	1866	1871
Manuel Vidal Quadras	75.000	—	—	—
Aleix Vidal Quadras	75.000	450.000	500.000	500.000
Manuel Vidal-Quadras i Ramon	—	250.000	250.000	500.000
Aleix Vidal-Quadras i Ramon	—	450.000	300.000	500.000
TOTAL	150.000	1.150.000	1.050.000	1.500.000

Font: AHPB, José Manuel Planas Compte, 1846, 14 de desembre de 1846; 1861, 6 de desembre de 1861; 1866, 15 de gener de 1866; 1871, 30 de desembre de 1871.

106. A Barcelona tan sols hi havia quatre cases de comerç que paguessin a la Hisenda pública una contribució superior a la de Vidal Quadras Hermanos: el marquès de Casa Fontanellas, José M. Serra e Hijo, Girona Hermanos i Compte y Cía. Altres quatre companyies cotitzaven amb la mateixa quantitat. Eren les de Martorell i Bofill, Coma, Ciuró i Clavell, Pau Tintoré i Josep Vidal i Ribes; vegeu À. SOLA, "Producció, inversió i especulació en la gran burgesia barcelonina del segle XIX. El cas dels germans Vidal i Nadal", a *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, n. 14, 1996, p. 309.

107. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1871, f. 790-794, 30 de desembre de 1871.

A Barcelona Vidal Quadras Hermanos abastà diversos tipus de negocis. D'antuvi cal dir que ocasionalment van actuar com a consignataris de vaixells, especialment velers que arribaven a la ciutat comtal carregats de cotó o farina procedents dels Estats Units. El 1858, per exemple, fou consignada a la seva ordre la barca nord-americana *Mount Vermont*, despatxada a Nova Orleans per A. M. Heine. Tres anys després, el 1861, els Vidal Quadras reclamaven a la casa Compte y Cía de Barcelona el cobrament d'uns "*fondos o valores [...] procedentes del cargamento del bergantín Felipe en lo correspondiente al interés a mota de los Sres. Poujand et Salas de Charleston*", amb qui compartien diversos negocis. A l'agost de 1871 apoderaven Herce y Alsina, de la Corunya, perquè els representés en l'expedient d'avaria del vapor *Covadonga* "*en su último viaje de Marsella a dicho puerto de la Coruña, con escala en este de Barcelona y otros, en el cual interesaba la razón poderdante por efectos traídos a su consignación*".¹⁰⁸

De tota manera, tant el negoci consignatari com l'activitat importadora degueren representar un aspecte certament marginal per als Vidal Quadras. Només em consta que el 1848 foren propietaris d'un petit veler de 136 tones de port, un vaixell que es vengueren l'any següent.¹⁰⁹ En realitat, els Vidal Quadras no figuren en cap llistat de naviliers de les dècades de 1850 o 1860, i tampoc es troben entre els principals magatzemistes de cotó de l'època.¹¹⁰ Més importància tingué, sens dubte, el seu paper com a apoderats de diversos homes de negocis cubans perquè els representessin a Espanya. Així, per exemple, els Vidal Quadras es veieren immersos en el conflicte familiar desfermat entre Antonio López y López i els seus cunyats en relació a l'herència del seu sogre difunt, l'indià Andreu Bru i Puñet, tal com hem vist al segon capítol.¹¹¹ Val la pena remarcar que el fill petit d'Antonio López,

108. ACA, Audiencia, Tribunal de Comercio llig. 5.877 i 10.580; AHPB, José Manuel Planas Compte, 1871, f. 548-549, 31 d'agost de 1871.

109. ACA, Hacienda Moderna, llibre 5.650. Aquesta informació la dec a Lluís Castañeda.

110. *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*, 1857 i 1863; ACA, Hacienda, Volúmenes, inv. 1-12.608; *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 10 de desembre de 1867, p. 2; L. CASTAÑEDA; X. TAFUNELL, "El mercado mayorista del algodón en Barcelona a mediados del siglo XIX", a A. CARRERAS *et al.* (eds.), *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1999, vol. II, pp. 990-1.005.

111. Recordem que Antonio López vengué a Santiago de Cuba unes finques que havien estat propietat del seu sogre, però l'operació no pogué elevar-se a escriptura pública a Barcelona per l'oposició de la resta de la família, resident a la ciutat comtal. La firma compradora a l'illa, Casadevall Marió y Cía, apoderà Vidal Quadras Hermanos perquè representessin els seus interessos en aquell sorollós plet familiar; cf. AHPB, Ramon de Miquelerena, 1858, 13 d'abril de 1858; M. RODRIGO, *Los marqueses de Comillas...*, pp. 26-27.

Claudio López Bru, nasqué precisament al domicili dels Vidal Quadras al maig de 1853.¹¹² D'altra banda, el despatx dels Vidal Quadras a Barcelona esdevingué aviat una mena de magatzem que recollia gran part de les mercaderies trameses des de Santiago de Cuba i, sobretot, que centralitzava l'enviament de correspondència entre un i altre lloc. Per exemple, Daniel Soler i Casañes informava al juliol de 1847 al seu germà Blai, comerciant de Santiago, que havia rebut a través de l'Irene “*un mil tabacos que son de superior calidad [...] los dos cortes de chaleco me dijo el Capitán que los había dejado olvidados en casa de Dn Manuel Vidal dentro del saco de las cartas*”.¹¹³

Amb tot i amb això, des de la seva fundació el negoci principal de la casa Vidal Quadras a Barcelona radicà en l'activitat bancària. Amb el temps, fins i tot, els socis van fer constar a l'escriptura de la societat que aquesta era la seva dedicació primordial. En renovar la companyia familiar al desembre de 1871, els Vidal Quadras sumaven a l'objectiu genèric de “*toda clase de comercio*” l'afegitó “*y principalmente al giro de banca*”,¹¹⁴ activitat que duïen a terme al despatx ubicat als Porxos del Xifré. Un escriptor coetani, Josep Maria Tallada i Paulí, descrigué l'escriptori dels Vidal Quadras com un “*local reducido y oscuro*” el qual “*tenía acceso desde la calle por una sola puerta siempre entornada y que al ser empujada para abrirla dejaba oír el campanilleo de una cuerda con un manojo de pequeñas campanas*”. Segons aquest autor, las cases de banca com la dels Vidal Quadras “*no buscaban la demostración de solvencia en grandes locales ricamente instalados, sino la respetabilidad del banquero*”.¹¹⁵

Si era així, no hi ha dubte que els Vidal Quadras assoliren aviat una bona reputació com a banquers, ja que eren molts els particulars que s'encomanaven a la seva companyia per descomptar efectes mercantils, principalment lletres de canvi. És el cas de Magí Soler i Casañes, del qual hem parlat al final del segon capítol i que titulà el llibre en què recollia les trameses que li arribaren de Santiago de Cuba entre 1849 i 1851 *Libro de varias apuntes, incluidas las de Dn Magín Soler y Casañes y de los Ss. Vidal y Quadras Hermanos*. Des del primer moment, el mateix Banc de Barcelona qualificà la casa Vidal Quadras com una

112. Així ho afirma J. M. RAMÓN DE SAN PEDRO, *José Xifré...*, p. 81.

113. *Libro copiator de cartas de Daniel Soler Casañes, 1845-1859*, carta de Daniel Soler al seu germà Blai del 22 de juliol de 1847.

114. AHPB, José Manuel Planas Compte, 1871, f. 790-794, 30 de desembre de 1871.

115. J. M. TALLADA, *Barcelona económica y financiera en el siglo XIX*, Librería Dalmau, Barcelona, 1944, p. 71.

de les més solvents entre les que operaven a la capital catalana.¹¹⁶ La fama i el bon nom dels Vidal Quadras ultrapassà aviat els límits de Cuba i de Catalunya, tant per bé com per mal. Un estafador castellà, un tal Mariano Aznar, es féu passar el 1863 per Manuel Vidal-Quadras i robà a diversos particulars fins a 400 pessetes, i àdhuc al marquès de Manzanedo 2.000 pessetes més després de falsificar una lletra de 20.000 rals.¹¹⁷

Tot fa pensar que, un cop instal·lats a Barcelona, la participació dels Vidal Quadras en el comerç de mercaderies i la consignació de vaixells es reduí per tal de concentrar-se en el negoci financer. Com s'ha dit, la firma s'especialitzà en el gir de lletres i, en menor mesura, en l'atorgament de préstecs i el descompte de pagarés. Al cap de dos anys de crear la companyia, el 1848, els Vidal Quadras ja ocupaven l'onzè lloc entre les 2.713 firmes que apareixen documentades cedint o prenent efectes a la capital catalana. Dotze anys després, el 1860, Vidal Quadras Hermanos apareix com a cedent de 225 efectes per valor de 3.366.305 pessetes i prenedors de 2.486 efectes susceptibles d'ésser endossats per valor de 11.807.277 pessetes, a banda dels bitllets menuts presos aquell mateix any. Aquesta enorme quantitat d'operacions situà els Vidal Quadras al primer lloc del mercat, molt per davant, fins i tot, de la Sociedad Catalana General de Crédito, que anava en segon lloc amb 7.564.952 pessetes.¹¹⁸

Després de la seva participació en la fallida companyia Hispano Alemana de vapors, els Vidal Quadras de la primera generació no s'interessaren per cap empresa més enllà de la seva pròpia casa de banca. Tanmateix, dos anys després del traspàs del seu pare, el 1863, els germans Manuel i Aleix Vidal-Quadras i Ramon optaren per participar en la fundació d'un nou banc domiciliat a Barcelona, el Crèdit Mercantil, on els capitals indians tingueren un paper força destacat. Aleix Vidal-Quadras i Ramon fou un dels 25 impulsors de la nova entitat i en subscrigué el mateix nombre de títols que els altres socis fundadors, és a dir, 2.000 accions.¹¹⁹ A més de repartir aquesta participació amb el seu germà Manuel, els Vidal Quadras augmentaren en els anys posteriors el seu interès al Crèdit Mercantil comprant-ne més accions. El 1870, data en què encara no s'havien superat del tot els efectes de la crisi financera de 1866, els Vidal Quadras posseïen 4.154 accions del

116. Y. BLASCO, "Los orígenes...", p. 290.

117. *Diario de Barcelona*, 3 de març de 1863, p. 2.033.

118. L. CASTAÑEDA; M. RODRIGO, "Los Vidal Quadras...".

119. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1863, f. 159 i ss., 12 d'abril de 1863; M. RODRIGO, "La societat de Crèdit Mercantil...".

Mercantil, amb la qual cosa eren els segons accionistes del banc, tan sols per darrere del poderós Antonio López y López.¹²⁰

Malgrat la seva forta participació en el Crèdit Mercantil, però, els Vidal Quadras no aconseguiren d'entrar a la junta de govern del banc. Manuel Vidal-Quadras ho intentà i presentà la seva candidatura al maig de 1870 tot aprofitant la renovació total de l'esmentada junta. Tot i que la participació dels Vidal-Quadras sumava el 8,3% del capital total del Mercantil (i més de l'11% de les accions presents o representades en les juntes d'accionistes), el cas és que Manuel no obtingué el suport necessari per a cobrir una de les deu vacants. De fet, no arrossegà el vot de cap altre accionista més enllà dels 30 vots que li atorgava la seva participació i la de la seva família. Fins i tot homes de negocis com Pere Quer i Vidal o Francisco Catalán (amb tan sols 500 accions el primer i 200 el segon), tot i quedar també fora de la junta de govern del Mercantil, aconseguiren molts més vots que no pas Manuel Vidal-Quadras (135 i 105, respectivament).¹²¹ Aquest fracàs pot interpretar-se com una mostra que les relacions (personals i empresarials) teixides pels Vidal Quadras amb els altres membres de l'alta burgesia barcelonina foren més limitades del que podria suggerir a primera vista la importància de la seva casa de banca i la seva fortuna. Aquest fet encara crida més l'atenció si tenim en compte que en la fundació del Crèdit Mercantil hi participaren nombrosos indians enriquits, com els Vidal Quadras, a l'illa de Cuba: Antonio López y López, Joan Güell i Ferrer, Josep Amell i Bou, Francesc Jaurés i Gualba, i Josep Canela i Reventós, entre d'altres.

Ara bé, no només la creació a la capital catalana de la banca Vidal Quadras Hermanos, l'any 1846, o la fundació del Crèdit Mercantil, l'any 1863, s'explica per la participació de destacats indians. Més importància va tenir encara la presència de capitals antillans a la fundació del Banco Hispano Colonial, una entitat financera creada, també a Barcelona, l'any 1876 a partir d'un préstec a la hisenda espanyola per a fer front a les despeses de la campanya de Cuba i que, des d'aleshores i fins l'any 1898, es va encarregar de gestionar, en el seu propi profit, les duanes de l'illa.¹²² Trobem d'altra banda diferents

120. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1870, 1a part, 6 de març de 1870. Aleix Vidal-Quadras i Ramon hi apareix amb 1.000 accions, idèntica quantitat que el seu germà Manuel i que una tal Isabel Vidal (que devia ésser Isabel Bauch, per núpcies Vidal). D'altra banda, Vidal Quadras Hermanos apareix en la mateixa data, al març de 1870, com a tenidora de 904 accions. Tots plegats estaven representats per Pere Callol, el principal empleat dels Vidal Quadras, que a més acreditava la propietat de 250 accions més.

121. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1870, 1a part, 22 de maig de 1870.

122. M. RODRIGO, "El Banco Hispano Colonial y Cuba", *Iberoamericana Pragencia*, any XXXII, 1998, pp. 111-128.

indians entre els impulsors del Banco de Villanueva y Geltrú, l'any 1881: de forma destacada en Pau Soler i Morell (el seu primer vicepresident), Francesc Gumà i Ferran (el seu primer director), i Antoni Samà i Urgellès i Isidre Marqués i Riba (vocals del seu primer Consell d'Administració).¹²³ L'origen del Banco Atlántico, per acabar aquest epígraf, s'ha de vincular també amb els capitals indians, cubans en concret. De fet, els germans Josep i Francesc Nonell Feliu havien regentat una casa de canvi a Cuba entre 1885 i 1901. Aquest últim any els Nonell van traslladar la seva activitat a la capital catalana, per obrir, associats amb Pere Rovira i Manuel Matas, la casa Nonell Rovira y Matas. Societat que es va convertir l'any 1917 en Nonell Hermanos i, deu anys després, el 1927, es va transformar en una societat per accions, sota la raó social Banca Nonell SA. No fou fins l'any 1946 que l'antiga casa Nonell es va transformar en Banco Atlántico.

Aquests exemples serveixen per a il·lustrar fins a quin punt la presència tant de capitals cubans com d'indians enriquits a Cuba foren importants en la configuració del modern teixit bancari barceloní del segle XIX. Ara bé, si hi va haver una activitat econòmica que va recollir especialment aquest fluxe de capitals provinents d'Amèrica aquesta fou l'activitat immobiliària, particularment a la capital catalana. I a analitzar aquest fenomen dedico l'epígraf següent.

CAPITALS INDIANS EN LA TRANSFORMACIÓ URBANA DE BARCELONA

El republicà federal Valentí Almirall apuntava a finals del segle XIX que el creixement i la transformació urbana de moltes ciutats espanyoles, i especialment de Barcelona, es devien als capitals arribats des d'Amèrica. En paraules seves, *“las ciudades más florecientes de España deben gran parte de su prosperidad a los capitales amasados en América [...] e importados después a la península”*. Segons que afirmava Almirall —considerat, així mateix, el pare del catalanisme polític— l'any 1886, *“la parte nueva de la ciudad de Barcelona [...] se debe casi en su totalidad a los indios y a los americanos que durante la guerra de Cuba y la gran crisis que vino después realizaron sus fortunas y volvieron a establecerse entre nosotros. Cuando se recorren las calles, anchas y largas, aún a medio edificar, de la Barcelona nueva, se pueden apreciar fastuosas y elegantes construcciones [...]. Los nababs, llegados de América, y algunos arribistas de la Bolsa, son dueños de la mayoría o,*

123. X. MARTÍNEZ, *El Banc de Vilanova*, Vilanova i la Geltrú, Consell Comarcal del Garraf, 1998.

mejor dicho, de la casi totalidad de tan suntuosos edificios".¹²⁴ Idèntic diagnòstic compartia el conservador Francesc Puig i Alfonso el qual, en un llibre de memòries publicat molts anys després, el 1943, atribuïa l'impuls de l'Eixample de Barcelona als capitals americans repatriats de Cuba durant la guerra dels Deu Anys (1868-1878). Segons Puig, "*hasta el año 1870 la construcción [...] se hacía lentamente; pero a partir de esta fecha tomó grandes vuelos, favorecida por la guerra separatista de Cuba y, más tarde, por la guerra carlista. Estas dos calamidades favorecieron el incremento del Ensanche, pues en gran número fueron las familias pudientes de Cuba, Puerto Rico y de muchas poblaciones de Cataluña que, huyendo de aquellos horrores, viniéronse a Barcelona, y aprovechando el momento en que todavía los terrenos eran baratos, y no caras las construcciones, invirtieron los capitales edificando sus hogares en el Ensanche*".¹²⁵

La visió d'ambdós autors (políticament a l'esquerra, el primer, i dirigent de la dreta, el segon) es confirma igualment mitjançant diversos testimonis de l'època. Per exemple, un informe de la Junta Provincial de Agricultura, Indústria i Comerç de Barcelona elaborat el 1879 afirmava que "*la insurrección de Cuba [...] hizo venir a la península inmensos capitales que buscaban colocación en la industria o en las construcciones civiles, viéndose entonces levantarse casas a centenares en el ensanche de Barcelona y en los pueblos de su llano*".¹²⁶ Aquesta visió també ha estat confirmada pels investigadors. En la seva *Història de l'Eixample* Lluís Permanyer ha relacionat directament l'auge de l'edificació a la zona dreta de l'Eixample en les dècades de 1870 i 1880 amb l'arribada d'indians cubans i porto-riquenys. Segons ell, "un succés de primer ordre fou que una sèrie d'indians, farts de suportar les conseqüències de la guerra colonial de Cuba [...] van decidir no solament tornar a Espanya, sinó fins i tot repatriar tot l'immens capital que havien amassat. Els que estaven fent 'les Amèriques' a Puerto Rico els van imitar [...]. No cal dir que en conjunt feien un nombre no gaire elevat de persones, però sí que tots ells tenien uns capitals molt quantiosos en efectiu".¹²⁷ Al seu torn, Xavier Tafunell, el millor coneixedor de la indústria de la construcció en la Barcelona de la segona meitat del segle XIX, ha afirmat en relació al període 1869-1876 que "és indubtable que la repatriació

124. V. ALMIRALL, *España tal como es*, Anthropos, Barcelona, 1983, p. 176. Per conèixer l'evolució política d'aquest personatge resulta imprescindible l'obra de J. PICH, *Federalisme i catalanisme. Valentí Almirall i Llózer*, Eumo, Barcelona, 2004.

125. F. PUIG, *Recuerdos de un setentón*, Barcelona, 1943, p. 74.

126. Recollit a X. TAFUNELL, *La construcció de la Barcelona moderna. La indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1994, p. 61.

127. L. PERMANYER, *Història de l'Eixample*, Plaza & Janés, Barcelona, 1990, p. 113.

massiva de capitals de les colònies antillanes va revitalitzar enormement l'economia de la capital catalana [...]. Els indians retornats manaven bastir cases sumptuoses, sense apartar-se del model imperant d'edifici de pisos (l'anomenada 'casa de renda')".¹²⁸

Amb tot i amb això, no comptem amb cap treball que hagi abordat monogràficament aquest fenomen. Així, doncs, aquest epígraf intenta bàsicament analitzar fins a quin punt els capitals americans, i especialment els cubans, foren decisius en la transformació urbana registrada a Barcelona en el segon i tercer terç del segle XIX. Tanmateix, a diferència del que semblen suggerir els testimonis recollits més amunt, intentaré demostrar: 1) que el flux de capitals cubans invertits en la compra de solars urbanitzables i en la construcció i la transformació d'edificis de la capital catalana no és un fenomen circumscrit als anys de la guerra a Cuba, és a dir, 1868-1878, sinó que era present des de molt abans i es mantingué anys després de la fi del conflicte; 2) que els capitals americans no s'invertiren solament en la urbanització de l'Eixample, sinó que van afectar, així mateix, altres barris de Barcelona i també, tot i que en menor mesura, altres municipis de les rodalies de Barcelona, i 3) que les estratègies inversores en finques urbanes protagonitzades per indians no es limitaven a la construcció d'edificis sumptuosos per a les seves residències, sinó que incloïen igualment conductes inversores de caire rendista (cobrament de lloguers, recerca de plusvàlues en les operacions de compra i venda, etc.).

El marc cronològic que estudiarem es limita al període que va de 1835 a 1890 i coincideix amb un llarg cicle de creixement de la població de Barcelona. Sense anar més lluny, dels 101.000 habitants de la capital catalana el 1826 es passà als 272.500 veïns censats el 1887; un increment del 269% en menys de 60 anys. Tal com apunta Xavier Tafunell, fou en els dos darrers terços del segle XIX que Barcelona "torna a doblar el seu pes específic en el conjunt de la societat catalana, bo i concentrant la immensa major part dels guanys demogràfics [de Catalunya]. Fou llavors quan la ciutat comtal esdevingué una autèntica metròpoli regional".¹²⁹ Aquells anys van coincidir amb un flux incessant de catalans que emigraven, com s'ha repetit, sobretot a Cuba i a Puerto Rico amb la intenció de *fer les Amèriques*, o sia, amb la voluntat de tornar. La gran majoria d'ells, tanmateix, no va voler viure la darrera etapa de la seva existència als seus pobles i viles nats, i optà per fer-ho a Barcelona. Bons exemples d'aquest fenomen foren Josep Xifré i Casas (nascut a Arenys de Mar); els germans Aleix i Manuel

128. X. TAFUNELL, *La construcció...*, p. 62.

129. *Ibidem*, p. 18.

Vidal Quadras, els germans Gaudenci i Rafael Masó i Pascual, i Josep Amell i Bou (tots cinc, naturals de Sitges); Joan Güell i Ferrer, i Esteve Gatell i Roig (de Torredembarra); Andreu Bru i Puñet (de la Selva del Camp); Josep Canela i Raventós (de Reus); Onofre Viada i Balanzó (de Mataró); Joan Puig i Mir (de Vilassar de Mar); Salvador Vidal i Cibils, Josep Carbó i Martinell, i Joan Anglada i Carreras (de Sant Feliu de Guíxols), i Josep Antoni Salom, Francesc Gumà i Ferran, i Jaume Samà Màrtí (de Vilanova i la Geltrú).

També van arribar a Barcelona fills de catalans nascuts a Amèrica. Per exemple, els germans Joan, Andreu i Martí Baradat i Vera, naturals de Kingston en el si d'una família originària d'Altafulla, o els germans Miquel, Joan i Salvador Biada i Prats; Manuela Llopart i Xiqués, i les seves tres filles, i els fills i les filles de Josep Vilar i Puig i Domínica Juera i Patxot, tots plegats nascuts a l'Havana. Cal remarcar, a l'últim, que aquests catalans de primera o segona generació, nascuts o enriquits a Amèrica i instal·lats després a Barcelona arrossegaren darrere seu no només els seus patrimonis, sinó també un ampli grup d'indians les arrels dels quals eren fora de Catalunya. Càntabres com els germans Antonio i Claudio López o els germans David i Manuel Gómez del Valle; asturians com Manuel i Bernardo Fernández Valdés; biscaïns com Francisco de Sola Nanclares, i Agustín Goytisoló Lezarzaburu; menorquins com Josep Pere Taltavull i Garcia; portuguesos com Antoni Leal da Rosa o havans com Carlos Edmon Sivatte, Pedro Sotolongo i Agustín Irizar decidiren establir-se a Barcelona després d'haver fet fortuna a Cuba.

En definitiva, la capital catalana es convertí al llarg del segle XIX en el punt d'arribada (i, tal com veurem, també en l'aparador de l'èxit) de molts empresaris que havien aconseguit, efectivament, fer la seva particular Amèrica, independentment del lloc on havien nascut. Com s'ha vist, Barcelona esdevingué, així mateix, l'epicentre de les actuacions impulsades per aquests peculiars homes de negocis decidits a col·locar els seus capitals a Europa en diferents activitats econòmiques (comercials, industrials, financeres, etc.) entre les quals figuraven, òbviament, les diverses facetes del negoci immobiliari. De fet, la major part dels indians que invertiren en solars i en immobles a Barcelona tenien una doble voluntat: d'una banda, expressar l'èxit aconseguit en terres americanes mitjançant el luxe i la magnificència de les seves noves residències; de l'altra, dedicar part de les seves fortunes a la inversió immobiliària, ja fos en forma de compra de finques com a inversió refugi, o bé per a garantir els dots de les seves filles o els esponsalícis i les filloles, o bé, directament, per a aconseguir rendes i plusvàlues. Aquestes opcions no eren excloents sinó, al contrari, complementàries. Un bon nombre

d'indians, a més, comprà finques rústiques per al lleure a les rodalies de la capital catalana (en alguns casos com Josep Xifré, Joan Güell, Josep Carbó o Domínica Juera, a municipis de la plana de Barcelona; en altres casos com Maria del Carme Llopart i Xiqués, Antonio López, Tomàs Ribalta o Josep P. Taltavull, una mica més lluny).

Sigui com sigui, tal com s'ha dit, aquests indians eren inicialment uns estranys a Barcelona. Acabats d'arribar, la gran majoria no podia amagar el seu origen humil. Gairebé no n'hi havia cap que hagués nascut a la ciutat comtal, però tots necessitaven integrar-se en les bones famílies locals. Per a això comptaven amb els seus capitals. El fet cert és que el mercat immobiliari de Barcelona, a banda d'un bon lloc on invertir, els serví oportunitats en safata. Malgrat tot, no tots van mostrar les mateixes pautes inversores. A més, les dates en què uns i altres s'establiren o començaren a invertir a Barcelona foren molt diverses. Intentaré, doncs, analitzar les diverses estratègies inversores a partir de diferents estudis de cas. Primer m'ocuparé d'un cas pioner, el de Josep Xifré i Casas, i per extensió dels germans Vidal Quadras i els germans Baradat i Rius, promotors del primer eixample de Barcelona a finals de la dècada de 1830 en urbanitzar els solars resultants de l'enderrocament de la muralla de Mar, bastida en temps de Felip II. A continuació analitzaré el comportament inversor de diverses famílies indíanes que van comprar sòl urbanitzable i aixecaren edificis per lliurar-los posteriorment als seus fills i a les seves filles (en forma de dot, esponsalici, llegítima, llegat o fillola) un cop aquests es casaven o arribaven a la majoria d'edat civil. Finalment i en tercer lloc, em deturaré en aquells indians l'activitat inversora al mercat immobiliari dels quals es limità a la compra o a la construcció d'edificis sumptuaris, i a continuació m'ocuparé *in extenso* de diversos indians que actuaren com a promotors immobiliaris a gran escala.

A començaments de 1830 Josep Xifré i Casas escrivia des de Nova York als seus apoderats a l'Havana. Decidit a tornar a la seva Catalunya natal després de 32 anys d'absència a Amèrica (primer a Cuba i després als Estats Units), Xifré els ordenava: "*Quiero disponer en Barcelona de 100.000 pesos para no más tarde de medio año. Hagan lo necesario, porque he decidido enterrar allí ese dinero.*" Tal com aclaria a continuació el seu biògraf, "*cuando Xifré escribía enterrar quería decir invertir en inmuebles*".¹³⁰ Al cap de poc, Xifré comprà efectivament tres edificis contigus ubicats als carrers de Barberà i Conde del Asalto (avui, Marquès de Barberà i Nou de la Rambla) els solars dels quals

130. J. M. RAMÓN DE SAN PEDRO, *Don José Xifré Casas...*, p. 73.

sumaven, en superfície, més de 1.800 metres quadrats. Ara bé, la seva principal jugada inversora encara estava per fer.

Entre març de 1835 i agost de 1836 el Ministeri de la Guerra posà a subhasta en diferents lots part del solar urbanitzable resultant de l'enderrocament de la muralla de Mar, entre el portal de la Pau i el port comercial de Barcelona. L'home de confiança de Xifré a la capital catalana, el banquer Antoni Milà de la Roca, pujà més que ningú i reuní *"hasta 12 solares de 7.000 palmos cuadrados cada uno, para formar la isla o manzana sobre la cual pensaba levantar [Xifré] su gran inmueble. Según cartas de pago conservadas, el coste del conjunto fue de 58.125 duros de plata"*, és a dir, gairebé 300.000 pessetes. Segons Ramón de San Pedro, *"la subasta en la cual Xifré adquirió los terrenos fue por mucho tiempo recordada como la más notable en Barcelona celebrada. A ella acudieron representaciones de varios señores de buena posición, que pretendían adjudicarse solares aislados, contrariando el plan de conjunto que nuestro hombre había concebido"*, que no era cap altre que construir *"un inmueble capaz para cien familias que desearan vivir en ambiente, cómodo, moderno y céntrico"*. Milà de la Roca va anar pujant *"siempre en cabeza, para los primeros y mejores solares"*. El subhastador aconseguí que *"la representación de Xifré tuviese que ofrecer hasta 20 reales palmo, que a ese precio jamás alcanzado hasta entonces (1835) por terreno alguno en Barcelona, hubo de pagar los solares [...] Así evitó que se los llevase la representación de D. Salvador Samá Martí, un catalán residente en Cuba, que alcanzaría fortuna grande y un título de Castilla"*¹³¹

En només tres anys, entre 1835 i 1838, Josep Xifré finançà la construcció d'onze immobles contigus sobre els 3.317 metres quadrats adquirits en les subhastes; un patrimoni valorat prudentment 30 anys després, el 1868, en 1.247.265 pessetes. En aquesta data el conjunt del patrimoni llegat per Josep Xifré i Casas al seu únic fill, el cubà José Xifré Downing, i radicat als termes municipals de Barcelona i de Sant Martí de Provençals, es xifrava segons una taxació pericial en 1.736.905 pessetes.¹³² Malgrat tot, hi ha motius per a creure que el valor real de mercat era superior i que la taxació es féu voluntàriament a la baixa. Sigui com vulgui, el patrimoni immobiliari construït per Xifré continuà generant plusvàlues anys després de la seva mort. Un exemple: l'edifici

131. *Ibidem*, pp. 81-82.

132. AHPM, Miguel de Castillo Alva, 12 de gener i 24 de juliol de 1872. Cal remarcar que la taxació no comptabilitzà les propietats immobles d'Arenys de Mar i Sant Andreu de Llavaneres, i tampoc no inclogué el palau que Josep Xifré fill s'havia fet construir al Paseo del Prado de Madrid, després de la mort del seu pare el 1856, valorat el 1868 en 634.500 pessetes.

situat al número 6 del passeig d'Isabel II fou venut el 1886 pel nét de Josep Xifré i Casas a canvi de 230.000 pessetes, el doble del valor que li havien atorgat el 1868.¹³³

El qui obtingué aleshores, el 1886, la propietat de l'esmentat edifici era un altre indià nascut a Santiago de Cuba, Aleix Vidal-Quadras i Ramon, propietari al seu torn, per via d'herència, de l'immoble del costat. El seu pare i el seu oncle, Manuel i Aleix Vidal Quadras, havien bastit amb els seus capitals americans dos edificis als números 4 i 2 del mateix passeig d'Isabel II. En morir el primer al juliol de 1861, el seu fill Aleix Vidal-Quadras i Ramon adquirí la propietat de l'immoble situat al número 4, amb un valor assignat de 205.349 pessetes. El repartiment de l'herència es produí al gener de 1862 i dos mesos després, al març, Aleix Vidal-Quadras utilitzà una part del metàl·lic rebut aleshores en la compra d'un solar de 374 metres quadrats al carrer Mendizábal a canvi de 103.950 pessetes.¹³⁴ Anys després, tal com s'ha dit, comprà a l'hereu de Josep Xifré l'edifici del passeig d'Isabel II, 6; una operació realitzada amb una evident motivació rendista: per exemple, el lloguer del primer pis, porta segona d'aquesta finca, que pagava el navilier Joaquim Gurri, suposava a Aleix Vidal-Quadras uns ingressos anuals de 1.470 pessetes.

Igualment, almenys dos dels edificis construïts al costat del port als solars resultants de l'enderrocament de la muralla de Mar (en aquest cas no al passeig d'Isabel II, sinó al paral·lel carrer Cristina) eren propietat dels indians Joan i Martí Baradat i Rius, naturals d'Altafulla, dels quals s'ha parlat a bastament. Recordem que el germà gran, Joan, havia tornat a Catalunya a finals de la dècada de 1830 després d'haver residit molts anys a Santiago de Cuba. En morir a Barcelona el 1845 ostentava la propietat de l'immoble del número 6 del carrer Cristina. El germà petit, Martí, que també havia viscut al Carib —en el seu cas a Kingston, Jamaica—, en tornar a Barcelona invertí part de la seva fortuna en la construcció de l'immoble aixecat al número 2 del carrer Cristina. Una finca valorada el 1863 en 250.000 pessetes i que serví, com de costum, no tan sols de residència familiar sinó també com a seu de la casa de comerç familiar, Baradat e Hijos de 1852 a 1860, i Baradat Hermanos a partir d'aleshores.¹³⁵

133. AHPB, José María Vives Mendoza, 1886, 3a part, f. 1.754-1.757, 12 de juny de 1886.

134. AHPB, Francisco Jordana, 1862, f. 20-28, 14 de gener de 1862; f. 165 i ss., 31 de març de 1862.

135. AHPB, Juan Rigalt Alberch, 1845, f. 430-432, 24 de desembre de 1845; Magín Soler Gelada, 1863, 2a part, f. 1.156-1.157, 10 de juny de 1863.

A vegades la mort impedia que els catalans de les Antilles poguessin complir els seus somnis de tornar a casa. En alguns casos van morir a Amèrica poc abans d'iniciar el viatge cap a la Península, quan ja havien acumulat una fortuna considerable. Llavors, eren les seves joves vídues les que tornaven amb els seus capitals i els fills i filles nascuts del matrimoni. Un cop a Catalunya, aquestes vídues es dedicaven a administrar el patrimoni familiar de la millor manera possible mentre esperaven l'emancipació de la mainada. En el cas de les filles, l'arribada a l'edat adulta venia marcada pel matrimoni. Era llavors quan les herències de les filles dels indians es transformaven en sucosos dots que aquestes podien aportar als seus enllaços. En realitat, cal entendre el valor del dot com el valor de la núvia al mercat matrimonial. Segons Robert Hughes, les filles dels indians *"en la década de 1870 tenían en el mercado matrimonial [de Barcelona] casi el mismo valor que las herederas americanas en la bolsa matrimonial de París"*.¹³⁶ Sovint, en aquests casos, els dots estaven assegurats en béns immobles, ja que les mares d'aquelles joves hereves solien invertir en aquesta mena de propietats els patrimonis acumulats a Amèrica. Aquest fou el cas tant de Domínica Juera i Patxot com de Manuela Xiqués i Romagosa.

Tot i que d'origen català, Manuela Xiqués havia nascut a l'Havana el 1807. Allí havia nascut també el seu marit, Roc Jacint Llopart, el 1798. Llopart es dedicà en la seva joventut al tràfic d'esclaus, activitat que abandonà posteriorment per dedicar-se a deixar diners als hisendats. Al gener de 1843 rebé la visita de Henry Coit, agent del comerciant novaiorquès Moses Taylor, el qual afirmava que Llopart *"se ha retirado del comercio africano por completo y ahora emplea su capital como refaccionista [...] Vive en una hermosa casa de su propiedad y además tiene otras casas en esta ciudad. [José María] Morales dice que, si bien los hacendados le deben mucho dinero, [Llopart] posee un capital estimable y está en buena posición"*.¹³⁷ En aquella data el matrimoni Llopart Xiqués havia tingut tres filles, Mercè, Carme i Dolors, nascudes el 1836, 1838 i 1841, respectivament. Poc després, al juliol de 1846, Roc Jacint Llopart moria a Cuba. En la testamentaria actuà com a comptador el seu cunyat Josep Martorell i Peña, germà al seu torn d'uns destacats homes de negocis de Barcelona, gerents de la firma naviliera Martorell y Bofill. En el seu testament Roc Jacint Llopart havia establert que el 80% del seu patrimoni (porció valorada aleshores en 435.170 pessetes) anés a parar a les seves filles a parts iguals.¹³⁸

136. R. HUGHES, *Barcelona*, Anagrama, Barcelona, 1992, p. 424.

137. Recollit a R. T. ELY, *Cuando reinaba...*, pp. 330-331.

138. AHPB, José Pla Soler, 1862, 1a part, f. 145-148, 11 de març de 1862.

No puc precisar en quin moment Manuela Xiqués marxà de l'Havana amb les seves filles per establir-se a Barcelona. Sí que puc datar, tanmateix, quan començà a adquirir finques a la capital catalana. Al setembre de 1855 comprava a la filla del baró de Rocafort 435 metres quadrats de l'extens jardí de l'antiga casa Rocafort, a la rambla dels Estudis, número 8. Quatre anys després adquirí 195 metres quadrats més de la mateixa finca. En total, la vídua de Llopart pagà per ambdós solars gairebé 200.000 pessetes. Allí hi féu edificar el 1862 una sumptuosa casa el cost de construcció de la qual superà les 200.000 pessetes. Manuela Xiqués comprà, a més, un edifici i un altre solar, tots dos a la Barcelona vella. El primer estava ubicat al carrer Ciutat, número 11, i en pagà 120.000 pessetes. El solar, de 314 metres quadrats i situat al carrer Escudellers, el comprà el 1862 a canvi de 100.000 pessetes. En aquest terreny la vídua de Llopart aixecà tres anys després un edifici que li costà 102.820 pessetes. A més, al mateix carrer Escudellers havia comprat el 1863 un edifici de quatre plantes construït en un solar de 427 metres quadrats pel qual pagà 200.000 pessetes.¹³⁹

En aquella època, no obstant això, l'interès immobiliari de Manuela Xiqués s'havia desplaçat del nucli de la Barcelona emmurallada a l'Eixample. A l'agost de 1863 comprava una finca rústica de 2.450 metres quadrats ubicada a l'alçada de la futura travessera de Gràcia. Gairebé un any després, al juliol de 1864, comprava a la zona de la futura Gran Via un altre solar, en aquest cas de 742 metres quadrats, anteriorment propietat de Pau Milà i Fontanals. Cinc mesos més tard, al desembre del mateix any, adquiria un terreny de 1.713 metres quadrats al passeig de Gràcia. Xiqués desemborsà en les tres operacions més de 240.000 pessetes. A l'últim solar esmentat hi finançà la construcció de tres edificis, un per a cadascuna de les seves filles; edificis que els donà el 1868 sense cap contrapartida. L'any 1871 encara comprà un altre terreny tocant als tres immobles anteriors, de 533 metres quadrats.¹⁴⁰ En total, en aquella data, els diners invertits per Manuela Xiqués en béns immobles a Barcelona superaven amb escreix 1.200.000 pessetes; una fortuna que provenia per complet de la Gran Antilla.

De fet, la vídua de Llopart sempre tingué apoderats a l'Havana. Inicialment fou el comerciant José María Morales, i a partir de

139. AHPB, Jaime Rigalt, 1855, f. 558-563, 18 de setembre de 1855; 1859, 1a part, f. 385-388, 27 de maig de 1859; José Pla Soler, 1861, 1a part, f. 262-264, 14 de maig de 1861; 1862, 2a part, f. 119-127, 2 de juliol de 1862; 1863, 1a part, f. 17-18, 10 de gener de 1863; 1863, 2a part, f. 834-848.

140. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1864, 2a part, 19 de desembre de 1864; 1865, 1a part, 7 de febrer de 1865; 1871, 3a part, 11 d'agost de 1871; José Pla Soler, 1863, 2a part, f. 808-810, 6 d'agost de 1863; 1864, 2a part, f. 997-1.005, 3 de juliol de 1864; 1868, 1a part, f. 573-601, 14 de març de 1868.

1862 també l'advocat Francesc Andreu i Xiqués. Ells foren els qui es dedicaren a llogar o vendre les propietats immobles que la família posseïa a l'Havana vella, com la casa del cèntric carrer O'Reilly, 36.¹⁴¹ A Barcelona, Manuela Xiqués també es dedicà a llogar els edificis que havia comprat o que havia fet bastir. Per exemple, al juliol de 1860 llogà la finca del carrer Ciutat, número 11, al Crèdit Mobiliario Barcelonés; lloguer que traspassà al maig de 1861 a l'ebenista Josep Flo, el qual pagava una renda anual de 7.800 pessetes. Igualment, tot just sis mesos després d'haver comprat l'edifici d'Escudellers, 44, Xiqués n'arrendava part dels baixos a dos altres ebenistes a canvi d'un lloguer de 4.200 pessetes a l'any.¹⁴²

El fet cert és que Manuela Xiqués pogué casar les seves tres filles sense gaires problemes. La més petita, Dolors Llopart, es casà a la primavera de 1862 amb Francesc Muns i Castellet. La mitjana, Carme Llopart, ja ho havia fet dos anys i mig abans, a la tardor de 1859, amb Leopold Gil i Serra, pertanyent a una important nissaga empresarial catalana. Leopold era el vuitè d'onze germans, tots fills del comerciant Pere Gil i Babot, que havia arribat a tenir en els darrers anys de regnat de Ferran VII i els primers d'Isabel II més de 30 velers mercants. Entre els germans del nuvi podem destacar Josep Gil i Serra, fundador i director de la Sociedad Catalana para el Alumbrado de Gas, i Pau i Pere Gil i Serra, banquers a París. Val a dir que un dels fills del darrer, el pintor Pedro Gil Moreno de Mora, es casà amb la cubana Maria Plana i Goytisolo, néta de l'indià Agustín Goytisolo Lezarzaburu, del qual hem parlat a bastament al capítol tercer. D'altra banda, Pau Gil i Serra, en morir sense fills, llegà una part notable de la seva fortuna per finançar la construcció d'un hospital a Barcelona que perpetués el seu nom i la seva memòria. Així nasqué l'extraordinari hospital de Sant Pau, obra de l'arquitecte modernista Josep Puig i Cadafalch.¹⁴³ Al cap de pocs mesos d'haver-se casat amb Leopold Gil, Carme Llopart invertí part de la seva porció hereditària en la compra d'una finca rústica, can Catà, de 95 hectàrees, situada en plena serra

141. AHPB, José Pla Soler, 1862, 1a part, f. 18-19, 10 de gener de 1862; f. 254-255, 30 d'abril de 1862; 1864, 1a part, f. 459-460, 13 d'abril de 1864. Per altres afers (com, per exemple, repatriar el cadàver del seu difunt espòs) Manuela Xiqués confià en el seu concunyat, Josep Martorell i Peña, cf. AHPB, José Pla Soler, 1863, 2a part, f. 630, 16 de juny de 1863.

142. AHPB, José Pla Soler, 1861, 1a part, f. 265-269, 16 de maig de 1861; 1864, 1a part, f. 199-204, 16 de febrer de 1864.

143. M. GARCÍA MARTÍN, *L'hospital de Sant Pau*, edició privada de Gas Natural, Barcelona, 1990. Els capítols matrimonials de Carme i Dolors Llopart, respectivament, a AHPB, José Pla Soler, 1859, 3a part, 15 de novembre de 1859; 1862, 1a part, f. 145-148, 14 de març de 1862.

de Collserola, al municipi de Cerdanyola del Vallès. En pagà 60.000 pessetes i actualment encara la conserven els seus descendents.¹⁴⁴

La darrera de les filles de Manuela Xiqués a casar-se fou, curiosament, la més gran. En efecte, la cubana Mercè Llopart i Xiqués es casava al juny de 1864 amb un altre cubà, Carlos Edmundo Sivatte i Vilar. El matrimoni Sivatte Llopart unia d'aquesta manera a la capital catalana part de dues fortunes acumulades a la Gran Antilla. El nuvi, acabat de tornar de Cuba, havia comprat al març de 1863 un total de 888 metres quadrats de terreny al carrer Casp, número 3, solar on aviat hi manà bastir un edifici. En casar-se valorà la finca en 115.000 pessetes.¹⁴⁵ Sivatte havia comprat el solar a la seva jove tia Domínica Juera, una dona la trajectòria vital de la qual tingué molts punts de contacte amb Manuela Xiqués, tal com veurem tot seguit.

Nascuda el 1828 a Sant Feliu de Guíxols, Domínica Juera i Patxot se'n va anar a l'Havana a començaments de 1844. Als 16 anys es casà a la capital cubana amb Josep Vilar, amb el qual tingué quatre filles i dos fills: Josepa i Rosa (nascudes el 1850), Maria Teresa (el 1851), Martí (el 1853), Joan (el 1855) i Domínica Vilar i Juera (el 1857). Josep Vilar morí a la primavera de 1857 sense poder conèixer la seva darrera filla. Amb només 29 anys, Domínica Juera s'hagué d'encarregar de sis fills, això sí, amb l'ajut de la fortuna del seu difunt espòs i amb el suport del seu nebot, Carlos Edmundo Sivatte i Vilar, tan sols uns mesos més gran que ella. Anys després tots dos marxaren de l'Havana amb destinació a Barcelona, si bé en moments diferents. De fet, Domínica Juera havia començat a comprar immobles de la capital catalana abans i tot de deixar l'Havana, ja que havia decidit d'invertir el patrimoni familiar acumulat a la Gran Antilla en finques rústiques i urbanes de Barcelona i altres localitats catalanes.

A l'agost de 1860 Domínica Juera adquirí dues cases a la rambla de Santa Mònica, números 8 i 10, comprades a un altre indià, Emili Roig i Roig "*residente en Ultramar*". Mesos després, a la primavera de 1861, Domínica marxava de l'Havana per traslladar-se a Barcelona. A l'octubre del mateix any feia comprar la casa tocant a les dues anteriors, a la rambla de Santa Mònica, 12. Després d'enderrocar totes

144. AHPB, José Pla Soler, 1861, 2a part, f. 39-50, 16 de juliol de 1861; 1863, 1a part, f. 31-32, 19 de gener de 1863. El propietari actual de can Catà és el prestigiós arquitecte Leopold Gil i Nebot. Vegeu més informació sobre la casa a M. RODRIGO, *Cases d'indians*, pp. 236-245.

145. AHPB, Montserrat Corominas, 1863, f. 113-115, 10 de març de 1863. El notari el definí llavors com "*vecino de la ciudad de la Habana, hallado en esta, presente*". Els capítols matrimonials a AHPB, José Pla Soler, 1864, 2a part, f. 781-784, 11 de juny de 1864.

tres cases ordenà construir al solar resultant, de més de 660 metres quadrats, un gran edifici de quatre plantes, acabat a finals de 1864, que li costà més d'un quart de milió de pessetes. A més, al febrer de 1864 Domínica havia comprat al seu paísà Sebastià Aballí l'antiga casa Rocafort, situada a la rambla dels Estudis, número 12, per la qual pagà 547.500 pessetes,¹⁴⁶ mansió veïna a la casa que Manuela Xiqués havia fet bastir dos anys abans.

Paral·lelament, la vídua de Josep Vilar havia començat a adquirir solars i terrenys a l'Eixample barceloní. A través del seu apoderat, mentre encara vivia a l'Havana, a l'agost de 1860 comprà un terreny al lloc que després ocupà el carrer Casp. També al carrer Casp, cantonada Bruc, al gener de 1863 hi comprà un solar de gairebé 600 metres quadrats on, temps a venir, hi féu aixecar un edifici de quatre pisos. I encara al maig de 1864 Domínica Juera adquirí 1.784 metres quadrats de terreny en ple passeig de Gràcia, subhastats pel Crèdit Mercantil. No és cap casualitat que els altres dos licitadors que també van comprar alguns solars subhastats, Manuela Xiqués i Francesc Jaurés, fossin també indians enriquits a Cuba (a l'Havana i a Matanzas, respectivament).¹⁴⁷ Tampoc no és casual que dos dels tres licitadors que van adquirir terrenys de l'Eixample en una nova subhasta convocada mesos després també pel Crèdit Mercantil fossin igualment indians enriquits a la Gran Antilla, el colombià Santiago García Pinillos (a Santiago de Cuba) i el català Manuel Torres i Venècia (a Manzanillo). Ambdós van comprar aleshores, al març de 1865, sengles solars de 1.738 metres quadrats, pels quals pagaren cadascun 168.750 pessetes.¹⁴⁸

Tornant a les pautes inversores de la vídua de Josep Vilar, cal dir que no es limitaren a la compra o a la construcció dels seus palaquets a les Rambles o dels solars de l'Eixample. A finals de 1864 acabà de finançar les obres de remodelació d'una finca de lleure que havia comprat a la part alta de la ciutat, al carrer Alfons XII, números 7-11, cantonada de la travessera de Gràcia, al municipi veí de Sant Gervasi. Anys després Domínica Juera començà a invertir els rèdits del patrimoni deixat pel seu espòs difunt en la compra de diverses finques rústiques a la comarca de l'Alt Penedès. Primer, al maig de 1868, adquirí nombroses finques a Sant Miquel d'Olèrdola i després, al març de 1872, una altra finca a Sant Martí Sarroca valorada en gairebé 150.000 pessetes.

146. AHPB, Francisco Just, 1864, f. 63-67, 8 de febrer de 1864; f. 476-478, 8 d'octubre de 1864.

147. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1864, 2a part, 19 de desembre de 1864; 1865, 1a part, 7 de febrer de 1865; 2a part, 2 d'agost de 1865.

148. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1865, 1a part, 9 de març de 1865; 1870, 1a part, 19 de març de 1870.

Val a dir que, en tot aquell temps, el patrimoni cubà de l'herència no havia deixat de donar fruit. En casar-se una de les filles i hereves de Josep Vilar, la jove Teresa Vilar i Juera, i retirar la part proporcional de l'herència paterna, afirmava que les quantitats rebudes aleshores *“le corresponden por réditos o productos remesados hasta el presente a Barcelona desde la Isla de Cuba procedentes de la parte de bienes que pro-indiviso con sus hermanos posee en dicha isla”*. Al·ludia al fet que la seva mare, Domínica Juera, no havia volgut dividir el patrimoni familiar entre els seus fills, sinó que s'havia limitat a anar comprant diverses finques, una rere l'altra, per donar-les a aquests en el moment de casar-se.

No resulta fàcil calcular el valor del patrimoni de la família Vilar Juera a cada moment. Sabem, això no obstant, que en casar-se Teresa Vilar el 1874 rebé com a pagament de la fillola que li corresponia diverses finques rústiques i urbanes valorades en 336.933 pessetes. Cinc anys després es casà la filla més petita, Domínica Vilar. En aquest cas la núvia rebé i aportà com a dot al matrimoni amb Isidre de Sicart, comte de Sicart, béns per valor de 479.125 pessetes.¹⁴⁹ El 1887, és a dir, 25 anys després d'haver-se establert a Barcelona, Domínica Juera recordava que *“cuando deba procederse a la liquidación de los productos de la herencia de mi difunto esposo se tenga en cuenta que amalgamados con los míos, en su mayor parte, he comprado las fincas que poseo en mi nombre y las que he dado en pago a mis hijas al contraer matrimonio”*.¹⁵⁰ Tot plegat no li impedia, tanmateix, mantenir encara propietats a Cuba i fins i tot deixar diners en préstec, tant a l'Havana com a Barcelona.¹⁵¹

En general, el costum de garantir amb béns immobles el valor del dot de les núvies en casar-se significà una nova via d'inversió immobiliària per als capitals americans. De fet, les filles dels indians més

149. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1874, 2a part, f. 1.549-1.558, 14 de setembre de 1874; 1883, 3a part, f. 2.205-2.213, 6 d'agost de 1883; 1887, 3a part, f. 2.003-2.046, 2 de desembre de 1887.

150. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 2a part, f. 1.549-1.558, 21 de juliol de 1887.

151. Al març de 1866, per exemple, l'apoderat de Domínica Juera a l'Havana deixava a Ignacio Calvo, fill dels marquesos del Real Socorro, l'equivalent de 208.050 pessetes. La mateixa Domínica Juera deixava el 1889 a Barcelona 200.000 pessetes a Francesc Parellada i Ribas. Remarquem que, entre 1868 i 1889, l'home de confiança de la família Vilar Juera a Cuba fou l'advocat Francesc Andreu i Xiqués, apoderat també de Manuela Xiqués. A partir de 1889 la vídua de Josep Vilar apoderà Rafael Andreu i Martínez, probablement fill de l'anterior; cf. ANC, Protocolos, Gabriel Ramírez, 1875, 2a part, f. 253 i ss., 4 d'octubre de 1875; AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1889, 1a part, 28 de febrer de 1889; 2a part, f. 1.060 i ss., 25 de setembre de 1889.

rics acostumaven a rebre, encara en vida dels seus pares, les seves dots en finques urbanes. En casar-se amb el cubà Josep Munné i Leal el 1881, la xilena Josefina Vidal i Largacha rebé 50.000 pessetes com a regal de la seva mare, a banda de 250.000 pessetes més “*a cuenta de la herencia [paterna] sin perjuicio de la mayor cantidad de los bienes que pueda corresponderle tan luego como se haga la liquidación*”. En els corresponents capítols matrimonials la mare de la núvia, Josefina Largacha, obligà explícitament la seva filla a invertir les 300.000 pessetes rebudes en l’adquisició d’una finca a Barcelona. Aquest fet contrasta, curiosament, amb les pautes inversores del difunt Salvador Vidal i Cibils, pare de Josefina. Aquest tan sols havia comprat un solar de 945 metres quadrats al passeig de Gràcia, valorat al moment de la seva mort, el 1877, en 90.000 pessetes; cosa que representa ben just un 9% del conjunt del seu patrimoni, valorat en 1.049.021 pessetes.¹⁵²

El pare del nuvi havia invertit, al contrari, bona part de la seva fortuna en la construcció d’un edifici imponent a l’Eixample. En efecte, enriquit no a Valparaíso (Xile) com el seu consogre, sinó a Gibara (Cuba), Josep Munné i Nugareda havia comprat al maig de 1868, abans i tot d’instal·lar-se a Barcelona, un terreny de 907 metres quadrats al passeig de Gràcia, 52, cantonada amb la Gran Via, pel qual pagà 120.000 pessetes. En aquest solar hi bastí un edifici acabat el 1874 i conegut com la casa Munné, que li costà 246.000 pessetes. En morir a l’agost de 1882, el valor atorgat a l’immoble pels seus marmessors pujà fins a les 576.000 pessetes, la qual cosa representava el 85% de l’actiu del patrimoni del difunt Munné. No debades, l’edifici havia servit per a garantir el mig milió de pessetes que el matrimoni Munné Leal donà al seu únic fill al moment de casar-se.¹⁵³

Hi va haver diversos indians que no tan sols optaren per invertir els seus cabals americans en finques sinó que, a més, exhortaren els seus marmessors a continuar fent-ho. Aquest fou el cas de Joan Puig i Mir, un indià enriquit a l’Amèrica del Sud, probablement a Guayaquil, la filla del qual, Maria Puig de Abaria, es casà amb Leopold Gil i Llopart, fill al seu torn de la cubana Maria del Carme Llopart. El marmessor de Puig fou el xilè Salvador Vidal i Largacha, germà de

152. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1877, 2a part, f. 1.192-1.197, 12 de juny de 1877; 1881, 4a part, f. 3.319-3.324, 31 de desembre de 1881.

153. AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1883, 3a part, f. 2.205-2.213, 6 d’agost de 1883. Existeix una fotografia de l’època de l’edifici dels Munné recollida a L. PERMANYER, *Història de l’Eixample*, p. 145, el peu de la qual diu: “Cruïlla Gran Via/passeig de Gràcia. A la dreta, semiocult, el palauet Samà, de l’arquitecte Mestres, al fons a la dreta, la casa Losada, de l’arquitecte Josep Rosés; a l’esquerra, la casa Munné. Els carrers encara sense urbanitzar.”

Josefina Vidal i cunyat, per tant, del cubà Josep Munné i Leal. En el seu darrer testament, atorgat a l'estiu de 1875, Joan Puig i Mir ordenava als seus marmessors *"invertir necesariamente el sobrante que resulte de las rentas y cobros, después de cubiertos los gastos de familia [...] a saber, en cuanto a una mitad, en la adquisición de fincas urbanas en el interior de esta capital o en su ensanche; y en cuanto a la restante mitad en la adquisición de valores extranjeros de los estados de Europa o América que se reputen más seguros exceptuando en absoluto los de España"*. A la seva viuda, d'altra banda, li recomanava *"muy particularmente [...] que haga lo posible para conservar y mantener en buen estado las fincas que de su propiedad deje el testador, en consideración a que en su producto o renta se asegura con menos riesgo la subsistencia de la familia y son de más fácil administración que otros negocios"*. S'aprecia un canvi significatiu respecte a la mentalitat que el mateix Joan Puig havia manifestat en un altre testament atorgat tres anys abans, a l'abril de 1872, en què, després d'aconsellar als seus marmessors que conservessin bé les seves finques, els demanava que invertissin el seu capital únicament en valors públics adquirits a Londres.¹⁵⁴

Entre 1872 i 1873 Joan Puig i Mir bastí un edifici al número 7 de la plaça de Santa Anna (actualment, el Portal de l'Àngel) amb el propòsit d'obtenir unes rendes regulars. Al març de 1872, d'altra banda, havia comprat una petita casa de camp al carrer Major, 66, del municipi de Sant Gervasi, per 32.500 pessetes. Cal dir que Joan Puig morí prematurament, al març de 1876, als 46 anys. A partir d'aleshores la seva vídua i els seus marmessors seguiren les seves recomanacions d'una manera un xic particular. Decidiren fer efectius *"la mayor parte de los derechos y valores mobiliarios radicados en España y [...] la totalidad de los del extranjero"* i, amb el producte obtingut compraren dos immobles a la part vella de Barcelona, a més d'un solar a l'Eixample. Així, tot just al cap d'un any i mig de la seva mort, a l'estiu de 1877, la testamentaria de Joan Puig adquirí una casa al carrer Carbassa, 19, per 12.325 pessetes, i una altra al carrer Escudellers, 82, per 310.000 pessetes. Anys després, al gener de 1885, la vídua de Joan Puig comprà per 189.013 pessetes un solar de 1.098 metres quadrats al passeig de Gràcia, al xamfrà del carrer Provença. Allí féu aixecar, també amb fons

154. AHPB, Jacinto Demestre, 1875, 2a part, f. 564-571, 31 de juliol de 1875; 1872, 1a part, f. 175-181, 5 d'abril de 1872: *"... a fin de dividir los riesgos para otros eventos o trastornos que suceder pudieran en el país recomienda que el dinero que deje disponible se emplee en valores de Estado extranjeros que ofrezcan seguridad, conforme los tiene hoy el testador, una parte al cuidado de la respetable casa de Londres, Señores C. de Murrieta y Compañía, y otra parte al de los Señores Federico Huth y Cía, en dicha plaza"*.

precedents de l'herència, tres edificis, possiblement per a cadascun dels seus tres fills: Joan, Clotilde i Maria Puig de Abaria.¹⁵⁵

Fins i tot aquells indians que optaren per garantir bona part de la seva fortuna en valors cotitzables o en títols de deute (si podia ser, no espanyols) van deixar un cert espai per a la compra d'immobles amb finalitat rendista. Aquest fou el cas, per exemple, de Jaume Torrents i Serramalera, nascut a Moià el 1806 i enriquit a l'Havana entre 1825 i 1840, tal com hem vist al capítol segon. Torrents tornà a Catalunya en aquesta darrera data, als 39 anys, i fins al 1854 continuà dirigint la seva important casa de comerç des del despatx que havia llogat al carrer Canuda, 6, de Barcelona. Durant aquests anys Torrents no mostrà cap interès pel negoci immobiliari. Tan sols quan va contreure la malaltia que el duqué a la mort, als primers mesos de 1854, l'india decidí tancar la compra d'una finca urbana la renda de la qual havia de sufragar les despeses quotidianes de la seva esposa, Ramona Brescó. Al testament que atorgà al llit, Jaume Torrents disposà explícitament que a la seva vídua *"se le de el producto de la casa que estoy próximo a comprar a D. Ramon Garriga y Matheu situada en las calles dels Agullers, de las Trompetas y de los Pancers [al Barri Gòtic] de esta ciudad o su equivalente de 90 duros cada mes en el caso de no realizarse la compra [...] el producto de la casa arriba especificado son el vitalicio que lego a mi esposa"*. A més, la primera de les notes que dictà unes setmanes després al seu germà i marmessor Manuel Torrents en forma de codicil insistia fins i tot en la manera de pagar aquella casa.¹⁵⁶

El fet més significatiu de les darreres voluntats de Jaume Torrents i Serramalera era que obligava els seus marmessors a liquidar la seva casa de comerç en un termini màxim de cinc anys *"empleando los fondos que se vayan recaudando en inscripciones del 4 1/2 por 100 de renta francesa"*. A diferència de Torrents, tanmateix, foren nombrosos els indians que preferiren no invertir en títols de deute públic els rèdits aconseguits prèviament gràcies a la seva activitat empresarial, sinó en finques urbanes. Una estratègia que buscava garantir en immobles gran part dels seus patrimonis, davant de les eventualitats i incerteses pròpies d'altra mena de negocis. Aquests casos solien coincidir, a més, amb una clara tendència a la compra o a la construcció d'edificis

155. AHPB, Jacinto Demestre, 1872, 1a part, f. 165-171, 27 de març de 1872; 1875, 1a part, f. 219-221, 27 de març de 1875; 2a part, f. 878-881, 24 de setembre de 1875; Adrián Margarit, 1898, 2a part, f. 930-984, 3 de maig de 1898.

156. AHPB, Montserrat Corominas, 1854, 2a part, f. 93-100, 13 de maig de 1854; f. 137 i ss., 24 de maig de 1854. Al codicil verbal Jaume Torrents ordenà, en segon i tercer lloc *"concluir la casa de Ripoll, saldando las cuentas"* i *"seguir hasta conclusión la casa principada en Sarrià"*.

sumptuaris. Així ho van fer Antonio López, el seu germà Claudio i el seu consogre, Joan Güell i Ferrer.

Antonio López y López, primer marquès de Comillas, fou un dels indians més poderosos de Barcelona i, com tants d'altres, dedicà bona part de la seva fortuna a la compra de finques rústiques i urbanes en diferents punts de la geografia espanyola (a Comillas, a Santander, a Madrid, a Toledo i, és clar, a Barcelona), per bé que aquí només m'ocuparé de la seva estratègia inversora a la capital catalana.¹⁵⁷ En un testament atorgat al gener de 1870 López ordenava als seus marmessors que, en cas de liquidar-se la casa de comerç A. López y Cía, d'on era el gerent, “*se invertirá en fincas el capital a medida que se realice, y lo mismo encargo por lo tocante a los beneficios que hubiese producido posteriormente a mi fallecimiento*”. Encara fou més explícit en un nou testament atorgat deu anys després, al març de 1880. En aquella data el futur marquès de Comillas autoritzava els seus hereus “*para liquidar o continuar*” la seva casa de comerç segons el criteri dels marmessors, però amb el benentès que “*no vengan a los riesgos de la Casa los bienes inmuebles que tengo [...] porque no quiero de ninguna manera que éstos corran los azares del negocio*”.¹⁵⁸ Uns béns immobles que havia començat a comprar el 1859, tan sols quatre anys després d'haver-se instal·lat a Barcelona.

Al març de 1859 Antonio López comprà un solar de 421 metres quadrats edificables a la plaça del Duc de Medinaceli pagant-ne 122.670 pessetes, a raó de 291 pessetes el metre quadrat. Després no escatimà despeses en la construcció de la seva casa, dirigida per Josep Oriol Mestre i Esplugas, un dels arquitectes més prestigiosos d'aquella època. Per les obres, que van acabar-se a l'estiu de 1862, López pagà 267.370 pessetes. Quatre anys després comprava a Jaume Safont una finca de 229 hectàrees ubicada al municipi de Santa Perpètua de Mogoda per 625.000 pessetes. L'operació es tancà al maig de 1866, en ple esclat de la crisi financera que sacsejà aleshores l'economia catalana. Potser per això Antonio López trigà quatre anys a comprar noves finques. El 3 de juny de 1870 adquirí una casa al passeig de Gràcia acabada de construir pel marquès de Salamanca. Tan sols una setmana després López comprava als marmessors testamentaris de la marquesa de Moja una de les construccions més representatives de l'arquitectura del segle XVIII a Barcelona, el palau Moja, situat a la part alta de la Rambla,

157. Per a la resta de propietats vegeu M. RODRIGO, *Los marqueses de Comillas...*

158. AHPB, Ramon de Miquelerena, 27 de gener de 1870; Luis G. Soler Pla, 1883, 1a part, f. 308-375, 25 de gener de 1883.

a la cantonada del carrer Portaferriça, amb una superfície de 2.227 metres quadrats i pel qual pagà 770.000 pessetes trinco-trinco. López pagà, així mateix, una profunda restauració del palau i onze anys després, el 1881, adquirí a més la casa annexa a l'edifici, al número 3 de Portaferriça, amb la qual cosa pogué ampliar les seves dependències amb un immoble que hi afegia 410 metres quadrats més.¹⁵⁹ Val a dir que en aquella època el primer marquès de Comillas era el vuitè contribuent més gran de Barcelona en allò que es refereix a la propietat immoble.¹⁶⁰

Antonio López arrossegà darrere seu, de diverses maneres i per diferents motius, un conjunt d'empresaris que, com ell, optaren per instal·lar-se a Barcelona després d'haver-se fet rics a Cuba. En aquest epígraf em referiré únicament a dos d'aquests: el seu soci, Pedro Sotolongo, natural de l'Havana (del qual m'ocuparé més endavant) i el seu germà, Claudio López, nascut com ell a Comillas. Recordem que els germans López havien compartit des de joves diferents iniciatives empresarials: ambdós havien estat socis de la firma Antonio López y Hermano de Santiago de Cuba, primer; i d'Antonio López y Cía, d'Alacant i Barcelona, després. En tornar a la Península, i a diferència del seu germà Antonio, Claudio López y López decidí aveïnar-se a la seva localitat natal, Comillas, i no pas a Barcelona. Malgrat tot, per tal d'allotjar-se en les seves freqüents i llargues estades a la capital catalana, el més petit dels López acabà comprant-hi o construint-hi amb el temps i successivament fins a tres immobles, tots al cor de la vella Barcelona i lluny de l'Eixample.

Al març de 1870 Claudio López adquirí un edifici al carrer Ample, número 3, amb dues botigues i un magatzem interior; a més d'un gran jardí, a la planta baixa, i quatre pisos més. Tot plegat en un solar de 805 metres quadrats. Gairebé deu anys després, el 13 de desembre de 1879, López comprava dues cases que formaven un únic immoble, també de quatre pisos, al carrer Xuclà, número 8. Aquell mateix dia adquirí igualment la propietat de diversos terrenys procedents del solar que havia ocupat el Seminari Conciliar. Els terrenys sumaven 1.316 metres quadrats en plena Rambla de Barcelona i hi féu construir un edifici amb soterranis, planta baixa i quatre pisos, bo i reservant pel jardí 227 metres quadrats. La nova residència de Claudio López es trobava just al davant del palau Moja, on vivia el seu germà Antonio, i al costat de la casa d'un altre indià enriquit igualment a Cuba, Josep

159. AHPB, José Manuel Planas Compte, 4 de març de 1859 i 25 d'agost de 1862; Miguel Martí Sagristá, 11 i 26 de maig de 1866, 3 i 9 de juny, i 15 de juliol de 1870; Luis G. Soler Pla, 4, 19 i 23 de juny de 1881.

160. B. DE RIQUEL, "Burguesos, polítics...", p. 27.

Pere Taltavull i Garcia. En morir Claudio López al gener de 1888 els seus marmessors valoraren el sumptuós edifici de la rambla dels Estudis, número 1, en 600.000 pessetes que, sumades a les 205.000 en què es valorà l'immoble del carrer Ample i a les 51.400 pessetes del valor atorgat a la casa del carrer Xuclà, conformaven un patrimoni urbà xifrat en 856.400 pessetes. No obstant això, quatre anys després, al gener de 1892, en liquidar la porció hereditària corresponent a una de les seves filles, Isabel López Díaz de Quijano, la família assignà a dues de les finques un valor notablement superior: 1.150.000, 205.000 i 165.000 pessetes, respectivament. En conjunt, més d'un milió i mig de pessetes.¹⁶¹

Tot i que no fóra just considerar que la totalitat del capital que els germans Antonio i Claudio López invertiren en finques urbanes a Barcelona procedia d'Amèrica —atès que la major part de la seva fortuna havia estat acumulada després de tornar a la Península—, també és cert que, sense el primitiu capital cubà, els López no haurien pogut dur a terme a Espanya la seva coneguda i intensa activitat empresarial. Cal tenir present també, d'altra banda, que bona part de les iniciatives que impulsaren després de la seva tornada (especialment, la naviliera A. López y Cía, el Banco Hispano Colonial i la Compañía General de Tabacos de Filipinas) es desenvoluparen amb l'escenari colonial com a rerefons. Tampoc en analitzar la trajectòria inversora de l'industrial Joan Güell no podem afirmar que el capital que invertí en finques rústiques i urbanes procedís directament de la seva etapa cubana. Ara bé, també en el cas de Güell és clar que sense el primitiu capital acumulat a l'Havana no podria entendre's la seva posterior activitat empresarial a Catalunya.

De fet, en tornar a la Península (al voltant de 1835), Joan Güell invertí el seu primer capital en la fàbrica de filats de cotó que, amb el temps, seria coneguda com el Vapor Vell. El 1844 adquirí un terreny de gairebé dues hectàrees al municipi de Sants, servint-se de la figura de l'establiment. Allí hi construï fins a tres edificis diferents (per a les fases del filat, el teixit i el tint, respectivament) en què invertí 624.330 pessetes. No fou fins al maig de 1854 que Güell comprà la primera propietat urbana al municipi de Barcelona, una casa fàbrica al carrer Còdols, número 16, per la qual pagà 165.333 pessetes. Temps a venir, entre el setembre de 1858 i gener de 1861, Güell finançà la demolició de l'edifici i la construcció d'un de nou, de planta baixa i cinc pisos,

161. AHPB, Luis G. Soler Pla, 1888, 2a part, 17 de març de 1888; 1892, 1a part, f. 161-188, 16 de gener de 1892.

que li costà 198.805 pessetes. En suma, tal com declarà al maig de 1863, el valor de la finca pujava aleshores a 400.000 pessetes.¹⁶²

Mentrestant, al juny de 1859 Güell havia comprat una casa de camp de més de quatre hectàrees al municipi de les Corts. Aviat dedicà més de 100.000 pessetes a *“la reedificación casi total de casa-torre, construcción de un estanque, un pequeño surtidor y un pabellón al frente del mismo; otro estanque y otro pabellón sobre el pozo en que se halla colocada la bomba y paredes de cerca”*, a més d'aixecar un segon pis a la casa principal de la finca; obres que s'acabaren al setembre de 1861. Mesos després, al març de 1862, Güell comprà el mas Soler de la Torre, a Santa Coloma de Cervelló, pel qual pagà 164.500 pessetes. I encara li quedaren diners per adquirir mig any més tard, a l'estiu de 1862, dos esplèndids edificis construïts entre 1848 i 1849 i ubicats a la rambla dels Caputxins, números 30 i 32, que li costaren 680.000 pessetes.¹⁶³

De tota manera, el qui més pogué enlluernar els seus coetanis amb la compra d'un edifici sumptuós a la Rambla no fou Joan Güell sinó un altre indià enriquit igualment a Cuba, Tomàs Ribalta. Probablement fou l'indià més ric de tots els que apareixen en aquesta obra, tal com hem vist al capítol tercer. Ribalta tornà a Barcelona el 1869 i sis anys després, concretament el 28 de maig de 1876, comprà com sabem el palau Marc, un imponent edifici neoclàssic construït a finals del segle XVIII. Sabem que Tomàs Ribalta pagà per les seves diferents adquisicions de béns immobles a Barcelona 1.284.731 pessetes i que en morir la seva esposa, Àngela de León, el 1880, atorgà a les seves propietats a la capital catalana un valor d'un milió i mig de pessetes.¹⁶⁴ No és casual que la premsa catalana el definís com un *“acaudalado capitalista”* i que l'opinió pública local afirmés que Ribalta gastava cada dia uns dos mil

162. AHPB, Magín Soler Gelada, 1854, 1a part, f. 496-503, 23 de maig de 1854; 1863, 2a part, f. 950-952, 10 de maig de 1863.

163. AHPB, Magín Soler Gelada, 1862, 1a part, f. 296-309, 13 de març de 1862; 2a part, f. 443 i ss., 9 de setembre de 1862; 1863, 2a part, f. 1.130-1.132, 7 de juliol de 1863; 4a part, f. 2.194-2.196, 16 de novembre de 1863.

164. En morir Ribalta el 1887 els seus marmessors catalans valoraren els seus béns immobles a Barcelona en només 579.630 pessetes, menys de la meitat dels diners que el seu propietari havia desemborsat efectivament en comprar-los entre 1869 i 1876. Aquest fet sembla una argücia comptable ordida pels seus nebots catalans, enfrontats als familiars cubans del difunt, els quals protagonitzaren un llarg plet amb desaparicions de títols de deute públic i acusacions creuades de robatori incloses, cf. AHPVC, Protocolos de Sagua la Grande, Calixto M. Casals Valdés, 1882, 1a part, f. 505-555, 27 de març de 1882; 1888, 1a part, f. 104-180, 26 de gener de 1888; AHPB, Miguel Martí Sagristá, 1887, 1a part, f. 857-879, 25 d'abril de 1887; f. 892-897, 29 d'abril de 1887; 2a part, f. 962-964, 10 de maig de 1887; f. 1.495 i ss., 15 de juliol de 1887; 3a part, f. 1.727-1.728, 24 de setembre de 1887.

duros, mentre xifrava el seu patrimoni, equivocadament, en 45 milions de pessetes.¹⁶⁵ Un dels seus amics, Agustín Goytisolo, fou també un gran inversor en finques urbanes de la capital catalana.

En parlar de la participació dels indians en el negoci immobiliari barceloní, Xavier Tafurell destaca solament dos noms propis: Salvador Samà i Torrents, segon marquès de Marianao, i Agustín Goytisolo Lezarzaburu, el qual caracteritza com un autèntic promotor immobiliari que “arribà a construir vuit cases”.¹⁶⁶ El fet cert és que la trajectòria del biscaí Goytisolo il·lustra molt bé aquell altre tipus d'indians dedicats, de forma prioritària, a la inversió dels seus cabals americans en la compra de terrenys i en la construcció de nous immobles a Barcelona.

Goytisolo arribà a Barcelona al maig de 1870 sense haver-se després, tanmateix de les seves possessions cubanes, que deixà al càrrec del seu gendre i el seu fill. Tot just mesos després d'arribar a la capital catalana Goytisolo ja començà a comprar terrenys urbanitzables. En deu mesos, entre febrer i desembre de 1871, l'indià desemborsà més de 600.000 pessetes en la compra de quatre solars. El 16 de febrer de 1871 pactà amb La Maquinista Terrestre y Marítima la compra d'un terreny de quasi 4.000 metres quadrats en una zona ocupada anys abans per les muralles, pel qual pagà 265.800 pessetes. Mesos després, entre novembre i desembre de 1871, Goytisolo comprà dos solars al passeig de Gràcia, al xamfrà del carrer Aragó, que sumaven 1.200 metres quadrats. També al novembre de 1871 comprà un altre solar de 701 metres quadrats a l'actual plaça de Catalunya, pel qual pagà 271.150 pessetes. Encara uns mesos més tard, al juliol de 1872, Goytisolo adquirí a mitges amb el seu amic Agustín Irizar un terreny de 8.830 metres quadrats urbanitzables a la falda de Montjuïc, per només 44.500 pessetes.

Agustín Goytisolo Lezarzaburu es va dedicar a construir fins a set immobles diferents en aquests solars comprats al poc d'instal·lar-se a Barcelona. Un d'aquests edificis estava ubicat al llavors número 6 del carrer de Fontanella (on trobem actualment l'edifici de la cadena Hard Rock Café), i uns altres dos, al veí carrer Pelai, números 8 i 10; tots tres es van acabar abans de 1879. No content encara, Goytisolo va manar bastir uns altres sis edificis més, repartits entre els carrers Pelai, Aragó i Passeig de Gràcia. Per poder-ho fer va invertir el capital que, des de Cuba, havia col·locat abans a Amèrica del Nord així com dels beneficis que li seguien produïnt els seus *ingenios* de Cienfuegos.

165. *Diario de Barcelona*, 14 d'abril de 1887, pp. 4.403-4.404; *La Vanguardia*, 14 d'abril de 1887, p. 2.308.

166. X. TAFUNELL, *La indústria...*, p. 62.

Al març de 1880, per exemple, advertia al seu fill Agustín Fabián, administrador dels seus béns a Amèrica: “A lo que tengo en los Estados Unidos [títols de deute públic valorats en 368.800 pessetes] no quiero que lo toques porque tengo intención de hacerme con ello algunas casitas”. Unes casitas el cost de construcció de les quals valorava en 560.000 pessetes, “las cuales sacaré de los valores de los Estados Unidos y de aquí, esperando también poder contar con algo de esos bienes [de Cuba] ... Para empezar la edificación [ordenava al seu fill primogènit] mándame un giro por medio de los Sres. W. Welsh de Filadelfia, cobrándose ellos a su vencimiento por medio de venta de valores suficientes, los otros créditos hasta el completo en los valores te los iré pidiendo a medida que los necesite”.¹⁶⁷

Com el seu amic Goytisolo, un altre indià enriquit a Cienfuegos, Agustín Irizar Declouet, va invertir gairebé tota la seva fortuna en béns immobles a Barcelona. Nascut a l'Havana, Irizar era fill d'una neboda del fundador de la ciutat de Cienfuegos Leopoldo Declouet. Allà va treballar per Tomás Terry, un dels homes més rics de l'illa, propietari de quatre *ingenios* a més d'una important casa de comerç. Content amb el seu treball, Terry va convertir Irizar en el seu soci l'any 1866, amb dret a percebre un percentatge dels beneficis de la seva casa de comerç (un 10 per cent entre 1866 i 1877 i un 20 per cent entre aquest últim any i 1880). En plena guerra dels Deu Anys, Agustín Irizar va enviar la seva dona, Antonia Avilés, i els set fills del matrimoni a viure a Barcelona, ciutat on residia el seu germà gran, Pedro Irizar Declouet. Des de Cienfuegos, i per mitjà del seu germà, Agustín Irizar va començar a invertir la seva fortuna en béns immobles de la capital catalana. La primera compra la féu el juny de 1869, a la qual seguiren d'altres, els anys següents, tal com es pot apreciar al quadre 31.

L'any 1880 Agustín Irizar va decidir retirar-se dels negocis. Es va separar de la societat Tomás Terry y Cía i, al juliol de 1881, va abandonar Cienfuegos per venir a Barcelona, via Nova York. Un cop a Catalunya, Irizar va seguir comprant diferents finques, com ara l'edifici ubicat al carrer Consell de Cent, número 387 (l'any 1887) o un altre edifici al carrer Bruc, 54, dos anys després. Al moment de morir, l'any 1899, la part més important del seu patrimoni, xifrat en més de dos milions i mig de pessetes, estava representada per les seves finques urbanes de Barcelona. Exactament el 76,3 per cent del total.¹⁶⁸

167. FG, FAGL, caixa 96, exp. 1, cartes d'Agustín Goytisolo al seu fill Agustín Fabián Goytisolo del 16 i el 245 de març de 1880.

168. M. RODRIGO: “Una cara y mil cruces de la esclavitud en las Antillas españolas”, a DDAA, *Homogeneidad, diferencia y exclusión en América*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2006, pp. 365-378.

Quadre 31

Inversions immobiliàries d'Agustín Irizar a Barcelona (1869-1889)

(Quantitats en pessetes)

<i>Finca</i>	<i>Operació</i>	<i>Superf.</i>	<i>Data</i>	<i>Preu</i>
Fontanella, 22-24	Compra solar	937 m ²	14.06.1869	251.965
Idem	Constr. edifici	937 m ²	10.12.1878	10.000
Passeig de Gràcia, 119	Compra solar	806 m ²	23.11.1871	62.336
Ídem	Compra solar	63 m ²	20.12.1871	3.245
Ídem	Constr. edifici	869 m ²	13.01.1874	166.450
Ídem	Subministr. aigua	idem	20.06.1874	7.500
Nou de la Rambla/Blesa	Compra solar	4346 m ²	24.07.1872	22.500
Nou de la Rambla/Blesa	Compra solar	647 m ²	17.11.1877	19.254
Consell de Cent, 387	Compra edifici	850 m ²	02.07.1887	375.000
Bruc, 54	Compra edifici	456 m ²	30.01.188	180.000

Agustín Irizar havia nascut a l'Havana, a l'igual de Pedro Sotolongo, el qual decidí també de traslladar la seva residència a Barcelona. Sotolongo havia dut a terme una llarga i influent carrera empresarial i política a Cuba. Malgrat tot, a començaments de 1877 deixà l'illa per establir-se a la capital catalana, on es féu càrrec de la gerència del Banco Hispano Colonial, acabat de crear. A partir d'aquesta responsabilitat Pedro Sotolongo es féu aviat un lloc en nombroses empreses espanyoles, sempre sota l'ombra dels marquesos de Comillas. Així, acabà seient als consells d'administració de la Compañía Trasatlántica, de Tabacos de Filipinas, de la Hullera Española, del Crédito General de Ferrocarriles i de Caminos de Hierro del Norte de España, i fins i tot arribà a presidir el ferrocarril d'Almansa a València i Tarragona. Al mateix temps, Sotolongo compaginà aquesta intensa activitat empresarial amb una certa dedicació al negoci immobiliari. A l'agost de 1881 comprà un edifici de 787 metres quadrats al Portal de l'Àngel, 10, pel qual pagà 530.000 pessetes. En els dos anys següents comprà els solars tocants a aquest immoble, els quals sumaven gairebé 300 metres quadrats més, on hi féu construir un nou edifici. En resum, Pedro Sotolongo desemborsà en aquestes operacions més de 800.000 pessetes.¹⁶⁹

169. AHPB, Luis Gonzaga Soler Pla, 1882, 6a part, f. 5.116-5.123, 15 de novembre de 1882; f. 5.858-5868, 29 de desembre de 1882.

Exemples com els Pedro Sotolongo, Agustín Goytisolo i Agustín Irizar serveixen per il·lustrar un fet inqüestionable: el capital cubà fou fonamental en el creixement i transformació urbana de Barcelona, especialment al llarg del segon i el tercer terç del segle XIX. Un cop es va poder construir a l'Eixample, poc abans de 1870, molts d'aquests indians s'interessaren per aquest nou espai. I ho feren ràpidament. De fet, en arribar l'any 1880 els principals propietaris de l'Eixample de Barcelona eren indians, tal com s'aprecia al quadre següent:

Quadre 32
Principals propietaris de l'Eixample de Barcelona (1880)

<i>PROPIETARIS</i>	<i>Cuota</i> <i>[en pts]</i>
1 Salvador Samà i Torrents	7.635
2 Dominica Juera, vídua de Josep Vilar, i filles	5.687
3 Teresa Torres, vídua de Ramon Quadreny	5.302
4 Francesc Gumà i Ferrán	5.154
5 Enric Heris	4.962
6 Josepa Torrents i el seu fill Narcís Sicart i Torrents	4.872
7 Vicenta Vilaró i Coll	3.938
8 Cabot, Canals y Rovellat	3.780
9 Felip Bertrán	3.730
10 Miquel Buxeda	3.676
11 Josep Cortils i Fàbregas i Mercè Cortils i Goday	3.633
12 Narcís Pla i Masgrau	3.576
13 Josep Anés	3.481
14 Benita Maristany	3.450
15 Josep Carbó i Cantó	3.422
16 Climent Bonsoms	3.308
17 Andreu Bosch	3.183
18 Antoni Domingo i Mascaró	3.168
19 Lluís Carreras i Aragó	3.139
20 Joan Sebastià i Vila	3.075

Font: Arxiu de la Corona d'Aragó, Hisenda, Contribució Territorial, Llibre TER-B-178.

A les pàgines anteriors ja he descrit la trajectòria inversora de Dominica Juera. Hem parlat també dels guanys obtinguts mercès a la seva activitat empresarial per la família Samà, una part dels quals van anar a parar a Salvador Samà i Torrents, segon marquès de Marianao. Francesc Gumà i Ferran havia passat, com hem vist, gran part de la seva vida a Matanzas (Cuba) ciutat d'on era aleshores diputat i on continuaven residint els seus dos germans, Joaquim i Casimir (aquest últim, per cert, alcalde de la ciutat). Teresa Torres, per la seva banda, era vídua de Ramon Quadreny, enriquit a l'Havana i soci gerent de la important casa comercial de Barcelona José Canela y Cía des de 1865. Veiem, en conseqüència, que a l'alçada de 1880 els quatre principals propietaris de la zona eren indians. Uns altres importants propietaris de l'Eixample, que també són al llistat dels vint principals propietaris, eren indians: Josepa Torrents (i el seu fill Narcís Sicart), Josep Carbó Cantó, Climent Bonsoms i Antoni Domingo Mascaró.

Per acabar, cal assenyalar que no només l'Eixample va atraure la iniciativa i els capitals dels indians residents a Barcelona. De fet, segons les dades fiscals de 1879, quatre dels vuit majors contribuents de la capital catalana (bàsicament, gràcies a la fiscalitat que els gravava com a propietaris d'immobles) eren indians o fills d'indians: Josep Xifré, Eusebi Güell, el mateix Salvador Samà i Antonio López y López, primer marquès de Comillas.¹⁷⁰ Dades que confirmen les apreciacions de Valentí Almirall, que obrien aquest epígraf, i que mostra fins a quin punt el capital americà, fonamentalment cubà, es va invertir a les dècades centrals i finals del segle XIX en l'adquisició de sòl i en la construcció (o compra) d'immobles a Barcelona.

170. B. DE RIQUER: "Burguesos, polítics i cacics a la Catalunya de la Restauració", *L'Avenç*, 1985, núm. 85, p. 27.

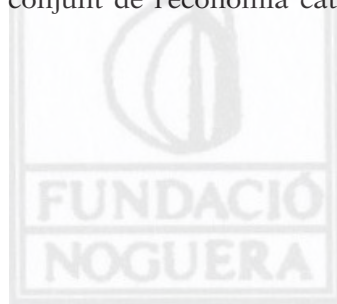
5. CONCLUSIONS

La projecció catalana (comercial i migratòria) cap a l'Amèrica espanyola era ja una realitat els anys finals del segle XVIII. No es va acabar, tanmateix, amb la independència de la major part de l'Imperi espanyol, entre 1810 i 1826. Ans al contrari, aquesta projecció es va mantenir i, a partir d'aquella cojuntura, es va concentrar en les Antilles espanyoles (i, particularment, en Cuba). Tant aquesta illa com Puerto Rico van acollir nombrosos catalans que hi emigraven amb la intenció de tornar enriquits, anys després, a Catalunya. No tots acompliren els seus objectius, però molts sí que ho van aconseguir. Eren els *americanos* o indians. Al seu darrera van venir molts altres homes de negoci, enriquits també en terres americanes, que malgrat no haver nascut a Catalunya, van fer del Principat l'espai privilegiat per invertir i reproduir uns capitals acumulats a Amèrica. Uns i altres van ser els protagonistes, en primera persona, d'un fet de remarcable interès per a la història econòmica de Catalunya al segle XIX: la pregona importància que els indians i els seus capitals van tenir per a la modernització econòmica i la industrialització registrada pel país a partir de la dècada de 1830.

L'estudi que aquí presento no pretèn donar per acabada una recerca que intenta mostrar i demostrar fins a quin punt aquest fenomen fou rellevant per a la història econòmica de Catalunya. S'afegeix a tot un seguit de treballs (en la seva majoria, de caire biogràfic o local) que han apuntat moltes dades en el mateix sentit. I intenta sistematitzar una llarga recerca que hi aporta notables evidències. Els capitals indians no foren només rellevants a l'hora d'estudiar les companyies dedicades al comerç marítim, com s'ha vist al capítol segon. De fet, una conclusió de la lectura d'aquest epígraf posa de relleu la dificultat que hi ha a l'hora de separar el que és estrictament transferència de capitals comercials (d'Amèrica cap a Catalunya) de l'acumulació de

guanys generats per aquest tràfic de mercaderies, entre el Vell i el Nou Món. S'ha vist, també, com no només tornaren comerciants sinó que molts dels indians eren hisendats, els quals havien fet el seu capital a partir de l'explotació de treball esclau en plantacions de canya de sucre. La gran majoria van mantenir, un cop instal·lats a Catalunya, la propietat d'aquests *ingenios*, de Cuba i de Puerto Rico, i van gaudir comòdament d'uns beneficis que després invertien a Europa.

Des de Catalunya, uns i altres (comerciants i hisendats) van invertir els seus capitals en activitats molt diverses. Potser la més clara fou la promoció immobiliària, fonamentalment a Barcelona (i el seu Eixample) tot i que no l'única. Al capítol quart s'han posat també de relleu diferents casos d'inversió industrial (tant en el ram del cotó com en altres sectors) així com en diferents empreses financeres, tant de caire particular com en règim de societats de responsabilitat limitada. La presència de capital americà, de fet, es troba, en diferent mesura, a tots els sectors de l'economia catalana. I aquí se n'ha aportat una evidència que ha intentat ser abrumadora. Com deia abans, no he intentat, però, esgotar el tema. A partir d'ara caldrà afegir més evidències amb un únic (i difícil) objectiu: quantificar el volum d'aquest fenòmen i la seva incidència en el conjunt de l'economia catalana d'aleshores.

SIGLES

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
AHCVG	Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú
AHN	Arxiu Històric Nacional (Madrid, Espanya)
AHPB	Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
AHPM	Arxiu Històric de Protocols de Madrid
AHPMt	Arxiu Històric Provincial de Matanzas (Cuba)
AHPSC	Arxiu Històric Provincial de Santiago de Cuba
AHPVC	Arxiu Històric Provincial de Villa Clara (Cuba)
AHS	Arxiu Històric de Sitges
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya
APC	Arxiu Provincial de Cienfuegos (Cuba)
FG	Fundació Luis Goytisolo
FAGL	Fons Agustín Goytisolo Lezarzaburu

BIBLIOGRAFIA

- ALBERT I CORP, Esteve (1990), *Isabel Güell i López de Sentmenat. Marquesa de Castellidosrius*, Andorra la Vella, Edicions Pyrene.
- ALCOLEA, Santiago (1987), *El Palau Moja. Una contribució destacada a l'arquitectura catalana del segle XVIII*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- ALONSO ÁLVAREZ, Luis (1994), "Comercio exterior y formación de capital financiero: el tráfico de negros hispano-cubano, 1821-1868", *Anuario de Estudios Americanos*, Tomo LI, núm. 2, pp. 75-92.
- ÁLVAREZ GILA, Oscar; TÁPIZ FERNÁNDEZ, José María (1999), "La formación de los tercios vascongados para la 'Guerra Grande' de Cuba (1869)", en PARCERO TORRE, Celia; MARTÍN ACOSTA, Emelina, *Cuba y Puerto Rico: en torno al 98*, Tordesillas, Instituto de Estudios de Iberoamérica y Portugal, pp. 83-93.
- (2000), "Propaganda y actitudes ante la independencia cubana: los Tercios Vascongados (1869)", en CIAL (comp) *De súbditos del Rey a ciudadanos de la nación*, Castellón, Universitat Jaume I, pp. 325-338.
- ÁLVAREZ-QUINTANA, Covadonga (1982), "La casa indiana o el 'aspecto visual de la Historia'", en *Indianos. Monografías de Los Cuadernos del Norte*, núm. 2, pp. 141-146.
- (1991) *Indianos y arquitectura en Asturias (1870-1930)*, Oviedo.
- AMELL I SANS, Agustí (1981), "La nissaga dels Amell a Sitges", en *Butlletí del Grup d'Estudis Sitgetans*, año IV, nº 21.
- ANES ÁLVAREZ, Rafael (1993), *La emigración de asturianos a América*, Oviedo, Archivo de Indianos.
- ARTAL I VIDAL, Francesc (1991), *Pensament econòmic català, 1840-1898: Del proteccionisme al regionalisme econòmic*, Barcelona, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.

- ATKINS, Edwin F. (1980), *Sixty years in Cuba* New York, Arno Press
- BACARDÍ MOREAU, Emilio (1925), *Crónicas de Santiago de Cuba*, Santiago de Cuba, Tipografía Arroyo hermano.
- BAHAMONDE MAGRO, Angel; CAYUELA FERNÁNDEZ, José (1987), "Trasvase de capitales antillanos y estrategias inversoras. La fortuna del Marqués de Manzanedo (1823-1882)", *Revista Internacional de Sociología*, volumen 45, fascículo I, pp. 125-147.
- (1992), *Hacer las Américas. Las elites coloniales españolas en el siglo XIX*, Madrid, Alianza.
- BANCO HISPANO-COLONIAL (1945), *Banco Hispano-Colonial. Fundado en 1876*, Barcelona.
- BARCIA ZEQUEIRA, María del Carmen (1993), "Los primeros partidos políticos burgueses de Cuba", *Arbor*, núm. 567, pp. 101-116.
- (1998), *Elites y grupos de presión. Cuba, 1868-1898*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- BARREDA, Fernando (1957), "Don Antonio López y López, Primer Marqués de Comillas" en DD.AA. *Aportación al estudio de la historia económica de la Montaña, 1857-1957*, Santander, Banco de Santander.
- BERGAD, Laird W. (1990), *Cuban Rural Society in the Nineteenth Century*, Princeton, Princeton University Press.
- BLASCO MARTEL, Yolanda (2000), *Los orígenes de la banca moderna en Cataluña. El Banco de Barcelona, 1845-1850*, Memoria de postgrado, Universitat de Barcelona.
- BRU, Francisco (1885), *La verdadera vida de Antonio López y López por su cuñado Francisco Bru*, Barcelona, Tipografía de Leodegario Obradors.
- BUXO DE ABAIGAR, Joaquín (1962), *Domingo Dulce, General isabelino. Vida y época*, Barcelona, Planeta.
- CABANA I VANCELLS, Francesc (1978), *Història del Banc de Barcelona (1844-1920)*, Barcelona, Edicions 62.
- CALCAGNO, Francisco (1878) *Diccionario biográfico cubano; comprende hasta 1878*, Imprenta y librería de Ponce, New York.
- CARBONELL I GENER, Josep (1984), *Les índies, horitzó nou. Sitges i la carrera d'Amèrica*, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans.
- CARDÍN, Alberto (1982), "La urbanización invertida", en *Indianos. Monografías de Los Cuadernos del Norte*, núm. 2, pp. 136-140.
- CARMONA BADIA, Xan (1982), "Los indianos y la cuestión industrial en la Galicia del XIX", en *Indianos. Monografías de Los Cuadernos del Norte*, núm. 2, pp. 45-49.

- CARMONA BADIA, Xan (1992), "A influencia da emigración a América na formación da industria galega contemporánea", en VVAA *Galicia-América. Cinco séculos de historia*, Santiago de Compostela, pp. 249-252.
- CASTAÑEDA, Lluís (1993), "Crédito y mercado monetario no bancario en Barcelona a mediados del siglo XIX", comunicación presentada al V Congreso de la Asociación de Historia Económica, San Sebastián.
- (1995), "Una nota sobre el desplazamiento de recursos monetarios entre las Antillas y Cataluña", en YAÑEZ GALLARDO, CÉSAR, R. *Emigración ultramarina y familia catalana en el siglo XIX. Los Moreu Rabassa de Calella*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, pp. 25-33.
- (2000), "Efectos endosables y documentación notarial en Cataluña en el siglo XIX" en DDAA *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, Fundació Noguera, pp. 185-230.
- CASTAÑEDA PEIRÓN, Lluís; RODRIGO Y ALHARILLA, Martín (2004), "Los Vidal Quadras: familia y negocios, 1833-1871" a GRAU, Ramon [Coord], *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. Vol. II, El procés d'industrialització (Barcelona Quaderns d'Història, núm. 11)*, pp. 115-144.
- CASTELLVÍ TODA, JAIME (1946), *Biografía de D. Miguel Biada Bunyol, impulsor de 'El Carril de Mataró', primer tren en España*, Mataró, Imprenta Minerva
- CAYUELA FERNÁNDEZ, José G. (1993), *Bahía de Ultramar. España y Cuba en el siglo XIX. El control de las relaciones coloniales*, Madrid, Siglo XXI.
- CELIS SÁNCHEZ, Raquel (s.f.), *Antonio López y López, primer marqués de Comillas*, Impresa Gráfica, Casar de Periedo.
- CEPERO BONILLA, Raúl (1976), *Azúcar y abolición*, Barcelona, Crítica.
- CERUTTI, Mario (1995), *Empresarios españoles y sociedad capitalista en México (1840-1920)*, Colombres, Archivo de Indianos.
- CIFRÉ DE LOUBRIEL, Estela (1975), *La formación del pueblo puertorriqueño: la contribución de los catalanes, balearicos y valencianos*, San Juan.
- COMPANYI, Eduard (1990) "Pintors, nobles i espies. Vida i miracles de la saga dels Vidal-Quadras", *El Temps*, 10 de diciembre de 1990, núm. 338, pp. 14-16.
- CONDE DE SAN JUAN DE JARUCO (1940), *Historia de familias cubanas*, La Habana, Hércules, 5 tomos.

- CONDESA DE MERLÍN, *Viaje a La Habana*, La Habana, 1922 [edición original de 1844].
- Las contratas para suministros de víveres del Ejército en Cuba en tiempos de los generales Valmaseda y Jovellar comparadas. Refutación de las calumnias contra la Administración de 1875.
- COROMINAS AYALA, MIGUEL (1986), *Suelo, técnica e iniciativa en los orígenes del Ensanche de Barcelona*, Tesis doctoral inédita, Laboratorio de Urbanismo de Barcelona, ETSAB UPC, Barcelona.
- COSTA I FERNÁNDEZ, Lluís (1999), *L'illa dels somnis. L'emigració de Begur a Cuba al segle XIX*, Begur, Ajuntament.
- CUBANO IGUINA, Astrid (1990), *El hilo en el laberinto: claves de la lucha política en Puerto Rico (siglo XIX)*, San Juan, Huracán.
- CHÁVEZ ÁLVAREZ, Ernesto (1999), *Diario de campaña de un catalán mambí. José Oller Aragay, Molins de Rei, 1878 - La Habana, 1951*, Molins de Rei, Ayuntamiento.
- (1999), *La beneficencia catalana de La Habana, 150 años de historia. 1840-1990*, Tarragona.
- (s.f), *La beneficencia catalana de La Habana, la sociedad primada de América*, Trabajo mecanografiado inédito.
- DDAA (1988), *200 catalans a les Amèriques. 1493-1987*, Barcelona, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica.
- DDAA (1990), "Americanos" "Indianos". *Arquitectura i Urbanisme al Garraf, Penedès i Tarragonès (Baix Gaià), segles XVIII-XIX*, Vilanova i la Geltrú, Biblioteca-Museu Balaguer.
- DDAA (1998), *La turbulencia del reposo. Cuba, 1878-1895*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- DDAA (2002), *Ciudadanos en la nación*, Santiago de Cuba, Fritz Thyssen Stiftung-Oficina del Historiador de la Ciudad.
- DALLA CORTE, Gabriela (1999), "Cuando los empeños personales son la regla judicial: percepciones subjetivas y valoraciones de la justicia colonial rioplatense", *Boletín Americanista*, núm. 49, pp. 45-65.
- (2000) *Vida i mort d'una aventura al riu de la Plata. Jaime Alsina i Verjés, 1770-1836*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DALMAU, Miguel (1999), *Los Goytisoló*, Barcelona, Anagrama.
- DAUREL-GÜELL, Marie (1997), *Le destin d'une lignée catalane illustre: Juan Güell y Ferrer, et sa famille*, Thèse de Doctorat, Université de Toulouse.
- DE ARGULLOL I SERRA, José (1881), *Biografía del Excmo. Sr. D. Juan Güell y Ferrer*, Barcelona, Sucesores de N. Ramírez y Compañía.

- DE ARTIÑANO, Aristides (1895), *Tribuno a la buena memoria del Excmo. e Ilmo. Sr. D. José Ferrer y Vidal*, Barcelona, Henrich y Cía.
- (1904) *Necrológica. Manuel Calvo y Aguirre (24 Diciembre 1816 - 16 marzo 1904)*, Barcelona.
- DELGADO RIBAS, Josep Maria (1982), «La emigración española a América latina durante la época del comercio libre (1765-1820). El ejemplo catalán», en *Boletín Americanista*, núm. 32, pp. 115-137.
- (1990) “Els comerciants catalans en la cursa de les Índies durant el segle XVIII”, en DDAA *Terceres jornades d'estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió Amèrica i Catalunya, pp. 75-87.
- DELGADO RIBAS, Josep Maria; FRADERA BARCELÓ, Josep Maria (1986), “El comerç entre Catalunya i Amèrica, 1680-1898. Un intent de síntesi històrica”, en DDAA *El comerç entre Catalunya i Amèrica (segles XVIII i XIX)*, Barcelona, L'Avenç, pp. 11-21.
- (1996), “La diàspora Atlàntica: de Cadis a les Antilles, 1750-1860”, en PÉREZ PICAZO, María Teresa, et al. *Els Catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Afers, pp. 31-34.
- DIETZ, James L. (1989), *Historia Económica de Puerto Rico*, San Juan, Huracán.
- DIRECCIÓN GENERAL DE HACIENDA DE LA ISLA DE CUBA (1877), *Noticia de las fincas azucareras que en estado de producción existen actualmente en toda la isla ...*, La Habana, Imprenta del Gobierno y Capitanía General.
- DIRECCIÓN DE HIDROGRAFÍA (1881), *Relación de los buques de la marina mercante española con expresión de sus nombres, dimensiones y otros datos estadísticos*, Madrid.
- DIRECCIÓN POLÍTICA DE LAS FAR (1981), *Historia de Cuba*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- DOMÈNECH, Joan (1993), “Els indians de Lloret de Mar”, *L'Avenç*, núm. 169, pp. 26-29
- DOREL-FERRE, Gracia (1992), *Les colònies industrials a Catalunya. El cas de la Colònia Sedó*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DUO, Gonzalo (1997), *Lekeitio en el siglo XIX y José Javier de Uribarren (1791-1861)*, Pamplona-Iruña.
- Empréstito de Cuba. Discusión de la Ley de Garantía Eventual de la Nación*, Madrid, Imprenta de T. Fortanet, 1877.
- En el nombre de la Santísima Trinidad. Padre, Hijo y Espíritu Santo. Amen. Reglamento por el que se ha de regir la constitución de una renta de rs. 15.000, hecha por el Excmo. Sr. D. Antonio López y*

- López para el socorro, protección y fomento de las clases pobres de esta villa*, Barcelona, 1870.
- ERICE, Francisco (1996), "Los asturianos en Cuba y sus vínculos con Asturias: rasgos y desarrollo de una colectividad regional en la etapa final del colonialismo español", en GÓMEZ, P. (Coord), pp. 71-151.
- ESPADAS BURGOS, Manuel (1975), *Alfonso XII y los orígenes de la Restauración*, Madrid, CSIC.
- FERNÁNDEZ, Alejandro, E. (1996), "Inmigración y redes comerciales. Un estudio de caso sobre los catalanes de Buenos Aires a comienzos de siglo", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, núm. 32, pp. 25-60.
- FERNÁNDEZ MUÑIZ, Aurea Matilde (1988), *España y Cuba (1868-1898). Revolución burguesa y relaciones coloniales*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Leida (1998), "Cuba y el Parlamento Español, 1878-1890", en PIQUERAS, José A. *Diez nuevas miradas de Historia de Cuba*, Castellón, Universitat Jaume I, pp. 151-177.
- FERNÁNDEZ ROMERO, Ana M.^a (1989), *La huella de los indianos en la documentación notarial*, Oviedo, Consejo de Comunidades Asturianas.
- FLORENCIO PUNTAS, Antonio (2002), "Patrimonios indianos en Sevilla en el s. XIX: entre la tradición y la innovación", en CASADO ALONSO, Hilario; ROBLEDO HERNÁNDEZ, Ricardo (eds), *Fortuna y negocios. La formación y gestión de grandes patrimonios*, Valladolid, Publicaciones de la Universidad de Valladolid, en prensa.
- DE FLUVIÀ I ESCORSA, Armand (1970), *Una familia de industriales y mecenas ennoblecidos: los Güell*, Madrid, Hidalguía [separata].
- FRADERA BARCELÓ, Josep M. (1982), "Miguel Biada i l'esclavitud a Cuba", *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 15.
- (1983), *Crisi colonial i mercat interior, 1814-1837. Les bases comercials de la indústria catalana moderna*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1984), "La participació catalana en el tràfic d'esclaus (1789-1845)", *Recerques*, núm. 16, pp. 119-139.
- (1987) *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)*, Barcelona, Crítica.
- (1995), *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*, Barcelona, Consorci de les Drassanes de Barcelona.

- FRADERA BARCELÓ, Josep M. (1999a), *Gobernar colonias*, Barcelona, Península.
- (1999b), *Filipinas, la colonia más peculiar*, Madrid, CSIC.
- FRANCO, José Luciano (1980), *Comercio clandestino de esclavos*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- FRANCO TABOADA, A. (1989), "Urbanismo indiano en Galicia", *Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario*, núm. 1, pp. 103-114.
- FRIGULS FERRER, Juan E. (1994) *Catalanes en Cuba*, La Habana, Publicigraf.
- FUNES MONZOTE, Reinaldo (2004), *De bosque a sabana. Azúcar, desforestación y medio ambiente en Cuba, 1497-1927*, México DF, Siglo XXI.
- GALARZA, Vicente (1898) *En propia defensa. Contestación al General Polavieja por el Conde de Galarza*, Barcelona.
- GALARZA IBARRONDO, Arantzazu (1996) *Los orígenes del empresariado vasco. Creación de sociedades e inversión de capital (1850-1882)*, Bilbao, Beitia.
- Gárate Ojanguren, Montserrat, (2000), "Los Murrieta: comerciantes banqueros de Londres en el XIX", en MIEZA Y MIEG, Rafael M^a; Gracia Cárcamo, Juan (eds) *Haciendo historia. Homenaje a Mª Angeles Larrea*, Bilbao, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, pp. 163-176.
- GARCIA, MERCEDES (1990), "El sector comercial en las matrículas de 1833", en *Revista de la Biblioteca Nacional José Martí*, vol. XXXII, núm. 1, pp. 65-88.
- GARCIA BALANÀ, Albert (1995), "Tradició liberal i política colonial a Catalunya. Mig segle de temptatives i limitacions, 1822-1872", en FRADERA BARCELÓ, J. M. et al *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*, Barcelona, Consorci de les Drassanes de Barcelona, pp. 77-106.
- GARCÍA LÓPEZ, José Ramon (1987), *Los comerciantes banqueros en el sistema bancario español. Estudio de casas de banca asturianas del siglo XIX*, Oviedo, Universidad de Oviedo.
- (1992) *Las remesas de los emigrantes españoles en América, siglos XIX y XX*, Colombres, Archivo de Indianos.
- (1996) "Los comerciantes-banqueros en el sistema bancario cubano, 1880-1910", en Naranjo, Consuelo; PUIG-SAMPER, Miguel Ángel; GARCÍA MORA, Luis Miguel (1996) *La Nación Soñada: Cuba, Puerto Rico y Filipinas ante el 98*, Aranjuez, Doce Calles, pp. 267-281.

- GELPÍ I FERRO, Gil (1875) *Situación de España y de sus posesiones de Ultramar al principiar el año 1875. Su verdadero peligro y el único medio de conjurarlo*, Madrid, Imprenta de Gil Gelpí y Ferro.
- GIL I VILA, Rosa (1989), *Els indians*, Girona, Quaderns de la Revista de Girona, núm. 23.
- GIMÉNEZ Y GUITED, Francisco (1862), *Guía fabril e industrial de España, publicada con el apoyo y autorización del gobierno de S.M. por ...* Madrid-Barcelona.
- Gómez Gómez, Pedro (1996), “Los asturianos que emigraron a América (1850-1930): Cuba primer lugar de destino”, en GÓMEZ, P. (Coord), pp. 29-70.
- (Coord) (1996), *De Asturias a América. Cuba (1850-1930). La comunidad asturiana de Cuba* Colombres, Archivo de Indianos.
- GONZÁLEZ GARCÍA, Juan Francisco (1994), *Los catalanes y el grupo liberal de Matanzas*, Ediciones Matanzas.
- GONZÁLEZ DE VEGA, Gerardo, *Mar Brava. Historias de corsarios, piratas y negreros españoles*.
- GOYTISOLO, Juan (1985) *Coto vedado*, Barcelona, Seix Barral.
- GRACIA NORIEGA, José Ignacio (1987), *Indianos del oriente de Asturias*, Oviedo, Publicaciones de Principado de Asturias.
- GRASES, Pere (1986), “Els Baralt, navegants d’Arenys i llur llinatge a Amèrica”, en DDAA *Segones jornades d’estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d’Amèrica, pp. 265-279.
- GÜELL Y FERRER, Juan (1871), *Rebelión cubana*, Barcelona, Imprenta de Narciso Ramírez y Cía.
- GÜELL Y LÓPEZ, Eusebio (1947), *De Alfonso XII a Tutankamen. Perspectivas de la vida*, Barcelona, José Porter [1ª edición 1931].
- GUIMERA RAVINA, Agustín (1986), “Marins catalans en el tràfic d’esclaus: els viatges del Capità Llopis i Llopis (1817-1898)”, en DDAA *Segones jornades d’estudis catalano-americans Barcelona*, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d’Amèrica, pp. 291-312.
- HERNÁNDEZ, Telesforo, M. (1992), “Los negocios ultramarinos del Marqués de Campo en Cuba y Filipinas (1880-1886)” en DD.AA. *Los Valencianos y América*, Valencia.
- HERNÁNDEZ SANDOICA, M. Elena (1982), *Pensamiento burgués y problemas coloniales en la España de la Restauración 1875-1887*, Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

- Homenaje que la ciudad de Barcelona tributó a la memoria del Excmo. Sr. D. Antonio López y López, Marqués de Comillas*, Barcelona, Imprenta Peninsular, 1883.
- Homenaje nacional a la memoria del Excmo. Señor D. Antonio López y López, primer Marqués de Comillas, fallecido en Barcelona el día 16 de enero de 1883*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra, 1883.
- IGLÉSIAS, Fe (1999), *Del ingenio al central*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- Izard, Miquel (1971), "Inversión de capitales en la primera etapa de la industrialización", en *Catálogo y estudios complementarios de la exposición documental y bibliográfica sobre la industria textil catalana*, Terrassa.
- (1979a), *Manufactureros, industriales y revolucionarios Barcelona*, Crítica.
- (1979b), "Amèrica i l'economia catalana en el vuit-cents", *L'Avenç*, n° 15, pp. 34-39.
- JOU I ANDREU, David (1981), *La marina de Sitges*, Quaderns del Grup d'Estudis Sitgetans, n° 11.
- (1994), *Els sitgetans a Amèrica i diccionari d'"Americanos". Aportació a l'estudi de la migració catalana a Amèrica, 1778-1936*, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans, 1994.
- JULIÀ CIVIL, Mariona (1978), "Emigración guixolense a Nueva Orleans (1857 a 1860)", *Revista de Girona*, núm. 78, pp. 241-246.
- JUNQUERAS, Oriol (1998), *Els catalans i Cuba*, Barcelona, Proa.
- DE JUSTIZ Y DEL VALLE, Tomás (1943) *Los centros Hispano-Ultramarinos*, La Habana, El Siglo XX.
- LUZÓN, José Luis, DALLA CORTE, Gabriela (2000), "Espacio criollo y espacio colonial. Los voluntarios y la batalla de la Habana en la guerra de los Diez Años", en CIAL (comp) *De súbditos del Rey a ciudadanos de la nación*, Castellón, Universitat Jaume I, pp. 339-365.
- LLOVET, Joaquim (1971), *Constructors navals de l'ex-província marítima de Mataró, 1816-1875*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1980), *La Matrícula de Mar i la província marina de Mataró al segle XVIII*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1986), *Alsina, March i Cona (1794-1808)*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana.
- MALUQUER DE MOTES BERNET, Jordi (1971), "El problema de la esclavitud y la revolución de 1868", *Hispania*, Madrid, CSIC, XXXI, pp. 55-76.

- MALUQUER DE MOTES BERNET, Jordi (1972) "El mercado colonial antillano en el siglo XIX" en *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España Contemporánea*, Barcelona, Ariel
- (1973) "La burguesía catalana i l'esclavitud colonial: Modes de producció i pràctica política", *Recerques*, núm. 3, pp. 83-133.
- (1988), "La formación del mercado interior en condiciones coloniales: la inmigración y el comercio catalán en las Antillas españolas durante el siglo XIX", *Estudios de Historia Social*, núm. 44-47, pp. 89-104.
- (1992), *Nación e inmigración: los españoles en Cuba (ss. XIX y XX)*, Colombres, Archivo de Indianos.
- MANENT, Albert (dir) (1992), *Diccionari dels catalans d'Amèrica: contribució a un inventari biogràfic, toponímic i temàtic*, Barcelona, Comissió Amèrica i Catalunya, 4 volums
- MARRERO, Levi (1985), *Cuba: economía y sociedad*, Vol. 12, Madrid, Playor.
- MARTÍ, Carlos (1918), *Los catalanes en América (Cuba)*, Barcelona, Minerva.
- MARTÍN CORRALES, Eloy (1996), "Catalanes en Ceuta, Melilla y el protectorado español de Marruecos (1909-1936)", en Pérez Picazo, Mª Teresa, et al. (eds) *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 233-242.
- (1999) "La esclavitud en la Cataluña de fines del siglo XVIII y la primera mitad del XIX: los 'amados' sirvientes de indianos y negros", en MARTÍNEZ SHAW, Carlos (ed), *Historia moderna, historia en construcción. Economía, mentalidades y cultura*, Lleida, Editorial Milenio, vol. I, pp. 133-150.
- MARTÍNEZ HEREDIA, F.; SCOTT, R.; GARCÍA, O. (2001), *Espacios, silencios y los sentidos de la libertad. Cuba entre 1878 y 1912*, La Habana, Ediciones Unión.
- MARTÍNEZ SHAW, Carlos (1981), *Cataluña en la carrera de Indias, 1680-1756*, Barcelona, Crítica.
- (1985), "Repercussions econòmiques i culturals d'Amèrica a Catalunya", en DDAA *Primeres jornades d'estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobrimient d'Amèrica, pp. 95-113
- MASRIERA, Arturo (1926), *Oliendo a Brea. Hombres, naves, hechos y cosas de mar de la Cataluña ochocentista*, Barcelona, Ed. Políglota, 1926.

- MCDONOGH, Gary W. (1989), *Las buenas familias de Barcelona*, Barcelona, Omega.
- MEJIDE PARDO, Antonio (1991), *Eusebio da Guarda y el Instituto de 2ª Enseñanza de La Coruña*, La Coruña, La Voz de Galicia.
- MESTRES ESPLUGAS, José Oriol (1884), *Monumento levantado en esta ciudad y dedicado al Excmo. Sr. D. Antonio López y López*, Barcelona, Tipo-litografía de Celestino Verdaguera.
- MIRET I MESTRE, Xavier (1986), "Els 'americanos' de Ribes", Sant Pere de Ribes, Ajuntament.
- MORALES SARO, María Cruz (1988), "Las fundaciones de los Indianos en Asturias", en SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Nicolás (comp), *Españoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930*, Madrid, Alianza.
- MORELET, Arthur (1857), *Voyage dans l'Amérique centrale, l'île de Cuba et le Yucatan*, Paris, 2 vols.
- MORENO FRAGINALS, Manuel (1978), *El ingenio. Complejo económico social cubano del azúcar*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales, 3 vols.
- (1990), "Inmigració, llesves i guerres colonials. El cas cubà, 1834-1878", en DDAA *Terceres jornades d'estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió Amèrica i Catalunya, pp. 23-37.
- (1995), *Cuba/España, España/Cuba, historia común*, Barcelona, Crítica.
- MORENO MASÓ, José Joaquín (1993), *La petjada dels catalans a Cuba*, Barcelona, Comissió Amèrica i Catalunya-1992.
- NARANJO, Consuelo, MALLO, Tomàs (1994), *Cuba, la perla de las Antillas*, Aranjuez, Doce Calles.
- NARANJO, Consuelo; Puig-Samper, Miguel Ángel; García Mora, Luís Miguel (1996), *La Nación Soñada: Cuba, Puerto Rico y Filipinas ante el 98*, Aranjuez, Doce Calles.
- NAVARRO AZCUE, Concepción (1987), *La abolición de la esclavitud negra en la legislación española. 1870-1886*, Madrid, ICI.
- NORIEGA, Eduardo (1982), "Los indianos del oriente", en *Indianos. Monografías de Los Cuadernos del Norte*, núm. 2, pp. 120-129.
- NOVÁS CALVO, Lino (1999), *El negrero. Vida novelada de Pedro Blanco Fernández de la Trava*, Barcelona, Tusquets [edición original de 1933].
- NOVI, Carlos (1992), *From rags to riches. The making of a Spanish Grandee. A portrait of Antonio López y López, founder of the Spanish Royal Mail Line (1817-1883)*, Trabajo mecanografiado inédito.

- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (1998a), *Emigrantes, caciques e indianos. O influxo sociopolítico da emigración transoceánica en Galicia (1900-1936)* Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- (1998b), “Retornados e inadaptados: el ‘Americano’ gallego, entre mito y realidad (1880-1930)”, *Revista de Indias*, 1998, vol. LVIII, núm. 214, pp. 555-593.
- Observaciones dirigidas a demostrar la procedencia y fundamentos del Recurso de Injusticia Notoria interpuesto por los señores don Antonio López y Hermano, del comercio de Santiago de Cuba, contra la sentencia de vista y revista que la suprimida Audiencia de Puerto Principe dictó en el pleito seguido por las mismas con don Joaquín Baralt sobre el cumplimiento del contrato de venta de unas fincas (1856)* Madrid, Imprenta de la Compañía de Impresores y Libreros del reino.
- OJEDA, Germán, SAN MIGUEL, José Luís (1985), *Campesinos, emigrantes, indianos. Emigración y economía en Asturias, 1830-1930*, Gijón, Ayalga Ediciones.
- PANIAGUA, Javier; PIQUERAS, José Antonio (eds) (1998), *Poder económico y poder político*, Valencia, Fundación Instituto de Historia Social.
- PARDIÑAS BARREIRO, Enrique (1885), *Memoria sobre la creación, servicios prestados y ulteriores trabajos de la Excma. Junta de la Deuda Pública de la Isla de Cuba, por su secretario Interino*, Habana, Imprenta del Gobierno y Capitanía General.
- PARÍS CORCOLL DE ODDONE, M. Blanca (1985), “La presència catalana al Montevideo colonial”, en DDAA *Primeres jornades d'estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, pp. 143-155.
- PASCUAL I DOMÈNECH, Pere (1981), “La represa de les construccions ferroviàries a Catalunya després de la crisi del 1866. La construcció de la línia de Barcelona a Vilanova i Valls”, en MARTÍ, Casimir; PASCUAL, Pere; PI DE CABANYES, Oriol, *Tres assaigs: centenari el ferrocarril, 1881-1891. Vilanova i la Geltrú*, Vilanova i la Geltrú, Ajuntament.
- (1991), “Desenvolupament de la marina de vapor i crisi de la construcció naval i de la marina mercant catalana” en DDAA *Historia Econòmica de la Catalunya Contemporànea*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, vol. 3, pp. 299-335.
- PEREDA DE LA REGUERA, Manuel (1968), *Indianos de Cantabria*, Santander, Publicaciones de la Excma. Diputación Provincial.
- PÉREZ DE VEJO, Tomás (1982), “Indianos en Cantabria”, en *Indianos. Monografías de Los Cuadernos del Norte*, núm. 2, pp. 17-24.

- PÉREZ MURILLO, María Teresa (1988), *Aspectos demográficos y sociales de la Isla de Cuba en la primera mitad del siglo XIX*, Cádiz, Universidad de Cádiz.
- (1999) *Cartas de emigrantes escritas desde Cuba*, Cádiz, Aconcagua Libros.
- PIELTAIN, Cándido (1879), *La isla de Cuba desde mediados de abril a fines de octubre de 1873*, Madrid
- PIQUERAS ARENAS, José Antonio (1992), *La revolución democrática (1868-1874). Cuestión social, colonialismo y grupos de presión*, Madrid, Ministerio de Trabajo.
- (1996) “Grupos económicos y política colonial. La determinación de las relaciones hispano-cubanas después del Zanjón”, en Naranjo, Consuelo; PUIG-SAMPER, Miguel A.; GARCIA MORA, Luis Miguel (eds), *La Nación Soñada: Cuba, Puerto Rico y Filipinas ante el 98* Aranjuez, Doce Calles, pp. 333-345.
- PIQUERAS ARENAS, José Antonio (1998), “Capitales en el azúcar. Los hacendados cubanos ante la rentabilidad económica y la oportunidad de inversión (1878-1898)”, *Revista de Indias*, núm. 212, pp. 163-193.
- PIRALA, Antonio (1906), *Historia Contemporánea. Segunda parte de la Guerra civil. Anales desde 1843 hasta el fallecimiento de Don Alfonso XII*, Madrid, Felipe González Rojas.
- PRUGENT, Enrique (1880-1884), *Los hombres de la Restauración*, Madrid, 4 vols.
- RAMON DE SAMPEDRO, J. M. (1956), *José Xifré Casas. Industrial, naviero, comerciante, banquero y benefactor. Historia de un ‘indiano’ catalán (1777-1856)*, Barcelona, Banco Atlántico.
- RAMÓN Y CAJAL, Santiago (1968), *Mi infancia y juventud*, Madrid, Espasa Calpe.
- RAVEAUX, Olivier (2005), “Los fabricantes de algodón de Barcelona (1833-1844). Estrategias empresariales en la modernización de un distrito industrial”, *Revista de Historia Industrial*, núm. 28, pp. 157-183.
- REBELLO, Carlos (1860), *Estados relativos a la producción azucarera de la Isla de Cuba*, La Habana.
- RIBÓ, José Joaquín (1872-1876), *Historia de los Voluntarios Cubanos*, Madrid, Nicolás González, 2 vols.
- RIERA, Carme (2000), *Cap al cel obert*, Barcelona, Destino
- DEL RÍO, José A. (1883), *El Excmo. Sr. D. Antonio López y López, primer Marqués de Comillas*, Santander, Imprenta de Río hermanos.

- DE RIQUER I PERMANYER, Francesc de Borja (1985), "Burguesos, polítics i cacics a la Catalunya de la Restauració", a *L'Avenç*, núm 85, setembre, pp. 16-33.
- DE RIQUER I PERMANYER, Francesc de Borja (1987), *Història de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- (1990), *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas (correspondència entre 1866 i 1904)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LE RIVEREND, Julio (1985), *Historia económica de Cuba*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- RODRIGO Y ALHARILLA, Martín (1995), "Iniciativa empresarial i negoci colonial. El primer marquès de Comillas" en FRADERA, Josep Maria et al., *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*, Barcelona, Consorci de les Drassanes de Barcelona, pp. 135-143.
- (1997a), "La Societat de Crèdit Mercantil (1863-1883)", en ROCA I ALBERT, Joan (Coord) *La formació del cinturó industrial de Barcelona*, Institut Municipal d'Història i Proa, Barcelona, pp. 183-197.
- (1997b), "Els condicionaments de la política colonial espanyola a Cuba (1868-1880)", *L'Avenç*, setembre de 1997, núm. 217, pp. 28-33
- (1998a), "Colonias, negocio y poder en la Restauración (1875-1898)", en PANIAGUA, Javier; PIQUERAS, José Antonio (eds), *Poder económico y poder político*, Valencia, Fundación Instituto de Historia Social, pp. 81-111
- (1998b), "Entre Barcelona, Cadiz y Ultramar: la Compañía Trasatlántica (1862-1932)", en DDAA. *Catalunya y Andalucía en el siglo XIX*, Cornellà, Fundació Gresol, pp. 105-126.
- (1998c), "El Banco Hispano-Colonial y Cuba (1876-1898)", *Iberoamericana Pragensia. Anuario del Centro de Estudios Ibero-Americanos de la Universidad Carolina de Praga*, año XXXII, pp. 111-128.
- "Con un pie en Catalunya y otro en Cuba: la familia Samá, de Vilanova", *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, núm. XVI, pp. 359-397.
- (2000a), *Los marqueses de Comillas, Antonio y Claudio López (1817-1925)*, Madrid, Lid.
- (2000b), "Comerç i navegació a la Catalunya del segle XIX: empreses i formes d'empresa", *Actes del II Congrés d'Història del notariat català*, Barcelona, Fundació Noguera, pp. 231-247.

- RODRIGO Y ALHARILLA, Martín (2001b), "Acerca de las relaciones económicas entre Catalunya y Filipinas tras la apertura del canal de Suez" en ELIZALDE, M^o D.; FRADERA, Josep M.; ALONSO, Luis (eds), *Imperios y naciones en el Pacífico. Volumen I, la formación de una colonia: Filipinas*, Madrid, CSIC, pp. 541-561.
- (2005), "Emigración, familia y comercio. Catalanes en las Antillas (1820-1890)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, núm. 57, pp. 305-333.
- [ed] (2006), *Cuba: de colonia a república*, Biblioteca Nueva, Madrid.
- (2006), "Los amargos beneficios del dulce: Azúcar, Cuba y deuda ecológica", *Anuario de Estudios Americanos*, vol. 63, núm. 1, pp. 211-232.
- (2006), "Una cara y mil cruces de la esclavitud en las Antillas españolas", en DDAA *Homogeneidad, diferencia y exclusión en América*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 365-377.
- ROLDÁN DE MONTAUD, Inés (1990), *La Hacienda en Cuba durante la guerra de los Diez Años (1868-1880)*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales.
- (1991), *La Unión Constitucional y la política colonial de España en Cuba (1868-1898)*, Madrid, Universidad Complutense
- (1995), "El Banco Español de La Habana (1856-1881)", *Revista de Historia Económica*, año XIII, núm. 2, pp. 281-310.
- (1997), "Guerra y finanzas en la crisis de fin de siglo: 1895-1900", *Hispania*, LVII/2, núm. 196, pp. 611-675.
- (1998), "La Hacienda pública filipina hace un siglo: en torno a los problemas financieros de la colonia oriental durante la guerra (1896-1898)", *Revista de Indias*, vol. LVIII, núm. 213, pp. 399-427.
- ROVIRA I GÓMEZ, Salvador-J. (1996), "Els indians d'Altafulla, 1760-1833", en PÉREZ PICAYO, María Teresa, et al., *Els Catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Afers, pp. 463-466.
- ROY, Joaquim (1985), "Catalunya a Cuba: la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya", en DDAA *Primeres jornades d'estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, pp. 313-323.
- (1986), "L'origen comercial i geogràfic dels dirigents de la Societat de Beneficència de Naturals de Catalunya de l'Havana", en DDAA *Segones jornades d'estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió

- Catalana del Cinquè Centenari del Descobriment d'Amèrica, pp. 397-420.
- ROY, Joaquim (1988), *Catalunya a Cuba*, Barcelona, Barcino.
- SAIZ PASTOR, Candelaria (1990), *Liberales y esclavistas. El dominio colonial español en Cuba (1833-1868)*, Tesis Doctoral, Universidad de Alicante.
- SÁNCHEZ, Susana (1990), "Els indians de Catalunya. Un balanç bibliogràfic", en *Jornades d'Estudis Catalano-Americans*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, pp. 209-220.
- SCARANO, FRANCISCO, A. (1984), *Sugar and Slavery in Puerto Rico. The plantation economy of Ponce, 1800-1850*, Madison, University of Wisconsin Press.
- SCHMIDT-NOWARA, Christopher (1999), *Empire and antislavery. Sapin, Cuba and Puerto Rico, 1833-1874*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- SCOTT, Rebecca J. (1989), *La emancipación de los esclavos en Cuba*, México, Fondo de Cultura Económica.
- (1998), "Race, labor and citizenship in Cuba: a view from the sugar district of Cienfuegos, 1886-1909", *Hispanic American Historical Review*, 78:4, pp. 687-728.
- SEGURA SORIANO, Isabel (1997), *Viatgers catalans al Carib: Cuba*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- (1999), *7 passejades per l'Havana. La presència catalana i l'evolució de la ciutat en els últims dos segles*, Barcelona, La Campana
- SIERRA I FARRERAS, Roland (1998), *Diccionari biogràfic de sitgetans*, Sitges, Ajuntament.
- SOLÀ I PARERA, Àngels (1977), *L'elit Barcelonina a mitjan segle XIX*, Tesis Doctoral, Universidad de Barcelona.
- (1985), "La independencia mexicana y la salida de capitales de españoles residentes en México (1810-1930)", en GONZÁLEZ PORTILLA, M.; MALUQUER DE MOTES, J.; DE RIQUER PERMANYER, Borja (eds.), *Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos*, Servicio de Publicaciones de la Universidad Autónoma de Barcelona, pp. 339-353.
- (1996a), "Comerciants catalans un xic especials. Anada i retorn dels catalans a <<les Castilles>> en el segle XIX", en PÉREZ PICAZO, M. Teresa et al., (eds) *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Universitat de Barcelona, pp. 47-65.
- (1996b), "Producció, inversió i especulació en la gran burgesia barcelonina del segle XIX. El cas dels germans Vidal i Nadal", *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, núm. XIV, pp. 305-337.

- SOLÀ I PARERA, Àngels (2001), "Os 'americanos' cataláns e o seu impacto económico en Catalunya ó longo do século XIX", *Estudios Migratorios*, núms. 11 i 12, pp. 141-168.
- SOLÀ PARERA, Àngels; ROSES VENDOIRO, Joan Ramon (1992), "Un Banquer de la Restauració: Evarist Arnús i Ferrer (1820-1890)" en *Congrés Internacional d'Història "Catalunya i la Restauració"*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, pp. 213-224.
- SOLER BECERRO, Raimon (1995), *Desenvolupament comercial i creixement industrial a Catalunya. Vilanova i la Geltrú, 1839-1914*, Memòria presentada al programa de Doctorat Interuniversitari en Història Econòmica, Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1998), "Comerciants i fabricants. Una reflexió sobre l'origen comercial del capital industrial: el cas de Vilanova i la Geltrú", *Recerques*, núm. 36, pp. 109-136.
- (2002), *Emigrar per negociar. L'emigració a Amèrica des de la comarca del Garraf: el cas de Gregori Ferrer i Soler, 1791-1853*, Vilanova i la Geltrú, El Cep i la Nansa, p. 129.
- SONESSON, Birgit (1990), "Els catalans a Puerto Rico de 1840 a 1920: migració i comerç", en *Terceres jornades d'estudis catalano-americans*, Barcelona, Comissió Amèrica i Catalunya, pp. 221-233.
- (1995), *Catalanes en las Antillas. Un estudio de casos*, Colombres, Archivo de Indianos
- SUDRIÀ TRIAY, Carles (1982), "Desarrollo industrial y subdesarrollo bancario en Catalunya, 1844-1950", *Investigaciones Económicas*, núm. 18, pp. 137-176.
- (1987), "El finançament del procés d'industrialització", *DDAA Catalunya y Espanya al segle XIX*, Barcelona, Columna.
- SUDRIÀ, Carles; PASCUAL, Pere; CASTAÑEDA, Lluís (1992), "Oferta monetaria y financiación industrial en Catalunya, 1815-1860", *Revista de Historia Industrial*, núm. 1, pp. 189-202.
- TAFUNELLI SAMBOLA, Xavier (1991), "Banca i mercat de capitals, 1866-1914" en DD.AA. *Historia Econòmica de la Catalunya Contemporànea*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, volum 3, pp. 379-421.
- (1994), *La construcció de la Barcelona moderna. La indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona,
- TEDDE DE LORCA, Pedro (1974), "La banca privada española durante la Restauración (1874-1914)", en TORTELLA, Gabriel (dir), *La banca española en la Restauración*, Madrid, Servicio de Estudios del Banco de España.

- TORNERO, Pablo (1996), *Crecimiento económico y transformaciones sociales. Esclavos, hacendados y comerciantes en la Cuba colonial (1760-1840)*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social
- URÍA GONZÁLEZ, J. (1982), "Los indianos y la instrucción pública en Asturias", *Indianos. Monografías de los Cuadernos del Norte*, núm. 2, pp. 102-119.
- VÁZQUEZ DE FERRER, Belín; FERRER, Nereida (2000), "La empresa familiar en un grupo de poder en Maracaibo, 1778-1853", en *DDAA XVII Jornadas de Historia Económica*, Tucumán (Argentina), Edición Digital.
- VICENS I VIVES, Jaume (1980), "El Capità d'indústria espanyol dins els darrers cent anys", *Recerques*, núm. 10, pp. 163-173.
- VICENS I VIVES, Jaume; LLORENS, Montserrat (1991), *Industrials i polítics (segle XIX)*, El Observador, colección Historia de Catalunya, vol. 11.
- VILÀ I GALÍ, Agustí María (1989), *Navegants i mercaders. Una nissaga marinera de Lloret*, Lloret de Mar, Club de Marina Casinet.
- (1992) *La marina mercant de Lloret de Mar, segles XVIII i XIX*, Lloret de Mar, Ajuntament, 1992.
- (1993) *Pilots, carrilaires i tapers. Els Pujol de Lloret i els Gumà de Vilanova*, Centre d'Estudis Selvatans/Institut d'Estudis Penedesencs.
- (1995), *Joan Monjo i Pons, un exemple de tenacitat*, Barcelona, Oikos-Tau.
- VILAR, Pierre (1987), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 4 vols.
- VILLARES PAZ, Ramón (1982), «El indiano gallego. Mito y realidad de sus remesas de dinero», en *Indianos. Monografías de Los Cuadernos del Norte*, núm. 2, pp. 29-34.
- VILLAVERDE, Cirilo (1996), *Cecilia Valdés*, La Habana, Editorial Letras Cubanas.
- VINYOLES, Carme; LANAÓ, Pau; TORNS, Miquel (1998), *El Besavi va anar a Cuba* Girona, El Punt.
- VIRELLA I BLODA, Albert (1990), *L'aventura ultramarina de la gent de Vilanova i la nissaga dels Samà*, Vilafranca, Museu de Vilafranca.
- YÁÑEZ GALLARDO, CESAR, R. (1992a), *Sortir de casa per anar a casa. Comerç, navegació i estratègies familiars en l'emigració de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica, en el segle XIX*, Sant Feliu de Guíxols, Ajuntament.

- YÁÑEZ GALLARDO, CESAR, R. (1992b), "La última invasión armada. Los contingentes militares españoles a las guerras de Cuba, siglo XIX", *Revista de Indias*, vol LII, núm. 194, pp. 107-127.
- (1995a) "El perfil ultramarí de l'economia catalana" en FRADERA, Josep M. et al *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles (1750-1914)*, Barcelona, Consorci de les Drassanes de Barcelona, pp. 53-76.
- (1995b), *Emigración ultramarina y familia catalana en el siglo XIX. Los Moreu Rabassa de Calella*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1996), *Saltar con red. La temprana emigración catalana a América, ca. 1830-1870*, Madrid, Alianza.
- ZANETTI, Oscar; GARCÍA, Alejandro (1987), *Caminos para el azúcar*, La Habana, Editorial de Ciencias Sociales.
- ZANETTI, Oscar (1998), *Comercio y Poder. Relaciones cubano-hispano-norteamericanas en torno a 1898*, La Habana, Casa de las Américas.
- ZEUSKE, Michael (2002), *Bajo la bandera prusiana. Alemanes en el gran Caribe* Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, en prensa. *deforestación y medio ambiente en Cuba, 1497-1927*, Siglo XXI, México DF.

